

พระไตรปิฎก
สหวิถิตถารนัย ๕๐๐๐ กัณฑ์

พระสุตตันตปิฎก
ขุ. ปฏิกสัมภเวสีชาตมรรค
เล่ม ๒

พระไตรปิฎก มหาวัดถาวรณัย ๕๐๐๐ กัณฑ์

เท่าพระพุทธศาสนาอายุกาล ๕๐๐๐ ปี ใหญ่ที่สุดในโลก

พระสูตรตันตปิฎก

พร้อมทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา และฉัหมัตถาธิบาย
เล่มที่ ๒ (นับอันดับรวม ๓ ปิฎก เป็นเล่มที่ ๗๗ ใน ๑๐๐ เล่ม)

คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีหามรรค

เล่มที่ ๑ ถึง ๑๐ เป็นพระวินัยปิฎก เล่มที่ ๑๑ ถึง ๘๖ เป็นพระสูตรตันตปิฎก
เล่มที่ ๘๗ ถึง ๑๐๐ เป็นพระอภิธรรมปิฎก (รวม ๓ ปิฎกมี ๕๐ คัมภีร์)
(รวม ๕๐๐๐ กัณฑ์จบ แบ่งเป็น ๑๐๐ เล่ม จบบริบูรณ์)

โดย ปู่ แสงฉาย อมการาม

สำนักงาน ลูก ส.ธรรมภักดี สงวนตย์สินธุ์

สร้างอักษรตัวหนึ่ง

มีผลานิสงสเท่ากับสร้างพระพุทธรูปองค์หนึ่ง

ถ้อยแถลงกิจการพิมพ์

พระไตรปิฎกแปล มหาวิถดการนัษ ๕๐๐๐ กัณห์ รวม ๑๐๐ เล่ม จบบริบูรณ์ชุดนี้
หลังจากสำนักงานได้พิมพ์ครบจบบริบูรณ์แล้ว บรรดาท่านพุทธศาสนิกชนทุกชั้น
ทุกเพศ ทุกวัย เมื่อได้อ่านแล้ว ล้วนพอใจเป็นอันมาก เพราะมีการแปลทั้งกล
พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาพระไตรปิฎก บางแห่งยังเติมฉัหมัตถาธิบายไว้ในที่
แห่งเดียวกันพร้อม ยังเป็นการสะดวกแก่ผู้ศึกษา ผู้ค้นคว้าหาประมาณมิได้ จึงนิยม
สร้างไว้ประจำวัด ประจำห้องสมุด มากมายเป็นประวัติการณ์ของประเทศ

ขอได้รับความเคารพอย่างสูง

จาก

(สม พ่วงภักดี)

และ

(ทัศนีย์ พ่วงภักดี)

สารบาญ คัมภีร์จุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๒
(คัมภีร์จุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรคนี้ มี ๔ เล่ม จบ)

กัณฑ์ที่ ๕๑	ว่าด้วยโสคชาควิสุทธญาณ	๑
กัณฑ์ที่ ๕๒	ว่าด้วยเจโคปรียญาณ	๕
กัณฑ์ที่ ๕๓	ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๑๐
	บุคคล ๖ จำพวก	๑๒
กัณฑ์ที่ ๕๔	ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๑๕
	พหุชเชต	๑๖
กัณฑ์ที่ ๕๕	ว่าด้วยธัตวโลกอันมีในปฐมกัลป์	๒๐
กัณฑ์ที่ ๕๖	ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ	๒๕
กัณฑ์ที่ ๕๗	ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ	๓๐
กัณฑ์ที่ ๕๘	ว่าด้วยอาสวกขญาณและกิจจญาณ ๔	๓๕
	อินทรีย์ ๓	๓๖
	ญาณในอริยสัจ ๔	๓๘
กัณฑ์ที่ ๕๙	ว่าด้วยปฏิสัมภีทาญาณ ๔	๔๒
กัณฑ์ที่ ๖๐	ว่าด้วยปโรปรียัตตญาณ	๔๖
กัณฑ์ที่ ๖๑	ว่าด้วยอาสขานุสขญาณ	๕๑
	อาสยะ	๕๓
	อนุสย	๕๔
	อาสขานุสขญาณ	๕๕
กัณฑ์ที่ ๖๒	ว่าด้วยขมกปาฏิหาริยญาณ	๕๘
	อธิบาย คำว่า ขมกปาฏิหาริยะ	๖๐
กัณฑ์ที่ ๖๓	ว่าด้วยมหากรุณาสมาบัติญาณ	๖๔
	วิเสธาระห์แห่ง คำว่า กรุณา	๖๘
กัณฑ์ที่ ๖๔	ว่าด้วยสัพพัญญุตญาณ	๗๐
	สัพพัญญุตญาณและอนาวรรณญาณ	๗๓

	ญาณ ๓๗ มีสุตมยญาณเป็นต้น	๗๔
กัณฑ์ที่ ๖๕	ว่าด้วยคำถาม ๑ อริยสัจ ๑ ไตรลักษณ์ ๑	๗๕
	คำถาม ๕	๗๖
	อริยสัจ ๔	๗๘
	ไตรลักษณ์	๘๑
กัณฑ์ที่ ๖๖	ว่าด้วย คำว่า สัตว์ทั้งหลายคงอยู่ได้ด้วยอาหาร	๘๑
	อาหาร ๔ แห่งหมู่สัตว์	๘๒
	อาหารแห่งธรรม	๘๒
กัณฑ์ที่ ๖๗	ว่าด้วยธาตุ ๒ ถึงอนุตตวิยะ ๖	๘๖
	ธาตุ ๒ ธาตุ ๓	๘๗
	วิมุตตาทตนะ ๕	๘๘
	อนุตตตวิยะ ๖	๙๐
กัณฑ์ที่ ๖๘	ว่าด้วยนิทสวัตถุ ๑ ถึงนิชชรวัตถุ ๑๐	๙๓
	อภิกายตนะ ๔	๙๔
	อนุप्พพวิหาร ๘	๙๖
	นิชชรวัตถุ ๑๐	๙๗
กัณฑ์ที่ ๖๙	ว่าด้วยจักขุเป็นต้น	๙๘
	จักขุ ๒ และจักขุ ๕ ของพระพุทธเจ้า	๙๘
กัณฑ์ที่ ๗๐	ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีจักขุเป็นต้น	๑๐๒
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า จักขุ	๑๐๓
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า ไสตะ และ ฆานะ	๑๐๕
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า ชิวหา กาย มโน	๑๐๕
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า รูป	๑๐๖
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า รส และ ธรรม	๑๐๗
กัณฑ์ที่ ๗๑	ว่าด้วยรูปสัญญาเป็นต้น	๑๐๘
	คำว่า รูปสัญญา	๑๑๐

	คำว่า สัญญาชนน	๑๑๑
	คำว่า คณหา	๑๑๑
	คำว่า วิศก	๑๑๒
	คำว่า วิจาร	๑๑๓
กัณฑ์ที่ ๑๒	ว่าด้วยอาการ ๑๒	๑๑๔
	คำว่า ผมเป็นคัน	๑๑๖
	เนื้อหัวใจ	๑๑๖
	อาหารเก่า	๑๑๗
	มันชั้น	๑๑๘
กัณฑ์ที่ ๑๓	ว่าด้วยอายคนะ ๑๒ เป็นต้น	๑๑๘
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า อายคนะ	๑๒๐
	อธิบาย คำว่า อายคนะ	๑๒๑
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า ธาตุ	๑๒๒
	อินทรีย์ ๒๒	๑๒๓
กัณฑ์ที่ ๑๔	ว่าด้วยธาตุ ๑ ภพ ๘ เจโตวิมุตติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	๑๒๖
	ธาตุ, ภพ, ฌาน, เมตตา,	๑๒๗
	อรปฌาน ๔	๑๒๘
กัณฑ์ที่ ๑๕	ว่าด้วยชาติทุกข์ตามอรรถกถา	๑๓๑
	คำว่า ชาติ หมายความว่า ๘ อย่าง	๑๓๑
	เหตุไรชาติจึงชื่อว่า เป็นทุกข์	๑๓๒
	ทุกข์ในครรภ์	๑๓๓
กัณฑ์ที่ ๑๖	ว่าด้วยชราทุกข์ถึงโสภณทุกข์	๑๓๖
	ชรา ๒	๑๓๖
	มรณะ ๒	๑๓๘
	คำว่า จุติ	๑๓๘
กัณฑ์ที่ ๑๗	ว่าด้วยปริเทวทุกข์ เป็นต้น	๑๔๑
	คำว่า ปริเทวะ	๑๔๑
	คำว่า ทุกข์ โทมนัส อุปายาส	๑๔๒

	คำว่า อปปีเยหิ	๑๔๑
	คำว่า ปิเยหิ	๑๔๒
	คำว่า ยัมปิฉฉัง	๑๔๔
	คำว่า ปิณฺณูปาทานฉินฺธิ	๑๔๔
กัณฑ์ที่ ๘๘	ว่าด้วยสมุทฺทัยอริยสัจ	๑๔๖
	ปิยรูปุ สาครูปุ	๑๔๖
กัณฑ์ที่ ๘๙	ว่าด้วยนิโรธอริยสัจ	๑๕๑
	ความคับคั่งหา เหมือนกับขุครากต้นไม้	๑๕๑
กัณฑ์ที่ ๙๐	ว่าด้วยมรรคสัจ	๑๕๕
	มรรคประกอบด้วยองค์ ๘	๑๕๕
กัณฑ์ที่ ๙๑	ว่าด้วยนิเทศแห่งมรรค	๑๖๑
	นิเทศแห่งองค์มรรค	๑๖๑
	อธิบายองค์มรรค ๘	๑๖๕
กัณฑ์ที่ ๙๒	ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาวาชามะ	๑๖๖
	สัมมาวาชามะ ๔	๑๖๗
กัณฑ์ที่ ๙๓	ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสติ	๑๗๓
	คำว่า เล็งเห็นกาย	๑๗๔
	คำว่า เล็งเห็นเวทนา	๑๗๕
กัณฑ์ที่ ๙๔	ว่าด้วยเรื่องนิเทศแห่งสัมมาสมาธิ	๑๗๗
	คำว่า ว่างจากกาม	๑๗๘
	คำว่า กาม	๑๗๙
กัณฑ์ที่ ๙๕	ว่าด้วยฌาน ๒ และหุตติยฌาน	๑๘๓
	ฌาน ๒	๑๘๓
กัณฑ์ที่ ๙๖	ว่าด้วยตติยฌาน	๑๘๔
	อุเบกขา ๑๐	๑๘๖
กัณฑ์ที่ ๙๗	ว่าด้วยจตุตถฌาน	๑๘๗

	ความต่างกันแห่งงาน ๔	๑๕๗
กัณฑ์ที่ ๔๘	ว่าด้วยจตุตถกถา	๑๕๘
	ผู้ได้ปฐมฌานแล้วได้มรรคขึ้นไปเกิดในรูปภพ	๑๕๘
กัณฑ์ที่ ๔๙	ว่าด้วยสังขปภินณกะ	๒๐๕
	เหตุโรธวิสัยจึงมีเพียง ๔	๒๐๕
กัณฑ์ที่ ๕๐	ว่าด้วยนิเทศนหังสัลมยญาณ	๒๑๑
	ศีล ๕ อย่าง	๒๑๑
กัณฑ์ที่ ๕๑	ว่าด้วย คำว่า พระตถาคต	๒๑๕
	วิเคราะห์แห่ง คำว่า พระตถาคต	๒๑๘
กัณฑ์ที่ ๕๒	ว่าด้วย คำว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า	๒๒๑
	คำว่า พระอรหันต์	๒๒๑
	คำว่า สัมมาสัมพุทธเจ้า	๒๒๒
	ศัลดุสฺสและโมมฺหุสฺสเป็นต้น	๒๒๖
กัณฑ์ที่ ๕๓	ว่าด้วยคำแก้เรื่องศีลกับกรรม ๓ ข้อต้น	๒๒๖
	ศีล ๓	๒๒๗
กัณฑ์ที่ ๕๔	ว่าด้วยกรรมบถข้อที่ ๔ เป็นต้น	๒๓๑
	ควรทราบอกศลกรรมบถ ๑๐ โดยอาการ ๕	๒๓๕
กัณฑ์ที่ ๕๕	ว่าด้วยกศลกรรมบถเป็นต้น	๒๓๗
	ศีล ๕ เป็นต้น	๒๔๐
กัณฑ์ที่ ๕๖	ว่าด้วยอานิสงสศีล	๒๔๓
กัณฑ์ที่ ๕๗	ว่าด้วยสมาธิ ๕๕	๒๔๘
	สมาธิ ๕๕	๒๔๘
	สมาธิ ๕๐	๒๔๘
กัณฑ์ที่ ๕๘	ว่าด้วยสมาธิหมวด ๕	๒๕๒
กัณฑ์ที่ ๕๙	ว่าด้วยธรรมฐิติญาณ	๒๕๘
กัณฑ์ที่ ๑๐๐	ว่าด้วยอวิชาเป็นต้น	๒๖๓
	ปัจจุภากร ๑๗	๒๖๕

พระสูตรตันตปิฎกมหาวิถณารัณย

พระสูตรตันตปิฎก มี ๕ คัมภีร์ ๓๘๐๐ กัณฑ์ จบ
เฉพาะ คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค มี ๒๐๐ กัณฑ์
(แบ่งเป็น ๔ เล่ม จบ)

กัณฑ์ที่ ๕๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค
ว่าด้วยโสทธาตุวิสุทธิญาณ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

กถิ วิตถกวิปฺลารวเสน นานตฺเตกตฺตสทฺทนิมิตฺตานํ ปรีโยคา-
หเน ปญฺญา โสทธาตุวิสุทธิญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภีทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๑
ว่าด้วยโสทธาตุวิสุทธิญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธร-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยโสทธาตุ-
วิสุทธิญาณนั้นว่า พระสารีบุตรองค์อัครสาวก ได้ยกคำถามขึ้นตั้งไว้ใน
เบื้องต้นแห่งหัวข้อนี้ว่า ปัญญาในการกำหนดเครื่องหมายแห่งเสียงต่าง ๆ
กันและเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความแผ่ไปแห่งจิตกณีนี้น คอ
อย่างไร? คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมอบรมอิทธิบาทอันประกอบ

ด้วยสมาธิ และประธานสังขาร ซึ่งเกิดด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ
 วิมมังสา ภิกขุณีน้อยมอกรม ย่อมฝึกฝนซึ่งจิตในอิทธิบาท ๔ นั้น ย่อมทำ
 จิตให้อ่อนให้ใช้ได้ ครั้นภิกขุณีน้อยมอกรมจิต ฝึกฝนจิตในอิทธิบาท ๔ นั้น
 ได้แล้ว ทำให้อ่อนแล้ว ทำให้ใช้ได้แล้ว ก็กระทำซึ่งเครื่องหมายแห่ง
 เสียงแม้ในที่ไกล อันควรแก่การกระทำไว้ในใจ ย่อมกระทำเครื่องหมาย
 คือ เสียงอันมิในที่ไกลไว้ในใจ ย่อมกระทำเครื่องหมาย คือ เสียงอย่าง
 หยาบ อย่างละเอียด ทั้งอย่างหยาบ อย่างละเอียด ไว้ในใจ ย่อมกระทำ
 เครื่องหมาย คือ เสียง ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้
 ทิศน้อยแห่งทิศตะวันออก ทิศน้อยแห่งทิศตะวันตก ทิศน้อยแห่ง
 ทิศอุดร ทิศน้อยแห่งทิศทักษิณไว้ในใจ ย่อมทำเครื่องหมาย คือ เสียง
 ในทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องบนไว้ในใจ ภิกขุณีน้อยมอกรมจิตไปเพื่อความ
 รุณันบริสุทธฺ์ในทางโสทธาตุ ด้วยจิตอันบริสุทธฺ์มองใส ภิกขุณีน้อยมอได้
 ยินเสียง ๒ อย่าง คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ เสียงในที่ไกลและเสียง
 ในที่ใกล้ ด้วยทิพพโสทธอันบริสุทธฺ์ อันล่วงเสียงซึ่งโสทธาตุของมนุษย์
 ธรรมดา ความรู้อย่างที่วานี้ เรียกว่า ญาณ เพราะหมายความว่า ชั่วว่า
 ปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการ
 กำหนดซึ่งนิมิต คือ เสียงต่าง ๆ และเสียงอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่ง
 ความแผ่ไปแห่งวิตก จึงเรียกว่า โสทธาตุวิสุทธฺ์ญาณ สันเนอความในพระ
 บาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ด้วยอำนาจแห่งความแผ่ไปแห่งวิตก คือ
 ด้วยอำนาจแห่งกำลังวิตกของตนในเครื่องหมาย คือ เสียง ในเวลากระทำ
 บริกรรมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งทิพพโสทธาตุ ฯ คำว่า วิตกนั้น ได้แก่
 ความนึกหรือการนึก กัวิตกนี้ มีการยกขึ้นซึ่งจิตในอารมณ์เป็นลักษณะ
 มีการมากระทบและมากระทบโดยรอบเป็นรส พระโยคาวจรย่อมกระทำ
 อารมณ์ให้เป็นของที่ตนนำมาแล้วด้วยการนึก นำมารอบแล้วด้วยการ

นึก ๆ วัตถุนั้น ย่อมมีการนำมาซึ่งจิตในอารมณ์นั้น เป็นเครื่องปรากฏ
เมื่อเกิดขึ้นด้วยอินทรีย์อันประมวลมาซึ่งอารมณ์นั้น และด้วยความไม่มี
สังขัตตภาพในวิสัยที่ห้อมล้อม ก็เรียกว่า มีวิสัยอันมาสู่ทางเป็นทั้ง ๆ
คำว่า นิमित คือ เสียงอันต่างกัน และอันเป็นอันเดียวกันนั้น หมายเครื่อง
หมาย คือ เสียงอันมีสภาพต่างกัน และมีสภาพอย่างเดียวกัน ๆ ก็เสียง
ทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นนิमित เพราะมีสังขารเป็นเครื่องหมาย โดยเหตุแห่ง
ความเกิดแห่งวัตถุ ๆ เสียงทั้งหลายไม่ใช่อย่างเดียว และเสียงในทิศ
ต่าง ๆ เสียงสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งรวมกันเป็นก้อนอันเดียว ด้วยอำนาจแห่งเสียง
กลองเป็นต้น เรียกว่า เสียงต่าง ๆ ๆ เสียงในทิศเดียว หรือเสียงแห่ง
สัตว์ผู้เดียว หรือเสียงหนึ่ง ๆ แห่งวัตถุ มีเสียงกลองเป็นต้น เรียกว่า
เสียงอันเดียวกัน ๆ คำว่า เสียงนั้น ได้แก่ สิ่งที่เปล่งออก คำว่า ปัญญา
ในการกำหนดนั้น ได้แก่ ปัญญาอันเข้าไป ใจความ คือ ได้แก่ ปัญญาเป็น
เครื่องรู้ คำว่า โสตธาตุวิสุทธิญาณนั้น คือ โสตธาตุอันเป็นเครื่องฟัง
เสียงอันไม่มีชีวิต อันกระทำกิจทางห้วงบริสุทธินั้นแหละ เรียกว่า
โสตธาตุอันบริสุทธิ์ ความรู้ในโสตธาตุอันบริสุทธิ์นั้น เรียกว่า โสตธาตุ-
วิสุทธิญาณ ดังนี้ สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ตามที่ว่ามาแล้ว ยังไม่ได้ความกว้างขวางเพียงพอ เพราะฉะนั้น
จึงจักได้ยกเอาเนื้อความ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มาแสดงเพิ่มเติมอีก
ตามสมควรแก่เวลา กล่าวคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ทิพพโสตธาตุนี้
ได้แก่ ห อัมเปรียบเหมือนของทิพย์ ด้วยว่าโสตธาตุอันผ่องใส อัม
เป็นทิพย์ อัมสามารถรับอารมณ์ได้ในที่ไกล ด้วยไม่มีเครื่องเศร้าหมอง
อัมไม่แปรเปลี่ยนด้วยสิ่งเศร้าหมอง มีดี และเสมหะ และโลหิตเป็นต้น
ซึ่งเกิดขึ้นด้วยสุจริตกรรมของเทพเจ้าทั้งหลายมียุ ๆ แต่ญาณโสตธาตุ
ซึ่งเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งการอบรมวิริยะของภิกษุ ก็เป็นเช่นเดียวกัน
กับทิพพโสตของเทพเจ้าทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เป็นทิพย์ เพราะ
คล้ายกับของทิพย์ อีกอย่างหนึ่ง ญาณโสตธาตุของภิกษุ ชื่อว่า เป็น
ทิพย์ เพราะได้ด้วยทิพย์วิหาร และเพราะอาศัยทิพย์วิหารของตน ๆ

ชื่อว่า โสตรชาต เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องฟัง และเพราะหมายความว่า ไม่มีชีวิต ข้อมเป็นเหมือนโสตรชาต เพราะกระทำหน้าที่แห่งโสตรชาต เพราะฉะนั้น ญาณนั้นจึงเรียกว่า โสตรชาต ฯ ด้วยโสตรชาตอันเป็นทิพย์นั้น ฯ คำว่า บริสุทธานั้น คือ ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง คำว่า ยิ่งกว่าโสตรชาตของมนุษย์ธรรมดา นั้น คือ ล่วงเลยเสียงซึ่งมีโสตรชาตของมนุษย์ด้วยการฟังเสียง ฯ คำว่า ได้ยินเสียง ๒ อย่างนั้น คือ ได้ยินเสียงเทพยเจ้าและเสียงมนุษย์ คำว่า เสียงในที่ไกลและที่ใกล้ นั้น คือ หมายถึงเสียงแม้นในจักรวาลอื่นและเสียงสัตว์ตัวเล็ก ๆ อันอาศัยอยู่ในร่างกายของคนเป็นที่สุด การได้ยินนั้น ควรทราบว่าเป็นการกำหนดไว้โดยไม่มีส่วนเหลือ

ก็ทิพโสคน จะทำให้เกิดอย่างไร มีคำกล่าวว่า ภิกษุหนึ่งเข้าฌาน มีอภิญญาเป็นกำลัง แล้วก็นึกถึงเสียงแห่งสัตว์ทั้งหลาย มีสี่หะเป็นต้นในป่า ซึ่งเป็นเสียงหายไปในที่ไกลหุ่ปกติเสียก่อน ด้วยสมาธิจิตในการบริกรรม เมื่อเวลาออกจากฌานแล้ว ฯ ภิกษุหนึ่งควรนึกถึงเสียงฆ้อง เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงสาธยายแห่งสามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลาย ซึ่งสาธยายธรรมอยู่ในวิหาร และเสียงได้ถามกันตามปกติ ควรนึกถึงเสียงละเอียดยไปตามลำดับ เริ่มแต่เสียงนก เสียงลม เสียงย่างเท้า เสียงน้ำเดือด เสียงลมพัดใบตาลแห้ง และเสียงมดคำมดแดงเป็นลำดับไป ฯ ภิกษุหนึ่งควรกระทำไว้ในใจ ซึ่งเครื่องหมาย คือ เสียงในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ ทิศน้อยแห่งทิศตะวันออก ทิศน้อยแห่งทิศตะวันตก ทิศน้อยแห่งทิศเหนือ ทิศน้อยแห่งทิศใต้ ฯ ควรกระทำไว้ในใจซึ่งเครื่องหมาย คือ เสียงทั้งหลายอย่างหายาบ อย่างละเอียดย ฯ เสียงเหล่านั้นจะปรากฏแม้แก่จิตปกติของภิกษุหนึ่ง แต่จะปรากฏยิ่งขึ้นแก่สมาธิจิตในการบริกรรม

เมื่อภิกษุหนึ่งกระทำไว้ในใจ ซึ่งเครื่องหมาย คือ เสียง ความนึกทางใจ กระทำซึ่งเสียงอันใดอันหนึ่งให้เป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น เมื่อความนึกทางใจนั้นดับไป ก็มีขวณะ ๔ หรือ ๕ เกิดขึ้น กามาวจรจิต ๓ หรือ ๕ ซึ่งเป็นเบื้องต้นแห่งจิตเหล่าใด อันได้ชื่อว่า เป็นบริกรรม เป็นอรุปาวจร เป็น

อนุโลม เป็นโคตรภู จิตอันแนบแน่นดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ ซึ่งเป็นจิตใน
จตุตถฌานชั้นรูปาวจรมียุ่ ความรู้อันเกิดขึ้นกับจิต อันแนบแน่นในจิต
เหล่านั้น ควรทราบว่าเป็นทิพพโสธ ต่อนั้นไปก็ตกลงในโสธะนั้น ๆ
ภิกษุผู้จะทำโสธะนั้นให้มีความแข็งแรง ควรกำหนดไว้เพียงชั่ว ๑ นิ้วมือ ใน
ระหว่างนั้นว่า เราจะฟังเสียง ดังนี้ แล้วควรกำหนดขยายออกไป
ที่ละ ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว กับหนึ่ง สอกหนึ่ง ภายในห้องหน้ามข
ปราสาท บริเวณอารามสงฆ์ บ้านที่เหี่ยวบิณฑบาต และชนบทเป็นต้น
จนตลอดจักรวาลหรือยิ่งไปกว่านั้น ๆ ภิกษุผู้ได้อภิญญาอย่างนี้ ย่อม
ได้ยินเสียงแม้น้อยในภายในแห่งโอกาสที่ถูกต้อง ด้วยอารมณ์แห่งฌาน
อันเป็นหัตถ์ เมื่อภิกษุได้ยินอย่างนี้ ถ้ามีเสียงไกลาฬเป็นอันเดียวกัน
ด้วยเสียงสังข์ เสียงกลอง เสียงบัณเฑาะว์เป็นต้น จนตลอดพรหมโลก
เมื่อพระสงฆ์จะกำหนดแยกกัน ก็อาจกำหนดได้ว่า อันนั้นเป็นเสียงสังข์
อันนั้นเป็นเสียงกลอง สันนิษฐานว่าด้วยทิพพโสธเพียงเท่านั้น

ได้ใจความในทิพพโสธนั้นว่า ได้แก่ ความรู้ อันทำให้หูปกติ
เป็นเหมือนหัตถ์ คือ ทำให้ได้ยินเสียงต่าง ๆ ทั้งในที่ไกลที่ใกล้ ได้ตาม
ความประสงค์ ดังนี้ สันนิษฐานความในเทศนาภิกขุเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๒

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยเจโตปริยญาณ

กถิ ตินฺนํ จิตฺตานํ วิปฺสาคฺคา อินฺทฺริยานํ ปสาทวเสน
นาคฺเตกตฺตวณฺณณจฺริยาปริโยคานเน ปณฺญา เจโตปริยญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๒
ว่าด้วยเจโตปริยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยเจโต-
ปริยญาณนั้นว่า ปัญญาในการกำหนดซึ่งความเหี่ยวไปแห่งความรู้สึกต่าง ๆ
กัน และอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เพราะความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ดวง เรียกว่า เจโตปริยญาณนั้น คือ อย่างไร ?
คือ ภาวนาในพระธรรมวินัย^๕ ข่อมอบรมอิทธิบาท อันประกอบด้วยสมาธิ
และประธานสังขาร อันเกิดด้วย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ภาวนานั้น
ข่อมอบรมจิต ข่อมฝึกฝนจิตในอิทธิบาท ๔ นั้น ข่อมทำจิตให้อ่อนโยน
ทำจิตให้ใช้ได้ ภาวนานั้น ครั้นมอบรมจิต ฝึกฝนจิต ในอิทธิบาท ๔ นั้นแล้ว
ทำจิตให้อ่อนโยนแล้ว ทำจิตให้ใช้ได้แล้ว ข่อมรู้ว่า รูปชนิดนี้ เป็นรูป
ที่ตั้งขึ้นด้วยอินทรีย์อันเป็นโสมนัส รูปชนิดนี้ เป็นรูปที่ตั้งขึ้นด้วยอินทรีย์
โทมนัส รูปชนิดนี้ เป็นรูปที่ตั้งขึ้นด้วยอินทรีย์ คือ อุเบกขา ภาวนา
นั้น ข่อมโน้มจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ ด้วยจิตอันมอบรมแล้วอย่างนั้น
อันเป็นจิตบริสุทธิ์ผ่องใส ภาวนานั้นข่อมกำหนดรู้จิตของสัตว์อื่น ของ
บุคคลอื่น ด้วยจิตของตนว่า จิตของผู้มีราคะ หรือไม่มีราคะ มีโทสะ
หรือไม่มีโทสะ มีโมหะ หรือไม่มีโมหะ ทดหุ หรือฟุ้งซ่าน เป็นจิต
ใหญ่หรือไม่ใหญ่ เป็นจิตที่มีจิตอื่นคึกกว่าหรือไม่มี เป็นจิตตั้งมั่นหรือไม่ตั้งมั่น
เป็นจิตหลุดพ้นหรือไม่หลุดพ้น เป็นจิตพ้นยังหรือไม่พ้นยัง ความรู้
อย่างว่ามานี้ ชื่อว่า ญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะ
หมายความว่า เป็นเครื่องรู้

เพราะฉะนั้น ปัญญาในการกำหนดความเหี่ยวไป แห่งความรู้สึก
อันต่างกันและอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใส แห่งอินทรีย์
ทั้งหลาย ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ดวง^๕ จึงชื่อว่า เจโตปริยญาณ สัน
เนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า จิต ๓ ดวงนั้น ได้แก่ จิตอันประกอบด้วยโสมนัส ประกอบด้วยโทมนัส ประกอบด้วยอุเบกขา คำว่า ด้วยความแผ่ไปนั้น คือ ด้วยกำลังเร็ว อันได้แก่ ด้วยเหตุแห่งความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ดวง ของผู้นั้น ในเวลากระทำปริกรรม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งเจโตปริยญาณ คำว่า ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใส แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย คือ ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใส แห่งอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ฯ โอกาสอันตั้งอยู่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ท่านเรียกว่า อินทรีย์ โดยความมุ่งผล ฯ ถึงแม้ในโอกาสอื่น อยู่นั้นแห่งอินทรีย์ ก็เรียกว่า อินทรีย์ ดังใน คำว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสบริสุทธิ์ ผิพรรณของท่านผ่องใสบริสุทธิ์ ดังนี้ ส่วนในที่นี้ อินทรีย์นั้น หมายถึงวัตถุ คำว่า ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใส นั้น คือ ด้วยอำนาจแห่งความไม่ขุ่นมัว คำว่า ปัญญาในการกำหนดซึ่งความเที่ยวไปแห่งความรู้สึกต่าง ๆ กัน และอย่างเดียวกันนั้น หมายถึงปัญญาเป็นเครื่องรู้ซึ่งความเป็นไป แห่งความรู้สึก ๔๘ ซึ่งมีสภาพต่างกัน และเป็นอันเดียวกันตามต้นเหตุ ฯ ความเที่ยวไปแห่งความรู้สึกของบุคคลผู้มีใจไม่ตมึน ชื่อว่า ต่างกัน ความเที่ยวไปแห่งความรู้สึกของผู้มีใจตมึน ชื่อว่า เป็นอันเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่งว่า จิตที่มีรากะเป็นต้น เรียกว่า เป็นจิตต่างกัน จิตที่ไม่มีรากะเป็นต้น เรียกว่า เป็นจิตอย่างเดียวกัน คำว่า ปริยะ ในคำว่า เจโตปริยญาณนั้น แปลว่า กำหนด ฯ การกำหนดจิตเรียกว่า เจโตปริยะ รวมเจโตปริยะ กับ คำว่า ญาณ เข้าด้วยกัน จึงเป็นเจโตปริยญาณ ดังนี้ สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ปริยะนั้น แปลว่า กำหนดเหมือนกัน เจโตปริยญาณนั้น ได้แก่ การกำหนดจิตและความรู้ คำว่า ของสัตว์อื่นนั้น ได้แก่ ของผู้นอกจากตัวของตัว คำว่า กำหนดได้ด้วยใจนั้น คือ

กำหนดจิตของผู้อื่นได้ด้วยจิตของตน คำว่า รู้จักนั้น คือ รู้จักจิตของผู้อื่น โดยประการต่าง ๆ มีจิตมีราคะเป็นต้น

ก็เจโตปริยญาณนี้ จะทำให้เกิดขึ้นได้อย่างไร แก้วา เจโตปริยญาณนี้ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพพจักขุ อันนั้นเป็นปริกรรมแห่งเจโตปริยญาณ เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ ต้องเจริญอาโลกกสิณ ทำให้เกิดแสงสว่างขึ้น ให้เห็นสีแห่งโลหิต ซึ่งเป็นไปเพราะอาศัยหัตถ์รูปของผู้อื่น ด้วยทิพพจักขุเสียก่อน แล้วจึงคิดค้นจิต ๑ เวลาใดจิตโสมนัสเป็นไป เวลานั้น สีโลหิตในหัตถ์รูปก็มีสีแดง เหมือนกับลูกทอสด ในเวลาใดจิตโทมนัสเป็นไป เวลานั้น สีโลหิตในหัตถ์รูป ก็ดำเหมือนสลักหัวสูก ในเวลาใด จิตอุเบกขาเป็นไป ในเวลานั้น สีโลหิตในหัตถ์รูป ก็ใสเหมือน กับสีน้ำมัน ๑ เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ ได้เห็นสีโลหิตแห่งหัตถ์ของผู้อื่นอย่างนั้นแล้ว คิดค้นจิตดวงจิตว่า รูปชนิดนี้ เป็นรูปตั้งขึ้นด้วยอันทรีย์ โสมนัส รูปชนิดนี้ เป็นรูปตั้งขึ้นด้วยอันทรีย์โทมนัส รูปชนิดนี้ เป็นรูปตั้งขึ้นด้วยอันทรีย์อุเบกขา แล้วควรทำเจโตปริยญาณ ให้มีกำลังแรงขึ้น ๑ เมื่อเจโตปริยญาณนั้น มีกำลังแรงขึ้น ก็รู้จักกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตทั้งสิ้น โดยลำดับ แล้วก็ก้าวจากจิตนี้ ไปสู่จิตโน้นได้โดยไม่ต้องคุหัตถ์รูป ๑ ข้อนี้ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ผู้ประสงค์จะรู้จิตของผู้อื่นในรูปภพ จะรู้หัตถ์รูปของใคร จะดูความแปลกแห่งอันทรีย์ของใคร แล้วแก้ไว้ว่า ไม่ต้องคุหัตถ์รูปของใคร ไม่ต้องดูความแปลกแห่งอันทรีย์ของใคร วิสัยของผู้มีฤทธิ์ ย่อมมีอยู่ว่า เมื่อนึกถึงจิตไม่ว่าในที่ใด ๆ ก็รู้จักจิต ๑๖ ประเภท ได้ทั้งนั้น ข้อนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งการไม่ทำความยึดถือ

ในคำทั้งหลาย มี คำว่า จิตมีราคะเป็นต้น มีคำอธิบายว่า จิตมีราคะนั้น ได้แก่ จิตประกอบด้วยโลภะ ๘ ดวง จิตไม่มีราคะนั้น ได้แก่ กุศลจิต และอัพยาภกจิต ในภูมิทั้ง ๔ นอกจากจิตที่มีราคะนั้น จิต ๔ ดวง คือ จิตโสมนัส ๒ ดวง จิตวิจิกิจฉา ๑ ดวง จิตอุททัจจะ ๑ ดวง ไม่จัดเข้าในข้อนี้ ส่วนอาจารย์บางพวก ย่อมจัดเข้า ๑ ก็จิตโสมนัส

๒ ดวงนั้น ชื่อว่าจิตมีโทสะ จิตอันเป็นอกุศล และเก็บไว้กับพหุภพ
ในภุมิทั้ง ๔ ชื่อว่าจิตไม่มีโทสะ อกุศลจิต ๑๐ ดวง นอกจากที่ว่ามี ไม่
จัดเข้าในหมวด ๒ นี้ ส่วนพระเถระบางจำพวกย่อมจัดเข้า จิตมีโมหะ
นั้น ได้แก่จิต ๒ ดวง ประกอบกับวิจิกิจฉา และประกอบกับมัทธังขะ
อกุศลจิต ๑๒ ดวง เรียกว่า จิตมีโมหะ เพราะมีอยู่ในอกุศลทั้งปวง จิต
นอกนั้นเรียกว่า จิตปราศจากโมหะ จิตที่ไปตามความง่วงเหงา เรียกว่า
จิตหดหู่ จิตที่ไปตามความส่ายไป เรียกว่า จิตฟุ้งซ่าน จิตที่เป็นรูปา-
วจร อรูปาวจร เรียกว่า จิตใหญ่ จิตนอกนั้น เรียกว่า ไม่ใหญ่ จิตใน
ภุมิ ๓ ทั้งสิ้น เรียกว่า เป็นจิตยังมีจิตอันดีกว่า ส่วนจิตโลกุตตระ เรียก
ว่า เป็นจิตไม่มีจิตอันดีกว่า จิตถึงอุปจาร และถึงอัปปนา เรียกว่า จิต
ตั้งมั่น จิตที่ไม่ถึงสิ่งทั้ง ๒ นั้น เรียกว่า จิตไม่ตั้งมั่น จิตถึงซึ่งความหลุด
พ้นด้วยองค์แห่งธรรมนั้น ๆ และด้วยองค์ฌาน ด้วยองค์อริยมรรค ด้วย
อริยผล ด้วยความสลัดออก เรียกว่า จิตหลุดพ้น จิตที่ไม่ถึงความหลุด
พ้น ๕ อย่างนั้น ควรทราบว่าเป็นจิตไม่หลุดพ้น โดยเหตุนี้ ภิกษุผู้ได้
เจโตปริยญาณ จึงรู้จักจิต ทั้งที่มีราคะและไม่มีราคะ มีโทสะไม่มีโทสะ
มีโมหะไม่มีโมหะ หดหู่หรือฟุ้งซ่าน เป็นจิตใหญ่หรือไม่ใหญ่ เป็นจิต
มีจิตอันยิ่งกว่าหรือไม่มี เป็นจิตตั้งมั่นหรือไม่ตั้งมั่น เป็นจิตหลุดพ้นหรือ
ไม่หลุดพ้น เป็นจิตพ้นยิ่งหรือไม่พ้นยิ่ง ได้ทุกชนิด จบชื่อว่าด้วย
เจโตปริยญาณเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เจโตปริยญาณ ได้แก่ความรู้จักอันทำให้รู้
จักจิตของผู้อื่นว่า เป็นชนิดใด การที่จะรู้ได้อย่างนี้ ต้องรู้ได้ด้วยทิพพ-
จักขุเสียก่อน คือ ผู้มีทิพพจักขุได้แลเห็นสีแห่งโลหิตในหทัยรูปเสียก่อน
แล้วจึงจะรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณต่อภายหลัง แต่ท่านไม่กล่าวให้ยิ่งออก
ไปว่า รู้ตลอดถึงความคิด ความนึก ของผู้นั้นด้วย ส่วนในเรื่องอื่น ๆ

ได้กล่าวว่า ผู้สำเร็จเจโตปริยญาณ ย่อมรู้จักความคิด ความนึก ของผู้อื่นได้ว่า ใครคิดนึกอย่างไร ความจริงก็น่าจะเป็นอย่างนั้น แต่ว่าในคัมภีร์ทั้ง ๒ นี้ ไม่ได้กล่าวไว้ กล่าวไว้แต่เพียงว่า รู้จักจิต ๑๖ ชนิดเท่านั้น กิจตนั้นไม่ใช่มีเพียง ๑๖ ชนิด แต่ก็รวมอยู่ใน ๑๖ ชนิด สำหรับผู้ไม่ได้เจโตปริยญาณ ควรจำซึ่งข้อว่าด้วยจิต ๖ ให้ได้โดยพิสดาร คึงหม้อยู่ในหนังสือวิสุทธิมรรค หรือในหนังสือหลักพุทธศาสน์ ของบัญชาภิกขุ จะเป็นการดี เพราะจะทำให้รู้ได้ว่า ใครมีนิสัยใจคออย่างไร จะทำอย่างไร จะพูดอย่างไร จึงจะถูกใจของผู้นั้น คึงนี้เป็นต้น สันเนอความในเทศนาภิกขุเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฐกัถ ๕๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ

กถํ ปจฺจยปวตฺตํ ฌมฺมานํ นานตฺเตกตฺตกมฺมวิปฺผารวเสน
ปริโยคาหเน ปณฺณวา ปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณนฺติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฐกัถ ๕๓ ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลีอันมีในญาณกถา ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นว่า บัญญาในการกำหนดซึ่งกรรมทั้งหลาย อันเป็นไป เพราะบังจย ด้วยอำนาจความแผ่ไปแห่งกรรมอันต่างกัน และอันเป็น

อันเดียวกัน เรียกว่าบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๆ นั้น คือ อย่างไร คือ ภิกษุ
 ในพระธรรมวินัยนี้ อบรมอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิ และปธาน-
 สังขาร ซึ่งเกิดด้วยอำนาจฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา แล้วทำจิตนั้นให้
 อ่อน ให้ง่ายได้ ครั้นทำจิตให้อ่อนให้ง่ายได้แล้ว ก็ว่าเมื่อสังขัม สัจจกัม
 เมื่อสังขัมเกิด สัจจกัมเกิด คือ เมื่ออวิชชาเกิด สังขารก็เกิด เมื่อสังขารเกิด
 វิญญานก็เกิด เมื่ออวิชชาเกิด นามรูปก็เกิด เมื่อนามรูปเกิด อายตนะ ๖
 ก็เกิด เมื่ออายตนะ ๖ เกิด ผัสสะก็เกิด เมื่อผัสสะเกิด เวทนาก็เกิด เมื่อ
 เวทนาเกิด ตัณหาเกิด เมื่อตัณหาเกิด อุปาทานก็เกิด เมื่ออุปาทานเกิด ภพ
 ก็เกิด เมื่อภพเกิด ชาติก็เกิด เมื่อชาติเกิด ชรามรณะก็เกิด โสกะ ปริเทวะ
 ทกข์โทมนัส อุปายาสก็เกิด เป็นอันว่า ความเกิดแห่งทุกข์ทั้งสนั่น ย่อม
 มีด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมแนบจิตไป เพื่อบุพเพนิวาสานุสสติ-
 ญาณ ด้วยจิตอันบริสุทธิ์ผ่องใส ซึ่งได้อบรมแล้วอย่างนั้น ภิกษุนั้นก็
 ระลึกซึ่งที่เคยอยู่ในปางก่อนได้ต่าง ๆ คือ ระลึกได้ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง
 ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง
 ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง พันชาติบ้าง
 แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัลป์บ้าง หลายวิวัฏฏกัลป์บ้าง หลาย
 สังวัฏฏวิวัฏฏกัลป์บ้าง ว่าในชาติโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตร
 อย่างนั้น มีวรรณะอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น ได้รับสุขทุกข์อย่างนั้น
 มีทศกแห่งอายุเท่านั้น เราจุติจากชาตินั้นแล้ว ได้เกิดในชาติโน้น ได้
 ชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีวรรณะอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น
 มีสุขอย่างนั้น มีทศกแห่งอายุอย่างนั้น จุตจากชาติโน้นแล้ว ได้มา
 เกิดในที่นี้ ภิกษุนั้นระลึกถึงชาติก่อนได้ต่าง ๆ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้ง
 อุเทศอย่างนี้ ความรู้อย่างนี้ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชั่วว่าปัญญา
 เพราะหมายความว่าเห็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาอันเป็นเครื่อง
 กำหนดซึ่งกรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจแผ่ไปแห่งกรรม
 ที่ต่าง ๆ กัน และกรรมอย่างเดียวกัน จึงเรียกว่า บุพเพนิวาสานุสสติญาณ
 สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปตามปัจจัยนั้น ได้แก่สิ่ง
ที่เกิดขึ้นตามปัจจัย ที่มีในปัจจัยสมุปบาท คำว่า ด้วยอำนาจความแผ่
ไปแห่งกรรมต่าง ๆ กัน และกรรมอย่างเดียวกันนั้น คือ ด้วยอำนาจแห่ง
อกุศลกรรม และกุศลกรรม ด้วยอำนาจแห่งกรรมอันเป็นกามาวจร
และรูปาวจร อรูปาวจร คำว่า บุพเพนิวาสนั้น ได้แก่ชั้นที่ที่เคยอยู่
ในชาติที่ล่วงมาแล้ว คำว่า เคยอยู่นั้น คือ เคยเป็น เคยเกิด เคย
ดับ ในสันดานของตน อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่ธรรมที่เคยอยู่ในชาติที่
ล่วงมาแล้ว คำว่า เคยอยู่นั้น หมายเคยเป็นอารมณ์ การแจ้งด้วย
ความรู้แจ้งแห่งตน เรียกว่าการกำหนด อีกอย่างหนึ่งว่า ถึงแม้ว่าความ
รู้อย่างวิญญูญาณของผู้อื่น ก็ชื่อว่ากำหนด ในการระลึกเป็นต้น การ
กำหนดเหล่านั้น มีเฉพาะพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น คำว่า บุพเพ-
นิวาสานุสสติ นั้น ได้แก่การระลึกถึงบุพเพนิวาสด้วยสติ คือ การระลึก
ถึงบุพเพนิวาสด้วยสติอันใด สติอันนั้นเรียกว่าบุพเพนิวาสานุสสติญาณ
สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า คำว่า ต่าง ๆ นั้น คือ เป็นไปด้วยประการ
ต่าง ๆ คำว่า บุพเพนิวาสนั้น ได้แก่สันดานที่เกิดในที่นั้น ๆ มีภพ
อันล่วงแล้วในลำดับใกล้เคียง ๆ กันเป็นต้น คำว่า อนุสสติ นั้น ได้แก่ความ
ระลึกไปตามลำดับแห่งชั้น หรือตามลำดับแห่งจุติปฏิสนธิ

บุคคล ๖ จำพวก คือ เติรธีย์ • ปกตีสาวก • มหาสาวก •
อัครสาวก • พระปัจเจกพุทธเจ้า • พระพุทธเจ้า • บ่อระลึก
บุพเพนิวาสได้ แต่ว่ามียิ่งหย่อนกว่ากัน คือ พวกเติรธีย์ระลึกได้เพียง ๔๐
กัลป์เท่านั้น ระลึกเลยนั้นไปไม่ได้ เพราะเขามีปัญญาอ่อน คือ ปัญญาของ
พวกนั้นปราศจากการกำหนดนามรูป ๆ ปกตีสาวก ระลึกได้ ๑๐๐ กัลป์
ก็มี พันกัลป์ก็มี เพราะมีปัญญาแรงกล้า ๆ มหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์
ระลึกได้แสนกัลป์ อัครสาวกทั้ง ๒ ระลึกได้ • อสงไขยกับแสนกัลป์

พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขย กับแสนกัลป์ พระอภินิหาร
ของพระปัจเจกพุทธเจ้ามีอยู่เท่านั้น ส่วนพระพุทธรูปทั้งหลาย มีการ
ระลึกได้กำหนดไม่ได้

พวกเคียรถีย์ระลึกได้ตามลำดับแห่งชั้นเท่านั้น ปล่อยลำดับแห่ง
ชั้นแล้ว ไม่อาจระลึกได้ตามลำดับแห่งจุติปฏิสนธิ ด้วยว่าการก้าวลงสู่ที่
อันตนประสงค์ย่อมไม่มีแก่พวกเคียรถีย์ เปรียบเหมือนการไปให้ถูกที่
ประสงค์ย่อมไม่มีแก่พวกคนตาบอดฉะนั้น ๑ พวกคนตาบอด เวลาไม่
ปล่อยไม้เท้าก็ไปได้ฉับใด พวกเคียรถีย์เวลาไม่ปล่อยลำดับแห่งชั้น
ก็ระลึกได้ฉับนั้น ๑ ปกตีสาวกระลึกได้ตามลำดับแห่งชั้น และจุติ
ปฏิสนธิทั้ง ๒ ส่วนพระอัสสัมภาสาวกก็เหมือนกัน ๑ สิ่งที่จะต้องทำ
ตามลำดับแห่งชั้นย่อมไม่มีแก่พระอัครสาวกทั้ง ๒ คือ พระอัครสาวก
ได้เห็นจุดแห่งอัทธภาพอันหนึ่งแล้ว ก็เห็นปฏิสนธิ ได้เห็นจุดแห่ง
อัทธภาพอื่นอีก ก็ได้เห็นปฏิสนธิ ก้าวไปตามลำดับแห่งจุติปฏิสนธิอย่างนี้
พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน ส่วนพระพุทธรูปทั้งหลาย ไม่มีสิ่งที่จะ
ต้องทำตามลำดับแห่งชั้น และการก้าวไปด้วยอำนาจจุติปฏิสนธิ คือ
พระพุทธรูปทั้งหลายประสงค์จะระลึกได้เท่าใด ทั้งในข้างหลังและข้าง
หน้า ทั้งหลายโกฏิกัลป์ก็ระลึกได้เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระพุทธรูปเจ้า
ทั้งหลายจึงย่อหลายโกฏิกัลป์เข้ามาให้เหมือนกับย่อบาลี แล้วระลึกได้ตาม
ความประสงค์ พระญาณของพระพุทธรูปทั้งหลายซึ่งเป็นไปอย่างนั้น ย่อม
ไม่ติดขัดในชาติที่เป็นระหว่าง ๆ เหมือนกับลูกศรที่นายขมังธนูผู้นลาดยิง
ไป ย่อมไม่ติดขัดอยู่ที่ต้นไม้กอหญ้าเป็นต้น ย่อมไปตกถูกที่หมายได้
ตามความประสงค์โดยไม่ผิดพลาดฉะนั้น

ก็เมื่อท่านเหล่านั้นระลึกบุพเพนิวาสได้ การเห็นบุพเพนิวาสแห่ง
พวกเคียรถีย์ย่อมเหมือนกับแสงหึ่งห้อย การเห็นบุพเพนิวาสของปกตีสาวก
ย่อมเหมือนกับแสงประทีป การเห็นบุพเพนิวาสของมหาสาวก ย่อม
เหมือนกับแสงคบเพลิง การที่อัครสาวกได้เห็นบุพเพนิวาส ย่อมเหมือน

๑๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ย่อมเป็นเหมือนเห็นแสงดวงจันทร์ การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เห็น
บุพเพนิวาส ย่อมเป็นเหมือนดวงอาทิตย์คังพัน ซึ่งประดับด้วยรัศมีคังพัน
การที่พวกศิรธียะระลักบุพเพนิวาสได้ ย่อมเป็นเหมือนการไปด้วย
ปลายไม้เท้าแห่งพวกคนตามอด การระลักบุพเพนิวาสของปกตีสาวก
ย่อมเป็นเหมือนการไปด้วยสะพานไม้ การระลักบุพเพนิวาสของมหา
สาวก ย่อมเป็นเหมือนการไปด้วยสะพานแข็ง การระลักบุพเพนิวาส
ของอัครสาวก ย่อมเป็นเหมือนการไปด้วยสะพานเกวียน การระลัก
บุพเพนิวาสแห่งพระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมเป็นเหมือนการไปตามทาง
แจ้งใหญ่ การระลักบุพเพนิวาสของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมเป็น
เหมือนการไปด้วยเกวียนใหญ่

ในข้อนี้ หมายความว่า การระลักบุพเพนิวาสของพระสาวกทั้งหลาย เพราะ
ฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า ระลักไปตามลำดับขั้นและตามจติปฏิสนธิ โดย
เหตุนี้ ภิกษุจะเริ่มฝึกหัด ฝอยการระลักบุพเพนิวาสได้ เวลากลับจาก
บิณฑบาตภายหลังอาหารแล้ว ต้องเข้าไปนั่งอยู่ในที่สงัด เข้าฌาน ๔ แล้ว
ออกจากจตุตถฌาน อันมีอภิญญาเป็นที่ตั้ง แล้วควรนึกถึงที่ตนนั่งครั้ง
สุดท้ายเสียก่อน แล้วจึงนึกขยายต่อไปถึงการเข้าไปสู่ที่นั่ง การเข้าไปสู่
เสนาสนะ ก็เก็บบาตร จีวร เวลานั้น เวลาจากบ้าน เวลาไปเที่ยว
บิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าบ้านเพื่อบิณฑบาต เวลาออกจากบ้าน
เวลาไหว้พระเจดีย์และไม้ศรีมหาโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลาถือเอาบาตร
เวลารับบาตร กระทั่งเวลาล้างหน้า เวลากระทำกิจ เวลาตื่นนอน
เวลามัชฌิมยาม เวลาปฐมยาม ให้ระลึกถอยหลังไปอย่างนี้จนตลอดวัน
เมื่อระลึกถอยหลังไปอย่างนี้ สิ่งนั้น ๆ ก็จะปรากฏแก่จิตปกติ และจะ
ปรากฏยิ่งแก่จิตสมาธิในบริกรรม แต่ถ้าไม่มีสิ่งใดปรากฏ ต้องเข้าฌาน
อีก เวลาออกจากฌานแล้ว ต้องระลึกอย่างนี้อีก ก็จะมีสิ่งที่ได้ทำแล้ว
ปรากฏขึ้น เหมือนกับแสงประทีป และให้ระลึกไปถึงวันที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔
ที่ ๕ ตลอดถึงเวลา ๑ ปี ว่า ที่ล่วงมาแล้วเราได้ทำอะไรบ้าง สิ่งเหล่านั้น
ก็จะปรากฏขึ้น แล้วให้หัดนึกไปถึงสิ่งที่เคยทำมาแล้ว ตั้ง ๒๐-๓๐ ปี

สังนึน ๆ ก็จะได้ปรากฏขึ้น เมื่อสังเหล่านั้นปรากฏขึ้นแล้ว จึงให้หัตถ์นึกถึงนามรูป ซึ่งเป็นไปในขณะจิตในภพก่อน ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตสามารถจะเพิกปฏิบัติ แล้วทำนามรูปให้เป็นอารมณ์ได้ในขณะจิต ด้วยการนึกเพียงครั้งแรกเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงได้เห็นนามรูปที่เกิดขึ้นในภพก่อนโดยไม่เหลือ ภิกษุนั้น ไม่ควรท้อทระว่า เราไม่อาจเพิกปฏิบัติ ทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจิต ให้เป็นอารมณ์ได้ ควรเข้ามานเือง ๆ เวลาออกจากฌานแล้ว ควรหัตถ์นึก ดังที่เข้ามาแล้ว ค่อนไป ทานว่าถึงเนื้อความอื่นอีกเป็นอันมาก ดังจะปรากฏ ในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์นี้ของคไว้เพียงเท่านี้.

เอว่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค

อตถ ปจฺฉิมนิสฺสชฺชนโต ปฏฺฐิ ขาว ปฏฺฐินโต อารมฺมณํ กควา
ปวตฺตํ ฌานํ ปุพฺพนิวาสญาณํ นาม น โหติติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๔
ว่าด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน
หาประมาณมิได้

อรรถกถา

คำเนนความตามอรรถกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ความรู้ซึ่งเป็นไป
จำเดิมแต่การนั่งครั้งหลังไป จนกระทั่งปฏิบัติ เรียกว่าบุพเพนิวาสญาณ
ก็หาไม่ แต่ญาณนั้น ชื่อว่าเป็นสมาธิญาณในการบริกรรม อาจารย์

๑๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

พวกหนึ่งกล่าวว่า ญาณนั้น เป็นอดีตังสญาณ ส่วนอดีตก็ได้ แต่ว่าคำนี้ ไม่ถูกด้วยหมายรูปาวจร ก็เวลาใด ความนึกอันกระทำนามรูป ซึ่งเป็น ไปในขณะจิต ล่วงเสียซึ่งปฏิสนธิให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น เมื่อความนึกนั้นดับไป ชวนะ ๒ หรือ ๕ ก็กระทำนามรูปนั้น ให้เป็น อารมณ์ แล้วก็เล่นไป จิตก่อน ๆ ซึ่งได้ชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น เป็น กามาวจร จิตดวงหลังเป็นรูปาวจร ประกอบในจิตตถณาน เป็นอัปปนาจิต คราวนั้น ญาณอันใดเกิดพร้อมกับจิตนั้น ญาณอันนั้น เรียกว่าบุพเพนิวาสา-
นุสสติญาณ ภิกษุนั้นก็ระลึกบุพเพนิวาสต่าง ๆ ได้ ด้วยสติอันประกอบกับ ญาณนั้น คือ ระลึกได้ตั้งแต่ชาติหนึ่งเป็นต้นไป จนหลายสังวัฏฏวิวัฏฏกลับไป

ก็คำว่า ชาติหนึ่งนั้น หมายความว่า สืบต่อแห่งขันธหนึ่ง ซึ่งนับเข้าใน ภพอันหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจิตเป็นปริโยสาน ถึงแม้ว่า ๒ ชาติ เป็นต้น ตลอดถึงสังวัฏฏวิวัฏฏกลับไป ก็เหมือนนั้น ๆ สังวัฏฏกลับไปนั้น ได้แก่กลับไปที่กำลังเสื่อม วิวัฏฏกลับไปนั้น ได้แก่กลับไปที่กำลังเจริญ ความ ตั้งอยู่แห่งกลับไปที่กำลังเสื่อม นับเข้าในสังวัฏฏกลับไป ความตั้งอยู่แห่ง กลับไปที่เจริญ นับเข้าในวิวัฏฏกลับไป ก็กลับไปนั้นมี ๔ คือ สังวัฏฏกลับไป • สังวัฏฏฐายีกลับไป • วิวัฏฏกลับไป • วิวัฏฏฐายีกลับไป •

สังวัฏฏกลับไปที่เสื่อมนั้น มีอยู่ ๓ คือ อาโปสังวัฏฏกลับไป • เตโช-
สังวัฏฏกลับไป • วาโยสังวัฏฏกลับไป • เขตแห่งกลับไปที่เสื่อมที่ฉิบหายนั้น มีอยู่ ๓ คือ พรหมโลกชั้นอาภัสสรา • พรหมโลกชั้นสุภกัณหา • พรหม-
โลกชั้นเวหัพผลา • ๑ คราวใดกลับไปฉิบหายด้วยไฟ คือ ไฟไหม้โลก คราวนั้น ต้องไหม้ตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปจนถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสรา เป็นที่ สุด คราวใด โลกฉิบหายด้วยน้ำ ฉิบหายขึ้นไปจนถึงพรหมโลกชั้น สุภกัณหา คราวใด โลกฉิบหายด้วยลม ถูกลมพัดย่อยยับกระจัดกระจาย คราวนั้น ฉิบหายขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นเวหัพผลา เมื่อว่าโดยทางกว้าง ก็ฉิบหายชั่วพุทธเขตอันหนึ่งทุกคราวไป

ก็พุทธเขตนั้น มีอยู่ ๓ คือ ชาติเขต • อาณาเขต • วิสัยเขต • ๑ ชาติเขตนั้น ได้แก่หมื่นจักรวาล ซึ่งห้วงใหญ่ในเวลาพระพุทธเจ้าทรงถือ

ปฏิสนธิเป็นต้น ๆ อาณาเขตนั้น ได้แก่แสมโกฏฐจักรวาล ซึ่งอาณาภพแห่ง
รัตนปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาณานิธิปริตร โมรปริตร เหล่านี้
แผ่ไปถึง ๆ วิสัยเขตนั้น หาที่สุดมิได้ หาปริมาณมิได้ ด้วยว่าพระพุทธเจ้า
ทรงจำนงที่เท่าใดก็ทรงรู้หมด ในพุทธเขตทั้ง ๓ นี้ ฉิบหายไปเฉพาะอาณาเขต
หนึ่งเท่านั้น เมื่ออาณาเขตนั้นฉิบหาย ชาติเขตก็เป็นอันฉิบหาย เมื่อเขต
หนึ่งฉิบหาย ก็เป็นอันฉิบหายด้วยกัน เมื่อเขตหนึ่งตั้งอยู่ก็เป็นอันตั้งอยู่ด้วย
กัน ควรทราบความฉิบหาย และการตั้งอยู่แห่งกลีปนั้น อย่างนี้ คือ ในคราว
ใด กลีปฉิบหายด้วยไฟ ในคราวนั้น มีเมฆใหญ่สำหรับล้างกลีปตั้งขึ้นแล้ว
ทำให้ฝนท่าใหญ่ตกทั่วแสมโกฏฐจักรวาล มนุษย์ทั้งหลายก็ดิใจพากันนำพืช
ต่าง ๆ ออกหว่านปลูก แต่เมื่อข้าวกล้ากำลังเจริญ ก็มีเสียงฟ้าร้อง แต่ไม่มี
ฝนตกแม้สักหยดเดียว คราวนั้น ก็ขาดฝน

คำถามและ ที่สมเด็จพระทศพลได้ตรัสไว้ว่า คราวที่ฝนไม่ตกตลอด
หลายแสนปีนั้นมียุคดังนี้ พวกสัตว์โลกทั้งหลายที่อาศัยน้ำฝนเลี้ยงชีพ
ก็ตายไปเกิดในพรหมโลก พวกเหวตาทิอาศัยผลบุญก็ตายขึ้นไปเกิดในพรหม-
โลกเหมือนกัน เมื่อล่วงเวลามานาน น้ำในที่ต่าง ๆ ก็แห้งสิ้น แม้แต่ปลา
และเต่า ตลอดจนสัตว์นรก ก็ตายขึ้นไปเกิดในพรหมโลก อาจารย์อีก
พวกหนึ่งกล่าวว่า พวกสัตว์นรกพินาศไปด้วยอาณาภพแห่งความปรากฏแห่ง
ดวงอาทิตย์ ๑ ดวง

ก็ความเกิดในพรหมโลก โดยเว้นจากฉานไม่มี สัตว์บางจำพวก
ถูกความอดอยากบีบคั้น บางจำพวกไม่อาจได้ฉาน พวกนั้นขึ้นไปเกิด
ในพรหมโลกได้อย่างไร แก้วว่า ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกได้ด้วยฉานที่ได้
ในพรหมโลก คือ ในคราวที่โลกจะพินาศนั้น มีพวกกามาจรเทพยดา
ชื่อว่าโลกพยุหะ สยายผมร้องไห้ นุ่งผ้าแดง ห่มผ้าแดง แต่งตัวต่าง ๆ กัน
เห็นว่ายังอีกแสนปีจักพินาศ ก็พากันไปเที่ยวบ่าวร้องแก่พวกมนุษย์ว่า
ท่านทั้งหลาย ยังอีกแสนปี จักฉิบหาย โลกนี้จักฉิบหาย แม้แต่
มหาสมุทรก็จักแห้ง แผ่นดินอันใหญ่และพระยาเขาสินรุ ก็จะถูกไฟไหม้

๑๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ความพินาศจกมีขึ้นไปกระทั่งพรหมโลก ท่านทั้งหลายจงมีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ต่อกัน จงปฏิบัติมารดาบิดา จงเคารพนับถือผู้ใหญ่ในตระกูล

พวกมนุษย์ และภุมมเทวดาโดยมากได้ฟังถ้อยคำของกามาวจรเทวดา เหล่านั้นแล้ว ก็เกิดความสลดใจมาก ต่างก็มีจิตอ่อนต่อกัน พวกนั้นกระทำ บุญมีเมตตาเป็นต้น แล้วขึ้นไปเกิดในเทวโลก เวลาได้รับวิภคอาหารทิพย์ ในเทวโลกเป็นสุขดีแล้ว ก็กระทำบริกรรมในวาโยกสินแล้วก็ได้ฌาน

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ได้เกิดในเทวโลกด้วยกรรมอันให้ผล ต่อ ๆ ไป เพราะว่าผู้ท่องเที่ยวในสงสารโดยปราศจากกรรมที่ให้ผลต่อ ๆ ไปนั้นไม่มี พวกที่เกิดในเทวโลกแล้วนั้น ก็ได้ฌานในเทวโลกนั้น ๆ แล้วได้ขึ้นไปเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจฌานที่ได้ในเทวโลก ดังที่ว่า มาแล้ว

นับแต่ชาติฝนแล้วไปอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ปรากฏขึ้น ๒ ดวง จนกระทั่งถึง ๑ ดวง เป็นที่สุด เมื่อมีดวงอาทิตย์ปรากฏขึ้น ๒ ดวง ก็ไม่ปรากฏว่า เป็นเวลากลางคืน หรือกลางวัน คือ ดวงหนึ่งตั้งขึ้น ดวงหนึ่งตกไป โลกร้อนด้วยแสงอาทิตย์ไม่ขาดสาย ในดวงอาทิตย์ปกติ ข้อมมีสุริยเทพบุตร แต่ว่าในดวงอาทิตย์ ที่จะทำกลับให้พินาศ ไม่มีสุริยเทพบุตร เมื่อดวงอาทิตย์ปกติเป็นไปอยู่ เมฆหมอกก็มีอยู่ในอากาศ เมื่อดวงอาทิตย์สำหรับทำกลับให้พินาศเกิดขึ้น ไม่มีเมฆหมอก ท้องฟ้า เป็นประหนึ่งว่ากระจกเงา น้ำในแม่น้ำต่าง ๆ ยกแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ เสีย ก็แห้งไปสิ้น ๆ ต่อนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ที่ ๓ ปรากฏขึ้น ชงทำให้แม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ แห้งไป ต่อนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ที่ ๔ ปรากฏขึ้น ทำให้สระใหญ่ทั้ง ๑ ในป่าหิมพานต์ คือ สระสีหปาดนะ สระหังสปาดนะ สระกัณณมุกตทะเล สระลดการทะเล สระอนาคต สระฉัททันต์ สระกุณालะ แห้งไป ๆ ต่อนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ที่ ๕ ปรากฏขึ้น ทำให้น้ำในมหาสมุทรแห้งไป

โดยลำดับ ฯ ตอนนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ที่ ๖ ปรากฏขึ้น
 ทำให้จักรวาลทั้งสี่ มีวันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตลอดไปถึงแสนโกฏี
 จักรวาล ฯ ตอนนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีดวงอาทิตย์ที่ ๗ ปรากฏขึ้น
 ทำให้แสนโกฏีจักรวาลกลายเป็นเปลวอันเดียวกัน แม้แต่ยอดเขาสูง ๆ มียอด
 ภูเขาสินธุเป็นต้น ก็ไหม้ย่อยยับไป เปลวไฟนั้นได้ไหม้ขึ้นไปถึงเทวโลก
 ขึ้นจากมหาราชิกา ไหม้วิมาตทอง วิมานเงิน วิมานแก้วมณี ในจากม-
 มหาราชิกา แล้วลามขึ้นไปไหม้ถึงดาวดึงส์ แล้วไหม้ต่อไป กันไป จนถึง
 พรหมโลกชั้นปฐมฉาน ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น ขึ้นไปจรดชั้นอาภัสสรา
 แล้วก็หยุดอยู่ สังขารแม้เพียงเล็กน้อย ยังมีอยู่ตราบใด ไฟก็ยังไม่ดับ
 ตราบนั้น เมื่อสนสังขารทั้งปวงเสียแล้ว ไฟจึงดับไปโดยไม่มีเหลือ
 แม้แต่เพียงเท่า เปรียบเหมือนเปลวไฟที่ไหม้เปริบง และน้ำมันแล้วดับไป
 ฉะนั้น เมื่อไฟดับไปแล้ว ก็เกิดความมืดใหญ่ทั่วโลก

ตอนนั้นมาอีกนานนักหนา จึงมีเมฆใหญ่ตั้งขึ้น ตกเป็นฝนเม็ด
 ละเอียดยลเยือกก่อน แล้วเริ่มตกเป็นเม็ดโตเป็นลำดับไป จนกระทั่งโตเท่าลำตาล
 เป็นที่สุด ทำให้แสนโกฏีจักรวาลเต็มไปด้วยน้ำ แล้วฝนนั้นจึงหยุด เวลา
 ฝนหยุดแล้ว ก็มีลมพัดน้ำขึ้นเข้าที่ละน้อย ให้เป็นเหมือนหยาดน้ำที่โบยบว ฯ
 ถ้ามีคำถามว่า น้ำกว้างใหญ่ถึงอย่างนั้น ลมจะพัดให้เป็นก้อนได้อย่างไร ก็มี
 คำแก้ว่า ลมพัดให้เป็นก้อนได้ด้วยน้ำให้ช่อง น้ำนั้นให้ช่องในที่นั้นๆ เมื่อลม
 ทำให้รวมกันเป็นก้อนได้เป็นแห่งๆ ก็มีน้ำไหลลงไปข้างล่างเป็นลำดับ เมื่อน้ำ
 ไหลลงไปข้างล่างเป็นลำดับแล้ว ที่ตั้งแห่งพรหมโลกก็มีพรหมโลกปรากฏขึ้น
 ที่ตั้งแห่งกามาวจรเทวโลกทั้ง ๔ เบื้องบนก็ปรากฏขึ้น เมื่อน้ำไหลลงไปข้างล่าง
 มากขึ้น ลมก็มีกำลังแรงขึ้น ลมเหล่านั้นได้ทำน้ำให้รวมกันเป็นก้อนใหญ่มาก
 ขนจนกระทั่งสนน้ำ น้ำกลายเป็นแผ่นดิน แต่เป็นแผ่นดินที่มีรส เรียกว่า
 รสปฐพี มีสีงามกลิ่นหอม เหมือนกับข้าวปายาสที่มีน้ำขึ้น ไม่ใช่แค่แข็ง
 เหมือนอย่างแผ่นดินทุกวันนี้

ในคราวนั้น ผู้ที่เกิดก่อนในพรหมโลกชั้นอาภัสสรา ก็คิดถึงมา
 เป็นสัตว์ที่เกิดเองอยู่ในโลกนี้ เพราะสนอายุก็มี เพราะสนบุญก็มี ฯ

พวกนั้น มีรัศมีสว่างออกจากตัว เทียวอยู่ในอากาศ พวกนั้นได้ลมรส
แห่งปฐมพิคังทกถาไว้ในอัครัญสุคร แล้วก็เกิดค้นหา คือ เกิดความ
ทะยานอยาก แล้วกับนรสแห่งแผ่นดินกินเป็นคำ ๆ เมื่อเป็นอย่างนั้น
รัศมีที่ออกจากตัวก็หายไป ความมืดก็ขึ้น พวกนั้นได้เห็นความมืดแล้ว
ก็กลัว ๆ ลำดับนั้น สุริยมณฑลอันกว้างได้ ๕๐ โยชน์ ก็เกิดขึ้น ทำความ
กลัวของพวกนั้นให้หายไป นำความกลัวกล่าให้เกิดขึ้น พวกนั้นได้เห็น
สุริยมณฑลแล้ว ก็รำเรงยินดีว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว สิ่งนี้ทำความ
กลัวของพวกเราให้หายไป ทำความกลัวให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เขาจึง
ตั้งชื่อสิ่งนั้นว่า สุริยะ ซึ่งเราแปลกันว่า ดวงอาทิตย์ทุกวัน ๆ เมื่อสุริยะ
ทำกลางวันให้สว่างแล้ว เสื่อมลับลงไป พวกนั้นก็เกิดความกลัวอีกว่า
พวกเราได้แสงสว่างอันใดไว้แล้ว แสงสว่างอันนั้นก็หายไปแล้ว เขาจึง
คิดว่า ขอให้พวกเราได้แสงสว่างอย่างอื่นเถิด คราวนั้น จันทรมณฑล
อันกว้างได้ ๔๕ โยชน์ ก็ปรากฏขึ้น ประหนึ่งว่ารู้จักจิตใจของพวกนั้น
พวกนั้นได้เห็นแล้ว ก็มีความว่าเรงยินดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เขาพากันตั้งชื่อ
จันทรมณฑลว่า ดวงจันทร์ เพราะคงขึ้นเหมือนกับรูฉันทะของพวกเขา ๆ
เมื่อดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ปรากฏขึ้นแล้ว นกยัคชและดวงดาวทั้งหลาย
ก็ปรากฏขึ้น ค่อนั้นมา ก็ปรากฏ กลางคืน กลางวัน ฤดู เดือน ปี
ภูเขาสุมรุ ภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ ของเหล่านั้นปรากฏขึ้นพร้อมกัน
ในวันผกคณปณณมี คือ เพ็ญเดือน ๔ ๆ สิ่งเหล่านั้นปรากฏขึ้นอย่างไร
ปรากฏขึ้นอย่างนั้น คือ ที่บางแห่งปรากฏเป็นยอดเป็นจอม บางแห่งเป็นท่ม
ที่ลึก บางแห่งเสมอกัน ที่เป็นยอดเป็นจอมนั้นก็เป็นภูเขา ท่มที่ลึกนั้น
ก็เป็นสมุทร ที่เสมอนั้น ก็เป็นทวีปต่าง ๆ เปรียบเหมือนกับฟองข้าวต้ม
ในหม้อข้าวต้ม และที่ไม่เป็นฟองในหม้อข้าวต้มฉะนั้น สันเนอความใน
กัณทณเพียงเท่านั้น.

เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๕๕

คัมภีร์ขททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสัตว์โลกอันมีในปฐมกัลป์

อต เตสํ สุตตานํ รสปจวิ ปริภุชชุนตานํ กเมน เอกจเจ
วณณวนโต เอกจเจ ทพพณณา โหนตติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๕
ว่าด้วยสัตว์โลกอันมีในปฐมกัลป์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หา
ประมาณมิได้

อรรถกถา

ดำเนินความตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่าด้วยสัตว์โลกอันมีในปฐม-
กัลป์ ต่อจากกัณฑ์ก่อนนั้นว่า เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภครสแผ่นดิน
บางจำพวกก็มีวรรณะดี บางจำพวกก็มีวรรณะไม่ดี แล้วจำพวกที่มีวรรณะดี
คือ มีผิวพรรณดี ก็ดูหมิ่นพวกที่มีผิวพรรณไม่ดี เพราะเหตุที่ดูหมิ่น
กันนั้น รสแผ่นดินนั้นก็หายไป สะเก็ดแผ่นดินนั้นก็ปรากฏขึ้น แล้ว
สะเก็ดแผ่นดินนั้นก็หายไปตามทำนองเก่านั้นอีก เกร็ดดินก็ปรากฏขึ้น ย่อมมา
เกร็ดดินนั้นก็หายไปอีก ข้าวสาลีไม่มีเปลือก หิมกลิ่นหอม มีแต่
เมล็ดขาวเหมือนข้าวสารก็ปรากฏขึ้น ต่อนั้นมา ภาชนะก็เกิดขึ้นแก่
พวกนั้น ๆ วางข้าวสาลีไว้ที่ภาชนะ แล้วยกขึ้นวางบนแผ่นศิลา เปลวไฟ
ก็เกิดขึ้นเอง ข้าวนั้นก็สุกมีสีขาวดังดอกมะลิ การที่จะต้องหาแกง
หรือกับไม่มี เพราะใครอยากจะบริโภครสใด ๆ ข้าวสาลีนั้นก็เป็น
เหมือนรสนั้น ๆ เมื่อพวกนั้นบริโภครสอาหารหยาบ คือ ข้าวสาลีดังที่ว่า
มานี้ ก็มีมูลมูกมีรสเกิดขึ้น แล้วก็มีปากแผลแตกออกจากร่างกาย เพื่อ

เป็นทางไหลออกแห่งบุตรและภริยา ความเป็นบุรุษ ความเป็นสตรีก็ปรากฏขึ้น
เมื่อสตรีแห่งคฤษณนามเข้า บุรุษแห่งคฤษณนามเข้า ก็เกิดความเร่าร้อนขึ้น
ด้วยความรัก แล้วก็มี การเกี่ยวข้องกัน ในทางประเวณี พวกที่มีความรัก
ก็พากันติดเตียง แล้วก็ได้มีบ้านเรือนเกิดขึ้น เพื่อจะปกปิดการกระทำผิด
มีรายนั้น

เมื่อพวกนั้นมีบ้านเรือนขึ้น ก็ถือเอาตัวอย่างของผู้อื่นความเกียจ
คร้าน ในการไปเก็บข้าวสาลีมาบริโภคเป็นคราว ๆ ไป จึงได้มีการสะสมขึ้น
เมื่อมีการสะสม ข้าวสาลีนั้นก็มีการเปลี่ยนแปลง มีแลกเปลี่ยน ที่เกี่ยวแล้วก็ไม่ออก
ขึ้นอีก เขาจึงประชุมปรึกษากันว่า สิ่งที่ไม่ดีได้ปรากฏแก่พวกเราแล้ว
เมื่อก่อนพวกเราคิดสิ่งใดก็สำเร็จสิ่งนั้น ตอนนั้นเมื่อความพิสดารอยู่ใน
อัครัญสูตร มีเนื้อความสืบต่อไปว่า จากนั้นมากมีการแบ่งปันที่เกิดขึ้น
แห่งข้าวสาลีให้เป็นส่วน ๆ ไป อย่างมากก็มีผู้หนึ่งไปถือเอาส่วนของอีกผู้หนึ่ง
เมื่อถูกต่อว่าถึง ๒ ครั้ง ไม่เชื่อฟัง ก็ทุบตีด้วยมือ และไม่ยอม ก่อนคืน
เป็นต้น ในครั้งที่ ๓

อทินนาทาน คือ การลักขโมย การติดเตียง การกล่าวเท็จ การจับ
ไม่ยอม ได้เกิดขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ เขาจึงประชุมปรึกษากันว่า
พวกเราควรจะต้องผู้หนึ่งให้เป็นใหญ่ สำหรับติดเตียงจับไล่ ซึ่งผู้ควร
ติดเตียงจับไล่ พวกเราก็จกแบ่งส่วนข้าวสาลีให้แก่ผู้นั้น เมื่อเขาตกลงกัน
อย่างนั้นแล้ว สำหรับในกาลป็น พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายก็เกิดขึ้นใน
มนุษย์พวกนั้น เป็นผู้มีรูปพรรณสัณฐานสวยงาม มีศักดิ์มากกว่าพวกนั้น
มีความรัก สามารถกดขี่และยกย่องซึ่งผู้ควรกดขี่และยกย่องได้ พวกนั้น
ก็พากันไปอ่อนน้อม ขอดขอร้องให้เป็นใหญ่ พระโพธิสัตว์เจ้าจึงได้พระนามว่า
พระเจ้ามหาสมมติ เพราะมหาชนลงมติแต่งตั้ง และได้พระนามว่า เป็น
กษัตริย์ เพราะเป็นใหญ่ในเขตแห่งข้าวสาลี ทั้งได้พระนามว่า เป็นพระราชา
เพราะทำให้ผู้อื่นยินดีได้โดยชอบธรรม เป็นอันว่า พระโพธิสัตว์เจ้าได้เป็น
บุรุษต้นในกาลป็น ต่อมาภายหลังก็ได้มีบุคคล ๔ เหล่า คือ กษัตริย์
พราหมณ์ เวศย์ สุวรรณ ปรากฏขึ้นในโลกเป็นลำดับมา

นับแต่เมฆใหญ่อันทำกลบให้พินาศ มาจนถึงขาดน้ำทั่วทั้งแผ่นดิน เรียกว่าสงไขยที่ ๑ อันนี้เรียกว่าสังวัณณกาล คือ กาลที่ฉิบหาย ฯ นับแต่ขาดน้ำอันทำให้กลบพินาศ มาจนถึงมีเมฆใหญ่ตกลงมาเต็มแสน โกฎิจักรวาล เป็นสงไขยที่ ๒ เรียกว่า สังวัณณายุ ซึ่งแปลว่า กาลที่ฉิบหายตั้งอยู่ ฯ นับแต่เมฆใหญ่ตกลงมา จนมีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ปรากฏขึ้น เป็นสงไขยที่ ๓ เรียกว่าวิวัณณกาล แปลว่า กาลที่เจริญ นับแต่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ปรากฏ จนกระทั่งเมฆใหญ่อันทำกลบให้พินาศอีกเป็นกาลที่ ๔ เรียกว่าวิวัณณายุ แปลว่า กาลที่เจริญตั้งอยู่ ฯ ๔ สงไขยนี้ เรียกว่ามหากาลอันหนึ่ง ควรทราบกาลพินาศ และพินาศด้วยไฟ และตั้งอยู่ ดังที่แสดงมาแล้วในกาลก่อน จนถึงกาลนี้ เพียงเท่านั้น

ในคราวใด กาลที่ฉิบหายด้วยน้ำ ในคราวนั้น ก็มีเมฆใหญ่สำหรับ ทำให้กลบพินาศเกิดขึ้น แล้วก็ทำให้ฝนตกลงมา ครั้งแรกฝนตกลงมา เป็นเม็ดละเอียดก่อน แล้วเป็นก้อนน้ำโตขึ้น ๆ กระทั่งเท่าลำตาล ท่อน้ำ เหล่านั้นได้ตกลงมาเต็มแสน โกฎิจักรวาล แผ่นดิน และภูเขาเป็นต้น ถูกน้ำเต็มเข้าก็ย่อยยับไป น้ำถูกลมรับไว้โดยรอบ น้ำได้ท่วมขึ้นไป จนถึงพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น แล้วไปหยุดเพียงชั้นสุภกนิหา สิ่งต่าง ๆ ยังเหลืออยู่แม้เพียงเล็กน้อยทราบใด ฝนก็ยังไม่หยุดตกทราบนั้น เมื่อสิ่งต่าง ๆ ละลายไปสิ้นแล้วฝนจึงหยุดตก ตอนนั้นมาก็คือเกิดความมืดใหญ่ทั่วโลก ตอนนี้เหมือนกับที่แสดงมาแล้วในกาลก่อนโน้น แปลกแต่ในที่นี้ อาภัสสรพรหมโลกเป็นต้นปรากฏขึ้นก่อน ผู้ที่จุติจากพรหมโลกชั้นสุภกนิหาได้ลงมา เกิดในชั้นอาภัสสระเป็นต้น ฯ เมฆใหญ่อันทำให้กลบพินาศมาจนถึงความขาดแห่งน้ำเต็ม อันทำให้กลบพินาศเป็นสงไขยที่ ๑ นับแต่ขาดน้ำเต็มมา จนกระทั่งมีเมฆใหญ่ตกลงมา เป็นสงไขยที่ ๒ จากเมฆใหญ่มานั้นจนกระทั่งมีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นสงไขยที่ ๓ นับแต่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ มาจนกระทั่งกลบพินาศอีก เป็นสงไขยที่ ๔ ฯ ๔ สงไขยนี้ เป็นมหากาลอันหนึ่ง ควรทราบความฉิบหาย และความตั้งขึ้นแห่งโลกด้วยน้ำ ดังที่วามาแล้ว

ในคราวใดก็ปลีบบินหายด้วยลม ในคราวนั้น ก็มีลมตั้งขึ้น ที่แรก
 ลมนั้นได้หอบเอาฝุ่นหยาบ ๆ ขึ้นไปเสียดก่อน ลำดับนั้น จึงพัดฝุ่นละเอียด
 พัดทรายละเอียด พัดทรายหยาบ พัดก้อนกรวด ก้อนหินเป็นต้น
 จนกระทั่งปราสาทใหญ่ ๆ ก้อนศิลา ต้นไม้ใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ที่ไม่เสมอให้
 โค่นลงก่อน สิ่งเหล่านั้นได้ถูกลมพัดขึ้นไปบนท้องฟ้า ไม่ให้ตกลงมาอีก
 สิ่งเหล่านั้นถูกลมพัดเป็นผงไป ต่อมาลมได้แผ่นดินอันใหญ่ ๆ ก่ตั้งขึ้น
 พัดแผ่นดินอันใหญ่ ๆ ให้กลับเบื้องล่างเป็นเบื้องบน แล้วพัดหอบขึ้นไป
 ในอากาศ ส่วนแห่งแผ่นดินตั้งร้อยโยชน์ ๒๐๐ โยชน์ ๓๐๐ โยชน์
 ๔๐๐ โยชน์ ๕๐๐ โยชน์ ก็ถูกลมพัดให้ปลิวขึ้นไปในอากาศ ให้แตก
 เป็นผงไป ภูเขาจักรวาล ภูเขาสิเนรุ ก็ถูกลมพัดปลิวขึ้นไปใน
 อากาศ ภูเขาเหล่านั้นก็กระทบกันแตกละเอียดไป ตามนั้น ลมได้
 ทำให้วิมานของภุมมเทพยดา และอากาศเทพยดา ตลอดถึงกามาวจร
 เทวโลกทั้ง ๖ ให้พินาศไป จนสิ้นแสนโกฏิจักรวาล ภูเขาจักรวาล
 ภูเขาหิมพานต์ ภูเขาสิเนรุ ก็ถูกลมพัดให้กระทบกันแตกเป็นผงไป
 จนถึงพรหมโลกชั้นเวหัปผลาแล้วจึงหยุดอยู่ เมื่อสิ่งต่าง ๆ ในโลกแตก
 ละเอียดไปหมดแล้ว ลมก็หายไปเอง แล้วก็เกิดมืดขึ้นทั่วโลก ๆ
 ถ้อยคำทั้งปวงตอนนั้น เหมือนกับที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ แปลก
 แต่ในกัณฑ์นี้ โลกมีพรหมโลกชั้นสุกภินหาเป็นต้น ปรางูขึ้นก่อน
 เท่านั้น ผู้ใดจากพรหมโลกชั้นเวหัปผลา ได้ลงมาเกิดในชั้นสุกภินหา
 เป็นต้น ส่วนการนับกลับ ก็ย้อน ๔ อสงไขยเป็นมหากัลป์ ดังที่แสดง
 มาแล้ว ควรทราบความพินาศ และความตั้งอยู่แห่งโลกด้วยลม ดังที่
 แสดงมาแล้ว

มีคำถามว่า โลกพินาศไปอย่างนั้น เพราะเหตุไร ? มีคำแก้ไขว่า
 เพราะเหตุแห่งอกุศลมูล คือ เมื่ออกุศลมูลหนาแน่นขึ้น โลกก็ดับหาย
 ไป ในคราวที่ราคะ หนาแน่นขึ้นกว่าสิ่งอื่น โลกก็ดับหายไปด้วยไฟ
 ในคราวที่โทสะหนาแน่นกว่าสิ่งอื่น โลกก็ดับหายไปด้วยน้ำ แต่อาจารย์

บางพวกว่า คราวที่โทสะหนาแน่นกว่าสิ่งอื่น โลกฉิบหายไปด้วยไฟ คราวราคะหนาแน่นกว่าสิ่งอื่น โลกฉิบหายไปด้วยน้ำ ดังนี้ ฯ มีเนื้อความสืบต่อไปว่า คราวที่โมหะหนาแน่นกว่าสิ่งอื่น โลกฉิบหายไปด้วยลม ฯ เมื่อโลกฉิบหายอย่างที่ว่ามานี้ ฉิบหายด้วยไฟติดกันไปถึง ๑ ครั้ง ถึงครั้งที่ ๔ จึงฉิบหายด้วยน้ำ แล้วฉิบหายด้วยไฟ ๑ ครั้ง ถึงครั้งที่ ๔ จึงฉิบหายด้วยน้ำ เมื่อฉิบหายด้วยน้ำถึง ๑ ครั้ง จึงฉิบหายด้วยไฟอีก ๑ ครั้ง รวมกันเป็น ๖๓ กัลป์ ในระหว่างนั้น ลมซึ่งได้โอกาสก็ขบองกันวาระแห่งน้ำเสีย แล้วก็ทำโลกให้พินาศตลอดจนถึงชั้นสุกภินหา ซึ่งมีอายุขึ้นถึง ๖๔ กัลป์ เป็นอันว่า ผู้เกิดอยู่ในพรหมโลกชั้นสุกภินหา ข้อมได้รู้ได้เห็นซึ่งโลกฉิบหายดังที่บรรยายมา ข้อมว่า ผู้ใดสำเร็จบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกกาลหนหลังได้ หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัลป์นั้น หมายถึงสังวัฏฏกัลป์และวิวัฏฏกัลป์ ดังที่แสดงมาแล้วนี้ สืบเนื้อความในเทศนาภคินันท์เพียงเท่านั้น.

เอว่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ

กถา โอภาสวเสน นานตเต กตฺตรูปนิมิตฺตานํ หสฺสสนฺนุเจ ปณฺณา
ทิพฺพจกฺขุญาณํ ฯ อธิ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาริปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อธิปาทํ
กาเวติ วิริยสมาธิติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๖ ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยทิพพ-
จักขุญาณนั้นว่า ปัญญาเป็นเครื่องเห็นซึ่งนิมิต คือ รูปต่าง ๆ และรูปอย่าง
เดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งแสงสว่าง ข้อว่าทิพพจักขุญาณ ๆ นั้น คือ
อย่างไร ? คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมอบรมอิทธิบาทอันประกอบด้วย
ด้วยสมาธิ และปราณสังขาร ซึ่งเกิดด้วย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา
ภิกษุนั้นย่อมอบรม ย่อมฝึกฝนจิตใจ อิทธิบาททั้ง ๔ นั้น ย่อมทำจิตให้อ่อน
ทำจิตให้ใช้ได้ ครั้นภิกษุนั้น อบรมฝึกฝนจิตในอิทธิบาททั้ง ๔ นั้น กระทำ
จิตให้อ่อนให้ใช้ได้แล้ว ก็กระทำอาโลกสัญญา คือความใสใจในแสง
สว่างไว้ในใจ ย่อมตั้งความเข้าใจว่าเป็นกลางวันไว้ในใจ ให้เหมือนกัน
ทั้งกลางวัน กลางคืน อบรมจิตให้มีแสงสว่าง ด้วยจิตอันเปิดเผย อันไม่มี
สิ่งใดหม่นหมอง ภิกษุนั้นก็น้อมไปซึ่งจิตเพื่อจตุปปาตญาณ คือ เพื่อความรู้
ซึ่งความจติ และความเกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ด้วยจิตอันอบรมแล้ว
อย่างนั้น ด้วยจิตอันบริสุทธิ์ผ่องใส ภิกษุนั้นก็เห็นสัตว์ทั้งหลาย ที่เกิด
ทั้งที่เลวทั้งดี ทั้งที่มีวรรณะดี วรรณะไม่ดี ทั้งที่ไปดี ไปไม่ดี ด้วยทิพพ-
จักขุอันบริสุทธิ์ยิ่งกว่าจักขุมนุษยธรรมตา ย่อมรู้จักสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งไป
ตามกรรมว่า สัตว์เหล่านั้นประกอบด้วยกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต
ดีเทียบพระอริยเจ้า เป็นมิชฉาทิฏฐิ ถู่มั่นการกระทำแห่งมิชฉาทิฏฐิ
เวลาตายแล้ว ได้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก สัตว์เหล่านั้นประกอบด้วย
กายสุจริต วาจสุจริต มโนสุจริต ไม่ดีเทียบพระอริยเจ้า เป็น
สัมมาทิฏฐิ ถู่มั่นการกระทำแห่งสัมมาทิฏฐิ เวลาตายแล้วไปเกิดในสุคติ
โลกสวรรค์ เป็นอันว่า ภิกษุนั้นได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่ตาย ที่เกิด ที่เลว
ทั้งดี ทั้งมีวรรณะดี มีวรรณะไม่ดี ทั้งที่ไปดี ไปไม่ดี ด้วยทิพพจักขุอันบริสุทธิ์
ล่วงเสียซึ่งจักขุมนุษยธรรมตา รู้จักสัตว์ทั้งหลาย ที่ไปตามกรรมอย่างน
ความรู้ของภิกษุนั้นชื่อว่า ญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ข้อว่าปัญญา เพราะ
หมายความว่าเห็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาเครื่องเห็นนิมิต คือ รูป

อันต่างกันและเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งแสงสว่าง จึงเรียกว่า
ทิพพจักขุญาณ สันเนือความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ด้วยอำนาจแห่งแสงสว่างนั้น คือ ด้วย
อำนาจแสงสว่างแห่งกสิณอันใดอันหนึ่ง คือ เตโชกสิณ โอหาทกสิณ
อาโลกกสิณ ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌาน คำว่า นิमित คือ รูปอันต่างกัน
และอย่างเดียวกันนั้น คือ รูปแห่งสัตว์ทั้งหลายที่ต่างกัน ซึ่งได้แก่รูป
แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในจำพวกมีกายต่างกัน และรูปทั้งหลายในทิศต่าง ๆ
รูปที่ไม่เชื่อมกัน เรียกว่า รูปต่าง ๆ กัน รูปแห่งสัตว์ผู้เดียว หรือรูป
แห่งสัตว์ผู้เกิดในจำพวกมีกายอย่างเดียวกัน หรือรูปในทิศเดียวกัน หรือ
รูปอันเจือกันแห่งทิศต่าง ๆ เรียกว่ารูปอย่างเดียวกัน คำว่า รูปนั้น ได้แก่
วรรณายตนะ เพราะวรรณายตนะนั้น ย่อมรู้จักแปรปรวน จึงเรียกว่า รูป
ใจความก็คือ เมื่อวรรณายตนะนั้น มาถึงความแปลกกันแห่งวรรณะ
ก็แสดงให้เห็นซึ่งความถึงซึ่งหทัย รูปนั้นแหละเรียกว่า นิमित คือ รูป คำว่า
ทิพพจักขุญาณนั้น ได้แก่จักขุอันเปรียบเหมือนของทิพย์ ด้วยว่า ทิพพปสาท-
จักขุของเทพเจ้าทั้งหลาย ซึ่งเกิดด้วยสุจริตกรรม ย่อมไม่แปดเปื้อน
ด้วยธุลี เสมหะ โลหิต เป็นต้น สามารถรับรู้อารมณ์ในที่ไกลได้ เพราะ
หลุดพ้นจากเครื่องเศร้าหมอง

ก็ญาณจักขุ อันเกิดด้วยกำลังแห่งกิริยาภาวนานี้ ก็ย่อมเป็นเช่นนั้น
เพราะฉะนั้น ญาณจักขุนั้น จึงเรียกว่าเป็นทิพย์ เพราะคล้ายกับของทิพย์
หรือเพราะอาศัยทิพย์วิหารธรรม โดยเหตุที่ได้ด้วยอำนาจทิพย์วิหารธรรม
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นของรุ่งเรืองมากด้วยการกำหนด
แสงสว่าง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะมีทางไปมาก คือ เห็นรูปในภายในฝ่า
เป็นต้น ญาณนั้นเหมือนกับจักขุ เพราะกระทำหน้าที่จักขุ รวมคำว่า
ทิพย์กับจักขุ เข้าด้วยกัน ก็เป็นทิพพจักขุ รวมคำว่าทิพพจักขุกับคำว่า
ญาณเข้าด้วยกัน ก็เรียกว่าทิพพจักขุญาณ สันเนือความในอรรถกถา
เพียงเท่านั้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า จุตูปปาตญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักความตาย ความเกิด ๑ ความตาย ความเกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ย่อมรู้ได้ ด้วยญาณอันใด ญาณอันนั้นท่านเรียกว่าทิพพจักขุญาณ คำว่า น้อมจิตไปนั้น คือ น้อมจิตบริกรรมไป คำว่า ภิกขุ นั้น หมายถึงภิกษุที่ได้กระทำ อภินิหารแห่งจิตสำเร็จแล้ว ทว่าทิพพจักขุอันบริสุทธิ์นั้น คือ บริสุทธิ์ ด้วยการเห็น ซึ่งความตาย ความเกิด ของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ใดเห็นแต่ความตาย ไม่เห็นความเกิด ผู้นั้นก็ถืออจเจตทัญญู คือ ถือว่าตายแล้วสูญ ผู้ใดเห็นแต่ความเกิดไม่เห็นความตาย ผู้นั้นก็ถือสัสสตทัญญู คือ ถือว่าสัตว์ทั้งหลายยังยืน ผู้ใดเห็นทั้ง ๒ อย่าง ผู้นั้นก็ล่วงเลียบทัญญูทั้ง ๒ นั้น เสีย เพราะฉะนั้น การเห็นของผู้นั้นจึงชื่อว่า เป็นการเห็นอันบริสุทธิ์ สว่างของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมเห็นทั้ง ๒ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า ทิพพจักขุ นั้น ชื่อว่าเป็นของบริสุทธิ์ เพราะมีการเห็นบริสุทธิ์ คือ เห็นทั้งความตาย ความเกิด ทว่าล่วงเลียบซึ่งจักษุมนุษย์ธรรมดา นั้น คือ ดียิ่งกว่ามัจฉจักขุของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยการเห็นรูป ล่วงเลียบซึ่งการเห็นของมนุษย์ทั้งหลาย คำว่า รู้จักสัตว์ทั้งหลายนั้น คือ เห็นสัตว์ทั้งหลาย เหมือนกับเห็นด้วยมัจฉจักขุของมนุษย์ทั้งหลาย

คำว่า ทั้งที่ตาย ที่เกิดนั้น มีคำอธิบายว่า ใคร ๆ ก็ไม่อาจเห็นสัตว์ทั้งหลายในขณะจุติ และในขณะเกิด ส่วนสัตว์เหล่าใด ใกล้จะจุติ จักจุติ ในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นเรียกว่าจุตอยู่ สัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว เกิดแล้ว สัตว์เหล่านั้นเรียกว่าเกิดอยู่ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งที่ตายที่เกิด ดังที่ว่าน

คำว่า ที่เลว นั้น หมายถึงเลวด้วยชาติตระกูลทรัพย์สมบัติ เป็นต้น เพราะประกอบด้วยผลแห่งโมหะ คำว่า ที่ดี นั้น คือ ดีด้วยชาติตระกูลทรัพย์สมบัติ เป็นต้น เพราะประกอบด้วยผลแห่งความไม่มีโมหะ คำว่า มีวรรณะ นั้น คือ ประกอบด้วยสีกาย อันเป็นที่ต้องการ เป็นที่รักใคร่พอใจของผู้อื่น เพราะประกอบด้วยผลแห่งความไม่มีโทสะ

ว่าคำ ที่มีวรรณะไม่ดีนั้น คือ ที่มีวรรณะไม่เป็นที่ต้องการ ไม่เป็นที่รักใคร่พอใจของผู้อื่น เพราะประกอบด้วยผลแห่งโทสะ คำว่า ที่ไปดีนั้น

คือ ที่ไปสู่สุคติ หรือที่มั่งคั่ง ที่มีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผลแห่งความไม่โลภ คำว่า ที่ไปไม่คืนนั้น คือที่ไปสู่สุคติ หรือที่เกิดในตระกูลยากจนขัดสน มีข้าวน้ำน้อย เพราะประกอบด้วยผลแห่งความโลภ คำว่า ที่ไปตามกรรมนั้น คือ เขาทำกรรมใด ๆ ไว้ ก็เข้าถึงกรรมนั้น ๆ

ท่านกล่าวหน้าที่แห่งทิพพจักขุไว้ด้วยคำทั้ง ๒ เบื้องต้น มีคำว่า จุตีอยู่เป็นต้น ด้วยคำหลังนี้ ท่านกล่าวถึงหน้าที่แห่งญาณอันรู้จักผลกรรมที่ลำดับแห่งการเกิดแห่งญาณนั้น มีมาอย่างนี้ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ แผ่แสงสว่างลงไปในเมืองต่ำกระทั่งถึงนรก จึงได้เห็นสัตว์นรกทั้งหลาย ซึ่งทนทุกข์อยู่เป็นอันมาก การเห็นนั้น เป็นหน้าที่แห่งทิพพจักขุ แล้วภิกษุนั้นก็กระทำไว้ในใจว่า สัตว์เหล่านั้นได้เสวยทุกข์อย่างนี้ เพราะได้ทำกรรมใดไว้ ลำดับนั้น จึงเกิดความรู้ซึ่งมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์

เวลาภิกษุนั้นแผ่แสงสว่างขึ้นไปในเมืองบน ให้บ่าบหน้าเฉพาะต่อเทวโลก ก็แลเห็นสัตว์ทั้งหลายเสวยสมบัติใหญ่อยู่ในสวนนั้นทวัน สวนมิสกวัน สวนปารสกวันเป็นต้น การเห็นนั้น ก็เป็นหน้าที่แห่งทิพพจักขุเหมือนกัน ภิกษุนั้นจึงทำไว้ในใจว่า สัตว์เหล่านั้นทำสิ่งใดไว้ จึงได้เสวยสมบัติใหญ่เช่นนั้น ลำดับนั้น ความรู้อันมีกรรมนั้น เป็นอารมณ์ว่า สัตว์เหล่านั้น ได้ทำสิ่งนี้ไว้ จึงได้เสวยสมบัติใหญ่เช่นนั้น ก็เกิดขึ้น ความรู้นั้น เรียกว่าความรู้ประกอบกับกรรม ฯ ญาณอันนี้ไม่มีการบริกรรมเหมือนกับญาณในอนาคต ญาณอันนี้สำเร็จด้วยทิพพจักขุ ซึ่งมีทิพพจักขุเป็นเหตุ

ในคำทั้งหลาย มีคำว่า กายหุจจิตเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า ความประพัตติไม่ดี หรือความประพัตติสิ่งที่ไม่ดี เพราะเป็นของเสียด้วยกิเลส เรียกว่าหุจจิต ฯ ความประพัตติด้วยกาย หรือเกิดขึ้นทางกาย เรียกว่า กายหุจจิต ถึงแม้ว่าในคำอื่นนอกจากนี้ ก็เหมือนนั้น

คำว่า ศิเตียบพระอริยเจ้านั้น ได้แก่ผู้มุ่งความเสียหายให้แก่พระอริยเจ้า คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า

๓๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

โดยที่สุดแม้แต่คุณสูงสุดเป็นโสดาบันแล้ว ก็ติเตียนด้วยเรื่องถึงที่สุด คือ เรื่องปาราชิก หรือด้วยถ้อยคำอันกำจัดความดีเสีย เช่นกล่าวว่า สมณธรรม ของพวกนี้ไม่มี พวกนี้ไม่ใช่สมณะเป็นต้น การกล่าวอย่างนี้ เรียกว่าติเตียน ด้วยเรื่องถึงที่สุด การกล่าวว่า ฌานหรือวิโมกข์ หรือมรรคผลของพวกนี้ ไม่มี ดังนี้เป็นต้น เรียกว่ากล่าวคำเครื่องกำจัดความดี ผู้กล่าวนั้น จะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม ก็เป็นการติเตียนพระอริยเจ้า การติเตียนพระอริยเจ้า เป็นกรรมหนัก คล้ายกับอนันตริยกรรม เป็นกรรมห้ามสวรรค์ นิพพาน แต่พอแก้ไขได้ ดังเรื่องซึ่งจะยกขึ้นแสดงในกัณฑ์ต่อไปข้างหน้า ส่วนใน กัณฑ์นี้ ของดไว้เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัม คัวยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ

อนนตรสมิ กิร คามะ เอโก เถโร จ ทหริกขุ จ ปันฑาเย-
จรวตติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๗ ว่าด้วยทิพพจักขุญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

ดำเนินความตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากกัณฑ์ที่แล้วมานั้นว่า มีพระเถระเจ้าองค์หนึ่ง กับภิกษุหนุ่มองค์หนึ่ง ไปเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน ตำบลหนึ่ง ทั้ง ๒ องค์นั้นได้ช่วยบาตรอื่น ๆ ประมาณ ๑ กระบวย ที่เรือน แล้งแรก ในเวลานั้น ก็มีโรคลมเกิดขึ้นแก่พระเถระเจ้า ท่านจึงคิดว่า

ชาวตมน์ เมื่อยังไม่เย็นก็ถูกกับโรคเรา เราจะต้มข้าวตมน์เสียก่อน แล้ว
ท่านก็นั่งต้มข้าวตมน์ที่ท่อนไม้ ซึ่งคนทั้งหลายนำมาไว้เพื่อเป็นธัญีประตุ ๆ
ภิกษุหนุ่มได้เห็นดังนั้นก็เกลียด จึงกล่าวขึ้นว่า พระแม่ก็ปล่อยให้ความหิว
ครอบงำ ได้ทำความอาบให้แก่เรา

พระเถรเจ้ากลับจากบิณฑบาตไปถึงวิหารแล้ว จึงถามภิกษุหนุ่มนั้น
ว่า ความตั้งอยู่ในศาสนานี้ของเธอมืออยู่หรือ ภิกษุหนุ่มนั้นตอบว่า มืออยู่
ข้าพเจ้าเป็นพระโสดาบัน พระเถรเจ้าจึงว่า ถ้าอย่างนั้นเธอบ่าได้พยายาม
เพื่อบรรคชั้นสูงอีกเลย ภิกษุหนุ่มจึงถามว่า เพราะเหตุไร ท่านตอบว่า
เพราะเธอได้ติเตียนผู้สโนาสวะเสียแล้ว ภิกษุหนุ่มนั้นจึงได้ขอมาโทษท่าน
กรรมของภิกษุหนุ่มนั้นจึงได้หายไป เพราะฉะนั้น ผู้ใดติเตียนพระอริยเจ้า
ผู้นั้นต้องขอมาโทษ ถ้าผู้ใดติเตียนนั้นแก่กว่าตน ต้องนั่งยอง ๆ
ประคองมือไหว้ขอมาโทษว่า ข้าพเจ้าได้ว่าสิ่งนี้ ๆ แก่ท่าน ขอท่านจง
อดโทษให้แก่ข้าพเจ้า ถ้าผู้ที่ถูกติเตียนนั้นหนุ่มกว่า เพียงแต่นั่งยอง ๆ
ขอโทษเท่านั้น ไม่ต้องไหว้ ถ้าผู้นั้นไปที่อื่นเสียแล้ว ต้องตามไปขอโทษ
หรือใช้ผู้หนึ่งผู้ใดไปขอโทษแทนตัว เมื่อไม่อาจใช้ใครไป ก็ไปขอโทษ
ต่อภิกษุทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในวิหารของท่าน ด้วยคำว่า ข้าพเจ้าได้กล่าว
อย่างนี้ ๆ ต่อท่านองค์โน้นเสียแล้ว ขอท่านองค์โน้นจงอดโทษ ถ้ามีภิกษุ
เที่ยวไปองค์เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่และที่ไปขอโทษต่อภิกษุผู้เป็นบัณฑิต คือ
ผู้มีความรู้อย่างใดองค์หนึ่ง โดยประคองมือไปทางทิศที่ผู้ใดติเตียนนั้นไป
แล้วกล่าวขอโทษ ถ้าผู้ที่ถูกติเตียนนั้นปรินิพพานเสียแล้ว ก็ให้ไปขอโทษ
ในที่ท่านปรินิพพาน หรือที่ท่าศพของท่าน เมื่อทำได้อย่างนั้น การติเตียน
พระอริยเจ้านั้นจึงจะไม่ห้ามสวรรค์ นิพพาน

ข้อว่า เป็นมิจฉาทิฏฐินั้น คือ เป็นผู้มีความเห็นวิปริต ข้อว่า ถ่อมมัน
การกระทำของมิจฉาทิฏฐินั้น คือ ถ่อกรรมต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งมิจฉา-
ทิฏฐิ และชักชวนผู้อื่นให้กระทำสิ่งผิด โดยมีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูลราก ๆ
ควรทราบว่าเป็นท่านกล่าวว่า มิจฉาทิฏฐิมีโทษมาก ดังนี้ เพราะสงเคราะห์
วจีหุจริตเข้าในคำว่า ติเตียนพระอริยเจ้า จดมนิหุจริตเข้าในมิจฉาทิฏฐิ ๆ

๓๒ พระสตนตบฏก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

การตีเตียนพระอรหันต์ เป็นของมีโทษมาก คล้ายกับอนันตริยกรรม ข้อน
สมกับที่พระพุทธเจ้า ตรัสไว้แก่พระสารีบุตรว่า ดูก่อนสารีบุตร ภิกษุผู้
สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ความสำเร็จความรู้ทั่วถึงในอรรถาพจน์ฉันใด
ข้อที่เราจะกล่าวต่อไปนี้ฉันนั้น คือ บุคคลไม่ละวาจาฉันนั้น ไม่ละจิตฉัน
ไม่ละความเห็นฉันนั้น ต้องถูกรรณชัตไปในนรก เหมือนกับของที่บุคคลนำ
มารวมกันไว้ฉันนั้น ดังนี้ สิ่งอื่น ชื่อว่า มีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิไม่มี
สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นสิ่งอื่น
แม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฏฐิ โทษทั้งหลาย มี
มิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง ดังนี้

ชื่อว่า เพราะความแตกแห่งกายนั้น คือ เพราะความสละขันธ์ ซึ่ง
มัจฉวัญญาณ คำว่า เบื้องหน้าแต่การตายนั้น หมายตายแล้วก็ไม่ได้
อีกอย่างหนึ่งว่า เพราะความแตกแห่งกายนั้น หมายเพราะความขาดไปแห่ง
ชีวิตบอญฺหิ คำว่า เบื้องหน้าแต่ความตายนั้น หมายนับแต่จิตจติแล้วไป
คำว่า อบายเป็นต้น หมายนรกทั้งนั้น เพราะนรกชื่อว่าอบาย ด้วยเหตุว่า
ปราศจากความเจริญ คือ บุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์ นิพพาน และเพราะ
ความไม่มีแห่งความเจริญ และแห่งสุขทั้งหลาย

คำว่า ทศตินั้น หมายที่ไปแห่งทุกข์ อีกอย่างหนึ่งว่า หมายคติที่
เกิดขึ้นด้วยกรรมอันไม่ดี หรือด้วยความมากไปแห่งโทษ คำว่า วินิบาต
นั้น หมายที่ตกอยู่แห่งทุกข์กระทำไม่ดี อีกอย่างหนึ่งว่า หมายที่ตกไปแห่ง
อวัชระซึ่งมีอยู่ คำว่า นรยะนั้น หมายที่ไม่มีความเจริญ อันได้แก่ความ
สุข อีกอย่างหนึ่งว่า ท่านแสดงกำเนิดดิรัจฉาน ด้วยคำว่า อบาย เพราะ
กำเนิดดิรัจฉานปราศจากสคติ จึงเรียกว่าอบาย กำเนิดดิรัจฉานไม่ชื่อว่า
ทศติ เพราะความมีอยู่แห่งผู้มีศกดิ์ใหญ่ มีพญานาคเป็นต้น ฯ
เปตวิสัย ท่านแสดงด้วย คำว่า ทศติ เปตวิสัยนั้น ชื่อว่าอบาย และ
ชื่อว่าทศติ เพราะปราศจากสคติ และเพราะเป็นคติแห่งทุกข์ ทั้ง ๒ ประการ
ส่วนวินิบาต ไม่เรียกว่าอบาย ไม่เรียกว่าทศติ เพราะไม่ให้ตกไป
ในหิมทุกข์ร้ายแรง เช่น พวกอสุร พวกอสุรท่านแสดงด้วย คำว่า วินิบาต

เพราะพวกอสุรนั้น เมื่อว่าโดยความหมายตั้งที่กล่าวมาแล้ว ก็เรียกว่า
อบายด้วย เรียกว่าหุคคิด้วย เรียกว่าวินิบาทด้วย เพราะตกไปจาก
อัทธภาพทั้งปวง ท่านแสดงถึงนรกต่าง ๆ มีอเวจีเป็นต้น ด้วยคำว่า นิรยะ

คำว่า สุกคินั้น หมายถึงมนุษย์และสวรรค์ คำว่า สุกคิ แปลว่า คติ
อันดี คำว่า สวรรค์ แปลว่า ตีเลิศด้วยอารมณ์มีรูปเป็นต้น อบาย
หุคคิ วินิบาท นรก และสวรรค์ทั้งสี่นั้น เรียกว่าโลกทั้งนั้น เพราะเป็น
ของรู้แตก รัทำลายทั้งนั้น ผู้ได้ทิพพจักขุญาณ ย่อมเห็นสัตว์โลกทั้งหุคคิ
ที่เกิดขึ้น ที่แล้ว ที่ดี ที่มีวาระไม่ดี วาระดี ที่มีคคิ คติไม่ดี ที่ได้รับ
ผลกระทบต่าง ๆ ดังที่ได้ว่ามาแล้วนี้ด้วยทิพพจักขุ

กัลบุตรผู้แลเห็นผู้ประสงคจะเห็นสัตว์โลกทั้งหลาย ดังที่ว่ามา
แล้วนี้ ควรกระทำตามซึ่งมีอภิญญาเป็นที่ตั้ง มีกสิณเป็นอารมณ์ ให้
สมควรแก่อภินิหารโดยอาการทั้งปวง แล้วควรทำกสิณทั้ง ๓ คือ เตโช-
กสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ อย่างใดอย่างหนึ่งให้อยู่ใกล้ ควรทำ
อุปจารณานให้เป็นอารมณ์ แล้วควรตั้งไว้ ไม่ควรทำให้เกิดอุปปนาสมาธิ
ในอุปจารณานั้น ถ้าทำให้เกิด ก็เป็นที่อาศัยแห่งชาติ ซึ่งเป็นที่ตั้ง ไม่
เป็นที่อาศัยแห่งการบริกรรม

ในกสิณทั้ง ๓ นี้ อาโลกกสิณดีกว่า เพราะฉะนั้น จึงควรทำอาโลก-
กสิณให้เกิด แล้วหยุดเจริญอยู่ในอุปจารภูมิ เมื่อทำได้ดีแล้ว ควร
ดูรูปภายใน เมื่อเห็นรูปภายในแล้ว วาระแห่งการบริกรรมจึงจะก้าวไป
ลำดับนั้น แสงสว่างก็หายไป เมื่อแสงสว่างหายไปแล้ว ก็ไม่แลเห็นรูป
เมื่อเป็นอย่างนั้น ต้องเข้ามานอีก ออกจากมานแล้วต้องแผ่แสงสว่างไป
แสงสว่างจึงจะมีกำลังแรงขึ้นตามลำดับ กำหนดที่เท่าใดว่า จงให้มี
แสงสว่าง แสงสว่างก็ตั้งอยู่ในที่นั้น ๆ การเห็นรูปย่อมมีแก่ผู้นั่งดูใน
เวลากลางวัน ในเรื่องนี้ มีบุรุษผู้เดินทางด้วยคบบเพลิงในเวลากลางคืน
เป็นอุปมา คือ มีบุรุษคนหนึ่งถือคบบเพลิงเดินทางเวลากลางคืน คบบเพลิง
ของเขาได้ดับไป ทางซึ่งเสมอและไม่เสมอก็ไม่ปรากฏแก่เขา เขาจึงหยุด

๓๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

สีไฟแล้วจุดคบเพลิงขึ้นอีก แสงคบเพลิงนั้น ย่อมมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อเขาจุดคบเพลิงบ่อย ๆ อย่างนั้น จนกระทั่งดวงอาทิตย์ขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว เขาก็ทิ้งคบเพลิงเสีย แล้วเดินทางต่อไป

แสงสว่างแห่งกลิ่นในเวลาปริกรรม เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งคบเพลิงเมื่อแสงสว่างหายได้ด้วยการล่องวาระปริกรรมแห่งผู้ตรูปอยู่ ก็ไม่เห็นรูป เหมือนกับการไม่เห็นที่เสมอและไม่เสมอ ในเมื่อคบเพลิงดับฉะนั้น การเข้าฌานบ่อย ๆ ย่อมเหมือนกับการจุดคบเพลิงบ่อย ๆ การแผ่ไปแห่งแสงสว่างอันแรงกล้าของผู้ทำปริกรรมอีก ย่อมเหมือนกับแสงสว่างแห่งคบเพลิงที่จุดขึ้นในคราวหลัง ซึ่งมีมากกว่าแสงสว่างคราวก่อน การหยุดอยู่ตามกำหนดแห่งแสงสว่างที่แรงกล้า เหมือนกับการตั้งขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ การทิ้งแสงสว่างอันเล็กน้อยแล้วเห็นรูป แม้ในเวลากลางวันด้วยแสงสว่างอันแรงกล้า เปรียบเหมือนความทิ้งคบเพลิง แล้วเดินทางไปในเวลากลางวันฉะนั้น

สิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะต้องเห็นด้วยมังสัจจกัมม คือ สิ่งที่อยู่ในท้องก็ดี สิ่งที่อยู่อาศัยหทัยวัตถุก็ดี สิ่งที่อยู่ฟากฟ้าข้างโน้น หรือฟากภุเขาช้างโน้น ฟากกำแพงข้างโน้นก็ดี สิ่งที่อยู่ในจักรวาลอื่นก็ดี มาปรากฏแก่ญาณจักขุของภิกษุ นั้น เหมือนกับเห็นด้วยมังสัจจกัมมในเวลาใด เวลานั้นควรทราบว่าเป็นเหตุพิพพจักขุแล้ว ๆ พิพพจักขุนั้นสามารถเห็นรูปต่าง ๆ ได้ แต่ไม่สามารถเห็นจิตเบื้องต้น พิพพจักขุนั้น ย่อมเป็นอันตรายแก่ปुरुชน เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า เมื่อปुरुชนอธิฐานว่า จะมีแสงสว่างในที่ใด ๆ ที่นั้น ๆ ตลอดถึงแผ่นดิน มหาสมุทร และภุเขาก็สว่างเป็นอันเดียวกัน เมื่อนั้นสิ่งที่น่ากลัวต่าง ๆ มียักษ์และรากษส เป็นต้น ก็จะปรากฏขึ้น เมื่อเกิดความกลัวก็จะทิ้งฌานเสีย เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรประมาทในการตรูป

ลำดับแห่งการเกิด แห่งพิพพจักขุมืออยู่ว่า เมื่อความนึกในใจ กระทำรูปให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ก็กระทำรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ แล้วก็เกิดขึ้น จิตดวงก่อนเป็นกามาวจร มีทั้ง

วิตก วิจาร จิตตวงหลังเป็นรูปาวจร ประกอบในจตุตถฌาน ฌานอันเกิดขึ้น
ด้วยจิตตวงหลังนั้น ท่านเรียกว่า จตปปาตญาณบ้าง เรียกว่า ทิพพจักขุญาณ
บ้าง สันชื่อว่าจตปปาตญาณเพียงเท่านั้น

การที่ได้ยกเอาเนื่อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มาแสดงในคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามรรคนี้ ก็เพื่อให้เห็นว่า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ยังมีเนื่อความย่อ
ไม่พิสดารเหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น ที่ย่อขึ้น เพราะเป็นธรรมตาแห่ง
วิชานั้น ๆ ส่วนพิสดารนั้น ก็เป็นคำอธิบายหลักวิชานั้น ๆ เพราะฉะนั้น
จงเข้าใจว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นคัมภีร์อธิบายจากคัมภีร์ปฏิสัมปทา ดังนี้
สันเนื่อความในเทศนาถันนั้นเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอาสวกัขยญาณและสังขญาณ

กถํ จตุสญฺชียา อากาเรหิ จิตฺตณฺณํ อินฺทริยานํ วสีภาวตาปญฺญา
อาสวานํ ขเบ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพก็ได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๘
ว่าด้วยอาสวกัขยญาณ และสังขญาณ ๔ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินการตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ขั้วว่าด้วยอาส-
วกัขยญาณนี้ว่า บัญญาอันรู้จักความชำนาญแห่งอินทรีย์ ๓ ด้วยอาการ ๖๔
เรียกว่าอาสวกัขยญาณนั้น คือ อย่างไร ?

๓๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

อินทรีย์ ๑ คือ สิ่งไหนบ้าง คือ อนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์ ๑ อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาอินทรีย์ ๑

อนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะเท่าไร อัญญินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะเท่าไร อัญญาตาอินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะเท่าไร ฯ อนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะ ๑ คือ โสตาปัตติมรรค อัญญินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะ ๖ คือ โสตาปัตติผล ๑ สกทาคามีผล ๑ อนาคามีมรรค ๑ อนาคามีผล ๑ อรหัตมรรค ๑ อรหัตผล ๑ ฯ อัญญาตาอินทรีย์ ถึงซึ่งฐานะ ๑ คือ อรหัตผล

ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรคเกิดขึ้น สัตถินทรีย์ ของอนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์ ย่อมมีอิโมกข์เป็นบริวาร วิริยินทรีย์ มีการประกอบกำลังใจเป็นบริวาร สตินทรีย์ มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นบริวาร สมาธินทรีย์ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญฺญินทรีย์ มีการเห็นเป็นบริวาร มนินทรีย์ มีการรู้สึกเป็นบริวาร โสมนัสสินทรีย์ มีการบันเทิงเป็นบริวาร จีวรินทรีย์ มีการเป็นไป และความสืบทอด ความเป็นใหญ่ เป็นบริวาร ฯ ในขณะโสตาปัตติมรรคเกิดขึ้นนั้น ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น ยกแต่รูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นกุศลธรรมทั้งสิ้น ธรรมทั้งปวงไม่มีอาสวะ ธรรมทั้งปวงเป็นเครื่องนำออก ธรรมทั้งปวงเป็นเครื่องไปสู่ที่ไม่มีการสะสม ธรรมทั้งปวงเป็นโลกุตตระ ธรรมทั้งปวงมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฯ ในขณะโสตาปัตติมรรคเกิดขึ้นนั้น อินทรีย์ ๑๔ นั้น มีบริวารเกิดขึ้นพร้อม ย่อมมีแก่นอนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์ อินทรีย์ ๘ นั้น ย่อมเป็นบริวารแห่งกันและกัน เป็นบริวารที่อาศัย เป็นบริวารที่ประกอบกัน เป็นของไปด้วยกัน ธรรมทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นอาการคลุกเคล้ากัน เป็นของประกอบกัน ธรรมทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นอาการ และเป็นบริวารแห่งอนุญญตัญญูสามัคคินทรีย์

ในขณะที่โสตาปัตติผลเกิดขึ้น สัตถินทรีย์ มีอิโมกข์เป็นบริวาร วิริยินทรีย์ มีความประกอบใจเป็นบริวาร สตินทรีย์ มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นบริวาร สมาธินทรีย์ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญฺญินทรีย์

มีการเห็นเป็นบริวาร มนินทรีย์ มีการรู้สึกเป็นบริวาร โสมนัสสินทรีย์
มีการบันเทิงเป็นบริวาร ชิวคินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในความเป็นไป
และการสับต่อเป็นบริวารแห่งอัญญินทรีย์ ฯ ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น
ในขณะโศดาปัตติผลนั้น เป็นอภัยกถุตนัน ธรรมทั้งปวง บกรูป
อันมีจิตเป็นสมุฏฐานเสียแล้ว บ่อมเป็นธรรมไม่มีอาสวะทั้งนั้น เป็น
โลกุตตระนั้น มณีพพานเป็นอารมณ์ทั้งนั้น ฯ อินทรีย์ ๘ นั้น เป็น
บริวารเกิดพร้อมกัน เป็นบริวารแห่งกันและกัน เป็นบริวารที่อาศัยกัน
เป็นบริวารที่ประกอบกัน เป็นของไปด้วยกัน เป็นของเกิดด้วยกัน
เป็นของคลุกเคล้ากัน เป็นของประกอบกัน สำหรับอัญญินทรีย์ ธรรม
เหล่านั้น บ่อมเป็นอาการ และบริวารแห่งอัญญินทรีย์นั้น

ในขณะเกิดแห่งสกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค
อนาคามีผล อรหัตมรรค ก็เหมือนกัน ส่วนในขณะเกิดแห่งอรหัตผล
นั้น สัทธินทรีย์ ซึ่งมีอริโมกข์เป็นบริวาร วิริยินทรีย์ ซึ่งมีการปกครอง
เป็นบริวาร สตินทรีย์ ซึ่งมีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นบริวาร สมาธิินทรีย์
ซึ่งมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญญินทรีย์ ซึ่งมีการเห็นเป็นบริวาร
มนินทรีย์ ซึ่งมีการรู้สึกเป็นบริวาร โสมนัสสินทรีย์ ซึ่งมีการบันเทิง
เป็นบริวาร ชิวคินทรีย์ ซึ่งมีการเป็นใหญ่ในการเป็นไป และการ
สับต่อเป็นบริวาร บ่อมมีแก่อัญญาตาวิินทรีย์ ฯ ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น
ในขณะอรหัตผลนั้น เป็นอภัยกถุตนัน บกรูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐาน
เสียแล้ว ธรรมทั้งปวง เป็นของไม่มีอาสวะทั้งนั้น เป็นโลกุตตระ
ทั้งนั้น มณีพพานเป็นอารมณ์ทั้งนั้น ฯ ในขณะอรหัตผลเกิดขึ้น
อินทรีย์ทั้ง ๘ นั้น บ่อมเป็นบริวาร เกิดพร้อมกัน เป็นบริวารแห่งกัน
และกัน เป็นบริวารอาศัยกัน เป็นบริวารประกอบกัน เป็นของไปด้วยกัน
เป็นของเกิดด้วยกัน เป็นของคลุกเคล้ากัน เป็นของประกอบกัน
สำหรับอัญญาตาวิินทรีย์ ธรรมเหล่านั้น บ่อมเป็นอาการ เป็นบริวาร แห่ง
อัญญาตาวิินทรีย์นั้น โดยเหตุนี้ ฐานะทั้ง ๘ นั้นจึงเป็น ๖๔

คำว่า อาสวะนั้น ได้แก่กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฐาสวะ ๑
อวิชชาสวะ ๑ ฯ อาสวะเหล่านั้นสิ้นไปในที่ไหน ? ทิฏฐาสวะ บ่อมสิ้น

๑๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ไปโดยไม่เหลือ ด้วยโสคาปัตติมรรค กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ
ซึ่งเป็นเครื่องให้ไปอนาย ก็สิ้นไปด้วย อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไปใน
โสคาปัตติมรรคนี้ ๑ กามาสวะอย่างหยาบ ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค
ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งเป็นฝ่ายเดียวกัน ก็สิ้นไปด้วย อาสวะเหล่านั้น
ย่อมสิ้นไปด้วย สกทาคามิมรรคนี้ ๑ กามาสวะ ย่อมสิ้นไปโดยไม่เหลือ
ด้วยอนาคามิมรรค ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งเป็นฝ่ายเดียวกัน ก็สิ้นไป
กับด้วยอาสวะเหล่านั้น คือ ย่อมสิ้นไปในอนาคามิมรรคนี้ ๑ ภวาสวะ ย่อม
สิ้นไปโดยไม่เหลือ ด้วยอรหัตมรรค อวิชชาสวะก็สิ้นไปด้วย อาสวะ
เหล่านั้นย่อมสิ้นไปในอรหัตมรรคนี้ ความรู้อย่างนี้ชื่อว่าญาณ เพราะ
หมายความว่า รู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะ
ฉะนั้น ปัญญาในความชำนาญแห่งอินทรีย์ ๓ ด้วยอาการ ๖๔ จึงเรียก
ว่า อาสวกขญาณ คือ ความรู้ในความสิ้นไปแห่งอาสวะ สิ้นเนื้อความ
ในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า อาการ ๖๔ นั้น ได้แก่ อาการแห่งอินทรีย์ ๘ ใน
มรรคผลทั้ง ๘ คือ มรรคผลหนึ่ง ๆ ย่อมมีอินทรีย์อย่างละ ๘ ๆ จึงรวม
เป็น ๖๔ ๑ คำว่า อินทรีย์ ๓ นั้น ได้แก่ อนุญัตตัญญัสสามินทรีย์ ๑
อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตวันทรีย์ ๑ ๑ คำว่า ปัญญาในความชำนาญนั้น
ได้แก่ปัญญาอันเป็นไปเพื่อความชำนาญ ที่ท่านกล่าวไว้เพื่อความชำนาญ
แห่งอัญญาตวันทรีย์ ด้วยอาการ ๘ แห่งอินทรีย์ ๘ ในอรหัตผล เพื่อ
ให้สำเร็จความหมายอันนั้น ด้วยอำนาจแห่งความสำเร็จเหตุ เพราะ
ความไม่มีในขณะแห่งอรหัตมรรค ๑ คำว่า อาสวกขญาณนั้น ได้แก่
อรหัตมรรคญาณ อันกระทำความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ซึ่งคนฆ่า
ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ปาฐิ

ต่อไปนี้ ว่าด้วยญาณในอริยสัจ ๔ ตามวาระพระบาลี คือ ใน
วาระพระบาลีว่า บัณฑิตในความรู้ เชื่อว่าทุกขญาณ บัณฑิตในการละ
เชื่อว่าสมุทธานญาณ บัณฑิตในการกระทำให้แจ้ง เชื่อว่านิโรธญาณ
บัณฑิตในการอบรม เชื่อว่ามรรคญาณนั้น คือ อย่างไร ? คือ บัณฑิตรู้
ว่าทุกข์ ได้แก่ความบีบคั้น ความเร่าร้อน ความถูกตบแต่ง ความ
แปรปรวน ความรุ่มร้อนนี้ เรียกว่าทุกขญาณ คือ ความรู้จักทุกข์ ฯ
ความรู้ว่าสมุทัย ได้แก่การประมวลมา การเป็นต้นเหตุ การประกอบ
การกังวล เป็นสมุทธานญาณ คือ ความรู้ในสมุทัย ฯ ความรู้ในนิโรธ
ได้แก่ความสลัดออก ความสงบ ความไม่ถูกตบแต่ง ความไม่ตาย
ความรุ่มร้อนนี้ เรียกว่า นิโรธญาณ แปลว่า ความรู้ในนิโรธ ฯ ความรู้
ว่ามรรค ได้แก่สิ่งที่นำออก สิ่งที่เป็นเหตุ การเห็น ความเป็นใหญ่
ความรุ่มร้อนนี้ เรียกว่า มรรคญาณ แปลว่า ความรู้จักมรรค ฯ ความรู้
ดังที่มานั้น เชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เชื่อว่าบัณฑิต เพราะ
หมายความว่าเห็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตในความรู้รอบ จึงชื่อว่า
ทุกขญาณ บัณฑิตในการละ จึงชื่อว่าสมุทธานญาณ บัณฑิตในการกระทำ
ให้แจ้ง จึงชื่อว่า นิโรธญาณ บัณฑิตในการอบรม จึงชื่อว่ามรรคญาณ

ทุกขญาณ ทุกขสมุทธานญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติญาณนั้น คือ อย่างไร ญาณแห่งผู้พร้อมด้วยมรรค เชื่อว่าทุกข-
ญาณ สมุทธานญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติญาณ

ทุกขญาณ คือ อย่างไร ? คือ บัณฑิตการรู้ทั่ว การเลือกเฟ้น การ
สอดส่อง การเลือก การทำ การกำหนดไว้ดี การกำหนดเข้าใจ การ
กำหนดเข้าใจเฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความฉลาด ความมีปัญญา
ความแจ่มแจ้ง ความคิด ความพิจารณา ความคิดอันกว้างขวาง การ
เห็นแจ้ง การรู้ดี ธรรมปฏิบัติ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาสาตรา ปัญญาปราสาท ปัญญาแสงสว่าง ปัญญาโยภาส

๔๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
~~~~~
ปัญญาลูกโหลง ปัญญาแก้ว ความไม่ลุ่มหลง ความคั่นคว้างธรรม
ความเห็นชอบอันใด ข่อมเกิดขึ้นเพราะปรารภทุกข์ อันนั้นแหละเรียกว่า
ทุกข์ญาณ ถ้าเกิดขึ้นเพราะปรารภทุกข์สมุทัย ก็เรียกว่าทุกข์สมุทัยญาณ
เกิดขึ้นเพราะปรารภนิโรธ ก็เรียกว่าทุกข์นิโรธญาณ ก็เกิดขึ้นเพราะปรารภ
ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ก็เรียกว่าทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาญาณ ความรู้ตั้ง
ห้วงนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่า
รู้เป็นเครื่องรู้ สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คราวนี้ท่านได้แสดงญาณ ๔ มีคำว่า ปัญญาใน
ความรอบรู้เป็นต้น เพื่อแสดงซึ่งความตรัสรู้ด้วยญาณอันเดียวกัน แห่ง
มรรคญาณ ๑ ๑ ซึ่งมีในมรรคญาณทั้ง ๔ ด้วยการเกี่ยวเนื่องกันกับอรรถ-
มรรคญาณ ซึ่งได้แก่อาสวักขยญาณ ๑ ท่านได้กล่าวถึงทุกข์สังก่อน เพราะ
ทุกข์สังเป็นของหายาบ เป็นของมีทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง เป็นของรู้ได้ง่าย
แล้วจึงกล่าวสมุทัยสังต่อจากทุกข์สัง เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกข์สัง กล่าว
นิโรธสังต่อจากสมุทัยสัง เพื่อให้รู้ว่า ความดับผลย่อมมีเพราะความดับเหตุ
แล้วกล่าวมรรคสังไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายที่จะให้ได้นิโรธสังนั้น ๑ อีก
อย่างหนึ่งว่า ท่านได้กล่าวถึงทุกข์ก่อน เพื่อให้เกิดความสลดใจแก่สัตว์
ทั้งหลาย ผู้คิดค้อยู่ด้วยความยินดีต่อสุขในภพ

ทุกข์นั้น ไม่ใช่ว่ามีมาเองโดยไม่มีเหตุ ไม่ใช่ว่ามีมาจากพระอิศวร
เนรมิตเป็นต้น มีมาจากสมุทัยนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวสมุทัยสัง
ไว้ติดกับทุกข์สัง เพื่อให้รู้เนอความอันนี้ แล้วจึงกล่าวนิโรธไว้เพื่อ
ให้เกิดความยินดีแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้สลดใจ ผู้แสวงหาเครื่องสลัดทุกข์
โดยเหตุที่ถูกทุกข์ พร้อมทั้งเหตุครอบงำ แล้วกล่าวมรรคอันให้ถึงนิโรธ
ไว้ เพื่อให้ได้นิโรธไว้ ๑ ท่านได้แสดงญาณทั้งหลายอันเป็นวิสัยแห่ง

สังขะ ๔ นั้นไว้ตามลำดับนี้ ๆ คำว่า ในการละนั้น คือ ในสภาพที่ควรละ ๔ อย่าง มีความประมวลมาเป็นต้น แห่งสมุทัย คำว่า ในการกระทำ ให้แจ้งนั้น คือ ในสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ๔ อย่าง มีความสลัดออกเป็นต้น ซึ่งมีความหมายแห่งนิโรธ คำว่า ในความอบรมนั้น คือ ในสภาพ ที่ควรอบรม ๔ อย่าง มีความนำออกเป็นต้น ซึ่งมีความหมายแห่งมรรค

คราวนี้ ท่านได้ยกญาณ ๕ มีทุกขญาณเป็นต้นขึ้นแสดงไว้ เพื่อ แสดงสังขญาณต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจแห่งการพิจารณามรรคที่อบรมแล้ว และด้วยอำนาจแห่งการได้ยินได้ฟัง ของผู้ไม่ได้อบรมมรรค ๆ คำว่า ทุกข์ แยกออกเป็น หุ คำหนึ่ง จะ คำหนึ่ง หุ นั้น แปลว่า น่าเกลียด จะนั้น แปลว่า ว่างเปล่า หมายความว่า ที่เรียกว่าทุกข์ เพราะเป็นของ น่าเกลียด โดยเหตุที่มีอุบัตถะต่าง ๆ ที่เรียกว่าว่างเปล่า เพราะว่างเปล่า จากความขุ่น ความสว ความสุข ความเป็นตัวตน ๆ คำว่า ทุกข-สมุทัย ก็แยกดังที่นั่น แต่สมุทัยนั้นแยกออกเป็น สี่ คำหนึ่ง อู คำหนึ่ง ทย คำหนึ่ง สี่ นั้น แปลว่า พร้อม อู นั้น แปลว่า เกิด ทย นั้น แปลว่า เหตุ รวมความว่า เมื่อพร้อมด้วยเหตุก็เกิด ๆ นิโรธนั้น แยกออกเป็น ๒ คือ นิ คำหนึ่ง โรธ คำหนึ่ง นิ นั้น แปลว่า ไม่มี โรธ นั้น แปลว่า ความเหี่ยวไป หมายความว่าเหี่ยวไปแห่งทุกข์ในสงสาร รวม ความว่า นิโรธนั้น ได้แก่ความไม่มีความเหี่ยวไปแห่งทุกข์ ๆ ทุกข-นิโรธคามินีปฏิปทานั้น ก็แยกคำว่าทุกข์ และคำว่านิโรธ เหมือนกับที่ แยกมาแล้ว ส่วนคำว่า คามินีปฏิปทานั้น แปลว่า ทางไปถึง รวมความ ว่า ได้แก่ทางไปถึงความดับทุกข์

ท่านได้กล่าวอนันตริกสมาธิญาณไว้ ด้วยมุ่งแสดงเหตุแห่งการให้ผล โดยไม่มีเวลาค้น ท่านได้แสดงสังขวิภูญาณไว้ ด้วยมุ่งแสดงอาการ เบือนหน้า ท่านได้แสดงอาสวกักขญาณไว้ ด้วยมุ่งแสดงซึ่งความเกิด ขึ้นแห่งอรหัตมรรค ไปตามลำดับมรรค และเพื่อความรู้อย่างแห่งญาณ

๔๒ พระสุตตันตปิฎก กัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
นั้น ฯ ท่านแสดงญาณ ๔ ไว้อีกในที่นี้ เพื่อแสดงความตรัสรู้ด้วยญาณ
อันเดียวกัน อันมีในมรรคญาณทั้ง ๔ ท่านได้แสดงญาณทั้ง ๔ มีทุกขญาณ
เป็นต้นไว้อีก ด้วยมุ่งแสดงความเกิดแยกกันในสัจจะหนึ่ง ๆ ฯ ควรทราบ
ความแปลกกันแห่งคำเบื้องต้น เบื้องปลาย ในญาณนี้ ดังที่กล่าวมาแล้ว
สิ้นเนื้อความในอรรถกถา และในเทศนาถ้อยคำนี้เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัมมึ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัมภีร์ที่ ๕๔

กัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ๔

กถิ อตฺตปฏิสมฺภิตา ญาณํ ชมฺมปฏิสมฺภิตา ญาณํ นิรุตฺตปฏิสม-
ภิตา ญาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิตา ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาคณภาพจักได้แสดงกัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรค กัมภีร์ที่ ๕๔
ว่าด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ๔ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธร-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ขั้วว่าด้วย
ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ นั้นว่า อตฺตปฏิสมฺภิตาญาณ ชมฺมปฏิสมฺภิตาญาณ
นิรุตฺตปฏิสมฺภิตาญาณ ปฏิภาณปฏิสมฺภิตาญาณนินฺ คือ อย่างไร ? คือ ความ
รู้จักอรรถ เรียกว่า อตฺตปฏิสมฺภิตา ความรู้จักธรรม เรียกว่า ชมฺม-
ปฏิสมฺภิตา ความรู้จักนิรุตติ เรียกว่า นิรุตฺตปฏิสมฺภิตา ความรู้จัก
ปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสมฺภิตา ฯ ความรู้จักความต่างกันแห่ง

อรรถ เรียกว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ ความรู้จักความต่างกันแห่งธรรม
 เรียกว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ ความรู้จักความต่างกันแห่งนิรุตติ เรียกว่า
 นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณ เรียกว่า
 ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ นัยหนึ่ง ซึ่งจัดเป็นนัยที่ ๑ ๑ นัยที่ ๒ นั้น
 ว่า บัญญาในการกำหนดอรรถ เรียกว่าอรรถปฏิสัมพันธ์ บัญญา
 ในการกำหนดธรรม เรียกว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการกำหนด
 นิรุตติ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการกำหนดปฏิภาณ
 เรียกว่าปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๓ ว่า บัญญาในการสังเกต
 อรรถ เรียกว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการสังเกตธรรม
 เรียกว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการสังเกตนิรุตติ เรียกว่า
 นิรุตติปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการสังเกตปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณ-
 ปฏิสัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๔ ว่า บัญญาในการเข้าไปกำหนดไว้ซึ่งอรรถ
 เรียกว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการกำหนดเข้าไว้ซึ่งธรรม เรียกว่า
 ธรรมปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการกำหนดเข้าไว้ซึ่งนิรุตติ เรียกว่า
 นิรุตติปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการกำหนดเข้าไว้ซึ่งปฏิภาณ เรียกว่า
 ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๕ ว่า บัญญาในประเภทแห่งอรรถ
 เรียกว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ บัญญาในประเภทแห่งธรรม เรียกว่า
 ธรรมปฏิสัมพันธ์ บัญญาในประเภทแห่งนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติ-
 ปฏิสัมพันธ์ บัญญาในประเภทแห่งปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิ-
 สัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๖ ว่า บัญญาในการแสดงอรรถ เรียกว่า อรรถ-
 ปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการแสดงธรรม เรียกว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์
 บัญญาในการแสดงนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ บัญญา
 ในการแสดงปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๗ ว่า
 บัญญาในการส่องอรรถ เรียกว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการ
 ส่องธรรม เรียกว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการส่องนิรุตติ
 เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ บัญญาในการส่องปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิ-
 ภาณปฏิสัมพันธ์ ฯ นัยที่ ๘ ว่า บัญญาในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ

๔๔ พระสทนต์บัญญัติ คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๒
 เรียกว่า อัตถปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในความรุ่งเรืองแห่งธรรม เรียกว่า
 ธรรมปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในความรุ่งเรืองแห่งนิรุตติ เรียกว่า
 นิรุตติปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในความรุ่งเรืองแห่งปฏิภาณ เรียกว่า
 ปฏิภาณปฏิสัมภีทาญาณ ฯ นัยที่ ๕ ว่า บัญญาในการประกาศอรรถ
 เรียกว่า อัตถปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในการประกาศธรรม เรียกว่า
 ธรรมปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในการประกาศนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติ-
 ปฏิสัมภีทาญาณ บัญญาในการประกาศปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณ-
 ปฏิสัมภีทาญาณ ฯ ความรู้ดังที่กล่าวแล้วนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมาย
 ความว่า รู้ ชื่อว่าบัญญัติ เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น
 จึงเรียกว่า อัตถปฏิสัมภีทาญาณ ธรรมปฏิสัมภีทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภีทาญาณ
 ปฏิภาณปฏิสัมภีทาญาณ สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ท่านได้แสดงปฏิสัมภีทาญาณ ๔ ไว้ดีกว่า มี อัตถ-
 ปฏิภาณเป็นต้น เพื่อแสดงให้เห็นว่า ปฏิสัมภีทาญาณทั้งหลาย
 สำเร็จแก่พระอริยเจ้าทั้งปวง ด้วยอานุภาพแห่งอริยมรรค ฯ ก็ปฏิ-
 สัมภีทาญาณ ๔ นี้ ถึงแม้ว่า ในประเภทแห่งปฏิสัมภีทาญาณ ก็ยังว่า
 ทั่วไปแก่อริยบุคคลทั้งปวง เป็นปฏิสัมภีทาญาณของผู้บริสุทธิ์ ควร
 ทราบว่า เป็นปฏิสัมภีทาญาณ อันถึงซึ่งความเป็นปัจฉิมแห่งปฏิสัมภีทา
 ที่แตกฉาน อันเป็นเนอความแปลกกัน ในคำทั้ง ๒ ซึ่งมีอยู่ในคำ
 เหล่านั้น ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า ญาณ ซึ่งมีทุกขเป็นอารมณ์ และมี
 นิโรธเป็นอารมณ์ ที่ท่านได้ยกขึ้นแสดงไว้แล้วตล ๆ กัน เป็นอัตถ-
 ปฏิสัมภีทา ส่วนญาณ ซึ่งมีสมุทัยเป็นอารมณ์ และมีมรรคเป็นอารมณ์
 เป็นธรรมปฏิสัมภีทา ความรู้จักภาษานั้น เป็นนิรุตติปฏิสัมภีทา ความรู้
 ในญาณเหล่านั้น เป็นปฏิภาณปฏิสัมภีทา เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่า
 ท่านได้แสดงปฏิสัมภีทาญาณทั้ง ๔ ไว้ เพื่อแสดงความแปลกกันนั้น ๆ ฯ

ในเบื้องต้น ท่านไม่ได้แสดงให้เห็นแปลกกันไว้ด้วยศัพท์ต่าง ๆ กัน เพราะฉะนั้น
ในขั้น ท่านจึงได้แสดงให้เห็นแปลกกันไว้อีก สันเนอความในอรรถกถา
เพียงเท่านั้น.

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า อตถปฏิสัมภิทาญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักผล
อย่างแตกฉาน ธัมมปฏิสัมภิทาญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักเหตุอย่างแตกฉาน
นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักมูลรากแห่งถ้อยคำนั้น ๆ อย่างแตก
ฉาน คือ รู้จักว่า คำไหนมีมูลรากมาอย่างไร โดยเฉพาะ รู้จักมูลรากแห่ง
ภาษามคธว่า คำไหนมาอย่างไร เวลาใครพูดผิดหรือถูกก็รู้ ปฏิภาณปฏิ-
สัมภิทาญาณนั้น ได้แก่ความรู้อย่างแตกฉาน ในความรู้ทั้ง ๓ ที่ว่ามาแล้วนั้น
จนเกิดความรู้ได้อย่างว่องไว ในเวลาโต้ตอบ ๆ ข้อที่ว่า อตถปฏิสัมภิทาญาณ
ได้แก่ความแตกฉานในผลนั้น ว่าตามอรรถกถา ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์สัทธัมม-
ปกาสนีตอนต้น คือ อรรถกถาแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั่นเอง ด้วยว่า
ในอรรถกถาตอนต้นนั้นกล่าวไว้ว่า

อตุโถติ สัมเปโต เหตุผล ๑ ตัมปิ ขสฺมา เหตุอนุสาเรน
อริยติ อริคมมติ ปาปฺณิยติ ตสฺมา อตุโถติ วุจฺจติ ๑ ปภเวโต
ปนํ ยํกิญฺจิ ปจฺจยสมฺปนฺนํ นิพฺพานํ ภาสิตตฺโต วิปาโก กิริยาติ
อิมํ ปณฺจ ธมฺมา อตุโถติ เวทิตพฺพา ๑ ตํ อตฺถํ ปจฺจเวกฺขนตสฺส
ตสฺมि อตฺเต ปภเวทํ ฌานํ อตฺถปฏิสมฺภิทา จังนํ

แปลว่า เมื่อว่าโดยย่อ ผลแห่งเหตุ เรียกว่าอรรถ เพราะว่าผลนั้น
เป็นของที่บุคคลจะต้องได้ ต้องถึง ตามสมควรแก่เหตุ เพราะฉะนั้น ผล
นั้น จึงเรียกว่า อรรถ ๑ แต่เมื่อว่าโดยประเภท อรรถนั้น ก็ได้แก่
ธรรม ๕ อย่าง คือ ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ๑ นิพพาน ๑ ความ
หมายแห่งคำพูด ๑ วิปาก ๑ กิริยา ๑ ๑ ความรู้สึกอันถึงความแตก
ฉานในอันดั้นนั้น ของผู้พิจารณาอรรถนั้น เรียกว่า อตถปฏิสัมภิทา

๔๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๒

ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ใจความว่า อรรถปฏิสัมภีทานั้น เมื่อว่า
โดยย่อ ก็ได้แก่ความแตกฉานในผล เมื่อว่าโดยพิสดาร ก็ได้แก่
ความแตกฉานในของ ๕ อย่าง คือ ในสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย • ใน
นิพพาน • ในความหมายแห่งถ้อยคำต่าง ๆ • ในวิบาก • ในกิริยา • ดังนี้
คำว่า ธรรมนั้น เมื่อว่าโดยย่อ ก็ได้แก่ปัจจัย เพราะปัจจัยนั้น
ย่อมจัดแจงสิ่งนั้น คือ ให้สิ่งนั้นเป็นไปด้วย ให้สิ่งนั้น ๆ ถึงด้วย
เพราะฉะนั้น ปัจจัยนั้นจึงเรียกว่า ธรรม แต่เมื่อว่าโดยประเภท ก็ได้แก่
สิ่งทั้ง ๕ คือ เหตุที่เกิดแห่งผล • อริยมรรค • ถ้อยคำที่พูด • กุศล •
อกุศล • ๆ ความรู้ถึงความแตกฉานในธรรมนั้น ของผู้พิจารณา-
ธรรมนั้น เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภีทา เพราะฉะนั้น จึงจำไว้ว่า ธรรม-
ปฏิสัมภีทานั้น เมื่อว่าโดยย่อ ก็ได้แก่ความแตกฉานในเหตุ แต่เมื่อ
ว่าโดยพิสดาร ก็ได้แก่ความแตกฉานในของ ๕ อย่าง ดังที่กล่าวแล้ว

คำว่า นิรุติปฏิสัมภีทานั้น เมื่อว่าโดยใจความแล้ว ก็ได้แก่ความ
แตกฉานในมูลรากแห่งภาษาของบุคคลทั้งปวง เพราะฉะนั้น คำว่า
นิรุตินั้น จึงหมายความว่ามูลรากแห่งภาษา ๆ คำว่า ความแตกฉานใน
นิรุติ ก็คือความแตกฉานในมูลรากแห่งภาษาว่า คำไหนถูก คำไหนผิด
คำไหนหมายความว่าอย่างไร แต่ไม่ใช่ถึงไวยากรณ์แห่งภาษานั้น ๆ
คือ ไม่ถึงว่า คำไหนเป็นนาม คำไหนเป็นกริยา คำไหนเป็นอุปสรรค
คำไหนเป็นนิบาต รู้แต่เพียงว่า คำไหนถูก คำไหนผิด คำไหนหมาย
ความว่าอย่างไรเท่านั้น

คำว่า ปฏิภาณปฏิสัมภีทานั้น ได้แก่ความรู้กว้างขวาง มีรู้จักโคจร
และกิจเป็นต้น ในญาณนั้น ๆ ของผู้พิจารณาซึ่งสิ่งทั้งปวง มีญาณเป็น
อารมณ์ ๆ คำที่ว่านี้ ยังเข้าใจยาก จึงขอขยายอีกชั้นหนึ่งว่า ความรู้
ต่าง ๆ ย่อมมีโคจร คือ อารมณ์ มีกิจคือหน้าที่เป็นต้น ต่าง ๆ กัน ความ
แตกฉานในอารมณ์ และหน้าที่เป็นต้น แห่งความรู้นั้น ๆ เรียกว่า
ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ถึงแม้ว่าอธิบายอย่างนี้ ก็ยังเข้าใจยาก จึงจะขอ

อธิบายถึงมูลรากแห่งคำว่าปฏิภาณต่อไป คำว่า ปฏิภาณนั้น มีมูลราก
 มาอย่างไร แก้วว่า มีมูลรากมาอย่างนี้ คือ คำว่า ปฏิภาณนั้น แยก
 ออกเป็น ๒ คำ ปฏิ คำหนึ่ง ภาณ คำหนึ่ง ปฏิ นั้น แปลว่า เฉพาะ
 ตอบ ทวน กลับ ๆ ภาณ นั้น แปลว่า สว่าง ออกมาจากคำว่า ภา
 เช่น ... ใช้ว่า ปฏิภาติ ซึ่งแปลว่า ปรางูเป็นต้น คำที่แปลว่าปรางูนี้
 แปลเอาความ ถ้าแปลตามตัวก็ต้องแปลว่า สว่างเฉพาะ เพราะฉะนั้น
 ความแตกฉานในความสว่างคือเรื่องนั้น ๆ ต่อสิ่งนั้น ๆ เมื่อพูดถึงสิ่งใด ๆ
 ก็เกิดความสว่างขึ้นทันทีในสิ่งนั้น ๆ อันนั้นแหละ เรียกว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตา
 เช่น เมื่อใครพูดถึงเครื่องรถว่า มีอะไรบ้าง ผู้ที่ชำนาญในเครื่องรถ ย่อม
 ไม่ต้องนึกคิด ย่อมเกิดความสว่างขึ้นทันทีว่า มีอะไรบ้าง มีผู้ถามว่า ล้อรถ
 ได้แก่อะไร หรือกงรถ ก้านรถ แอกรถ งอนรถ ได้แก่อะไร ก็ตอบได้ทันที
 โดยไม่ต้องหยุดคิด อันนั้นแหละเป็นตัวอย่างแห่งปฏิภาณ หรือเมื่อมีเหตุ
 การณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็รู้ผลทันที รู้อย่างหลักเลียง หรืออุบายที่
 จะทำให้ได้ทันที ดังนี้.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณท์ที่ ๖๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค
 ว่าด้วยปโรปริยัตญาณ

กตมํ ตถาคตสฺส อินฺทริยานํ ปโรปริยตฺเต ญาณํ ฯ อิทฺ ตถาคโต
 สทฺเต ปสฺสตี อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทริยเต.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณท์ที่ ๖๐
 ว่าด้วยปโรปริยัตญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
 และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

ปาติ

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยปโรปริ-
ยัตญาณนั้นว่า พระสารีบุตรองค์อัครสาวกได้ยกคำถามขึ้นตั้งไว้ว่า ความ
รู้จักความแตกต่างกัน แห่งอินทรีย์ทั้งหลายของพระตถาคตเจ้า ซึ่งเรียกว่า
อินทรีย์ปโรปริยัตญาณ ๆ นั้น คือ อย่างไร ? แล้วแก้ไขไว้ว่า คือ พระตถาคต
เจ้าย่อมทรงเห็นสัตว์โลกทั้งหลายที่มีรูปในจักษุน้อย มีรูปในจักษุมาก มี
อินทรีย์แก่ มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการไม่ดี ให้รู้ได้ง่าย ให้รู้ได้ยาก
บางจำพวกเป็นผู้เห็นภัยในโทษข้างหน้า บางจำพวกไม่แลเห็นภัยในโทษ
ข้างหน้า

ชื่อว่า รู้จักสัตว์โลกทั้งที่มีรูปในจักษุน้อย มีรูปในจักษุมากนั้น คือ
อย่างไร คือ ระบุว่า คนผู้มีศรัทธา เชื่อว่ามีรูปในจักษุน้อย ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อ
ว่ามีรูปในจักษุมาก ผู้มีความเพียรกล้า เชื่อว่ามีรูปในจักษุน้อย ผู้เกียจคร้าน
เชื่อว่ามีรูปในจักษุมาก ผู้มีสติปรากฏ เชื่อว่ามีรูปในจักษุน้อย ผู้ปล่อยสติ
เชื่อว่ามีรูปในจักษุมาก ผู้มีใจตั้งมั่น เชื่อว่ามีรูปในจักษุน้อย ผู้มีใจไม่ตั้งมั่น
เชื่อว่ามีรูปในจักษุมาก ผู้มีปัญญา เชื่อว่ามีรูปในจักษุน้อย ผู้ไม่มีปัญญา
เชื่อว่ามีรูปในจักษุมาก

ชื่อว่า ผู้มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อนนั้น คือ ผู้มีศรัทธา เชื่อว่ามี
อินทรีย์กล้า ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อน ผู้มีความเพียรเชื่อว่าผู้มี
กล้า ผู้ไม่มีความเพียร เชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อน ผู้มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่า
ผู้มีอินทรีย์กล้า ผู้ไม่มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อน ผู้มีใจตั้งมั่น
เชื่อว่าผู้มีอินทรีย์กล้า ผู้มีใจไม่ตั้งมั่น เชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อน ผู้มีปัญญา เชื่อว่า
ผู้มีอินทรีย์กล้า ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อน

ชื่อว่า ผู้มีอาการดี มีอาการไม่ค่นนั้น คือ ผู้มีศรัทธา เชื่อว่ามีอาการดี
ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่ามีอาการไม่ดี ผู้มีความเพียร เชื่อว่ามีอาการดี ผู้เกียจ
คร้าน เชื่อว่ามีอาการไม่ดี ผู้มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่ามีอาการดี ผู้ไม่
มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่ามีอาการไม่ดี ผู้มีใจตั้งมั่น เชื่อว่ามีอาการดี

ผู้มีใจไม่ตั้งมั่น เชื่อว่าผู้มีอาการไม่ดี ผู้มีปัญญา เชื่อว่าผู้มีอาการดี ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่าผู้มีอาการไม่ดี

เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้ให้รู้ได้ยากนั้น คือ ผู้มีศรัทธา เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ยาก ผู้มีความเพียร เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้เกียจคร้าน เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ยาก ผู้มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้ไม่มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ยาก ผู้มีใจตั้งมั่น เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้มีใจไม่ตั้งมั่น เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ยาก ผู้มีปัญญา เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ง่าย ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่าผู้ให้รู้ได้ยาก

เชื่อว่า บางจำพวกเห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า บางจำพวกไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า คือ ผู้มีศรัทธา เชื่อว่าผู้เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่าผู้ไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้มีความเพียร เชื่อว่าผู้เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้ไม่มีความเพียร เชื่อว่าผู้ไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่าผู้เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้ไม่มีสติปรากฏอยู่เสมอ เชื่อว่าผู้ไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้มีใจตั้งมั่น เชื่อว่าผู้เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้มีใจไม่ตั้งมั่น เชื่อว่าผู้ไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้มีปัญญา เชื่อว่าผู้เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่าผู้ไม่เห็นภัยแห่งโทษในโลกหน้า

เชื่อว่าโลกนั้น ได้แก่จันทรโลก ชาติโลก อายตनโลก วิบัติภวโลก วิบัติสัมภวโลก สัมบัติภวโลก สัมบัติสัมภวโลก และได้แก่โลกหนึ่ง คือ การที่สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ได้แก่โลก ๒ คือ นาม รูป ได้แก่โลก ๓ คือ เวทนา ๓ ได้แก่โลก ๔ คือ อาหาร ๔ ได้แก่โลก ๕ คือ อุปาทาน-จันทรทั้ง ๕ ได้แก่โลก ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่โลก ๗ คือ ทังแห่งวิญญาน ๗ ได้แก่โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ ได้แก่โลก ๙ คือ ทอຍแห่งสัตว์ ๙ ได้แก่โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ ได้แก่โลก ๑๑ คือ อายตนะ ๑๑ ได้แก่โลก ๑๒ คือ ชาติ ๑๒

คำว่า โทษนั้น ได้แก่สิ่งที่ควรจเว้น คือ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมที่ให้เกิดในภพทั้งปวง เป็นอันได้ใจความว่า สิ่ง

ที่ควรคงไว้ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นของน่ากลัว เหมือนกับเพชรฆาตที่เฝ้าตาม
อยู่ฉะนั้น พระตถาคตเจ้า ย่อมเห็น ย่อมรู้ทั่วถึง ย่อมแทงตลอดอินทรีย์ ๕ น
ด้วยอาการ ๕๐ น ความรู้แจ้งแทงตลอดดังที่มานี้แหละ เรียกว่าอินทรีย์-
ปโรปริยัตถญาณ แห่งพระตถาคตเจ้า ดังนี้ สนเฝ้าความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถา ท่านได้แสดงญาณอันทั่วไปแก่สาวก ๖๗ อย่าง โดย
ลำดับมาแล้ว คราวที่ท่านได้แสดงญาณ ๖ อย่าง อันไม่ทั่วไปแก่สาวก
มีอินทรีย์ปโรปริยัตถญาณเป็นต้น เพื่อแสดงญาณอันมีเฉพาะพระตถาคตเจ้า
เท่านั้น ฯ พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย เมื่อตรึงคู้สัตว์โลก ก็เล็งเห็นด้วย
พุทธจักขุว่า ใครควรจะเป็นภาชนะรองรับธรรมเทศนา ฯ ญาณทั้ง ๒ คือ
อินทรีย์ปโรปริยัตถญาณ • อาสยานสขญาณ • ทั้ง ๒ นี้แหละ ชื่อว่า
พุทธจักขุ ชื่อท่าน สัมกับเฝ้าความในพระบาลีว่า เมื่อสมเด็จพระผู้มี
พระภาคเจ้าได้เล็งดูโลกด้วยพระพุทธจักขุ ก็เห็นสัตว์โลกที่มีธุลีในจักขุน้อย
มีธุลีในจักขุมาก มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อน ดังนี้เป็นต้น ฯ เมื่อ
จะทรงเล็งดูสัตว์โลก ก็ทรงเล็งดูความแก่แห่งอินทรีย์เสียก่อน ครั้นทรง
ทราบความแก่แห่งอินทรีย์แล้ว จึงทรงเล็งดูอาสยานสข เพื่อทรงแสดง
ธรรมให้สมควรแก่อาสยานสข เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถระเจ้าจึงได้
ยกอินทรีย์ปโรปริยัตถญาณขึ้นแสดงก่อน แล้วแสดงอาสยานสขญาณต่อไป
พระตถาคตเจ้าทั้งหลายย่อมทรงทำปาฏิหาริย์ แก่บุคคลที่ควรแนะนำด้วย
ปาฏิหาริย์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้แสดงขมกปาฏิหาริยญาณ ต่อจาก
อาสยานสขญาณ แล้วทรงแสดงมหากรุณาญาณ เพื่อแสดงเหตุแห่งญาณ
ทั้ง ๓ นั้น แล้วแสดงสหัพพัญญุตญาณเป็นลำดับไป เพื่อแสดงความ
บริสุทธิ์แห่งมหากรุณาญาณ ฯ ควรทราบว่า ท่านได้แสดงอนาวรรตญาณ
ในลำดับแห่งสหัพพัญญุตญาณ เพื่อแสดงให้เห็นว่า ธรรมทั้งปวงเกี่ยว
เนื่องกับการนิกของพระสหัพพัญญูทั้งนั้น • เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระ

สัพพัญญุตญาณไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น • ๆ ในคำว่า อินทรีย์ปโรปริยัตญาณนี้ ท่าน
ยกเอาคำว่า อปริ มาไว้ในที่นี้ จึงแปลง อ ให้เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น
อินทรีย์ปโรปริยัตญาณ • คำว่า ปโรปริยัตญาณนี้ แปลงมาจากคำว่า ประ
อประ ซึ่งแปลว่า อื่น และ อื่นอีก อันหมายความว่า อื่นและอีกแห่ง
อินทรีย์ คือ ความรู้จักความสูงและความไม่สูงแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เรียกว่า
อินทรีย์ปโรปริยัตญาณ เรียกอย่างหนึ่งว่า ปโรปริยัตนณ แปลงมาจาก
คำว่า ประระ ซึ่งแปลว่า ต่ำช้า และ โอประระ ซึ่งแปลว่า ไม่ต่ำช้า จึงได้
ความว่า ความรู้จักซึ่งความต่ำช้าและความไม่ต่ำช้าแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เรียกว่าอินทรีย์ปโรปริยัตญาณ สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า อินทรีย์ปโรปริยัตญาณนี้ ได้แก่ความรู้จักความ
สูงต่ำแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย • ได้แก่ความรู้จักความต่ำช้าและความ
ประณีตแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย • ๆ คำว่า ผู้มีฐลในจักษุน้อย มีฐล
ในจักษุมาก มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการไม่ดี ให้
รู้ได้ง่าย ให้รู้ได้ยาก บางพวกเห็นโทษแห่งภัยในโลกหน้า บางพวกไม่เห็น
โทษแห่งภัยในโลกหน้านั้น ท่านยกเอาศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา
และความไม่มีศรัทธา ไม่มีวิริยะ ไม่มีสติ ไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญา ขึ้น
เป็นทตั้ง ขึ้นเป็นหลัก ผู้ใดมีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ผู้นั้น
ชื่อว่าผู้มีฐลในจักษุน้อย มีอินทรีย์กล้า มีอาการดี ให้รู้ได้ง่าย เป็นผู้เห็น
ภัยแห่งโทษในโลกหน้า ส่วนผู้ไม่มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เรียกว่า
ผู้มีฐลในจักษุมาก มีอินทรีย์อ่อน มีอาการไม่ดี ให้รู้ได้ยาก ไม่เห็นภัยแห่ง
โทษในโลกหน้า • พระตถาคตเจ้า เมื่อเล็งดูสัตว์โลกก็ทรงทราบว่า ใครมี
ธรรมทั้ง ๕ นี้ หรือไม่มี สำหรับผู้ที่มีก็ทรงทราบว่า มีมากน้อยอย่างไร มีแก่
ถ้วนแล้วหรือยัง แม้แต่พระองค์ทรงเล็งดูด้วยพระพุทธจักษุ ก็ทรงแลเห็น
สัตว์โลกได้โดยไม่มีกำหนดว่า อยู่ใกล้หรืออยู่ไกลเท่าไร เมื่อทรงเห็น

๕๒ พระสุตตันตปิฎก กัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
แล้วก็ทรงทราบว่า ผู้ใดมีกรรมทั้ง ๕ นหรือมี และมามากน้อยเท่าไร แก่
อ่อนอย่างไร ครบถ้วนแล้วหรือยัง ส่วนพระสาวกย่อมไม่รู้ได้อย่างนั้น
เพราะฉะนั้น ในอรรถกถาจึงว่า อินทรีย์ปโรปริยัตถญาณนี้ ไม่ทั่วไปแก่
สาวก มีเฉพาะพระคฤดาตเจ้าเท่านั้น ยิ่งปุถุชนเราก็อธิบายไม่ได้ แม้แต่ผู้ที่
อยู่ใกล้กัน ก็ยังรู้กันไม่ได้ ว่าในใจของใครจะมีกรรมทั้ง ๕ นหรือมี
เพียงแต่สังเกตตามอาการภายนอกแห่งกายวาจาเท่านั้น เพราะฉะนั้น คนเรา
จึงเข้าใจกันผิดเสมอ เราเข้าใจว่าคนนั้นดีละ แต่ก็กลายเป็นคนไม่ดี ดังนี้
เป็นต้น เช่นเราเห็นว่า คนนั้นแหละเป็นคนมีศรัทธา ส่วนความจริงเขาไม่มี
ศรัทธา เป็นแต่เขาทำเหมือนมีศรัทธาเท่านั้น เป็นอย่างนี้ก็มี เราเห็น
อาการปฏิกิริยาแล้วเข้าใจว่า คนนั้นแหละมีวิริยะ คือ ความเพียรชอบ ๔ ประการ
อันได้แก่เพียรละความชั่วที่เคยทำมาแล้ว เพียรระวังไม่ทำความชั่วที่ยังไม่
เคยทำ เพียรทำความดีที่เคยทำมาแล้ว เพียรรักษาความดีซึ่งได้เคยทำมา
แล้วไว้ให้คงอยู่ หรือให้เจริญขึ้น แต่ความจริงนั้น ในใจของผู้นั้นไม่ได้มี
ความเพียรชอบดังที่วานักมี เป็นแต่อาการ กาย วาจา ของเขา ทำให้เรา
เข้าใจว่าเขาเป็นคนมีความเพียรชอบ หรือทำให้เราเข้าใจว่า เขาเป็นคนมี
ความหมั่นความขยันในทางดีทางชอบ บุคคลอย่างนี้วานักมี ได้แก่บุคคลที่มี
ความขยันขันแข็ง เฉพาะต่อหน้าผู้อื่น หรือเฉพาะต่อหน้าผู้ใหญ่ เจ้านาย
เท่านั้น เมื่อลับหลังผู้อื่น หรือลับหลังผู้ใหญ่ ลับหลังเจ้านายแล้ว เขาก็
ซบถเสีย คนชนิดนี้เขาเรียกว่า คนทำเอาหน้า หรือเรียกว่าคนแต่งหน้า
หรือเรียกว่าขาวเหนียวหน้าสังขยา บางคนมีอาการปฏิกิริยาเหมือนกับมีสติ แต่
ความจริงเขาไม่มีสติเลย บางคนมีอาการปฏิกิริยาเหมือนกับมีสมาธิ แต่ความ
จริงในใจเขาไม่มีสมาธิเลย บางคนมีอาการปฏิกิริยา เช่น การพูดจาเป็นต้น
ทำให้คนอื่นเห็นว่าเป็นคนมีปัญญา แต่ความจริงเขาไม่มีปัญญาเลย เพราะ
ฉะนั้น ปุถุชนเราจึงเข้าใจกันผิดเสมอ โดยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงได้วางหลัก
สังเกตไว้โดยนัยต่าง ๆ เป็นต้นว่า สวาสน สัลล เวทิตัพพ เราจะรู้ว่า
ใครมีศีล คือ มีความประพฤติดี ต้องรู้ด้วยการอยู่ร่วมกันนาน ดังนี้
สันเนอความในเทศนาภิเนชันทนเพียงเท่านั้น. เอว ก็มิ ๗

กัณฑ์ที่ ๖๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอาสขานุสยญาณ

กตมํ ทถาคตสฺส สุตฺตานํ อาสขานุสย ญาณํ ฯ อิทฺ ทถาคโต
 สุตฺตานํ อาสขํ ชานาติ อนุสขํ ชานาติ จริตํ ชานาติติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖๑
 ว่าด้วยอาสขานุสยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
 และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกกา ขอว่าด้วยอาสขานุสยญาณนั้นว่า อาสขานุสยญาณ คือ ความรู้จักอาสขานุสยของสัตว์ทั้งหลายแห่งพระตถาคตเจ้านั้น เป็นอย่างไร ? มีคำแก้ไขว่า เป็นอย่างนั้น คือ พระตถาคตเจ้าย่อมรู้จักอาสขะ รู้จักอนุสย รู้จักจริต รู้จักอริมุตติแห่งสัตว์ทั้งหลาย รู้จักสัตว์ทั้งหลายผู้ควรและไม่ควร

ก็อาสขะแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การที่สัตว์ทั้งหลายถือปฏิฐานว่า โลกยังยืน ๑ โลกไม่ยังยืน ๑ โลกมีที่สุด ๑ โลกไม่มีที่สุด ๑ ชุพกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ๑ ชุพกับสรีระต่างกัน ๑ สัตว์ตายแล้วเกิด ๑ สัตว์ตายแล้วไม่เกิด ๑ สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มี ๑ สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ ๑ เป็นอันว่า สัตว์ทั้งหลายอาศัยความเห็นในภพก็มี อาศัยความเห็นในพิภพก็มี ความเห็นในธรรมทั้งหลาย อันเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ไม่เกี่ยวข้องกับส่วนทั้ง ๒ นั้น ย่อมมีแก่พระตถาคตเจ้า พระตถาคตเจ้าย่อมรู้ตามเป็นจริง คือ ผู้ใดเกี่ยวข้องกับอยู่ในการ ก็ทรงรู้ว่า ผู้หนักในกาม มีกามเป็นที่อาศัย น้อม

ใจไปในกาม ผู้ใดไม่เกี่ยวข้องกับกาม ก็ทรงทราบว่า ผู้หนักในการออกจากกาม มีการออกจากกามเป็นที่อาศัย มีใจแน่วไปในการออกจากกาม ผู้ใดมีเพชาบาท ก็ทรงทราบว่า ผู้หนักในเพชาบาท มีเพชาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในเพชาบาท ผู้ใดไม่มีเพชาบาท ก็ทรงทราบว่า ผู้หนักในความไม่เพชาบาท มีความไม่เพชาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในความไม่เพชาบาท ผู้ใดมีถีนมิทธะ ก็ทรงทราบว่า ผู้หนักในถีนมิทธะ มีถีนมิทธะเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในถีนมิทธะ ผู้ใดมีความใสใจในแสงสว่างไม่มัวมเงา ก็ทรงทราบว่า ผู้หนักในความใสใจต่อแสงสว่าง มีแสงสว่างเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในความใสใจต่อแสงสว่าง

อนุสัยของสัตว์ทั้งหลายนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่กามราคานุสัย • ปฏิฆานุสัย • มานานุสัย • ทิฏฐานุสัย • วิจิกิจฉานุสัย • ภวราคานุสัย • อวิชชานุสัย • ๑ กามราคานุสัย ของสัตว์ทั้งหลายขอมนอนเนื่อง ๆ อยู่ในสิ่งที่รักที่ชอบใจ ปฏิฆานุสัย ขอมนอนเนื่อง ๆ อยู่ในสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบใจ อวิชชานุสัย ขอมตกไปเนื่อง ๆ ในธรรมทั้ง ๒ นี้นี้ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ก็ตั้งอยู่ในฝ่ายเดียวกันกับธรรมทั้ง ๒ นี้นี้ อันนั้นแหละเป็นอนุสัยแห่งสัตว์ทั้งหลาย

กิจริทของสัตว์ทั้งหลายนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ปุณฺณุกาสังขาร อปุณฺณุกาสังขาร อเนญฺญุกาสังขาร ซึ่งเป็นชั้นน้อย หรือชั้นใหญ่

อริมตติของสัตว์ทั้งหลายนั้น ได้แก่สิ่งใด มีคำแก้ไขว่า สัตว์ทั้งหลาย ที่มีอริมตติต่ำช้าก็มี มีอริมตติประณีตก็มี พวกที่มีอริมตติต่ำช้า ก็คบกับพวกที่มีอริมตติต่ำช้า พวกที่มีอริมตติประณีต ก็คบกับพวกที่มีอริมตติประณีต พวกที่มีอริมตติต่ำช้าในอดีต ก็ได้คบกันแล้ว ได้เข้ากันแล้วกับพวกที่มีอริมตติต่ำช้า พวกที่มีอริมตติประณีต ก็ได้คบกันแล้ว ได้เข้ากันแล้วกับพวกที่มีอริมตติประณีต พวกที่มีอริมตติต่ำช้าในอนาคต ก็จะคบ ก็จะเข้ากันกับพวกที่มีอริมตติต่ำช้าในอนาคต พวกที่มีอริมตติประณีต ก็จะคบจะเข้ากันกับพวกที่มีอริมตติประณีต

ชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ไม่ควรรู้ คือ อย่างไร คือ สัตว์เหล่าใด ประกอบด้วยกรรมาวรณ์ กิเลสาวรณ์ วิปากาวรณ์ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มี

ฉันทะ ไม่มีปัญญา ไม่อาจก้าวลงสู่ความชอบในกุศลธรรมทั้งหลายได้
แน่นอน สัตว์พวกนั้นชื่อว่าเป็นผู้ไม่ควร

ชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ควรนั้น คืออย่างไร คือ สัตว์เหล่าใดไม่
ประกอบด้วยกรรมาวรณ์ กิเลสาวรณ์ วิปากาวรณ์ เป็นผู้มืศรัทธา มีฉันทะ
มีปัญญา อาจก้าวลงสู่ความชอบในกุศลธรรมทั้งหลายได้แน่นอน สัตว์
เหล่านั้น เรียกว่าเป็นผู้สมควร ความรู้คงที่วามานແທး เป็นอาสขานุสย-
ญาณ คือ เป็นความรู้จักอาสขานุสยของสัตว์ทั้งหลายแห่งพระตถาคตเจ้า
สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า อาสขานุสยญาณ คือ ความรู้จักอาสขานุสย แห่ง
สัตว์ทั้งหลายนั้น มีคำอธิบายว่า ผู้ที่ขงอยู่ด้วยความพอใจ ความยินดี
ในขั้นทั้งหลาย มีรูปขั้นเป็นต้น เรียกว่าสัตว์ ขอนสมกับที่สมเด็จ
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แก่พระราชว่า ดูก่อนราชา ความพอใจอันใด
ความยินดีอันใด ความเพลิดเพลินอันใด มีอยู่ในรูป ผู้ใดขงอยู่ใน
ความพอใจอันนั้น ในความยินดีอันนั้น ในความเพลิดเพลินอันนั้น
ในความทะเขอะทะยานอันนั้น ผู้นั้นชื่อว่า สัตว์ผู้ขงอยู่ในความพอใจ
ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความทะเขอะทะยานในเวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ก็เรียกว่าสัตว์ ดังนี้ ส่วนผู้เป็นนักคิดเรื่องอักษร ไม่
ตรองเนื้อความ ก็ลงความเห็นว่ อันนั้นเป็นแต่เพียงนามเท่านั้น คือ คำว่า
สัตว์นั้น เป็นแต่เพียงชื่อเท่านั้น ส่วนพวกตรองเนื้อความ ย่อมประสงค์
ความว่า ที่เรียกว่าสัตว์นั้น เพราะประกอบด้วยสิ่งทั้งปวง ๆ สิ่งใดอาศัย
อยู่ เป็นที่อาศัยอยู่ แห่งสัตว์เหล่านั้น สิ่งนั้นชื่อว่าอาสยะ คำว่า อาสยะน
หมายสันดานที่อบรมด้วยมิจฉาทิฏฐิ หรือสัมมาทิฏฐิ หรือกิเลสทั้งหลาย
มีความรักใคร่เป็นต้น หรืออบรมด้วยคุณธรรม มีเนกขัมมะเป็นต้น ๆ
สิ่งใดนอนอยู่เนื่อง ๆ คือ เป็นไปอยู่เนื่อง ๆ ในสันดานแห่งสัตว์ สิ่งนั้น
ชื่อว่าอนุสย คำว่า อนุสยนั้น หมายถึงกิเลส มีกามราคะเป็นต้น อันถึงซึ่ง

ความมีกำลัง ฯ อาสยและอนสยทั้ง ๒ นั้นแหละ เรียกว่า อาสยานสย
ท่านเรียกเป็นเอกพจน์ตามกำเนิดของคำนี้ และตามท่อนคำทั้ง ๒ ให้เข้า
เป็นคำเดียว ฯ อธิมตติ คือจริต จัดเข้าในอาสยานสย เพราะฉะนั้น
ความรู้ในอธิมตติ คือจริตที่ท่านยกขึ้นไว้เป็นข้อ ๆ ท่านจึงรวมมากล่าว
ไว้ว่า เป็นอาสยานสยญาณ ท่านตั้งเป็นหัวข้อไว้ด้วยความประสงค์อันใด
ท่านก็ได้อธิบายหัวข้อนั้นออกไว้ตามความประสงค์นั้น ๆ สันเนอความใน
อรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า อาสยานสยญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักอาสยและ
อนสย คำว่า อาสยนั้น ท่านได้แจกไว้แล้วตามวาระพระบาลี ซึ่งมีใจ
ความว่า ได้แก่ภวทัญญี คือ ความเห็นว่า มีอยู่เป็นอยู่ ยั่งยืนอยู่ ฯ วิภวทัญญี
คือ ความเห็นว่า ไม่มีอยู่ ไม่เป็นอยู่ ไม่ยั่งยืนอยู่ ซึ่งได้แก่ความตาย
แล้วสูญไป ฯ ความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้ กระจายออกไปเป็น ๑๐ อย่าง ซึ่ง
ได้แก่เห็นว่า โลกยั่งยืน ฯ โลกไม่ยั่งยืน ฯ โลกมีที่สุด ฯ โลกไม่มี
ที่สุด ฯ ชั้กับสัรระเบณอันเดียวกัน ฯ ชั้กับสัรระต่างกัน ฯ สัตว์
ตายแล้วเกิด ฯ สัตว์ตายแล้วไม่เกิด ฯ สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มี ไม่
เกิดอีกก็มี ฯ สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ ฯ รวม
เป็น ๑๐ อย่างด้วยกัน ความเห็นผิดทั้ง ๑๐ อย่างนี้ ย่อลงเป็น ๒ อย่าง
คือ เป็นภวทัญญี ฯ เป็นวิภวทัญญี ฯ ซึ่งได้อธิบายมาแล้วนั้น ความน้อม
ใจไปในกาม ก็เป็นอาสยอย่างหนึ่ง ความน้อมใจไปในความออกจาก
กาม ก็เป็นอาสยอย่างหนึ่ง ความน้อมใจไปในพยาบาท ก็เป็นอาสย
อย่างหนึ่ง ความน้อมใจไปในความไม่พยาบาท ก็เป็นอาสยอย่างหนึ่ง
ความน้อมใจไปในดินมิทชะ ก็เป็นอาสยอย่างหนึ่ง ความน้อมใจไปใน
อาโลกสัญญา ก็เป็นอาสยอย่างหนึ่ง ตอนนี้ได้ใจความว่า อาสยะ
หรืออาสยนั้น มีทั้งดีและชั่ว ฯ คำว่า อนสยนั้น ท่านได้แจกไว้แล้วว่า
ได้แก่ของ ๑ อย่าง คือ กามราคานุสย ฯ ปฏิมานุสย ฯ มานานุสย ฯ

ทัญญานุสย ๑ วักกิงจานุสย ๑ ภวราคานุสย ๑ อวิชชานุสย ๑ ที่เรียก
 ของทั้ง ๔ คือ กามราคะ ปญฺชะ มานะ ทัญญิ วักกิงจา ภวราคะ อวิชชา
 เป็นอนุสยนั้น เพราะว่าสิ่งทั้ง ๔ นี้ เป็นของนอนอยู่เนื่อง ๆ คือ เป็นไป
 อยู่เนื่อง ๆ ในปียรูป สาทรูป คือ ในสิ่งที่รักใคร่ชอบใจ และในอปียรูป
 อสาทรูป คือ สิ่งที่ไม่รักใคร่ชอบใจ เพราะฉะนั้น จึงได้ใจความว่า อาสยะ
 นั้น หมายความว่าเห็นผิด อนุสยะ หรืออนุสยนั้น หมายถึงเลส ๔ อย่าง มี
 กามราคะเป็นต้น ส่วนคำว่าจริตนั้น ท่านแจกไว้ว่า ได้แก่ปญฺญาภิสังขาร
 อปญฺญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร คือ ได้แก่บุญ ๑ บาป ๑ ฌานสมาบัติ ๑
 แต่คำว่าจริตในคัมภีร์อื่น ท่านหมายนิสยใจคอ ส่วนคำว่าจริตในที่
 หมายความว่า อธิมุตตินั้น หมายถึงนิสย
 ใจคอ ๑ ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์อื่น ได้อธิบายไว้ว่า อธิมุตตินั้น ได้
 แก้อัชฌาสัย และอธิบายไว้ว่า ผู้มีอธิมุตติต่ำช้า และอธิมุตติประณีตนั้น
 ได้แก่ผู้มีอัชฌาสัยต่ำช้าและประณีต คำว่า อัชฌาสัยนั้น ก็หมายถึงสิ่งที่
 มีอยู่ประจำใจ ซึ่งเราเรียกกันว่านิสยใจคอ เพราะฉะนั้น จึงได้ใจ
 ความว่า ผู้มีนิสยใจคอเลวทราม ก็เข้ากันได้กับผู้มีนิสยใจคอ
 เลวทราม ผู้มีนิสยใจคอดี ก็เข้ากันได้กับผู้มีนิสยใจคอดี ๑ คำว่า
 กรรมาวรรณนั้น ได้แก่อนันตริยกรรม อันเป็นเครื่องกั้นหนทางสวรรค์
 นิพพาน คำว่า กิเลสาวรรณ ได้แก่มิจฉาทัญญิ ซึ่งเป็นเครื่องกั้นหนทาง
 สวรรคานิพพานเหมือนกัน คำว่า วิปากาวรรณนั้น ได้แก่ผลแห่งกรรม
 ฝ่ายชั่ว ซึ่งทำให้เกิดเป็นบุคคลที่ต้องห้าม มีคนกะเทย คน ๒ เพศ และ
 ให้เกิดเป็นสัตว์เดือยจณเป็นต้น เพราะว่าคนกะเทย หรือคน ๒ เพศ
 และสัตว์เดือยจณนั้น ถึงแม้จะทำดีอย่างไร ก็ไม่อาจสำเร็จมรรค ผล
 นิพพานในชาตินั้นได้ ส่วนคำว่า ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ไม่มีปัญญา
 มีความหมายแจ่มแจ้งอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องยกขึ้น
 อธิบาย ขอให้เข้าใจแต่เพียงว่า ผู้ที่ประกอบด้วยกรรม กิเลส วิบาก
 และความไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ไม่มีปัญญา เรียกว่าอภัพพบุคคล

๕๘ พระศตคันตปฏิก จัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๒
ซึ่งแปลว่า บุคคลผู้ไม่อาจ หรือแปลว่า ผู้ไม่ควร แต่พวกเราเรียก
ที่ว่ามีบุญ ทักททุกขุได้ยาก หรือทำความดี แต่ไม่ได้ดีว่า เป็นคนอาภัพ
คือ คำว่า อาภัพ ก็แปลมาจากคำว่าอภัพ ดังที่ว่ามาแล้วนี้ แต่คำว่า
อาภัพ ในพระบาลีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น หมายถึงผู้ไม่อาจสำเร็จ
มรรค ผล นิพพานเท่านั้น ผู้ที่ไม่ประกอบด้วยกรรม กิเลส วิชา และ
ความไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ไม่มีปัญญา ดังที่ว่ามาแล้วนี้ เรียกว่า
ภัพบุคคล คือ เรียกว่า ผู้ไม่อาจสำเร็จมรรค ผล นิพพานได้ ฯ การที่
พระพุทธเจ้าทรงรู้จักอาสัย อนุสัย จริต อหิมตติ และผู้ควรและไม่ควร
ดังที่มานั้นแหละ เรียกว่าอาสขานุสขญาณ สัมเนอความในเทศนาภังค์
เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ คัวยประการฉะนี้ ฯ

กัณเฑที่ ๖๒

คัมภีรขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค
ว่าด้วยขมกปาฏิหาริยญาณ

กตมํ ตถาคตสฺส ขมกปาฏิหิเร ญาณํ ฯ อีธ ตถาคโต
ขมกปาฏิหิโร กโรตติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีรปฏิสัมภีทามรรค กัณเฑที่ ๖๒
ว่าด้วยขมกปาฏิหาริยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยขมก-
ปาฏิหาริยญาณนั้นว่า ขมกปาฏิหาริยญาณของพระตถาคตเจ้านั้น เป็นอย่างไร

มีคำแก้ไขว่า พระตถาคตเจ้าย่อมทำมกปาฏิหาริย์ อันไม่ทั่วไปแก่สาวก
ทั้งหลาย คือ ทรงบันดาลให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระกายเบื้องบน ทรง
บันดาลท่อน้ำให้พลุ่งออกจากพระกายเบื้องต่ำ ทรงบันดาลท่อไฟให้พลุ่ง
ออกจากพระกายเบื้องต่ำ ทรงบันดาลท่อน้ำ ให้พลุ่งออกจากพระกาย
เบื้องบน สลับกันไปเป็นคู่ ๆ ทรงบันดาลท่อไฟให้พลุ่งออกจากพระ
กายเบื้องหน้า ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง แล้วเปลี่ยน
ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระกาย
เบื้องหน้า สลับกันไปเป็นคู่ ๆ ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระเนตรข้างขวา
ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระเนตรข้างซ้าย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออก
จากพระเนตรข้างซ้าย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระเนตรข้างขวา สลับ
เป็นคู่ ๆ กันไป ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากช่องพระกรณข้างขวา ให้
ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระกรณข้างซ้าย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออก
จากพระกรณข้างซ้าย ให้ท่อน้ำ พลุ่งออกจากช่องพระกรณข้างขวา
ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากช่องพระนาสิกข้างขวา ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจาก
ช่องพระนาสิกข้างซ้าย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟ พลุ่งออกจากช่องพระ
นาสิกข้างซ้าย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากช่องพระนาสิกข้างขวา ให้ท่อ
ไฟพลุ่งออกจากพระอังสะข้างขวา ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระอังสะ
ข้างซ้าย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระอังสะข้างซ้าย ให้ท่อ
น้ำพลุ่งออกจากพระอังสะข้างขวา ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระหัตถ์ข้าง
ขวา ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระหัตถ์ข้างซ้าย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟ
พลุ่งออกจากพระหัตถ์ข้างซ้าย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระหัตถ์ข้างขวา
ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากข้างขวา ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากข้างซ้าย แล้ว
เปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออกจากข้างซ้าย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากข้างขวา
ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระบาทขวา ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระบาทซ้าย
แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระบาทซ้าย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจาก
พระบาทขวา ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระองคฺลิต์ทั้งหลาย ให้ท่อน้ำ
พลุ่งออกจากระหว่างพระองคฺลิต์ทั้งหลาย แล้วเปลี่ยนให้ท่อไฟพลุ่งออก

จากระหว่างพระองค์ทั้งหลาย ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระองค์ทั้งหลาย
ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ ให้ท่อน้ำพลุ่งออกจากพระ
โลมาอีกเส้นหนึ่ง ๆ ให้ท่อไฟพลุ่งออกจากขุมพระโลมาขุมหนึ่ง ๆ ให้
ท่อน้ำพลุ่งออกจากขุมพระโลมาอีกขุมหนึ่ง ๆ เป็นคํ ๆ กันไป และ
ให้พระรศมี ๖ ประการ คือ พระรศมีสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว
สีเหลืองแก่ สีเลื่อม พลุ่งออกจากพระกายเป็นคํ ๆ ไป มิใช่แต่
เท่านั้น พระองค์ยังทรงเนรมิตพระพุทธรูปเจ้าขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่าพระ
พุทธรูปนิมิต ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถกัน คือ เวลาพระพุทธรูปเจ้าทรงเดินจงกรม
พระพุทธรูปนิมิตก็ทรงยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง เวลาพระพุทธรูปเจ้าทรงยืน
พระพุทธรูปนิมิตก็ทรงเดินจงกรมบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง เปลี่ยนกันไป เวลา
พระพุทธรูปเจ้าทรงนั่ง พระพุทธรูปนิมิตก็ทรงเดินจงกรมบ้าง นั่งบ้าง นอน
บ้าง เวลาพระพุทธรูปเจ้าทรงนอน ซึ่งเราเรียกกันว่าบรรทม พระพุทธรูป
นิมิตก็ทรงเดินจงกรมบ้าง ทรงยืนบ้าง ทรงนั่งบ้าง เวลาพระพุทธรูปเจ้าทรง
เดินจงกรม หรือทรงนั่ง ทรงบรรทม พระพุทธรูปนิมิตก็ทรงยืน เวลาพระ
พุทธรูปเจ้าทรงเดินจงกรม หรือทรงนั่ง ทรงบรรทม พระพุทธรูปนิมิตก็ทรง
นั่ง เวลาพระพุทธรูปเจ้าทรงยืน หรือทรงนั่ง ทรงนอน ทรงจงกรม พระ
พุทธรูปนิมิตก็ทรงบรรทม ความรู้พระพุทธรูปเจ้าทรงทำได้อย่างนี้ เรียกว่า
ขมกปาฏิหาริญาณ สันเนือความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ขมกปาฏิหาริญาณนั้น มีคำอธิบายว่า ที่เรียกว่าขมก
เพราะความเป็นไปพร้อมกัน ในคราวหนึ่ง ๆ แหงท่อไฟท่อน้ำเป็นคํ
โดยเป็นคํ ๆ กันไป ที่เรียกว่าปาฏิหาริณนั้น เพราะกำจัดเสยซึ่งสิ่งที่เป็น
ข้าศึก มีความไม่เชื่อเป็นคํ รวมกันเป็นคำเดียวว่า ขมกปาฏิหาริ
แปลว่า ขมก และสิ่งทักำจัดข้าศึก ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบาย ขมกปาฏิหาริระ ซึ่งแปลว่า คํ แปลว่า กำจัดสิ่งที่
เป็นข้าศึกกัน คือ พระพุทธรูปเจ้าได้ทรงกระทำอิทธิฤทธิ์ ในครั้งจะเสด็จ

ขึ้นไปทรงจำพรรษาที่ดาวดึงส์สวรรค์ เพื่อโปรดพระพุทธมารดา ดังที่
ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระธรรมบทแล้วนั้น ใจความในขมกปาฏิหาริย์ ซึ่ง
คัมภีร์พระธรรมบท เรียกว่าขมกปาฏิหาริย์นั้น คือ พระพุทธเจ้าได้ทรง
แสดงที่บนอากาศ ในท่ามกลางประชุมชนข้างละ ๑๒ โยชน์ ทั้งข้างหน้า
ข้างหลัง ข้างซ้าย ข้างขวา ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงฤทธิ์ครั้งนั้น
ได้ทรงบันดาลให้ท่อน้ำ ท่อไฟ พุ่งออกจากที่นั้น ๆ ซึ่งมีในพระกาย
ของพระองค์ เป็นคู่ ๆ กันไป ด้วยอำนาจเตโชกสิณสมบัติ และ
อาโปกสิณสมบัติ ท่อน้ำ ท่อไฟ ที่พุ่งออกไปจากส่วนแห่งพระกาย
ของพระพุทธเจ้านั้น พุ่งออกไปพร้อมกันทุกแห่ง แต่พุ่งออกไปเป็น
คู่ ๆ เช่น ท่อน้ำพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง อีกเส้นหนึ่ง ก็มีท่อไฟ
พุ่งออก ท่อน้ำท่อไฟที่พุ่งออกนั้น ไม่ปะปนกัน ท่อน้ำท่อไฟทั้ง ๒
นั้น ได้พุ่งขึ้นไปจนจรดพรหมโลก ส่วนทางกว้างพุ่งออกไปจนจรด
ขอบปากจักรวาล ขอบด้านทั้งหลายจนไปถึงเปลวไฟ ที่พุ่งออกไปจาก
รูปนันทา หู จมูก ปาก เป็นต้นนั้น เป็นตัวอย่างเกิด ก็ให้เห็น
ได้ว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงฤทธิ์ โดยทรงบันดาลให้ท่อน้ำ ท่อน้ำ
พุ่งออกจากส่วนพระกายนั้น ๆ พร้อมกันเป็นคู่ ๆ นั้น จะน่าอัศจรรย์เพียง
ไร เมื่อนึกได้ก็จะเห็นได้ว่า น่าอัศจรรย์ยิ่ง น่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง ซึ่งผู้
อื่นนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วย่อมทำไม่ได้ ๆ พระรัศมี ๖ ประการ ที่พุ่ง
ออกไปนั้น ก็พุ่งขึ้นไปจรดถึงพรหมโลก แล้วตกลงมาจรดขอบปาก
จักรวาล ห้องจักรวาลหนึ่ง ๆ ย่อมสว่างเป็นอันเดียวกัน เปรียบเหมือน
กับเรือนไม้ศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกันด้วยกลอนฉนวนนั้น ในตอนนั้น
ขอให้ท่านผู้ฟังทั้งหลาย จงนึกดูไฟฉายสำหรับส่องเรือน ซึ่งพุ่งขึ้นไป
ในอากาศเป็นตัวอย่างเกิด จึงจะเกิดความเข้าใจได้ว่า พระรัศมีทั้ง ๖
คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีเหลืองแก่ สีเลื่อม ที่พุ่งออก
จากพระกายเป็นคู่ ๆ นั้น จะน่าอัศจรรย์ยิ่ง มิใช่แต่ทรงแสดงเพียง
เท่านั้น ทั้งยังทรงแสดงธรรมแก่มหาชน ในระหว่างแห่งการทรงทำ
ปาฏิหาริย์นั้น ๆ ด้วย พระองค์ได้ทรงทำให้มหาชน มีความร่าเริงยินดี

อย่างยิ่ง ในขณะนั้น มหาชนก็มิได้เปล่งเสียงสาธุการว่าดีแท้ ๆ พระ
เจ้าข้า ในระหว่างที่มหาชนเปล่งเสียงสาธุการนั้น พระพุทธองค์จึงทรง
ตรวจดูจิตใจแห่งมหาชนอีกด้วย มหาชนซึ่งประชุมกันอยู่ข้างหน้า ได้
ไปตลอดที่ ๑๒ โยชน์ ข้างหลังเต็มไปด้วยตลอดที่ ๑๒ โยชน์ ข้างซ้ายข้างขวา
ก็เต็มไปด้วยตลอดที่ ๑๒ โยชน์นั้น พระพุทธองค์ก็ทรงรู้ได้สิ้นว่า จิตใจของ
ใครเป็นอย่างไร ที่พระพุทธองค์ทรงทำได้อย่างนี้ ก็เพราะจิตของพระ
พุทธเจ้าทั้งหลาย มีกระแสอันเร็วพลัน ใครในที่ประชุมชนนั้น เลื่อม
ใสในธรรมอันใด และเลื่อมใสในปาฏิหาริย์อันใด พระองค์ก็ทรงแสดง
ธรรมอันนั้น ทรงกระทำปาฏิหาริย์นั้น ๆ ให้ดูกับใจของผู้คนนั้น ตอนนั้น
ขอให้ท่านผู้ฟังทั้งหลายจงคิดดูเถิดว่า คนมากมายถึงเพียงนั้น พระพุทธ
องค์ทรงแสดงธรรม และทรงทำปาฏิหาริย์ให้ดูใจได้ทุกคนไป ข้อนี้นั้น
ก็เป็นของที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง ขอให้ท่านคิดว่า เพียงแต่เราพูดกับคน ๆ เดียว
หรือทำกับคน ๆ เดียวเท่านั้น เราก็ยังพูดให้ดูใจเขา ทำให้ดูใจเขาไม่ได้
ทุกอย่างไป ส่วนพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม และทรงทำปาฏิหาริย์ให้
ดูใจของคนมากมายถึงเพียงนั้นได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความรู้
ในการทรงทำมกปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้านั้น ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก
ทั้งหลาย คือ สาวกทั้งหลายไม่อาจทำได้ เมื่อท่านทั้งหลายได้ฟังเรื่อง
มกปาฏิหาริย์มาเพียงเท่านั้น ก็จะเกิดความเลื่อมใสอัศจรรย์ ต่อพระ
พุทธเจ้าขึ้นอีกมาก หากยังไม่เกิดความเลื่อมใสอัศจรรย์ ก็จงตั้งปัญหา
ถามตัวท่านเองว่า นับแต่ท่านเกิดมาจนบัดนี้ เคยเห็นใครทำได้อย่างที่
ว่ามานี้ได้หรือไม่ โดยที่สุดแม้แต่เพียงคนเดียว จะแรมยิตตัวคนเดียว
ให้เป็น ๒ คน เท่านั้น เราเคยเห็นใครบ้าง ผู้ที่ทำให้รัศมีแผ่ออกจากตัว
แม้แต่เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง เราเคยเห็นใครบ้างหรือไม่ ก็จะตอบได้
ว่า เราไม่เคยเห็นเลย แม้แต่เพียงได้ยิน เราก็ไม่ได้ยิน หรือไมอย่างนั้น
จงตั้งปัญหาถามว่า เราเคยเห็นใครบ้าง ที่ขึ้นไปยืนจงกรมอยู่บนอากาศ
เราจะตอบได้ว่า อย่างว่าแต่เห็นเลย แม้แต่เพียงได้ยินก็ไม่มี เมื่อเรา
ตอบเราเองได้อย่างนี้ เราก็จะเกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธเจ้า มาก

ขึ้น จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าของเราวิเศษสุด หามนุษย์ เทพยดา ผู้ใด
 ผู้หนึ่งเสมอเหมือนมิได้ เมื่อเราเกิดความเลื่อมใสนับถือ อย่างนั้นแล้ว
 เราจะได้รับผลอย่างไร แก้วว่า เราจะได้รับผล คือ ความดีใจว่า เราได้มา
 พบศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐแล้ว เราไม่ควรจะไปนับถือศาสนา
 อื่น ซึ่งไม่ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าของเราเป็นผู้ดีผู้วิเศษพร้อมทุกประการ
 เหมือนพระพุทธเจ้าของเรา หากผู้ใดถือความถูกต้องความตรงเป็นหลัก มา
 ตัดสินเรื่องศาสนาแล้ว ก็จะเห็นว่า พระพุทธศาสนานี้แหละ ประเสริฐ
 กว่าศาสนาทั้งปวง เพราะผู้ที่เป็นต้นเค้าศาสนา ก็เป็นผู้ประเสริฐ
 คำสั่งสอนในศาสนา ก็ล้วนแต่ประเสริฐ คือ ล้วนแต่ถูกต้องเป็นอันดี
 ไม่มีคำสอนใด ๆ ในพระพุทธศาสนาที่จะไม่ถูกต้อง มีแต่ถูกต้องดีทั้งนั้น
 เช่น พระองค์ทรงสอนว่า โลภะ โทสะ โมหะ เป็นของไม่ดี เป็นของ
 ให้โทษทุกขภัย ก็เป็นของไม่จริง พระองค์ทรงสอนว่า อโลภะ อโทสะ
 อโมหะ เป็นของดี เป็นของให้คุณประโยชน์ ก็เป็นของจริง ให้คุณ
 ประโยชน์จริง บางศาสนาสอนว่า ฆ่าสัตว์มาเป็นอาหารไม่บาป แต่พระ
 พุทธเจ้าทรงสอนว่า ชนเชื่อว่าฆ่าสัตว์แล้วบาปทั้งนั้น เพราะทุกตัวสัตว์
 ย่อมรักตัวกลัวตายเหมือนกันทั้งนั้น ดังนี้ ก็เป็นความจริง ตัวเราก็นึก
 ไม่อยากให้ใครฆ่า ผู้อื่นเขาก็ไม่อยากให้ใครฆ่าเหมือนกัน เรารักตัวเรา
 ฉันทิ ผู้อื่นเขาก็รักตัวเขาฉันทิ นั้น บางศาสนาบอกว่า พระเจ้าของเรา
 เขาได้ตายไปด้วยถูกฆ่า แต่ในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าของเราไม่ได้
 ตายด้วยถูกฆ่า ได้ตายด้วยสนอายุของพระองค์เอง ชื่อนี้ เมื่อตัดสิน
 โดยความเป็นกลางไม่เข้าข้างไหนแล้ว ก็ต้องตัดสินว่า การตายโดยถูก
 ฆาตนั้น เป็นการตายที่ไม่ดี คนดีย่อมไม่มีใครอยากฆ่า และคนที่ดีจริง
 ใครก็ฆ่าไม่ตาย ใครก็ฆ่าไม่ได้ คนที่มีผู้นเกลียดชังจนถึงพยายามฆาตนั้น
 ให้รู้เถิดว่า เขาไม่ใช่คนดีแท้ ความดีของเขาจะไม่ครบถ้วน เช่นเขา
 ดีอย่างนี้ เสียอย่างนั้น หรือดีอย่างโน้นเสียอย่างนี้ ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น
 ศาสนาของเขาจะดีแท้ได้อย่างไร เพราะตัวเขาก็ยังไม่ดีแท้ หากตัวเขา
 ดีแท้ เขาก็ไม่มีผู้เกลียดชังจนถึงกับคิดปองร้าย คิดฆ่า คิดฟัน หาก

๖๔ พระสัคคัมปญฺญ คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

เขาค้นหา ใครก็มาหาไม่ตาย คราวนี้ เมื่อจะยกเอาคำสอนของเขามา
เทียบกับคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นข้อ ๆ ไป ก็จะเห็นว่า คำสอนของ
เขามืดบ้าง ไม่ดีบ้าง ขาดตกบกพร่องไม่บริบูรณ์ หรือจะยกเอา
การกระทำของเขา กับของพระพุทธเจ้ามาเทียบกัน ก็จะเห็นว่า สู้
ของพระพุทธเจ้าไม่ได้ เรื่องนี้ผู้ทั่วโลกย่อมเข้าใจกันดีแล้ว ไม่จำเป็นต้อง
ยกตัวอย่างมาแสดง จึงเป็นอันว่า สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฺฐที่ ๖๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยมหากรุณาสมาบัติคุณาณ

กตมฺ ติถาคคสุส มหากรุณาสมาปฺตติยา ญาณํ ฯ พหุเกหิ อากา-
เรหิ ปสฺสเนตฺตานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ สดฺเตสฺส มหากรุณา โอบุทฺมตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฺฐที่ ๖๓
ว่าด้วยมหากรุณาสมาบัติคุณาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หา
ประมาณมิได้

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ในญาณกถา ขั้วว่าด้วย มหา
กรุณาสมาบัติคุณาณนั้นว่า พระมหากรุณาสมาบัติคุณาณของพระตถาคตเจ้า
นั้น เป็นอย่างไร มีคำแก้ไขว่า เป็นอย่างนี้ คือ เมื่อพระพุทธเจ้า
ทั้งหลายทรงเล็งเห็นด้วยอาการเป็นอันมาก พระมหากรุณาก็ก้าวลงใน

สัตว์ทั้งหลาย คือ เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवास
เราร้อนอยู่ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवासประกอบขึ้นอยู่ พระมหากรุณา
ก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवासเป็นไปอยู่ พระ
มหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवास
เดินทางผิด พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกถูกนำเข้าไประหว่าง เป็นของไม่ยั่งยืน พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์
ทั้งหลาย • เมื่อเล็งเห็นว่า โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีอิสระ พระมหา
กรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกไม่มีสิ่งใดเป็น
ของตัว ต้องละทิ้งทิ้งไป พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย •
เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกบกพร่อง ไม่รู้จักอิ่ม เป็นหาสแห่งค้นหา พระ
มหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवास
ไม่มีที่ต้านทาน พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็ง
เห็นว่า โลกสันนิवासไม่มีที่หลบภัย พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์
ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवासไม่มีที่พึ่ง พระมหากรุณา
ก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवासไม่มีที่พึ่ง
แก่ตัวเอง พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกสันนิवासพึ่งชานไม่สงบ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย •
เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवासมีลูกศร ถูกลูกศรเป็นอันมากเสียดแทง
อยู่ ผู้นั้นไม่มีใคร นอกจากเรา ที่จะถอนลูกศรของโลกลูกสันนิวาสได้ พระ
มหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิवास
ถูกกั้นทางไว้ด้วยกองมืด คือ อวิชชา ถูกขังไว้ในกรงกิเลส ผู้นั้นนอก
จากเรา ไม่มีใครจะแสดงแสงสว่างแก่โลกสันนิวาสได้ พระมหากรุณา
ก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสตกอยู่ใน
อำนาจอวิชชา เป็นผู้บอด เป็นผู้ถูกหุ้มห่อ เป็นผู้ขึงเหยียดเหมือนกับเส้น
ด้ายที่ทอดหูก เป็นขอดเป็นปมเหมือนกับกลุ่มด้ายที่ขาด เป็นปล้อง เป็น

ข้อเหมือนกับหมูนั่งกระต่ายและหมาปล้อง จักไม่พ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต
สงสาร พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์โลกทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกสันนิวาสดูกุลกศร อันมิโทษร้ายแรง คือ อวิชา เสียดแทงอยู่ ได้
รับโทษหนักก็เลสอยู่ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสรกรุงรังอยู่ด้วย รากะ โทสะ โมหะ ผู้นอก
จากเราไม่มีใครสามารถที่จะสะสางได้ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์
ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสดูกวมไว้ด้วยข้อ คา คือ
คณา พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกสันนิวาสดกข้ายคณาครอบไว้ พระมหากรุณา ก็ก้าวลงในสัตว์
ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสดกกระแสน้ำ คือ คณาพัด
ไปอยู่ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์โลกทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกสันนิวาสเกี่ยวข้องกับเครื่องเกี่ยวข้อง คือ ตณหา พระมหากรุณา
ก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสไปตาม
อนสัย คือ ตณหา พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสเราร้อนอยู่ด้วยเครื่องเราร้อน คือ ตณหา พระ
มหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาส
กระวนกระวายอยู่ด้วยเครื่องกระวนกระวาย คือ ตณหา พระมหากรุณา
ก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสดูกวมไว้
ด้วยข้อคา คือ ทิฏฐิ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสดกข้าย คือ ทิฏฐิครอบไว้ พระมหากรุณาก็ก้าว
ลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสดกกระแสน้ำ คือ
ทิฏฐิพัดไปอยู่ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็น
ว่า โลกสันนิวาสเกี่ยวข้องกับเครื่องเกี่ยวข้อง คือ ทิฏฐิ พระมหา
กรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสไป
ตามอนสัย คือ ทิฏฐิ พระมหากรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสเราร้อนอยู่ด้วยเครื่องเราร้อน คือ ทิฏฐิ พระมหา
กรุณาก็ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า สัตว์โลกกระวน

กระวายเป็นด้วยเครื่องกระวนกระวาย คือ ทิฏฐิ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนไปตามชาติ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนไปตามชรา พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกพยาธิตรอน้ำ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกมานะครอบงำ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนตกไปสู่ทุกข์ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกตัดขาดไว้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกล้อมไว้ด้วยกำแพง คือ ชรา พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกบ่วงมัจจุราวล้อมไว้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูกใหญ่ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทวาริต ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะแก้ได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนเดินทางคับแค้นมาก ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะแสดงแสงสว่างให้ได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนกักขังอยู่ด้วยเครื่องกักขังใหญ่ ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะตัดเครื่องกักขังได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนตกไปในเหวใหญ่ ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะยกขึ้นจากเหวใหญ่ได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนเดินทางกันดารใหญ่ ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะช่วยให้พ้นทางกันดารไปได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนเดินทางสงสารใหญ่ ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะช่วยให้พ้นสงสารได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนตกอยู่ในหล่มใหญ่ ผู้นั้นนอกจากเราไม่มีใครจะช่วยยกขึ้นจากหล่มได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย • เมื่อ

ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาอยู่ ตีอยู่ในเครื่องฉาบไล่ใหญ่ ถูก
ไฟราคะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์
โทมนัส อุปายาส เพลาลาญอยู่ ผู้นอกจากเราไม่มีใครจะทำให้
ไฟดับได้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า
โลกสันนิวาสนาพร่องอยู่ ไม่มีที่ต้านทานอยู่เป็นนิจ ต้องโทษอยู่เป็นนิจ
กระทำซึ่งความไม่มีที่ต้านทานอยู่เป็นนิจ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์
ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาถูกผูกมัดอยู่ด้วยเครื่องผูก
คือ วัฏฏะ นำไปไว้ที่จะฆ่าอยู่ ผู้นอกจากเราไม่มีใครจะปลดปล่อยได้
พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนา
เป็นอนาถา นำกรุณาอย่างขึง ผู้นอกจากเราไม่มีใครจะกรุณา พระ
มหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนา
ถูกทุกข้มองอยู่ ถูกทุกข้มบีบคั้นอยู่ตลอดกาลนาน พระมหากรุณาที่ก้าว
ลงในสัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาตีอยู่เป็นนิจ
กระหายอยู่เป็นนิจ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาขาด ไม่มีดวงตา พระมหากรุณาที่ก้าวลงใน
สัตว์ทั้งหลาย ๑ เมื่อทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาถูกกำจัดผู้นำแล้ว ไม่มี
ใครเป็นผู้นำที่ดี ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาแล่นไปสู่ทางผิด พลาด
ทางถูก ผู้นอกจากเราไม่มีใครจะนำมาสู่ทางถูกได้ที่ดี ทรงเล็งเห็น
ว่า โลกสันนิวาสนาแล่นไปสู่ห้วงน้ำใหญ่ ผู้นอกจากเราไม่มีใครจะยก
ขึ้นจากห้วงน้ำได้ที่ดี ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาถูกทักขิวัฏ ๒ กลุ้มรุม
อยู่ที่ดี ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาเดินทางผิดด้วยทุจริต ๓ ก็ดี ทรง
เล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนาเต็มไปด้วยเครื่องเกาะเกี่ยว ประกอบด้วยเครื่อง
เกาะเกี่ยวทั้ง ๔ ก็ดี ทรงเล็งเห็นว่า โลกสันนิวาสนายิ่งเหยียดอยู่ด้วยเครื่องขึง
เหยียดทั้ง ๔ ก็ดี ถูมน้อยอยู่ด้วยการถูมนั้นทั้ง ๕ ก็ดี ลงสัคคิ ๕ ก็ดี ยินดี
อยู่ด้วยกามคุณ ๕ ก็ดี ถูกนิวรณ ๕ ครอบไว้ก็ดี วิวาทกันด้วยมุลราก
แห่งวิวาทก็ดี ยินดีด้วยคณหา ๖ ก็ดี กลุ้มรุมด้วยทักขิวัฏ ๖ ก็ดี ส่ายไปตาม
อนุสัย ๗ ก็ดี ประกอบด้วยสังโยชน ๗ ก็ดี พุ้ขึ้นด้วยมานะ ๗ ก็ดี

หมุนเวียนไปตามโลกธรรม ๘ กัตถิ แนนอนด้วยมัจฉัตตะ คือ ความผิด ๘ กัตถิ ถูกบุรุษโทษ ๘ ทำให้เสียกัตถิ อาฆาตด้วยเรื่องอาฆาต ๘ กัตถิ มีใจฟูขึ้น ด้วยมานะ ๘ กัตถิ ยินดีด้วยธรรม ๘ อันมีต้นหาเป็นรากเหง้ากัตถิ เศร้าหมอง ด้วยกิเลสวัตถุ ๑๐ กัตถิ อาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๑๐ กัตถิ ประกอบด้วย อกุศลกรรมบถ ๑๐ กัตถิ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ ๑๐ กัตถิ แนนอนด้วย มัจฉัตตะ ๑๐ กัตถิ ประกอบด้วยมัจฉาทิฏฐิ ๑๐ กัตถิ ประกอบด้วยสักกาบ-ทิฏฐิ ๑๐ กัตถิ เน้นซ้ำด้วยเครื่องเน้นซ้ำ คือ ศักขา ๑๐๘ กัตถิ กลั้มรม อยู่ด้วยทิฏฐิ ๖๒ กัตถิ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อทรง เล็งเห็นว่า เราข้ามได้แล้ว โลกยังข้ามไม่ได้ เราพ้นแล้ว โลกยังพ้นไม่ได้ เราได้รับฝึกฝนแล้ว โลกยังไม่ได้รับฝึกฝน เราสงบแล้ว โลกยังไม่สงบ เราเป็นผู้เบาใจแล้ว โลกยังไม่เบาใจ เราดับความร้อนแล้ว โลกยังไม่ดับ ความร้อน เราผู้ข้ามแล้ว ควรให้โลกข้าม เราผู้พ้นแล้ว ควรช่วยให้โลก พ้น เราฝึกฝนแล้ว ควรฝึกฝนโลก เราผู้สงบแล้ว ควรให้โลกสงบ เรา เบาใจแล้ว ควรให้โลกเบาใจ เราดับความร้อนแล้ว ควรให้โลกดับความ ร้อน เมื่อทรงเล็งเห็นอย่างนี้ พระมหากรุณาที่ก้าวลงในสัตว์โลกทั้งหลาย ข้อความดังที่มานั้นแล เรียกว่า พระมหากรุณาสมบัติญาณ สันเนอความ ในพระบาลีเพียงเท่านั้น.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ปรทุกเข สติ สาธุกัม กมฺปนํ กโรตฺติติ กรุณา แปลว่า ธรรมชาติใด เมื่อทุกข์ผู้อื่นมีอยู่ ก็กระทำความห่วงใย ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า กรุณา ๑ กิณาคี ปรทุกขี วิมาเสตฺติติ กรุณา อีกอย่างหนึ่ง ว่า ธรรมชาติใดกำจัดเสีย คือ ทำให้ทุกข์ของผู้อื่นหายไปเสีย ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า กรุณา ๑ กิริยาคี ทุกฺขิตฺเตสุ ผรณวเสน ปสาริตฺติติ กรุณา อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมชาติใดกระทำ คือ แผ่ไปในทุกข์ทั้งหลาย ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า กรุณา ๑ กรุณาใหญ่ด้วยการแผ่ไป และด้วยความดี ชื่อว่า มหากรุณา การข้ามหากรุณานั้น ชื่อว่า มหากรุณาสมบัติ ญาณ

๑๐ พระศกคัมภีร์ คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
อันประกอบด้วยพระมหากรุณาสมาบัติ นั้น ชื่อว่า มหากรุณาสมาบัติคตินิยาม
ดังนี้ สันเนือความในอรรถกถาและในเทศนาภังค์นั้น เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัมม คัวยประการณะนี้ ๑

กัณท์ที่ ๖๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยสัพพัญญุตญาณ

กตมึ ตถาคคสสุ สัพพัญญุตญาณั ๑ สัพพสังคัมสังคั อนวเสสั
ชานาตติ สัพพัญญุตญาณั ตตถ อวเรณั นตติ.

ณ บัณ อากมภาพักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณท์ที่ ๖๔
ว่าด้วยสัพพัญญุตญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุท-
ทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

คำเน้นความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ชื่อว่าด้วย
สัพพัญญุตญาณนั้นว่า สัพพัญญุตญาณของพระตถาคคเจ้านั้น ได้แก่ง
โค มีคำแกไขว่า ได้แก่การที่พระตถาคคเจ้าทรงรู้จักโดยไม่เหลือ ซึ่ง
สังขธรรมและอสังขธรรมทั้งปวง และไมม่มีการขัดข้องในพระสัพพัญ-
ญุตญาณนั้น • ทรงรู้จักอนาคตทั้งปวงโดยไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จัก
อดีตทั้งปวงโดยไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จักปัจจุบันทั้งปวงโดยไมม่มีการ
ขัดข้อง • ทรงรู้จักจกัขุกับรูปโดยไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จักกับ
เสียงโดยไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จักมุกกับกลิ่นโดยไมม่มีการขัดข้อง •
ทรงรู้จักกับรสโดยไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จักกายกับโณฏฐัพพะโดย
ไมม่มีการขัดข้อง • ทรงรู้จักใจกับอารมณ์โดยไมม่มีการขัดข้อง • การ

ทรงรู้จักสิ่งทั้งปวงนั้น เรียกว่า สัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้อง
นั้น เรียกว่า อนาวรณญาณ

ความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่เป็นตัวตน มีอยู่เท่าใด การ
ทรงรู้หมดเท่านั้น ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องในสิ่ง
นั้น ๆ ก็เป็นอนาวรณญาณ ฯ ความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่เป็น
ตัวตนแห่งขั้น ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖
สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖
วិการ ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘
อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๘ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔
ปัจจุสมุปบาท ๑๒ มีอยู่เท่าใด ก็รู้หมดเท่านั้น การรู้อย่างนี้ เป็น
สัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องในความรู้ นั้น เป็นอนาวรณญาณ

ความหมายแห่งคำว่า อภิญญา ปริญญา ปหาน ภาวนา สัจฉิ-
กิริยา มีอยู่เท่าใด การทรงรู้หมด ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มี
ความขัดข้องในสิ่งนั้น ๆ ก็เป็นอนาวรณญาณ ฯ ความหมายแห่งคำว่า
ขั้น ธาตุ อายตนะ สังขตะ อสังขตะ มีอยู่เท่าใด การรู้หมดเท่านั้น
ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้อง ก็เป็นอนาวรณญาณ ฯ กุศล-
ธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม
อรูปาจรธรรม อปรียาบันธรรม มีอยู่เท่าใด การรู้หมดเท่านั้น ก็เป็น
สัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องในธรรมเหล่านั้น ก็เป็นอนาวรณ-
ญาณ ความหมายแห่งคำว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีอยู่
เท่าใด การทรงรู้หมดเท่านั้น ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความ
ขัดข้องในสิ่งทั้ง ๔ นั้น ก็เป็นอนาวรณญาณ ฯ ความหมายแห่งคำว่า
อตถปฏิสัมภทา ธัมมปฏิสัมภทา นิรุตติปฏิสัมภทา ปฏิภาณปฏิสัม-
ภิทร มีอยู่เท่าใด การรู้หมดเท่านั้น ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มี
ความขัดข้องในการรู้นั้น ก็เป็นอนาวรณญาณ ฯ อินทริยปโรปริยัต-
ญาณ อาสขานุสขญาณ ขมกปาฏิหาริขญาณ มหากรุณาสมาบัติญาณ
มีอยู่เท่าใด การทรงรู้หมดเท่านั้น ก็เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความ

ชัดซึ้งในการรู้นั้น เป็นอนาวรรณญาณ ฯ สิ่งในโลกกับทั้งเทวโลก
 มนุสสโลก พรหมโลก พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทพตามนุษย์ทุกหมู่
 เหล่า ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้สึก ได้ถึง ได้แสวงหา
 ได้เที่ยวไปด้วยใจมียอเย้าไต่ การทรงรู้หมดเท่านั้น เป็นสัพพัญญุตญาณ
 การไม่มีความชัดซึ้งในความรู้นั้น เป็นอนาวรรณญาณ

อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงรู้ ไม่ทรงรู้แจ้ง ไม่
 ทรงเห็น เป็นอันไม่มี พระพุทธเจ้าทรงรู้อย่างทุกสิ่ง เพราะฉะนั้น
 จึงได้พระนามว่า ผู้มีจักขุรอบ ฯ คำว่า จักขุรอบนั้น หมายความว่า
 ว่าจะอย่างไร ? หมายความว่า ได้แก่ความรู้ของพระพุทธเจ้า ๑๔ อย่าง คือ
 ความรู้จักทุกข์ ฯ ความรู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ ฯ ความรู้จักการดับทุกข์ ฯ
 ความรู้จักทางไปถึงความดับทุกข์ ฯ ความรู้จักอรรถปฏิสัมภิทา ฯ ความ
 รู้จักธัมมปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักนิรุตติปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักปฏิภาณ-
 ปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักอินทรีย์ปโรปริยัต ฯ ความรู้จักอาสยานุสัย
 แห่งสัคค์ทั้งหลาย ฯ ความรู้จักขมกปาฏิหาริยะ ฯ ความรู้ในการเข้า
 มหากรุณาสมาบัติ ฯ พระสัพพัญญุตญาณ ฯ อนาวรรณญาณ ฯ รวม
 เป็นความรู้ของพระพุทธเจ้า ๑๔ อย่าง ด้วยกัน ดังนี้ ใน ๑๔ อย่างนี้
 ๘ อย่างเบื้องต้น หว้ไปแก่สาวกทั้งหลาย ๖ อย่างเบื้องปลาย ไม่หว้ไป
 แก่สาวกทั้งหลาย

การรู้จักความหมายแห่งทุกข์ทั้งสี่ เป็นสัพพัญญุตญาณ การ
 ไม่มีความชัดซึ้งในความรู้นั้น เป็นอนาวรรณญาณ การเห็นความหมายแห่ง
 ทุกข์ทั้งสี่ การรู้แจ้งความหมายแห่งทุกข์ทั้งสี่ การกระทำให้แจ้ง
 ความหมายแห่งทุกข์ทั้งสี่ การถูกต้องความหมายแห่งทุกข์ทั้งสี่ ด้วย
 ปัญญา เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความชัดซึ้งในความรู้นั้น เป็น
 อนาวรรณญาณ การรู้จักความหมายแห่งสมุทัย นิโรธ มรรค ความ
 หมายแห่งอรรถปฏิสัมภิทา ธัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา ปฏิภาณ-
 ปฏิสัมภิทา ได้ทั้งสี่ การเห็นสิ่งเหล่านั้นทั้งสี่ การแจ่มแจ้งในสิ่ง
 เหล่านั้นทั้งสี่ การกระทำให้แจ่มแจ้งในสิ่งเหล่านั้นทั้งสี่ การถูกต้องสิ่ง

เหล่านั้นด้วยปัญญาทั้งสิ้น เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องใน
 สิ่งเหล่านั้น เป็นอนาวรรณญาณ ฯ การรู้ การเห็น การแจ่มแจ้ง การ
 กระทำให้แจ้ง การถูกต้องด้วยปัญญา ซึ่งอินทรีย์ปโรปริยัตญาณ
 อาสขานุสขญาณ ขมกปาฏิหาริยญาณ มหากรุณาสมาบัติญาณ ทั้งสิ้น
 เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องในญาณนั้น เป็นอนาวรรณญาณ ฯ
 การรู้ การเห็น การแจ่มแจ้ง การกระทำให้แจ้ง การถูกต้องด้วยปัญญา
 ซึ่งสิ่งทั้งสิ้น ในโลกนี้ กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก พร้อมทั้ง
 สมณพราหมณ์ทุกหมู่เหล่า ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้สึก ได้แสวงหา
 ได้เที่ยวไปด้วยใจ เป็นสัพพัญญุตญาณ การไม่มีความขัดข้องในความรู้นั้น
 เป็นอนาวรรณญาณ เพราะฉะนั้น จึงว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีพระสมันตจักขุ
 คือ จักขุโดยรอบ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า สัพพัญญุตญาณและอนาวรรณญาณนั้น มีคำอธิบาย
 ว่า ผู้ใดรู้สิ่งทั้งปวงอันต่างด้วยทางที่ควรนำไป ๕ อย่าง คือ แยกเป็น
 นัย ๕ นั้น ผู้นั้นชื่อว่า สัพพัญญุ ความเป็นแห่งสัพพัญญุ ชื่อว่า
 สัพพัญญุตญาณ คือ สัพพัญญุตานันแหละ เมื่อควรเรียกว่า สัพพัญญุ-
 ตาญาณ ก็เรียกว่า สัพพัญญุตญาณ ฯ ทางที่ควรนำไป ๕ อย่างนั้น
 ได้แก่ สังขาร • วิการ • ลักษณะ • นิพพาน • ปัญญิตี • ฯ คำว่า
 สัพพัญญุนั้น แยกออกไปอีกเป็น ๕ อย่าง คือ กมสัพพัญญุ • สกิงสัพ-
 พัญญุ • สตตสัพพัญญุ • สัตติสัพพัญญุ • ญาดสัพพัญญุ • ฯ กมสัพพัญญุ
 คือ ความรู้ตามลำดับนั้นไม่มี เพราะความไม่มีแห่งเวลาซึ่งทั้งปวงตาม
 ลำดับ สกิงสัพพัญญุ คือ รู้สิ่งทั้งปวงคราวเดียวกันก็ไม่มี เพราะการ
 ถูอารมณ์ทั้งปวงคราวเดียวไม่มี สตตสัพพัญญุ คือ การรู้สิ่งทั้งปวง
 เนื่อง ๆ ก็ไม่มี เพราะความเป็นอารมณ์ที่ควรถือ ทางจักขุวิญญาน

และความคับแค้นกังวลจิตไม่ยติ ฯ สัตตีสัพพัญญู คือ ความรู้ซึ่งความ
 สามารถ อันสามารถซึ่งสิ่งทั้งปวงด้วยการแสวงหา และญาคัสสัพพัญญู
 คือ การรู้สิ่งทั้งปวงที่รู้แจ้งแล้วต้องมิ ความรู้สิ่งทั้งปวงในสัตตีสัพพัญญูไม่มี
 นั้น เป็นอันไม่ถูก เพราะสิ่งที่พระพุทธรเจ้าไม่รู้ไม่เห็นนั้นเป็นอันไม่มี
 พระพุทธรเจ้าได้ทรงรู้ทรงเห็นทุกอย่าง ถึงกับได้พระนามว่า เป็นผู้มีพระจักขุรอบ
 เพราะที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ จึงทำให้เห็นว่า มีแต่ญาคัสสัพพัญญู คือ
 ความรู้สิ่งทั้งปวงที่รู้แล้วเท่านั้น ความรู้สิ่งทั้งปวง ย่อมมีตามหน้าที่แห่งสค
 ตามความไม่หลงลืม ตามความสำเร็จ ตามเหตุ ตามความเนื่องกับการนึก
 เพราะฉะนั้น ความขจัดข้อแห่งพระสัพพัญญุตญาณ อันเนื่องกับการนึกนั้น
 ไม่มี จึงเรียกว่า อนาวรณญาณ ฯ ญาณ ๑๓ นั้น ท่านได้ยกขึ้นแสดงไว้ว่า
 ทั่วไปแก่สาวกก็มี ไม่ทั่วไปแก่สาวกก็มี คำว่า สาวกนั้น ได้แก่ผู้เกิดเป็น
 อริยะในเวลาจบการฟัง ที่เรียกว่าทั่วไปแก่สาวกนั้น คือ ทั่วไปแก่สาวกของ
 พระอริยเจ้า ญาณ ๖ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในที่สุดแห่งคำว่าญาณ ๖ ดังนั้น
 เป็นญาณของพระพุทธรเจ้าทั้งนั้น ไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย สันเนอความ
 ในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในธัมมัตถาธิบายว่า ญาณ ๑๓ นั้น ได้แก่สุตมยญาณ ๑ สิลมยญาณ ๑
 สมาธิภาวนาญาณ ๑ ธรรมฐิติญาณ ๑ สัมมสนญาณ ๑ อุทฺธัพพานุสัสสนา-
 ญาณ ๑ ภังคานุสัสสนาญาณ ๑ อาทมนวญาณ ๑ สังขารเบกขาญาณ ๑ โคตร-
 ภูญาณ ๑ มรรคญาณ ๑ ผลญาณ ๑ วิมุตติญาณ ๑ บิจจเวกขณญาณ ๑
 วัตถุนานัตตญาณ ๑ โจจรณานัตตญาณ ๑ จริยณานัตตญาณ ๑ ภูมินา-
 นัตตญาณ ๑ ธรรมณานัตตญาณ ๑ ญาตัญญูญาณ ๑ ตีรณัญญูญาณ ๑
 ปริจาคัญญูญาณ ๑ เอกธัญญูญาณ ๑ ผัสสนัญญูญาณ ๑ อตถปฏิสัมภีทา-
 ญาณ ๑ ธัมมปฏิสัมภีทาญาณ ๑ นีรุตติปฏิสัมภีทาญาณ ๑ ปฏิภาณปฏิ-
 สัมภีทาญาณ ๑ วิหารัญญูญาณ ๑ สมานัตตัญญูญาณ ๑ วิหารสมานัตตัญญูญาณ ๑

อนันตริกสมาธิญาณ • อรณวิหารญาณ • นิโรธสมาบัติญาณ • ปรินิพพาน-
ญาณ • สมสัสถญาณ • สลเลขญาณ • วิชารัมภญาณ • อตถกสัน-
หัตถญาณ • ทสสนวิสุทธิญาณ • ขันติญาณ • ปริโยคาหนญาณ •
ปเทสวิหารญาณ • สัญญาวิวัฏญาณ • เจโตวิวัฏญาณ • จิตตวิวัฏญาณ •
ญาณวิวัฏญาณ • วิโมกขวิวัฏญาณ • สัจจวิวัฏญาณ • อิทธีวิญาณ •
โสทธาตุวิสุทธิญาณ • เจโตปริยญาณ • ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ • ทิพพ-
จักขุญาณ • อาสวกขญาณ • ทุกขญาณ • สมุททญาณ • นิโรธญาณ •
มรรคญาณ • แต่ท่านมักกล่าวซ้ำถึงทุกขญาณ ทุกขสมุททญาณ ทุกขนิโรธ-
ญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิทาญาณซ้ำอีก ท่านนับเป็นญาณหนึ่ง ๆ ทั้งนั้น
และนับอตถกปฏิสัมภิทาญาณ ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ
| ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณซ้ำอีก การนับเพิ่มมาอีก ๖ คือ อินทริยปโรปริยัต-
ญาณ • อาสยานุสขญาณ • ขมกปาฏิหาริยญาณ • มหากรุณาสมาบัติญาณ •
สัพพัญญุตญาณ • อนาวรณญาณ • ดังนี้ ทั้งจงเข้าใจว่า อนาวรณญาณนั้น
ประกอบกันไปกับสัพพัญญุตญาณ สันเนอความในเทศนาถันนั้นเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยคำถาม • อริยสัจ • ไตรลักษณ์ •

อิทานิ ขตา นิกขิตเตน อุทฺเทเสน สงฺคหิตะ ชมฺเม ปภะทโต
ทสฺเสตฺถ กถํ โสธาวชานะ ปญฺญา สุตมเบ ฌานนุตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖๕
ว่าด้วยคำถาม • อริยสัจ • ไตรลักษณ์ • สืบต่อไป เพื่อให้เป็น

๑๖ พระสวดคัมภีร์ กัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค เล่ม ๒
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน
หาประมาณมิได้

บาลี

ค่านินความตามวาระพระบาลี ว่าด้วยญาณวันณนาว่า คราวนี้ท่านได้
ปรารภนิเทศวาทเป็นคั่นว่า ญาณในการทรงไว้ด้วยโศคา ชื่อว่าสุตมยญาณ
คืออย่างไร ดังนี้ เพื่อแสดงธรรมทั้งหลายที่สงเคราะห์ไว้ด้วยอเทศ ตาม
ที่ยกขึ้นไว้แล้วนั้นโดยประเภท ๆ คำใดท่านกล่าวไว้ว่า ญาณในการ
ทรงจำด้วยโศคา ชื่อว่าสุตมยญาณ ดังนี้ คำนี้เป็นคำถามเพื่อจะแก้ด้วย
ตนเองว่า สุตมยญาณนั้นเป็นอย่างไร

ก็คำถามนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ คำถามสำหรับส่องเนื่อความที่ยังไม่
เห็น • คำถามเทียบเคียงกับสิ่งที่เห็นแล้ว • คำถามตัดความสงสัย • คำถาม
ตามอนุมิต • คำถามเพื่องจะแก้เอง •

คำถามสำหรับส่องเนื่อความที่ยังไม่เห็นนั้น คือ อย่างไร คือ ถาม
เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อชั่งตวง เพื่อตรกตรอง เพื่อแจ่มแจ้ง เพื่อเปิดเผย
ซึ่งลักษณะที่ตนยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ได้ชั่งตวง ยังไม่ได้ตรอง ยังไม่
แจ่มแจ้ง ยังไม่เปิดเผย

คำถามเทียบเคียงกับสิ่งที่เห็นนั้น คือ ถามถึงลักษณะที่ตนได้รู้แล้ว
ได้เห็นแล้ว ได้ชั่งตวงแล้ว ได้ตรองแล้ว ได้ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว ได้
เปิดเผยแล้ว เพื่อเทียบเคียงกับบัดนี้ที่ตนอื่น ๆ

คำถามตัดความสงสัยนั้น ได้แก่ถามว่า อย่างนั้นหรือไม่ใช่ เป็น
เพราะอะไร เป็นอย่างไร ดังนี้ ของผู้เล่นไปสู่ความสงสัย ผู้เล่นไปสู่
ความเคลือบแคลง ผู้เล่นไปสู่ความเห็นอื่นเป็นเหมือนทาง ๒ แพร่ง

คำถามอนุมิตนั้น ได้แก่ การที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถาม
ภิกษุทั้งหลาย เพื่อชักชวนความเห็น เช่น ตรัสถามว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจว่า รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อภิกษุทั้งหลาย
ทูลตอบว่าไม่เที่ยง พระเจ้าข้า ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยง

สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า ก็ซักถามต่อไปว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวไปเป็นธรรมดา ควรหรือเราจะเห็นว่าเป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา ภิกษุทั้งหลาย ก็ทูลตอบว่า ไม่ควร พระเจ้าข้า ดังนี้ เป็นต้น

การถามเพื่่อมุ่งจะแก้เองนั้น เช่น พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลาย ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัญฐานนี้มีอยู่ ๔ สติปัญฐาน ๔ นี้ ได้แก่สิ่งใด แล้วก็ทรงแก้ไปด้วยพระองค์เอง ดังนี้ เป็นต้น

ก็ในคำถามทั้ง ๔ นั้น ควรทราบว่า คำถามที่มีอยู่ในคัมภีร์ปฏิสัม-
ภิตามรรค เป็นต้นว่า ปัญหาในการทรงจำไว้ด้วยโสตว่า ชื่อว่าสุตมยญาณนั้น
คือ อย่างไร ดังนี้ เป็นคำถามด้วยมุ่งจะแก้เองของพระสารีบุตรเถรเจ้าทั้งนั้น ๆ
คราวนี้ท่านได้กล่าวถึงอุเทศสำหรับแก้ไขไว้ ๑๖ อย่าง เป็นต้นว่า ปัญญา
รู้จักทางโสตว่า ธรรมเหล่านั้นควรรู้อย่างใด ชื่อว่า สุตมยญาณ เพื่อ
แก้คำถามที่ท่านตั้งไว้เป็นหัวข้อในเบื้องต้นแล้วนั้น

ในคำถามเหล่านั้น มีคำเศษจากบาลีว่า ของผู้แสดงอยู่ซึ่งคำว่า ธรรม
เหล่านั้นควรรู้อย่างใด ดังนี้ ๆ อธิบายว่า ความรู้ คือ เกิดจากการได้ยินได้ฟัง
มาจากพระศาสดา หรือจากผู้ประพจน์พร้อมจรรยา ซึ่งเป็นที่เคารพคนใด
คนหนึ่งแสดงให้ฟัง ชื่อว่าสุตมยญาณ คำว่า ควรรู้อย่างนั้น คือ ควรรู้ด้วย
อำนาจแห่งการรู้เองแท้ซึ่งลักษณะเป็นเอง และด้วยอาการอันงดงาม คำว่า
ควรรอบรู้นั้น คือ ควรรู้ให้แน่นแฟ้น อันได้แก่รู้เองแท้ซึ่งลักษณะ
ทั่วไป และทำให้สำเร็จกิจ ๆ คำว่า ควรอบรมนั้น คือ ควรทำให้เจริญ
คำว่า ควรทำให้เจ้านั้น คือ ควรทำให้แจ่ม

ก็การถามให้เจ้านั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ทำให้แจ้งด้วยการได้ ๑
ทำให้แจ้งด้วยอารมณ์ ๑ ๆ ธรรมเหล่าใดจัดเข้าในฝ่ายเสื่อม คือ จัด
เข้าในฝ่ายความกำเริบแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก ธรรมเหล่านั้นเรียกว่า เป็น
ฝ่ายเสื่อม ๆ ธรรมเหล่าใดจัดเข้าในฝ่ายตั้งอยู่ด้วยอำนาจสติอันเป็นธรรม
สมควรแก่สิ่งนั้น ๆ ธรรมนั้นชื่อว่าฝ่ายตั้งอยู่ ๆ ธรรมเหล่าใดจัดเข้า
ในฝ่ายคั่น คือ ในฝ่ายได้คุณวิเศษสูง ๆ ขน ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า

๑๘ พระสุตตันตปิฎก กัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีหามรรค เล่ม ๒

ฝ่ายคชน ๑ ธรรมอันใดข้ามหเลสเสีย คือ ทำลายเสียซึ่งกองโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งยังไม่เคยข้ามหเลส ยังไม่เคยทำลาย ธรรมนั้นชื่อว่า เป็นเครื่องทำลาย อันใดแก่ อริยมรรค ๑ ธรรมเหล่าใดจัดเข้าในฝ่ายทำลาย คือ จัดเข้าในฝ่ายสัญญาและมนสิการ ซึ่งประกอบด้วยความเบื่อหน่าย ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

คำว่า สังขารทั้งปวงนั้น ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวง เพราะธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวงนั้น ชื่อว่าสังขาร ด้วยเหตุที่ถูกปัจจัยตกแต่ง คำว่า สังขารนั้น มีคำแปลว่า สิ่งที่ถูกปัจจัยทั้งหลายพร้อมกันกระทำกัน ๑ ธรรมเหล่านั้นท่านกล่าวไว้ให้พิเศษขึ้นไปว่า ชื่อว่าสังขตธรรม เพราะปัจจัยทั้งหลายพร้อมกันกระทำกัน สังขารที่มีปัจจัยทั้งหลายกระทำกันนั้น ได้แก่ รูปธรรม และอรูปธรรม ในภพทั้ง ๓ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยกรรม ๑ รูปธรรม อรูปธรรมเหล่านั้น จัดเข้าในสังขตสังขารว่า สังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้

สังขารที่มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย มีมาในคำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรพบุคคลนี้ตกอยู่ในอำนาจอวิชชา จึงตกแต่งสังขารซึ่งเป็นบุญเป็นบาปเป็นต้น ๑ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลในภุมิทั้ง ๓ ชื่อว่า อภิสังขารณก-สังขาร

ความเพียรทางกาย ทางใจ ซึ่งมีมาในคำว่า คติแต่งอภิสังขารมีอยู่เท่าใด ก็ไปเท่านั้น แล้วตั้งอยู่เหมือนกับถกตรึงไว้ ดังนี้ ชื่อว่า ปโยคภิสังขาร วิตก วิจารณ์ ซึ่งตกแต่งมาจากมีมาในคำว่า ดูก่อนวิสาขอุบาสก เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทิตนวิโรจสังขารดับไปก่อน แล้วกายสังขาร จิตตสังขาร จึงดับไปเป็นลำดับ ดังนี้ ชื่อว่า จัสสังขาร

ลมหายใจออกหายใจเข้า อันกายตกแต่ง หรือตกแต่งทางกาย ชื่อว่า กายสังขาร ๑ สัญญา เวทนา ซึ่งจิตตกแต่ง ชื่อว่า จิตตสังขาร ๑ สำหรับในที่นี้ หมายสังขตสังขาร

คำว่า ไม่เที่ยงนั้น เพราะหมายความว่า มีแล้วไม่มี ๑ คำว่า ทุกข์นั้น หมายความว่า บีบคั้น คำว่า ธรรมทั้งปวงนั้น รวมทั้งนิพพานด้วย คำว่า

เป็นอนัตตา หมายความว่าไม่อยู่ในอำนาจ เมื่อควรกล่าวว่า ทุกขสมุทัย
ทุกขนิโรธ ดังนี้ ในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า อิทํ ทุกขํ อริยสัจจํ ดังนี้
ก็กล่าวให้ผิดเพี้ยนไปเสียว่า ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ดังนี้ ๑ พระอริยะ
ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมรู้แจ้งแทงตลอดของ ๔ อย่างนี้
เพราะฉะนั้น ของ ๔ อย่างนี้ จึงเรียกอริยสัจ

อรรถกถา

ข้อนี้ สมกับเนื้อความในอรรถกถาว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ
มีอยู่ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ๑ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ๑ ทุกขนิโรธอริยสัจ ๑
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๑ พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดของ ๔
อย่างนี้ เพราะฉะนั้น ของ ๔ อย่างนี้ จึงเรียกอริยสัจ ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า อริยสัจนั้น ได้แก่ ความจริงของพระอริยะ สมกับ
เนื้อความในวาระพระบาลีว่า พระตถาคตเจ้าเป็นอริยะในโลกนี้ กับ
เทวโลก มารโลก พรหมโลก พร้อมทั้งเทพยตามนุษย์ทุกหมู่เหล่า เพราะ
ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ ซึ่งแปลว่า ความจริงของพระอริยะ ๑ อีกอย่าง
หนึ่งว่า เพราะความจริง ๔ อย่าง ทำให้ผู้ใดยังได้เป็นพระอริยะ จึง
เรียกว่าอริยสัจ สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย
ที่จะมีผู้เรียกว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ก็เพราะเราผู้
ยังตามความเป็นจริงของอริยสัจ ๔ นี้ ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า ความจริงที่ไม่ผิดพลาด เรียกว่าอริยสัจ สมกับ
เนื้อความในพระบาลีว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ของจริงทั้ง ๔ นี้ เป็นของแท้
เป็นของไม่ผิดพลาด ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า
อริยสัจ ถ้ามีคำถามว่า คำว่า สัจจะนี้ หมายความว่าอย่างไร ก็มีคำแก้ว่า
ธรรมใดวิปริตเหมือนกับเล่ห์กล เป็นของที่ทำให้เข้าใจผิดพลาดเหมือน
กับพยับแดด เป็นเหมือนตัวตนที่พวกเดียรถีย์กำหนดหาสภาพไม่ได้ ใน
มีแก่ผู้เพ่งดูอยู่ด้วยจักษุ คือปัญญา ธรรมนั้นแหละ เป็นโคจรแห่ง
อริยญาณ ด้วยเป็นของสงบ เป็นของนำออกจากต้นเหตุแห่งทวนเม

๘๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
ลำบาก และด้วยความเป็นของจริง เป็นของไม่เปล่า ไม่วิปริต ควรทราบว่า
เป็นความหมายแห่งคำว่าสัจจะ ซ้อน สกกับเนื้อความในพระบาลีว่า คุณอน
ภิกษุทั้งหลาย คำว่า สิ่งนี้เป็นทุกข์ บ่อมเป็นของแท้ เป็นของไม่พลาก
ไม่แปรไปเป็นอย่างอื่น ดังนี้ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า สัจจะนี้ หมายความว่าหลายอย่าง คือ หมาย
วาจาสัจจะ • หมายวิริยสัจจะ • หมายทวิญญูสัจจะ • หมายปรมัตถสัจจะ •
หมายอริยสัจ • ฯ ที่หมายวาจาสัจจะนั้น เช่น ในคำว่า บุคคลควรกล่าว
สัจจะไม่ควรโกรธเป็นต้น ที่หมายวิริยสัจจะนั้น เช่น คำว่า สมณพราหมณ์
ทั้งหลายคงอยู่ในสัจจะ ที่หมายทวิญญูสัจจะนั้น เช่น คำว่า พวกถือทวิญญู
ต่างก็ย่อมกล่าวว่า สิ่งนี้แหละเป็นของจริง พวกนั้นจะเรียกว่าเป็น
ผู้ฉลาดเหมือนกันหมดหรืออย่างไร ที่หมายปรมัตถสัจจะนั้น เช่น ใน
คำว่า สัจจะมีเพียงอย่างเดียว สัจจะที่ ๒ ไม่มี ซึ่งเป็นเหตุให้รู้ได้โดย
กัน ที่หมายอริยสัจจะนั้น เช่น ในคำว่า สัจจะทั้ง ๔ นั้น ยกเสียคันฉพพาน
และมรรค ที่เป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร ดังนี้

มีเนื้อความในคาถาว่า ทุกข์เป็นของทำให้ลำบาก นอกจากทุกข์
ไม่มีสิ่งใดทำให้ลำบาก สิ่งนี้จึงเรียกว่าสัจจะ เพราะเป็นของทำให้ลำบาก
เว้นจากสิ่งนั้นเสียแล้ว ทุกข์ไม่มีมาจากสิ่งอื่น ด้วยเหตุที่สิ่งนั้นเป็นเหตุ
แห่งทุกข์แน่นอน จึงเรียกว่า สิ่งนี้คือคตินหาว่าเป็นสัจจะ ความสงบ
นอกจากนิพพานไม่มี เพราะฉะนั้น ความดับทุกข์จึงเป็นความจริงอย่าง
หนึ่ง ทางนำออกจากอริยมรรคไม่มี เพราะฉะนั้น อริยมรรค
จึงเป็นความจริงอย่างหนึ่ง โดยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายจึงได้กล่าวว่า ความ
เป็นจริงในสิ่งทั้ง ๔ นั้นแหละ เป็นสัจจะ ดังนี้ ของคเนื้อความในอรรถกถา
ไว้เพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่แสดงมาแล้วนี้ เป็นเนื้อความ
ที่อธิบายคำถามในตอนต้น ส่วนตอนกลาง เป็นคำอธิบายสุคตมยญาณ

ตอนปลายเป็นคำอธิบายอริยสัจ ซึ่งจัดว่าเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ควรอบรม ควรทำให้แจ้ง แล้วอธิบาย คำว่า สังขารเป็นของไม่เที่ยง สังขารเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา แล้วอธิบายว่า อริยสัจ และคำว่า สัจจะเป็นลำดับไป ใต้ใจความว่า ในเทศนาภิกษุนี้ ว่าด้วยคำถาม • ว่าด้วย อริยสัจ • ว่าด้วยไตรลักษณ์ • เท่านั้น สันเนือความในเทศนาภิกษุนี้ เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัมมึ ทวี่ประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยคำว่าสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร

อิทานิ วิสุตฺตชฺชนฺตฺตเส สงคหิตเ ชมฺเม ปภทโต ทสฺเสตฺถุ กถํ อิมเ ชมฺมาติ.

ณ บัณฑิตน์ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖๖ ว่าด้วยคำว่า สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

คำเน้นความตามอรรถกถาเห็นว่า คราวนี้พระสารีบุตรเถรเจ้า ได้ปรารภนิทเทสวารเป็นต้นว่า ขั้วว่าธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมควรรู้อย่างยิ่ง คืออย่างไร ? ดังนั้น เพื่อแสดงธรรมทั้งหลายที่จัดเข้าในหัวข้อวิสัยชานันั้น โดยประเภท ฯ ก็ในคำเหล่านั้น ท่านได้ยกเอาคำวิสัยชานาข้อละ ๑๐ ๆ

ในคำทั้ง ๕ มีคำแจกธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้น ซึ่งแสดงเทียบเคียงกันโดยปริยายมากกว่า ๑๐ แต่ควรทราบอธิบายในนิเทศอันว่าด้วยธรรมที่ควรรู้อย่างเสียก่อน ๑ คำว่า สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ด้วยอาหารนั้น หมายสัตว์ทั้งหลายในภพทั้งปวง มีกามภพ สัญญาภพ เอกโวการภพเป็นต้น

ความตั้งอยู่แห่งสัตว์เหล่านั้นด้วยอาหาร เรียกว่าผู้ตั้งอยู่ด้วยอาหาร คำว่า ความตั้งอยู่นั้น หมายตั้งอยู่โดยลักษณะของตน โดยเหตุนี้ จึงควรทราบว่า ความตั้งอยู่แห่งสัตว์ทั้งปวง ชื่อว่ามีอาหารเป็นต้น อันนั้นเป็นธรรมอันหนึ่งควรรู้ด้วยญาณชั้นสูง เพราะเมื่อรับรู้จบแล้ว ก็เป็นอันรู้สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัย ท่านกล่าวญาตปริญาไว้ด้วยคำนี้ เพราะคำทั้ง ๒ แห่งความถึงกัน ๑ ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า เทพเจ้าทั้งหลาย ซึ่งเป็นอสัญญสัตว์ เป็นผู้ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะตั้งเป็นต้น คำนั้นมิผิดไปหรือ แก้วว่า ไม่ผิด เพราะฉนเป็นอาหารของพวกนั้น ๑ แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็มิผิดจากคำว่าอาหาร ๔ คือ อาหารที่กินเป็นคำ ๆ ทั้งอย่างหยาบอย่างละเอียด ๑ ผัสสะ ๑ ความจงใจ ๑ วิญญาณ ๑ เป็นของทำให้สัตว์ทั้งหลาย ผู้เกิดแล้วตั้งอยู่ เป็นของอนุเคราะห์สัตว์ทั้งหลาย ผู้ยังแสวงหาให้เกิด ตั้งไปหรือ แก้วว่า ไม่ผิด คือ ไม่ผิดไปจากคำนี้ เพราะในพระสูตรนั้น ได้ตรัสโดยปริยายว่า ธรรมทั้งหลายที่มีอาหารเป็นลักษณะ ชื่อว่าอาหาร แต่ในที่นี้ ตรัสโดยปริยายว่า อาหารนั้นได้แก่ปัจจัย เพราะปัจจัยแห่งสังขตธรรมทั้งปวงย่อมมีอยู่ ปัจจัยนั้นให้ผลใด ๆ ก็ชื่อว่าป็นอาหารแห่งผลนั้น ๆ เพราะน้ำผลนั้น ๆ มา เพราะฉะนั้น ปัจจัยนั้นจึงเรียกว่าอาหาร แปลว่า เครื่องนำมา

โดยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าอวิชชาคืออาหาร ไม่ได้กล่าวว่า อวิชชาไม่มีอาหารก็สิ่งใดเล่าเป็นอาหารแห่งอวิชชา นิรวณ ๔ เป็นอาหารแห่งอวิชชา ก็สิ่งใดเล่าเป็นอาหารแห่งนิรวณ ๕ อโยวิโสมนสิการ เป็นอาหารแห่งนิรวณ ๕ ตั้งเป็นต้น สำหรับในที่นี้ หมายอาหารอย่างทั่วกัน ๑ เมื่อกล่าวถึงอาหาร

คือ บัณฑิต ก็เป็นอันกล่าวถึงอาหารทั้งทางอ้อมและทางตรง อาหาร คือ บัณฑิต
มีอยู่ในอสัญญภูมิตั้ง

ก็คำว่า อสัญญภูมิตั้ง มีคำอธิบายว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น
พวกท้าวเวสาลีเป็นเดิรก็ทำกรรมในวาโยกสิน ได้สำเร็จจตุตถฌานแล้ว
เวลาออกจากจตุตถฌาน ก็เห็นว่าจิตเป็นของที่น่าติเตียนมาก ความไม่มี
จิตเป็นของดี เพราะทุกข์ต่างๆ มีการมาติดองจำเป็นต้น ข้อมเกิดขึ้นเพราะ
อาศัยจิตทั้งนั้น เมื่อจิตไม่มี ทุกข์ต่างๆ ก็ไม่มี เขาเกิดความพอใจอย่างนี้
แล้ว เวลาตายไปโดยฉับไม่เสื่อม เขาก็ได้ไปเกิดในภพแห่งอสัญญสัตว์
คือ เกิดเป็นพรหมที่ไม่มีจิตวิญญาณ ผู้ใดตายด้วยอริยาบถใดในเวลาอยู่ใน
มนุษยโลก ผู้นั้นก็เกิดด้วยอริยาบถนั้น ตั้งอยู่ด้วยอริยาบถนั้น ตลอด ๕๐๐
กัลป์ เหมือนกับคนนอนหลับ หรือคนนั่งอยู่ ยืนอยู่ฉะนั้น อาหาร คือ
บัณฑิต ข้อมมีแก่พวกนั้น เพราะฉะนั้น ได้เกิดเพราะอบรมมานอันใด
มานอันนั้นแหละเป็นบัณฑิตของพวกนั้น

ลูกศรที่กระเด็นไปด้วยกำลังสายธนู เมื่อกำลังสายธนูยังมีอยู่ตราบ
ใด ก็กระเด็นไปตรานั้น ฉะนั้น เมื่อบัณฑิตแห่งมานยังมีอยู่ตราบใด พวกนั้น
ก็ยังอยู่อย่างนั้นตรานั้น เมื่อสิ้นบัณฑิตแห่งมานแล้ว พวกนั้นก็จุติ
เปรียบเหมือนลูกศรที่สิ้นกำลังสายธนูฉะนั้น ๔ พวกใดเกิดในนรก ท่าน
กล่าวว่าไม่ได้อาศัยผลแห่งความหมั่น และผลแห่งบุญเลย พวกนั้นมสิ่งใด
เป็นอาหาร แก้ว มีกรรมเป็นอาหาร ก็ถ้าอย่างนั้นอาหารมีถึง ๕ อย่าง
หรือ แก้ว ไม่มีถึง ๕ อย่าง โดยเหตุนี้ก็ไม่ควรกล่าวว่า บัณฑิตเป็นอาหาร
ไม่ใช่หรือ เพราะฉะนั้น พวกนั้น จึงได้เกิดในนรกเพราะกรรมอันใด กรรม
อันนั้นแหละชื่อว่าอาหารของพวกนั้น เพราะเป็นบัณฑิตแห่งความตั้งอยู่
ของพวกนั้น ท่านกล่าวว่า บาปกรรมยังไม่สิ้นตราบใด สัตว์นรกก็ยังไม่ตาย
ตรานั้น ดังนี้ หมายความว่า คำนั้นก็กรรมอันเป็นบัณฑิต เพราะฉะนั้น
จึงว่า เขาตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร คือ ตั้งอยู่ได้ด้วยบัณฑิต

ไม่ควรโต้เถียงกัน เพราะปรารภอาหารที่เป็นคำๆ ถึงแม้ว่าน้ำลาย
ในปาก ก็ให้สำเร็จกิจแห่งอาหารของพวกนั้นได้ เพราะน้ำลายก็เป็น

บิณฑิยแก้พวกเกิดในนรก ซึ่งได้ทุกข์เวทนา และเป็นบิณฑิยแก้พวกเกิดในสวรรค์ ซึ่งได้สุขเวทนา โดยเหตุนี้ สำหรับในกามภพ เมื่อว่าโดยคัลลัคแล้ว ก็มีอาหาร ๔ ในรูปภพ อรูปภพ ขกอสัญญาภพเสีย นอกนั้นมีอาหาร ๓ ส่วนอสัญญาภพกับภพนอกนั้น มีบิณฑิยเป็นอาหาร คำว่า สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้ เป็นการแสดงธรรม มีบุคคลเป็นเหตุ ซึ่งเรียกว่า บุคคลาธิฏฐาน อธิบายว่า สังขารทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้

ก็การแสดงธรรมของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมและบุคคล คือ การแสดงธรรมเป็นธัมมาธิฏฐาน • เป็นบุคคลาธิฏฐาน • การแสดงบุคคลเป็นบุคคลาธิฏฐาน • เป็นธัมมาธิฏฐาน • การแสดงธรรมที่เป็นธัมมาธิฏฐานนั้น เช่น แสดงว่า เราไม่เล็งเห็นธรรมอันใดอันหนึ่ง ซึ่งบุคคลอบรมแล้ว จะใช้ได้ดีเหมือนกับจิตที่อบรมดีแล้ว • การแสดงธรรมที่เป็นธัมมาธิฏฐานนั้น เช่น แสดงว่า บุคคลผู้มีบุญกุศล คือ ผู้เป็นพระโสดาบัน จะเห็นว่าสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นของเที่ยงนั้นไม่มีการแสดงบุคคลเป็นบุคคลาธิฏฐานนั้น เช่น แสดงว่า บุคคลเอกในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุข แก่เทพยดามนุษย์ทั้งหลาย การแสดงบุคคลเป็นธัมมาธิฏฐานนั้น เช่น แสดงว่า ความปรากฏแห่งอักษวิญญาณ ย่อมมีเพราะความปรากฏแห่งบุคคลเอก แต่ว่าในที่นี้ หมายความว่า การแสดงธรรมเป็นบุคคลาธิฏฐาน ควรทราบว่า การกล่าวถึงธรรมในคำต่อ ๆ ไป ซึ่งมีอยู่ในบาลีจนกระทั่งถึงหมวด ๑๐ นน - ท่านหมายด้วยคำว่าสังขะ เพราะท่านมุ่งกล่าวถึงธรรม

อีกอย่างหนึ่ง ท่านได้กล่าวถึงสัตว์ไว้เป็นพิเศษ เพราะเป็นของใคร่ครวญตามสภาพ แห่งธรรมทั้งหลาย อันนับเข้าในสันดานแห่งสัตว์ด้วยญาณชั้นสูง • ควรทราบว่า ที่เรียกว่าสัตว์นั้น หมายสังขาร ด้วยความมีอยู่แห่งบัญญัติ และด้วยมีผล • สัตว์ใด ๆ ตั้งอยู่ด้วยบิณฑิยไม่มีเลย มีแต่สังขารเท่านั้น แต่ที่เรียกว่าสัตว์นั้น เรียกตามโวหาร เป็นอันว่า ท่านได้กล่าวถึงญาตปริญาไว้ด้วยคำนี้ ของตเนอความในอรรถกถาไว้เพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่ได้แสดงมาแล้ว ตั้งแต่ต้นจนถึงหนี่ง ว่าด้วยคำว่า สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้ด้วยอาหารเท่านั้น คือ ในพระบาลีซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรม • ซึ่งเป็นธรรมทศวรรษังนั้น ได้แก่คำว่าสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ด้วยอาหาร เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้อธิบายว่า สัตว์ และคำว่า อาหาร ไว้โดยพิสดารดังที่มาแล้วนี้ ใจความของท่านก็มีอยู่ว่า สัตว์นั้นเมื่อว่าโดยปรมาตมก็ได้แก่สังขาร เมื่อว่าโดยโวหารโลก สังขารนั้นก็เรียกว่าสัตว์ แล้วท่านพูดถึงอาหารของสัตว์ในกามภพ รูปภพ อรูปภพ อสัณฺณิกภพ ไว้ว่า สัตว์ในกามภพนั้น มีอาหารครบ ๔ คือ อาหารทั้งกินเป็นคำ ๆ • ผัสสะ • ความจงใจต่อสิ่งนั้น ๆ • วิญญาน •

สัตว์ที่อยู่ในรูปภพ อรูปภพ นั้น มีอาหาร ๓ คือ ผัสสาหาร อันได้แก่ผัสสะ • มโนสัณฺเจตนาหาร อันได้แก่ความจงใจต่อสิ่งนั้น ๆ • วิญญานาหาร อันได้แก่วิญญาน • ส่วนสัตว์ที่อยู่ในอสัณฺณิกภพ มีอาหารอย่างเดียว คือ บัจฺจย ซึ่งได้แก่กำลังแห่งฌาน ก็อาหารคือบัจฺจย ซึ่งได้แก่กำลังแห่งฌานนั้น เรียกว่าอาหารเฉย ๆ ไม่จัดเป็นอาหารอีกแผนกหนึ่ง เพราะคำว่าอาหาร แปลว่า เครื่องนำมาซึ่งผล เพราะฉะนั้น จึงจัดฌานเป็นอาหาร

หากจะมีคำถามว่า ฌานที่จัดเป็นอาหารนั้น จัดเข้าในอาหารไหน ซึ่งมีในอาหาร ๔ ตามความเห็น ว่า จัดเข้าในมโนสัณฺเจตนาหาร แต่หมายมโนสัณฺเจตนา ซึ่งมีในเมื่อยังเป็นมนุษย์อยู่ เพราะเหตุไร จึงได้พูดถึงอสัณฺณิสัตว์ เพราะเหตุว่าในบาลีว่า เทพเจ้าซึ่งเป็นอสัณฺณิสัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ดังนี้ คำนี้ทำให้เกิดปัญหาว่า ถ้าอย่างนั้น คำว่า สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหารนั้น ก็ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกจำพวกซิ เพื่อแก้คำถามอย่างนี้ จึงได้กล่าวถึงอาหารของอสัณฺณิสัตว์ว่า ได้แก่กำลังฌาน ซึ่งได้บำเพ็ญไว้แล้วแต่เมื่อชาติเป็นมนุษย์

หากจะมีคำถามว่า กำลังงานนั้น จัดเข้าในอาหารชนิดใด ก็ยากที่จะตอบได้ แต่ที่ว่าจัดเข้าในมโนสัญเจตนาอาหารนั้น ก็ว่าตามอัตโนมติเท่านั้น ส่วนในอรรถกถา ท่านได้กล่าวถึงบาลีที่ว่า อวิชชา^๕มีอาหาร โดยหมายถึงปัจจัย^๕คัง^๕นั้น ก็ด้วยท่านเห็นว่า คำว่า อาหาร^๕นั้น ได้แก่เหตุปัจจัยที่นำมาซึ่งผล เพราะฉะนั้น ฌานซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้พวกอสังขวิญญาณ^๕สัตว์มีชีวิตอยู่ได้นั้น ก็จัดเป็นอาหารด้วย คัง^๕ ถึงอย่างนั้นก็ดี ก็ยังไม่ได้ความแจ่มแจ้ง นอกจากจะจัดกำลังงานนั้นเข้าในอาหารใด อาหารหนึ่ง ซึ่งมีใน ๔ อย่างนั้น จึงจะเป็นอันว่า อาหารมีเพียง ๔ เท่านั้น อาหารไม่มีถึง ๕ ถึงแม้ว่ากรรมที่ทำให้สัตว์นรกมีชีวิตอยู่นั้นก็ดี ก็ควรจัดเข้าในอาหารใดอาหารหนึ่ง ซึ่งมีในอาหาร ๔ เช่น จัดเข้าในมโนสัญเจตนาอาหาร หรือกวิฬการาหาร คืออาหารที่เป็นคำๆ เป็นต้น คือ คราวใดพวกสัตว์นรกกินก้อนเหล็กแดงเข้าไป คราวนั้นก็ควรจัดว่า มีอาหารเป็นคำๆ คราวใดพวกสัตว์นรกถูกทูปตีสับฟันให้ตายแล้วเกิดขึ้นมาอีก คราวนั้นควรจัดว่า กรรมของเขานั้นนับเข้าในผัสสาหาร คราวใดเขาจงใจหนีจากพวกนายนิรยบาล คราวนั้นกรรมที่เป็นอาหารของเขา ควรจัดเข้าในมโนสัญเจตนาอาหาร คราวใดเขารู้สึกทุกข์ทรมานอย่างขมขื่น คราวนั้นควรจัดกรรมที่เป็นอาหารของเขาเข้าในวิญญานาหาร ดังนั้น^๕ สันเนอความในเทศนาภินันท์เพียงเท่านั้น. เอว^๕ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฐกัณฐ ๖๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธาตุ ๒ ถึงอนุตตรริยะ ๖

เหว ธาตุโยติ สงขตา จ ธาตุ อสงขตา จ ธาตุ ฯ อนเนเกหิ ปัจเจเหติ สงคมม กตา ปณจกขณชา สงขตา ธาตุ ฯ เกหิจิ ปัจเจเหติ อกตํ นิพพานํ อสงขตา ธาตุติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖๗ ว่าด้วยธาตุ ๒ ถึงอนุตตรียะ ๖ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

อรรถกถา

คำเนนความตามอรรถกถาว่า ธาตุ ๒ นั้น ได้แก่สังขตธาตุ ๑ อสังขตธาตุ ๑ ๑. ขันธ์ ๕ ที่มีปัจจัยเป็นอันมากประชุมกันกระทำขึ้น เรียกว่าสังขตธาตุ นิพพานอันไม่มีปัจจัยชนิดใดชนิดหนึ่งกระทำขึ้น เรียกว่าอสังขตธาตุ คำว่า ธาตุ ๓ นั้น ได้แก่ กามธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ ๑. กามธาตุนั้น ได้แก่ ขันธ์ ๕ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีตั้งแต่อดีตจนมา จนถึงปรินิพพานตลอดทั่วทุกโลก รูปธาตุนั้น ได้แก่ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ หรือของผู้เกิดของผู้เป็นสุขในธรรมที่เห็นแล้ว ซึ่งมีตั้งแต่พรหมโลกชั้นต่ำ จนถึงอกนิฏฐพรหมโลก ๑. อรูปธาตุนั้น ได้แก่ ธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ หรือของผู้เกิด หรือของผู้เป็นสุขในธรรมที่เห็นแล้ว ซึ่งมีในอาภัสสาณัญญาตนพรหมโลก ตลอดถึงเนวสัญญานาสัญญาตนพรหมโลก

ส่วนในอรรถกถาว่า กามภพ เรียกว่ากามธาตุ ขันธ์ ๕ ถิ่นบ่มเข้าด้วยรูปภพ เรียกว่ารูปธาตุ ขันธ์ ๕ ถิ่นบ่มเข้าด้วย อรูปภพ เรียกว่าอรูปธาตุ แต่มิเพียงขันธ์ ๕ ๑. อันนี้เป็นโยชนา คือ คำประกอบโดยปริยาย เกินกว่า ๑๐ ส่วนที่ว่าตามปริยาย แห่งสังคตินั้นว่า กุศลธาตุมีอยู่ ๓ คือ เนกขัมมธาตุ ๑ อพยบาทธาตุ ๑ อวิหิงสาธาตุ ๑ ๑. ธาตุอีก ๓ คือ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ นิโรธธาตุ ๑ ธาตุอีก ๓ คือ ธาตุอย่างต่ำ ๑ ธาตุอย่างกลาง ๑ ธาตุอย่างดี ๑ ดังนี้ ๑. ความนึกอันเกี่ยวกับเนกขัมมะ และเกี่ยวกับสัมมาสังกัปปะ เป็นเนกขัมมธาตุ ความนึกอันเกี่ยวกับความไม่พยบาท และความดำริชอบ ความมีเมตตาในสัตว์ทั้งหลาย

๘๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
เป็นอภยาบาทธาตุ ความนึกอันเกี่ยวกับความไม่เบียดเบียน และความดำริ
ชอบ ความกรุณา เป็นอวิหิงสาธาตุ ๑ รูปธาตุและอรุปธาตุ ได้กล่าว
ไว้แล้ว ๑ นิโรธธาตุ ได้แก่นิพพาน ธาตุอย่างเลว ได้แก่กุศลจิต ๑๒ ดวง
ธาตุอย่างกลาง ได้แก่ธรรมในภมี ๓ นอกจากอกุศลจิต ๑๒ ดวง ธาตุ
อย่างดี ได้แก่โลกุตตรธรรม ๘ สิ่งทั้งปวงนี้เรียกว่าธาตุ โดยหมายความว่า
ไม่มีชีวิต สนใจว่าด้วยธาตุ ๒ ธาตุ ๔ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ ว่าด้วยอริยสัจ ๔ คือ อริยสัจ ๔ นั้น ได้แก่ทุกขอริยสัจ ๑
ทุกขสมุทัยอริยสัจ ๑ ทุกขนิโรธอริยสัจ ๑ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา-
อริยสัจ ๑ ๑ การพรรณนาอริยสัจ ๔ นี้ จักมีในการวิชันนาสัจจะ

ชื่อว่าด้วยวิมุตตายนะ ๕ นั้น มีคำอธิบายว่า วิมุตตายนะนั้น ได้
แยกเหตุแห่งการพ้น หรือเหตุที่ทำให้พ้น ๕ อย่าง คือ การฟังธรรมที่ผู้อื่น
ให้ขึ้นไปเพื่อประโยชน์แก่ตน ๑ การแสดงธรรมที่ตนได้สดับเล่าเรียนเพื่อ
ประโยชน์แก่ผู้อื่น ๑ การสาธยายธรรมตามที่ตนได้เล่าเรียนไว้แล้ว ๑ การ
นึกถึงธรรมตามที่ตนได้เล่าเรียนแล้ว ๑ การถือสมาธิมีจิตไว้ดี ๑ ข้อนั้นสมกับ
เนื้อความในพระบาลี ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
มีศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือองค์ใดองค์หนึ่ง แสดง
ธรรมให้ภิกษุฟัง ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ ผู้ควรแก่การเคารพ
คนใดคนหนึ่ง แสดงธรรมให้ภิกษุนั้นฟังด้วยประการใด ๆ ภิกษุนั้นก็เข้าใจ
อรรถ เข้าใจธรรม ในธรรมนั้น ด้วยประการนั้น ๆ ปราโมทย์ย่อมเกิดแก่
ภิกษุนั้น ผู้เข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม เมื่อภิกษุนั้นเกิดปราโมทย์แล้วก็เกิด
ปีติ เมื่อเกิดปีติแล้วกายก็สงบ เมื่อกายสงบแล้วใจก็เป็นสุข เมื่อใจเป็นสุข
จิตก็ตั้งมั่น อันนี้เป็นวิมุตตายนะที่ ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ ผู้ควรแก่การ
เคารพคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุนั้น แต่ว่าภิกษุนั้นได้
แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนไว้แล้ว แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ภิกษุนั้น
แสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดารด้วยประการใด ๆ ก็เข้าใจอรรถ เข้าใจ
ธรรมในธรรมนั้นด้วยประการนั้น ๆ เมื่อภิกษุนั้นเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม

ก็เกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์ก็เกิดปีติ เมื่อเกิดปีติกายก็สงบ เมื่อ
กายสงบใจก็เป็นสุข เมื่อใจเป็นสุข จิตก็ตั้งมั่น อันนี้เป็นวิมุตตายนะที่ ๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ควรแก่การ
เคารพคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุนั้น ทั้งภิกษุนั้นก็ไม่ได้แสดง
ธรรมที่ได้สดับเล่าเรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่ว่าภิกษุนั้นได้สาธยาย
ธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนมาโดยพิสดาร ภิกษุนั้นได้สาธยายธรรม
ด้วยประการใด ๆ ก็เข้าใจอรรถเข้าใจธรรมในธรรมนั้น ด้วยประการนั้น ๆ
เมื่อภิกษุนั้นเข้าใจอรรถเข้าใจธรรม ก็เกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์
ก็เกิดปีติ เมื่อเกิดปีติแล้วกายก็สงบ เมื่อกายสงบใจก็เป็นสุข เมื่อใจเป็นสุข
จิตก็ตั้งมั่น อันนี้เป็นวิมุตตายนะที่ ๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ควรแก่การ
เคารพคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุนั้น ทั้งภิกษุนั้นก็ไม่ได้แสดง
ธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร และไม่ได้สาธยาย
ธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนมาโดยพิสดาร เป็นแต่ได้นึก ได้ตรอง ได้เพ่ง
ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนมาเท่านั้น ภิกษุนั้นได้นึก ได้ตรอง ได้เพ่ง
ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับเล่าเรียนมาด้วยประการใด ๆ ก็เข้าใจอรรถ เข้าใจ
ธรรมในธรรมนั้น ด้วยประการนั้น ๆ เมื่อภิกษุนั้น เข้าใจอรรถเข้าใจธรรม
ในธรรมนั้น ๆ แล้วก็เกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์ก็เกิดปีติ เมื่อเกิดปีติ
กายก็สงบ เมื่อกายสงบใจก็เป็นสุข เมื่อใจเป็นสุขจิตก็ตั้งมั่น อันนี้เป็น
วิมุตตายนะที่ ๓

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ควรแก่การ
เคารพคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุนั้น ทั้งภิกษุนั้นก็ไม่ได้
แสดงธรรมแก่ผู้อื่น และไม่ได้สาธยายธรรม ไม่ได้นึกถึงธรรมตามที่ตน
ได้สดับเล่าเรียนมา ก็แต่ว่าภิกษุนั้นได้ตั้งไว้ดี ซึ่งสมาธิมีค้อย่างใด
อย่างหนึ่ง ได้กระทำไว้ในใจดี ได้ทรงไว้ดี ได้แทงตลอดไว้ดี ซึ่ง
สมาธิมีค้อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยปัญญา เมื่อภิกษุนั้นถือไว้ดี กระทำ

๕๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ไว้ในใจดี ทรงไว้ดี แหงตลอดดี ซึ่งสมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งด้วย
ปัญญา ภาวนานั้นก็เข้าอรรถเข้าใจธรรม ในธรรมนั้น เมื่อเข้าใจอรรถ
เข้าใจธรรม ก็เกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์ ก็เกิดปีติ เมื่อเกิดปีติ
กายก็สงบ เมื่อกายสงบใจก็เป็นสุข เมื่อใจเป็นสุขจิตก็ตั้งมั่น อันนั้นเป็น
วิมุตตายนะที่ ๕ ดังนี้

ในคำว่า อนุตตริยะะนั้น มีคำอธิบายว่า สิ่งที่ดีกว่าสิ่งเหล่านั้นไม่มี
เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าอนุตตริยะะ ๑ อนุตตริยะะนั้นแหละได้
ชื่อว่าอนุตตริยะะ ๑ อนุตตริยะะนั้น ก็คือสิ่งที่ประเสริฐ ข้อนั้น สมกับที่
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนุตตริยะะมีอยู่
๖ ประการ คือ ทสสมานุตตริยะะ ๑ สวมานุตตริยะะ ๑ ลาภานุตตริยะะ ๑
สิกขานุตตริยะะ ๑ ปาริจริยานุตตริยะะ ๑ อนุสสทานุตตริยะะ ๑ รวมเป็น
๖ ประการด้วยกัน ดังนี้

ทสสมานุตตริยะะนั้น ได้แก่สิ่งใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บางคนไป
เพื่อจะดูช่างแก้วบ้าง ไปเพื่อจะดูผ้าแก้วบ้าง ไปเพื่อจะดูแก้วมณีบ้าง
ไปเพื่อจะดูสิ่งสูง ๆ ต่ำ ๆ บ้าง ไปเพื่อจะดูสมณพราหมณ์ซึ่งเป็นมัจฉา-
หิฏฐิ เป็นผู้ปฏิบัติผิดบ้าง การดูนั้นย่อมมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี แต่ว่า
การดูนั้นเป็นของเลวทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของ
อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย ไม่ทำ
ให้เกิดความคลาย ความคับ ความสงบ ความรู้อย่าง ความรู้ดี ไม่ทำ
ให้สำเร็จนิพพาน ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีความ
เลื่อมใสตั้งมั่นแน่วแน่ ไปดูพระตถาคตเจ้า หรือสาวกของพระตถาคตเจ้าแล้ว
การดูนั้นแหละเป็นทสสมานุตตริยะะ คือ เป็นการดูอย่างเขี้ยว เพราะ
การดูนั้นแหละย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าว
ล่วงโสกะ ปรีเทวะ เพื่อความสันนุกขโทมนัส เพื่อได้ธรรมที่ควรรู้ เพื่อ
กระทำให้อัจฉนิพพาน ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สวมานุตตริยะะ คือ การ
ฟังอย่างเขี้ยวนั้น ได้แก่สิ่งใด ๑ บางคนไปฟังเสียงกลองก็มี ไปฟัง
เสียงพิณก็มี ไปฟังเสียงขลุ่ยก็มี ไปฟังเสียงสูงเสียงต่ำก็มี ไป

ฟังธรรมของสมณพราหมณ์ผู้เป็นมิจฉาทิฐิ ผู้ปฏิบัติผิดก็มี การฟังนั้น
 ย่อมมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี ก็แต่ว่าการฟังนั้น เป็นการฟังที่เลว
 ทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชน ไม่เป็นของอริยะ ไม่มี
 ประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย เพื่อ
 ความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ฯ
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น เลื่อมใสยิ่ง
 ไปฟังธรรมของพระตถาคตเจ้า หรือสาวกของพระตถาคตเจ้า การ
 ฟังของผู้นั้นเป็นการฟังอย่างเข้ยม เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัจ
 ทั้งหลาย เป็นไปเพื่อล่วงเสียดซึ่งโสกะปริเทวะ เพื่อสันทกขโหมนัส เพื่อ
 ได้ธรรมที่ควรรู้ เพื่อกระทำให้งามแจ้งซึ่งนิพพาน การฟังธรรมของพระ
 ตถาคตเจ้า หรือของสาวกพระตถาคตเจ้านั้นแหละ เป็นสวานัตตริยะ
 ๑ เป็นการฟังอย่างเข้ยม ฯ ลาภานัตตริยะ การได้อย่างเข้ยมนั้น คือ
 อย่างไร คือ บางคนยอมได้ลาภ คือ บุตรบ้าง ได้ลาภ คือ ภรรยาบ้าง
 ได้ลาภคือทรัพย์บ้าง ได้ลาภสูง ๆ ต่ำ ๆ บ้าง ได้ความเชื่อถ้อยต่อ
 สมณพราหมณ์ผู้เป็นมิจฉาทิฐิ ผู้ปฏิบัติผิดบ้าง ลาภนั้นย่อมมีอยู่ เรา
 ไม่กล่าวว่าไม่มี ก็แต่ว่าลาภนั้นเป็นลาภที่เลวทราม เป็นของชาวบ้าน
 เป็นของปฤชน ไม่ใช่ของอริยะ ไม่มีประโยชน์ ไม่ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย
 ความคลาย ความดับ ความสงบ ความรู้อย่างยิ่ง ความรู้ดี ความไม่มีคันหา
 เกาะเกี่ยว ฯ ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น เลื่อมใสยิ่ง
 ได้แก่มีความเชื่อถ้อยต่อพระตถาคตเจ้า หรือต่อสาวกพระตถาคตเจ้า การที่
 ผู้นั้นได้ความเชื่อถ้อยต่อพระตถาคตเจ้า หรือต่อสาวกพระตถาคตเจ้านั้นแหละ
 เป็นลาภานัตตริยะ คือ เป็นลาภอย่างเข้ยม เพราะเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์
 เพื่อความล่วงเสียดซึ่งโสกะปริเทวะ เพื่อสันทกขโหมนัส เพื่อได้ธรรมที่ควรรู้
 เพื่อสำเร็จนิพพาน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิกขานัตตริยะนั้น ได้แก่สิ่งใด ? บางคน
 ศึกษาทางช้างก็มี ศึกษาทางม้าก็มี ทางรถก็มี ทางชนูก็มี ทางดาบก็มี
 ศึกษาทางศิลปสูง ๆ ต่ำ ๆ ก็มี ศึกษาต่อสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด

๘๒ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ผู้ปฏิบัติดีก็มี การศึกษานั้นย่อมมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี ก็แต่ว่าการศึกษานั้นเป็นของเลวทราม ดังที่ว่ามาแล้ว ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีความเลื่อมใส ตั้งใจศึกษา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ในพระธรรมวินัยที่พระศาสดาเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว การศึกษาของผู้นั้นเป็นการศึกษาอย่างเขັยม เพราะให้สำเร็จประโยชน์ดี ดังที่ว่ามาแล้ว การศึกษานั้นแหละ เรียกว่าสิกขานุตตรียะ คือ การศึกษาอย่างเขັยม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปาริจรียนุตตรียะนั้น คือ อย่างไร ? คือ บางคนบำเรอภริยาก็มี บำเรอพราหมณาก็มี บำเรอคฤหบดีก็มี บำเรอบุคคลสูง ๆ ต่ำ ๆ ก็มี บำเรอสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิดก็มี การบำเรอนั้นย่อมมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี แต่ว่าการบำเรอนั้นไม่ดี ดังที่ว่ามา ผู้ใดมีศรัทธาและความรักตั้งมั่น มีความเลื่อมใสยิ่ง ตั้งใจบำรุงพระศาสดาเจ้า หรือสาวกของพระศาสดาเจ้า การบำรุงบำเรอของผู้นั้นเป็นการบำรุงบำเรอเขັยมกว่า การบำรุงบำเรอทั้งหลาย เพราะให้สำเร็จประโยชน์ดังที่ว่ามา การบำรุงบำเรอนั้นแหละ เรียกว่าปาริจรียนุตตรียะ คือ การบำเรออย่างเขັยม

อนุสสทานุตตรียะนั้น คือ อย่างไร ? คือ บางคนระลึกถึงบุตรก็มี ระลึกถึงภริยาก็มี ระลึกถึงทรัพย์สมบัติก็มี ระลึกถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็มี ระลึกถึงสมณพราหมณ์ที่เห็นผิด ที่ปฏิบัติผิดก็มี การระลึกลักษณะนั้นย่อมมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี ก็แต่ว่าการระลึกลักษณะนั้นไม่ดี ดังที่ว่ามา ๑ ผู้ใดมีความเชื่อถือ ความรักตั้งมั่น ตกลงใจแน่นอน มีความเลื่อมใสยิ่ง ระลึกถึงพระศาสดาเจ้า หรือสาวกพระศาสดาเจ้า การระลึกของผู้นั้นเขັยมกว่า การระลึกทั้งหลาย เพราะเป็นการระลึกหัด ดังที่ว่ามา การระลึกลักษณะนั้นแหละ เรียกว่าอนุสสทานุตตรียะ คือ การระลึกอย่างเขັยม ดังนี้ สันเนอความที่ว่าด้วย ชาติ ๒ ชาติ ๓ อริยสัจ ๔ วิมุตตยาตมะ ๕ อนุตตรียะ ๖ ตามอรรถกถาเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๖๘

คัมภีร์ขาทกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค

ว่าด้วยนิทสวัตถุ ๑ ถึงนิชรวัตถุ ๑๐

สตตนิทสวัตถุนิติ เอตถ น สนติ เอตสส ทสชาติ นิททโส ฯ
 นิททสสส นิททสภาวสส วตถุนิ การณานิ นิทสวัตถุนิติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณฑ์ที่ ๖๘
 ว่าด้วยนิทสวัตถุ ๑ ถึงนิชรวัตถุ ๑๐ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
 พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

อรรถกถา

ดำเนินความความอรรถกถาว่า นิทสวัตถุ ๑ นั้น คือ ทส อันได้แก่
 คำว่า สิบ ไม่มีแก่ผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้น ผู้หนึ่งจึงขอ นิทสะ แปลว่า ผู้ไม่มี
 สิบ เหตุแห่งความเป็นผู้ไม่มีสิบ เรียกว่านิทสวัตถุ ฯ พระขีณาสพ
 ผู้ปรินิพพานในเวลาได้ ๑๐ พรรษา ก็ไม่มีพรรษา ๑๐ อีก เพราะไม่มี
 ปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น พระขีณาสพนั้นจึงชื่อว่า นิทสะ แปลว่า ผู้ไม่มี
 สิบ ไม่ใช่แต่มีพรรษา ๑๐ เท่านั้น เพียงพรรษา ๕ ตลอดจนถึงครุเดียว
 ก็ไม่มี ไม่ใช่แต่ปรินิพพานในเวลามีพรรษา ๑๐ เท่านั้น ถึงปรินิพพานในเวลา
 มีพรรษา ๑ หรือในเวลาครุเดียว ก็เรียกว่ามีพรรษา ๑๐ เมื่อสมเด็จพระ
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกเอาโวหารที่เกิดในลัทธิของเดียรถีย์มาบรรจุลง
 ในศาสนา แล้วแสดงความไม่มีแห่งผู้เช่นนั้น ในศาสนาพวกเดียรถีย์
 ทรงแสดงความมีอยู่แห่งผู้เช่นนั้น เฉพาะในศาสนานี้ จึงได้ทรงแสดงเหตุ
 แห่งสภาพเช่นนั้นว่า เป็นนิทสวัตถุ ๑

เนื้อความที่ว่านี้ สัมกับเนื้อความในพระบาลีว่า ตุก่อนภิกขุ
 ทั้งหลาย นิทสวัตถุ มียุ ๑ คือ ภิกขุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ฉันทะ

แรงกล้าในการถ่อมตนสักขา ไม่ปราศจากความรักในการถ่อมตนสักขาต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในความครองธรรม ไม่ปราศจากความรักในความครองธรรมต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในการกำจัดความต้องการ ไม่ปราศจากความรัก ในการกำจัดความต้องการต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในความสัจ ไม่ปราศจากความรักในความสัจต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในการทำความเพียร ไม่ปราศจากความรักในการทำ ความเพียรต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในสติปัญญา ไม่ปราศจากความรัก ในสติปัญญาต่อไป • มีความพอใจแรงกล้าในการรู้แจ้งแทงตลอด ด้วย ความเห็น ไม่ปราศจากความรักในการแทงตลอด ด้วยความเห็นต่อไป • รวมเป็นนิทสวัตถุ ซึ่งแปลว่า สิ่งที่ไม่มี ๑๐ ด้วยกัน ดังนี้ ฯ พระ สาริบุตรเถรเจ้า ก็ได้ยกเอาการแสดงอย่างนั้นมากล่าวว่า เป็นนิทสวัตถุ ๑ ด้วยประการดังนี้

ในคำว่า อภิกายตนะ ๔ นั้น มีคำอธิบายว่า อายตนะครอบงำซึ่ง ฌานเหล่านั้น เรียกว่าอภิกายตนะ คำว่า อายตนะนั้น ได้แก่อะไรที่มีกลิ่น เป็นอารมณ์ ที่เรียกว่าอายตนะ โดยหมายความว่า เป็นการตั้งไว้ยัง คือ บุคคลยังด้วยฌานแก้วกล้า คิดว่า เราต้องการเข้าไปในอารมณ์ เพราะอะไร การเข้าไปในอารมณ์นั้น ไม่เป็นภาระของเรา ในการทำให้จิตมีอารมณ์อันเดียว คิดดังนี้แล้วก็ครอบงำอารมณ์เหล่านั้นเสีย จึงเข้าสมาบัติ ทำความแนบ แน่นแห่งใจให้เกิดขึ้น ในการเข้าสมาบัตินั้น พร้อมกับความเกิดแห่ง นิमित ฯ ฌานที่ทำให้เกิดขึ้นอย่างนี้ เรียกว่าอภิกายตนะ ฯ ก็ชื่อว่า อภิกายตนะ ๔ นั้น คือ ผู้สำเร็จรูปสัญญาภายในผู้หนึ่ง ข้อมเห็นรูปภายนอก ซึ่งเป็นรูปเล็ก เป็นรูปมีวรรณะดีไม่ดี แล้วก็มี ความเข้าใจว่าเราเห็นยิ่งกว่า รูปเหล่านั้น อันนั้นเป็นอภิกายตนะที่ ๑ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัญญา ภายใน ข้อมเห็นรูปภายนอก อันเป็นรูปหาประมาณมิได้ เป็นรูปมีสดี และไม่ดี แล้วก็ถือว่าเราเห็นครอบรูปเหล่านั้น อันนั้นเป็นอภิกายตนะที่ ๒ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัญญาภายใน ข้อมเห็นรูปภายนอกอันเป็นรูปเล็ก อันมี สดีและไม่ดี แล้วก็ถือว่าเราเห็นครอบรูปเหล่านั้น อันนั้นเป็นอภิกายตนะ

ที่ ๓ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัณฐานภายใน ข้อมเห็นรูปภายนอกอัน
เป็นรูปหาประมาณไม่ได้ ทั้งที่เป็นรูปมีสีดีและไม่ดีแล้ว ก็เข้าใจว่า
เรารู้เห็นกรอบรูปเหล่านั้น อันเป็นอภิกายตนะที่ ๔ ๑ ผู้หนึ่งซึ่ง
สำเร็จรูปสัณฐานภายใน เวลาได้แลเห็นรูปภายนอก อันเป็นรูปสีเขียว
เป็นรูปซึ่งแสดงออกซึ่งสีเขียว เปล่งออกซึ่งสีเขียว เหมือนกับดอกผักตบ
หรือเหมือนกับผ้าสีเขียว แล้วก็ถือว่าเรารู้เห็นยิ่งกว่ารูปเหล่านั้น อัน
เป็นอภิกายตนะที่ ๕ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัณฐานภายใน เวลาแลเห็น
รูปภายนอก อันเป็นรูปสีเหลืองเหมือนกับดอกกรรณิการ หรือเหมือนกับ
ผ้าสีเหลือง ก็ถือว่าเรารู้เห็นกรอบรูปเหล่านั้น อันเป็นอภิกายตนะ
ที่ ๖ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัณฐานภายใน เวลาเห็นรูปภายนอกซึ่งเป็น
รูปสีแดง มีสีแดงเหมือนดอกเข่ง หรือดอกชะบา ก็ถือว่าเรารู้เห็นยิ่งกว่า
รูปเหล่านั้น อันเป็นอภิกายตนะที่ ๗ ๑ ผู้หนึ่งซึ่งสำเร็จรูปสัณฐาน
ภายใน เวลาแลเห็นรูปภายนอกซึ่งเป็นรูปขาว มีสีขาวเหมือนกับดาว
ประกายพุดกษ หรือเหมือนกับผ้าสีขาว ก็ถือว่าเรารู้เห็นยิ่งกว่ารูปเหล่านั้น
อันเป็นอภิกายตนะที่ ๘ สิ้นเนื้อความตามอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า อภิกายตนะนั้น แปลว่า อายตนะที่ครอบงำสิ่ง
อื่น ๑ อายตนะที่ ๑ ได้แก่ผู้สำเร็จรูปกสิณ เมื่อเพ่งดูด้วยกสิณแล้วก็เห็นว่า
เราได้ดูรูปที่ยิ่งกว่ารูปภายนอก ซึ่งเป็นรูปเล็กน้อย ทั้งที่มีสีดีและไม่ดี ๑
อภิกายตนะที่ ๒ ได้แก่ความเข้าใจของผู้สำเร็จกสิณว่า เราได้รู้ได้เห็นรูป
ยิ่งกว่ารูปภายนอก ซึ่งเป็นรูปใหญ่ ทั้งที่ดีและไม่ดี ๑ อภิกายตนะที่ ๓
ได้แก่ความเข้าใจของผู้ได้สำเร็จรูปธรรมว่า เราได้รู้ได้เห็นยิ่งกว่ารูปภาย
นอก ทั้งที่มีสีดีและไม่ดี ๑ อภิกายตนะที่ ๔ ได้แก่ความเข้าใจของผู้สำเร็จรูป-
ณานว่า เราได้รู้ได้เห็นยิ่งกว่ารูปภายนอก ซึ่งเป็นรูปหาประมาณมิได้ ทั้งที่มี
สีดีและไม่ดี ๑ อภิกายตนะที่ ๕ ได้แก่ความเข้าใจของผู้ได้สำเร็จรูปธรรม

๕๖ พระสทศันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ภายใน คือ สำเร็จกสิณสีเขียว เวลาได้เห็นสีเขียวปรากฏขึ้นในใจของคน
ก็ถือว่า เราได้รู้ได้เห็นยิ่งกว่ารูปสีเขียวภายนอก ๑ อภิกายคณะที่ ๖ ได้แก่
ความเข้าใจของผู้ได้สำเร็จรูปธรรมภายใน คือ สำเร็จกสิณสีเหลือง เวลาได้
เห็นสีเหลืองปรากฏขึ้นในใจ ก็ถือว่า เราได้รู้ได้เห็นสีเหลืองยิ่งกว่าสีเหลือง
ภายนอก ๑ อภิกายคณะที่ ๗ ได้แก่ความเข้าใจของผู้ได้สำเร็จรูปธรรม
ภายใน คือ สำเร็จกสิณสีแดง เวลาได้เห็นสีแดงปรากฏขึ้นในใจ ก็ถือว่า
เราได้รู้ได้เห็นสีแดงยิ่งกว่าสีแดงภายนอก อภิกายคณะที่ ๘ ได้แก่ความเข้าใจ
ของผู้ได้สำเร็จรูปธรรมภายใน คือ สำเร็จกสิณสีขาว เวลาได้เห็นสีขาว
ปรากฏขึ้นในใจ ก็ถือว่า เราได้รู้ได้เห็นสีขาวยิ่งกว่าสีขาวภายนอก ดังนี้

ต่อไป ว่าด้วยอนุบุพพิหาร ๘ คือ คำว่า อนุบุพพิหารนั้น
แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ ได้แก่การเข้าสมาบัติเป็นลำดับไป
คือ เข้าปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญาตนะ
วิญญูณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ
สัญญาเวทยตินิโรธ เป็นลำดับไป ครั้งแรกก็เข้าปฐมฌาน ซึ่งว่าง
จากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีวิตก มีวิจารณ์ มีผัสสะ เกิด
จากวิเวก เวลาออกจากปฐมฌานแล้ว ก็เข้าทุตติฌาน ซึ่งทำให้
ผ่องใส ทำใจให้มีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตก วิจารณ์ เพราะระงับวิตก
วิจารณ์เสียแล้ว มีแต่ผัสสะอันเกิดจากสมาธิ เวลาออกจากทุตติฌานแล้ว
ก็เข้าตติยฌาน ซึ่งไม่มีผัสสะ มีแต่อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ กับความ
สุขกาย ที่พระอรหันต์ทั้งหลายเรียกว่า ผู้มีอุเบกขา ผู้มีสติ ผู้มีสุข
เวลาออกจากตติยฌานแล้ว ก็เข้าจตุตถฌาน ซึ่งละสุขทุกข์เสียแล้ว สัน
โสมนัส โทมนัสแล้ว ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เป็นของบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขา
และสติ เมื่อออกจากจตุตถฌานแล้ว ก็เข้าอากาสนัญญาตนะ คือ เข้าฌาน
ซึ่งมีการนึกในใจว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ เป็นอารมณ์ โดยไม่ต้องนึกถึง
รูปสัญญา ปฐวีสัญญา นามัตถสัญญา ต่าง ๆ เมื่อออกจากอากาสนัญญา-
ตนะแล้ว ก็เข้าวิญญูณัญญาตนะ คือ เข้าฌานซึ่งนึกว่าวิญญูณไม่มีที่สุด ๆ

ดังนี้ เป็นอารมณ์ โดยไม่ต้องนึกถึงอากาสาัญญาขันธ์อื่น เมื่อออกจาก
 วิญญาณัญญาขันธ์แล้ว ก็เข้าอากิญจัญญาขันธ์ คือ เข้าฌานซึ่งมีการถือ
 ว่าไม่มีอะไร ๆ ดังนี้ เป็นอารมณ์ โดยไม่ต้องนึกถึงวิญญาณัญญาขันธ์อื่น
 เมื่อออกจากอากิญจัญญาขันธ์แล้ว ก็เข้าเนวสัญญานาสัญญาขันธ์ คือ
 เข้าฌานที่เรียกว่าไม่มีจิต ดังนี้ เป็นอารมณ์ โดยไม่ต้องนึกถึงอากิญจัญญา-
 ขันธ์อื่น เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญาขันธ์แล้ว ก็เข้าสัจจญา-
 เวทณินิโรธ คือ ความดับสัจจญาเวทนา สิ้นเนื้อความที่ว่าด้วยอนุพพะ-
 วิหาร ๘ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ ว่าด้วยนิชรวัตถุ ๑๐ ๑ คำว่า นิชรวัตถุนั้น ได้แก่เหตุ
 ซึ่งทำให้มิจฉาทิฏฐิเป็นต้นหมดไป คือ สัมมาทิฏฐิทำให้หมดมิจฉาทิฏฐิ
 และหมดสิ่งที่ไม่ดีทั้งสี่ ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ
 ทำให้หมดมิจฉาสังกัปปะ และหมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉา-
 สังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ทำให้หมดมิจฉาวาจา และให้หมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิด
 พร้อมมิจฉาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ทำให้หมดมิจฉากัมมันตะ และ
 หมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ทำให้หมด
 มิจฉาอาชีวะ และหมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉาอาชีวะ ๑ สัมมา-
 วายามะ ทำให้หมดมิจฉาวายามะ และให้หมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิดพร้อม
 มิจฉาวายามะ ๑ สัมมาสติ ทำให้หมดมิจฉาสติ และทำให้หมดสิ่งที่ไม่ดี
 ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ทำให้หมดมิจฉาสมาธิ และให้
 หมดสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเกิดพร้อมมิจฉาสมาธิ ๑ สัมมาญาณะ ทำให้หมด
 มิจฉาญาณะ และหมดสิ่งที่ไม่ดีซึ่งเกิดพร้อมมิจฉาญาณะ ๑ สัมมาวิมุตติ
 ทำให้หมดมิจฉาวิมุตติ และหมดสิ่งที่ไม่ดีซึ่งเกิดจากมิจฉาวิมุตติ ๑ ดังนี้
 สิ้นเนื้อความในเทศนาภังคั้นเพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๖๘
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยจักษุเป็นต้น

สพฺพํ ภิกฺขเว อภินฺเวยฺยมนฺติ อาทิ ภควตา วุตฺตํ อธิ อหริตฺวา
ทสฺสคฺคณฺติ เวทิตพฺพนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖๘
ว่าด้วยจักษุเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

อรรถกถา

คำเนินความตามอรรถกถาว่า คำที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของควรรังเกียจ ดั่งนี้เป็นต้น
ควรเห็นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้า ได้นำมาแสดงไว้แล้วในคัมภีร์ปฏิสัม-
ภิทามรรคนี้ ฯ คำแก้ไข ๓๐ ข้อ มีคำว่า จักษุเป็นต้น ซึ่งมีปรากฏ
ในพระบาลี ดังที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ข้างต้นนั้น พระสารีบุตรเถรเจ้า
ได้แสดงโดยแยกเป็นอย่างละ ๕ ในทวารหนึ่ง ๆ ซึ่งมีในทวารทั้ง ๖ ตาม
ลำดับแห่งทวารและอารมณ์ ฯ ก็คำว่า จักษุ ที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลี
นั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ มังสจักษุ ๑ บัณฺฑญฺจจักษุ ๑ ฯ บัณฺฑญฺจจักษุ
มีอยู่ ๕ อย่าง คือ พุทฺธจักษุ ๑ สมันตจักษุ ๑ ญาณจักษุ ๑ ทิพพจักษุ ๑
ธรรมจักษุ ๑

พุทฺธจักษุนั้น ได้แก่จักษุของพระพุทธเจ้า ที่ทำให้พระองค์ทรงตรว-
จคัสสวโลกได้ สมันตจักษุนั้น ได้แก่พระสัพพัญญุตญาณ ญาณจักษุ
นั้น ได้แก่ความรู้ ทิพพจักษุนั้น ได้แก่จักษุทิพย์อันบริสุทธิ์ ธรรมจักษุ
นั้น ได้แก่มรรค ๓ เบื้องต่ำ ฯ มังสจักษุแยกออกไปอีก ๒ คือ สลัม-

การจักขุ ๑ ประสาทจักขุ ๑ ๑ จักขุอันใดตั้งอยู่ที่ชุมแห่งลูกตา พร้อม
ด้วยหนังหุ้มลูกตาภายนอก ซึ่งมีอยู่ในข้างทั้ง ๒ เบื้องตักำหนดด้วย
ชุมลูกตา เบื้องบนกำหนดด้วยคิ้ว ผกไว้ด้วยเส้นเอ็น อันออกจาก
ท่ามกลางแห่งชุมลูกตา โยงติดไปถึงสมองศีรษะ เป็นก้อนเนื้ออัน
วิจิตรด้วยวงกลมขาวและวงกลมดำ จักขุนั้นเรียกว่า สัมมการจักขุ
แปลว่า จักขุมีเครื่องประกอบ

ความผ่องใสอันใด อาศัยสัมมการจักขุนั้น เนื่องจากสัมมการ-
จักขุนั้น กำหนดด้วยธาตุ ๔ จักขุนั้นเรียกว่า ประสาทจักขุ ใน
คำว่า จักขุซึ่งเป็นของควรรู้อย่างนี้ หมายประสาธจักขุ ๑ ประสาทจักขุ
นั้น ทำให้พบทั้ง ๑ แห่งลูกตาแนบแน่น เหมือนกับพื้นแห่งปยุมนอัน
ชุ่มด้วยน้ำมัน ซึ่งมีในปยุมน ๑ ชั้น แล้วให้สำเร็จความเป็นวัตถุทวาร
ตามสมควรแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งมีประมาณเท่าเมล็ดถั่วเขียวใน
วงกลมที่เห็น อันเกิดขึ้นในสรีรสังฐาน ซึ่งตั้งอยู่เฉพาะในท่ามกลาง
แห่งวงกลมดำ อันล้อมด้วยวงกลมขาวแห่งสัมมการจักขุนั้น ๑ สิ่ง
ใดแลเห็น สิ่งนั้นชื่อว่าจักขุ อธิบายว่า จักขุนั้น ได้แก่สิ่งที่ยินดีต่อ
รูปและแลเห็นรูป คำว่า รูปนั้น ได้แก่สิ่งที่รู้จักแปรปรวน คือ สิ่งที่
ประกาศความไปถึงหทัย ๑ วิญญาณซึ่งเป็นไปทางจักขุ หรือวิญญาณ
แห่งจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ

สิ่งใดถูกต้อง สิ่งนั้นชื่อว่าผัสสะ ประกอบอุปสรรคเข้ามา จึงเป็น
สัมผัสสะ ๑ สัมผัสสะซึ่งเป็นไปทางจักขุ เรียกว่าจักขุสัมผัสสะ ความ
รู้สึกที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสสะนั้น คือ ความรู้สึกที่เกิดเพราะผัสสะ
อันประกอบกับจักขุวิญญาณ คำว่า เวทนานั้น ได้แก่ความรู้อารมณ์
คำว่า สุขนั้น ได้แก่ความสบาย คือ สิ่งนั้นเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ก็ทำผู้นั้นให้
สบาย อีกอย่างหนึ่งว่า สุขนั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ สุขคำหนึ่ง
จะคำหนึ่ง สุขนั้น แปลว่า ดี จะนั้น แปลว่า เที่ยวกิน และแปลว่า ขด
เสียบ อธิบายว่า สิ่งใดเฝือกินดี สิ่งนั้นชื่อว่าสุข สิ่งใดขุดเสียบซึ่ง
ความลำบากกายและจิต สิ่งนั้นชื่อว่าทุกข์ เพราะฉะนั้น คำว่า สุข
ก็ต้องแปลว่า ความเฝือกินดี ๑ ความขุดดี ๑

คำว่า หกขันธ์ ได้แก่ความเคี้ยวกินไม่ดี ความขุดไม่ดี คำว่า ไม่
หูกข์ไม่สขุขันธ์ ได้แก่สิ่งที่ตรงกันข้ามกับหูกข์กับสขุ ฯ ก็จักขุสัมผัสสະ
นั้น จัดเป็นปัจจัย ๘ คือ สหชาตปัจจัย ๑ อัญญมัญญปัจจัย ๑ นิสสย-
ปัจจัย ๑ วิปากปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ สัมปยุตตปัจจัย ๑ อตถิปัจจัย ๑
อวิคตปัจจัย ๑ และแยกออกไปอีกเป็น ๕ ปัจจัย คือ เป็นอนันตรปัจจัย ๑
เป็นสมนันตรปัจจัย ๑ เป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ เป็นอตถิปัจจัย ๑ เป็น
วิคตปัจจัย ๑ ซึ่งเกี่ยวกับเวทนาอันประกอบด้วยจิตซึ่งรับอารมณ์ และ
เป็นอุปนิสสยปัจจัย แห่งจิตทั้งหลาย อันประกอบด้วยจิตตรองอารมณ์
เป็นคัน

คำว่า โสคะนั้น ได้แก่สิ่งที่พึงเสียด โสคะนั้นให้สำเร็จความเป็นวัตถุ
ทวาร ตามสมควรแก่โสควิญญาณเป็นคัน อยู่ในที่มีสัจฐานดังฝ่าพื้นนิ้ว
มือ ภายในแห่งช่องสสัมภารโสค ฯ คำว่า เสียดนั้น ได้แก่สิ่งที่เปล่ง
ออก คำว่า จมุกนั้น ได้แก่สิ่งที่สุดคม ซึ่งให้สำเร็จความเป็นวัตถุทวาร
ตามสมควรแก่ฆานวิญญาณเป็นคัน อยู่ในที่มีสัจฐานดังกลีบเท้าแพะ
ในภายในแห่งช่องจมุกอันประกอบด้วยเครื่องปรัง คำว่า กลิ่นนั้น ได้
แก่สิ่งที่ทำวัตถุของคนให้สะอาด คำว่า ลิ่นนั้น ได้แก่สิ่งที่ลมรส ซึ่ง
ให้สำเร็จความเป็นวัตถุทวาร ตามสมควรแก่ชีวหาวิญญาณเป็นคัน ในที่
มีสัจฐานดังปลายพิน แห่งดอกบัวที่แตก ในท่ามกลางแห่งพินเบื้องบน
เวียนปลายและโคนและข้าง ๆ เสียด แห่งลิ่น อันประกอบด้วยเครื่องปรัง
คำว่า รสนั้น ได้แก่สิ่งที่ขื่นคืด คำว่า กายนั้น ได้แก่ที่เกิดแห่งสิ่งที่มีเครื่อง
คอง ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเกลียด ฯ อันความเป็นไปแห่งสิ่งที่มีวิญญาณใน
กายนั้นมีอยู่เท่าใด กายประสาทก็ให้สำเร็จความเป็นวัตถุทวาร ตาม
สมควรแก่วิญญาณเป็นคัน ซึ่งมีอยู่ในกายนั้น คำว่า โภกภูัพพะนั้น
ได้แก่สิ่งที่บุคคลถูกต้อง คำว่า ชรมนั้น ได้แก่สิ่งที่ทรงลักษณะของ
ตนไว้ คำว่า ใจ ซึ่งว่าได้แก่เครื่องรู้สึกนั้น หมายถึงจิตพร้อมกับการนึก
การนึก คำว่า ชรรม ซึ่งว่าได้แก่สิ่งที่ทรงลักษณะของตนไว้นั้น หมายถึง
สิ่งที่เป็นอารมณ์ ๑๒ ประเภท คำว่า มโนวิญญาณนั้น หมายถึงความ

รู้สึกแห่งใจที่แล่นไป คำว่า มโนสัมผัส^๕ นั้น หมายถึงที่ประกอบกับ
มโนวิญญาณ มโนสัมผัส^๕ นั้น แยกเป็น ๑ บัณฑิต เว้นวิปากบัณฑิต
เสีย และเป็นอุปนิสสขบัณฑิตแห่งสิ่ง^๕นั้นด้วย ท่านได้แสดงคำแก้
ทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น ไว้แล้วอย่าง^๕นี้ คำว่า รูป^๕นั้น ได้แก้สิ่งที่ดับหายไป
ด้วยเป็น^๕เป็นต้น คำว่า เวทน^๕นั้น ได้แก้ความรับรู้อารมณ์ คำว่า
สัญญา^๕นั้น ได้แก้ความจำ คำว่า สังขาร^๕นั้น ได้แก้เครื่องตกแต่ง คำว่า
วิญญาณ^๕นั้น ได้แก้ความรู้สึก

ท่านได้ยกเอาจักขุเป็นต้น วิจารเป็นที่สุด มาแสดงไว้ให้เป็นปียรูป
สาตรูป ๑๐ หมวด ๆ ละ ๖ ๑ คำว่า รูปสัญญา^๕นั้น ได้แก้ความจำในรูป
คำว่า สัญเจตนา^๕นั้น ได้แก้ความจงใจ คือ ความไหลไปในสิ่ง^๕นั้น ๆ คำว่า
ตณ^๕หานั้น ได้แก้สิ่งสะดึง ได้แก้ความกระหาย คำว่า วิต^๕กนั้น ได้แก้
ความนึก คำว่า วิจาร^๕นั้น ได้แก้ความเที่ยวไปแห่งจิต ๑ ท่านได้ยก
เอาธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น ขึ้นแสดงไว้ให้เป็นนามรูป ๑ คำว่า
ปฐวีน^๕นั้น แปลว่า สิ่ง^๕ที่แผ่ไป คำว่า อาโป^๕นั้น แปลว่า สิ่ง^๕ที่เอิบอาบ
หรือซึมซาบ คำว่า เตโช^๕นั้น แปลว่า สิ่ง^๕ที่ร้อน คำว่า วาโย^๕นั้น
แปลว่า สิ่ง^๕ที่พัดไป คำว่า อากา^๕สนั้น แปลว่า สิ่ง^๕ที่ไถไม่ได้ ตัดไม่ได้
ทำลายไม่ได้ ที่เรียกว่าธาตุ เพราะหมายความว่า ไม่ใช่สัตว์ แล้วท่าน
ยกเอาภสณ ๑๐ มีปฐวีกสณเป็นต้นขึ้นแสดงไว้ คำว่า กสณ^๕นั้น ได้แก้
วงกลม ซึ่งเป็นอารมณ์แห่ง^๕ฉันท แต่ใน^๕ทนั้นหมายเอาฉันท

มหาภูตรูป ๔ เป็นกสณ ๔ อีก ๔ เบื้องปลาย เป็นบรรณกสณ
ส่วนช่องว่างและฉันท ซึ่งมีช่องว่าง^๕นั้นเป็นอารมณ์ เป็นอากาศกสณ
อากาศที่เพิ่ม^๕ขึ้นด้วยกสณ ที่เป็นอารมณ์แห่ง^๕ฉันท เป็นอากาศบัญญัติ-
จาตนะ ๑ วิญญาณกสณ^๕นั้น ได้แก้ อากาศบัญญัติจาตนะวิญญาณ
และวิญญาณบัญญัติจาตนะ ซึ่งมีอากาศ^๕นั้นเป็นอารมณ์ ๑ ท่านได้ยก
เอาอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น ขึ้นแสดงไว้เพื่อให้เป็นกรรมฐาน กิอาการ
๓๒ มีผมเป็นต้นนั้น ปราภ^๕เป็นของน่าเกลียด อสุภกรรมฐาน ย่อม
มีด้วยอำนาจกายคตาสติ อาการ ๔๒ เมื่อปราภ^๕โดยบรรณะ กสณ-

๑๐๒ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค เล่ม ๒

กรรมฐานก็มีขึ้น กรรมฐานโดยกำหนดด้วยธาตุ ๕ ก็มีขึ้น ดังนี้ ตอนที่ว่าด้วย
กสิณนี้ ได้ใจความว่า กสิณ ๑๐ นั้น ย่อลงเป็น ๔ คือ ปฐวิกกสิณ อาโปกสิณ
เตโชกสิณ วาโยกสิณ จัดเป็นธาตุกสิณ ส่วนนัลกสิณ ปิตกสิณ โลหิต-
กสิณ โอทาคกสิณ จัดเป็นวรรณกสิณ อากาสกสิณ จัดเป็นส่วนหนึ่งแห่ง
วิญญาน กสิณก็จัดเป็นส่วนหนึ่ง ไม่ได้ย่อเข้าในสิ่งใด ดังนี้ ในกัณฑ์
ยังเป็นที่ยังยาก จักได้แสดงให้ฟังง่ายในกัณฑ์ต่อไป ชื่อว่าด้วยสิ่งทั้งปวง
มีจักขุเป็นต้น เป็นอันว่า ในกัณฑ์นี้ได้แปลตามคัมภีร์ของท่านทั้งนั้น ส่วน
ในกัณฑ์ต่อไป จะได้อธิบายมากกว่าที่แปลตามคัมภีร์ของท่าน อีกอย่างหนึ่ง
ว่า กัณฑ์นี้เรียกว่าแปล ส่วนในกัณฑ์ต่อไปเรียกว่าแต่ง ดังที่ท่านทั้งหลาย
จักได้สดับฟัง ส่วนในกัณฑ์ของคเไว้เพียงเท่านี้.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค

ว่าด้วยสิ่งทั้งปวง มีจักขุเป็นต้น

สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ ภิกฺขเว ภิกฺขเว สพฺพํ อภิญฺเญยฺยํ
จกฺขุ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยมนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภีตามรรค กัณฑ์ที่ ๗๐
ว่าด้วยสิ่งทั้งปวง มีจักขุเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ-
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณเทศานันว่า พระสารีบุตร
เถระเจ้า ได้ยกเอาพระพุทธวจนะมาตั้งไว้ให้เป็นคำแก้ข้อถามว่า ธรรมที่

ควรรู้อย่างนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่สิ่งทั้งปวง ก็สิ่งทั้งปวงนั้น คือ จักขุ
รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เวทนาอันเกิดเพราะจักขุสัมผัส • โสภ
เสียง โสทวิญญาณ โสทสัมผัส เวทนาอันเกิดเพราะโสทสัมผัสเป็น
ปัจจัย • ฆานะ กลิ่น ฆานวิญญาณ ฆานสัมผัส เวทนาอันเกิดเพราะ
ฆานสัมผัสเป็นปัจจัย • จีฬา รส จีหาวิญญาณ จีหาสัมผัส เวทนา
อันเกิดเพราะจีหาสัมผัสเป็นปัจจัย • กาย โภฏฐัพพะ กายวิญญาณ
กายสัมผัส เวทนาอันเกิดเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย • มโน ธรรม
มโนวิญญาณ มโนสัมผัส เวทนาอันเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย •
สิ่งทั้งปวงนี้ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างนั้น ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาพร้อมอรรถาธิบาย จักขุนั้น มีวิเคราะห์ว่า จักขุคือ จักขุ
แปลว่า สิ่งใดเห็น สิ่งนั้นชื่อว่าจักขุ ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า จักขุ
ที่เรียกกันว่าตา หรือดวงตา หรือลูกตา หรือจักขุนั้น เมื่อจะแปลตาม
มูลรากของศัพท์ หรือตามศัพท์เดิม ก็ต้องแปลว่า สิ่งที่เห็น หรือของ
สำหรับเห็น ของสำหรับดู ถ้ามีผู้ถามว่า ตามีหน้าที่อย่างไร เราก็ตอบ
ได้ว่า ตามีหน้าที่เห็น ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำที่สอนให้ระวังตานั้นหมาย
ความว่าอย่างไร ระวังไม่ให้ดูอย่างนั้นหรือ ถ้าไม่ให้ดู ก็เป็นอันผิด
หน้าที่ของตาไป เพราะตามีหน้าที่ดู ไม่ว่าอะไรก็ต้องดูทั้งนั้น ถ้าไม่ดูก็ไม่
รู้ว่าสิ่งไหนเป็นอะไร เมื่อไม่รู้ว่าสิ่งไหนเป็นอะไร ก็ไม่ได้ประโยชน์จากตา
ถึงมีตาก็เท่ากับไม่มี มีตาดูก็เท่ากับมีตาบอด เพราะฉะนั้น ต้องจึง
จะถูกตามหน้าที่ของตา เพราะตามีหน้าที่ดู ถ้าอย่างนั้น คำที่พระ
พุทธเจ้าทรงสอนให้ระวังตานั้น คือ ให้ระวังอย่างไร แก้วว่า ให้ระวัง
อย่างนั้น คือ เมื่อตาได้ดูแล้ว อย่าให้เกิดความรัก ความเกลียด ความ
โกรธ ความโลภ ความหลง ซึ่งท่านบอกลงว่า อย่าให้เกิดอกิขณา โทมนัส
ถ้าตาได้ดูแล้ว ได้เห็นแล้ว เกิดอกิขณาโทมนัส ก็เรียกว่าไม่สำรวมตา
ถ้าไม่เกิดอกิขณาโทมนัส จึงเรียกว่าสำรวมตา เพราะเหตุไรจึงไม่ให้เกิด

อกิขณา โทมนัส เพราะเหตุว่า เมื่อเกิดอกิขณา โทมนัสขึ้น ใจก็ไม่สบาย เช่น เมื่อเราได้เห็นสตรีที่สวยงาม แล้วเกิดอกิขณา คือ ความรักความยินดีขึ้น ใจเราก็ไม่สบาย เมื่อเราเห็นคนหน้าเกลียด น่าชิง เช่น คนชรา พิการ ง่อย เป่ลย เสียขา หูหนา ตาโต ขี้เรื้อน ขี้มะเร็ง ถ้าเราเกิดโทมนัส คือ ความเกลียด ใจเราก็ไม่สบาย เมื่อใจไม่สบายเพราะความรัก ความเกลียด อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เราจะทำสิ่งใดก็ไม่สบาย จะคิดสิ่งใดก็ไม่ดี ถ้ายังเป็นนักเรียนหรือเป็นพระภิกษุสามเณร ก็ยิ่งให้โทษมาก เพราะถ้าเป็นนักเรียน ก็จะทำให้เสียการเรียน ถ้าเป็นพระภิกษุสามเณร ก็อาจเสียศีลเลิขธรรม หากไม่ถึงกับเสียศีลก็ต้องเลิขธรรม คือ เสียสมณะ ความสงบใจ เสียสมาธิ ความตั้งใจมั่น อันเป็นหนทางจะ ให้เสียศีลต่อไป เพราะฉะนั้น จึงเข้าใจได้ว่า ตาเป็นของสำหรับดู แต่เมื่อดูแล้ว อย่าให้เกิดอกิขณา โทมนัส ดังนี้

คำว่า โสตนัน ทานตังวิเคราะหฺวโนในอรรถกถาว่า สุนาตติ โสคํ แปลว่า สิ่งใดฟัง สิ่งนั้นชื่อว่าโสค ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า โสค ซึ่งเราเรียกกันว่า หากจะแปลให้ถูกต้องตามความหมายของศัพท์เดิมแล้ว ก็ต้องแปลว่า สิ่งทีฟัง หรือของสำหรับฟัง อันได้แก่อวัยวะส่วนหนึ่ง ซึ่ง เป็นของสำหรับฟังเสียง เป็นอันว่า คำที่เราเรียกกันว่าหู ได้แก่สิ่งที่ ฟังเสียง สิ่งซึ่งมีหน้าที่ฟัง เป็นอวัยวะสำคัญเหมือนกับตา แต่สิ่งซึ่งให้ ได้ยินเสียงนั้น ท่านหมายประกาศที่มีอยู่ในหุคฺขันหนึ่ง ไม่ใช่หมาย โบหุ หรือช่องหู หมายเส้นประสาทที่มีอยู่ในหูต่างหาก เส้นประสาท ที่มีอยู่ในหูนี้ ชื่อว่า ให้สำรวมหู ให้ระวังหู ตามหลักวินัยนั้น ก็ หมายความอย่างเดียวกันกับให้สำรวมตา ให้ระวังตา

คำว่า ฆานะนัน มิวเคราะหฺวา ฆายตติ ฆานํ แปลว่า สิ่งใด สูดดม สิ่งนั้นชื่อว่าฆานะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า ฆานะ ที่เราเรียก กันว่าจมูก ซึ่งไม่มีความหมายเหมือนคำเดิมของท่านนั้น เมื่อจะแปล ก็ต้องแปลให้ถูกต้อง ตามความหมายแห่งคำเดิมของท่านว่า สิ่งที่สุดดม เพราะฉะนั้น ต้องให้เข้าใจว่า คำที่เราเรียกว่าจมูกนี้ หมายถึงสิ่งที่

สุดคม แต่ที่จะรู้จักกลิ่น หรือที่จะได้กลิ่นนั้น หมายถึงานประสาท ซึ่ง อยู่ในที่มีสณฐานดังกลีบเท้าแพะข้างในจมูก คำว่า ให้ระวังจมูกนั้น ก็ เหมือนกับให้ระวังตา

คำว่า ชิวหานั้น มีวิเคราะห์ว่า ชิวตมวหยัตติ ชิวหา แปลว่า สิ่งใดนำไปซึ่งชีวิต สิ่งนั้นชื่อว่าชิวหา ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า ชิวหา ที่เราเรียกกันว่าลิ้น เมื่อจะแปลให้ถูกต้องตามความหมายของคำเดิม ก็ต้อง แปลว่า สิ่งนำไปซึ่งชีวิต อธิบายว่า สิ่งที่รับรสอาหารสำหรับเลี้ยงชีวิต หรือสำหรับทำชีวิตให้เป็นไป ฯ สายนตฺถน ชิวหา อีกอย่างหนึ่งว่า ที่เรียกว่าชิวหานั้น เพราะเป็นของลมรส ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า ชิวหา ที่เราเรียกกันว่าลิ้น เราจะแปลว่าเครื่องลมรสก็ได้ แต่ที่จะรู้จักรส ว่าเป็นอย่างไรนั้น ต้องรู้ได้ด้วยชิวหาประสาท คือ เครื่องสำหรับรับรส ซึ่งมีอยู่ ในท่ามกลางลิ้นเบื้องบน มีสณฐานเหมือนปลายกลีบดอกกุหลาบที่แตกออก

คำว่า กายนั้น มีวิเคราะห์ว่า กุญฺฉิกตานิ สาสวธมฺมานํ อาโยค-
กาโย แปลว่า สิ่งใดเป็นที่เกิดแห่งของน้ำเกลียด เป็นที่เกิดแห่งของ
หมักตอง สิ่งนั้นชื่อว่ากาย ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำที่เราเรียกกันว่ากาย
หรือเรียกกันว่าร่ากาย หรือเรียกกันว่าตัวคนนั้น เมื่อจะแปลให้ถูกต้องตาม
ความหมายของคำเดิม ก็ต้องแปลว่า ที่เกิดแห่งของน้ำเกลียด กายนี้
มีหน้าที่รู้สึกในการถูกต้อง แต่ว่าหมายกายประสาท คือ เครื่องรับรู้
ทางกาย คำว่า ให้สำรวจกาย ก็หมายความว่าให้สำรวจตา คง
ที่ว่ามาแล้วนั้น ไม่ใช่หมายความว่า ไม่ให้ถูกต้องสิ่งใด เพราะกายมีหน้าที่
ถูกต้อง

คำว่า มโนนั้น มีวิเคราะห์ว่า มนาคิตฺติ มโน ฯ วิชาเนาตฺติ อตฺโถ
แปลว่า สิ่งใดรู้ คือรู้สึก สิ่งนั้น ชื่อว่ามโน หรือชื่อว่ามนะ ดังนี้
เพราะฉะนั้น คำว่า มโน หรือมนะ ที่เราเรียกกันว่าใจ เมื่อจะแปลให้
ถูกต้องตามความหมายของคำเดิมแล้ว ต้องแปลว่า สิ่งที่มีหน้าที่รู้ ดังนี้ คำว่า
ให้ระวังใจนั้น ก็หมายความว่าเหมือนกับให้ระวังตา ดังที่อธิบายมา

เมื่อท่านทั้งหลายได้ฟังมาเพียงเท่านั้น ก็จะเห็นว่า คำในภาษาบาลีนั้น มีความหมายทุกคำไป ไม่เหมือนคำในภาษาของเรา เพราะคำพูดในภาษาของเรา ไม่มีรากเหง้าแห่งถ้อยคำ เป็นแต่เข้าใจกันเอาเองเท่านั้น ส่วนคำพูดในภาษาบาลี หรือที่เรียกว่าภาษามคธนั้น มีความหมายทุกคำไป เช่น คำพูดในภาษาของเราว่าตา เราแปลไม่ได้ว่า แปลว่าอย่างไร ทั้งความหมายก็บอกไม่ได้ว่าหมายความว่าอย่างไร เพราะไม่มีมูลรากของศัพท์เหมือนกับภาษาบาลีหรือมคธ หากผู้ที่ยังไม่รู้วาทาได้แก่อะไรบ้าง ก็จะบอกความหมายไม่ได้ เพราะคำว่า ตา ที่ใช้อยู่ในภาษาของเรา หมายความว่ากว้างยิ่งนัก เช่น สิ่งที่อยู่ติดกับไม้ซึ่งเป็นปุ่มเล็ก ๆ ดังที่ติดอยู่กับไม้ไผ่ เขาก็เรียกว่าตา คนที่เป็นบิดาแห่งมารดาของเรา เราก็มักเรียกกันว่าตา ที่ติดอยู่กับข้อเท้าของเรา เราก็มักเรียกกันว่าตา แต่มิถามคำว่าคัมไวัหัย ว่าคัมเท่านั้น แต่คำว่าตาในภาษาบาลี ท่านมีความหมาย คือ ในภาษาบาลีท่านเรียกคำว่า จักขุ หรือจักขุ เมื่อได้ยินคำว่า จักขุ หรือ จักขุ เขาก็รู้กันทันทีว่า สิ่งนั้นได้แก่ส่วนหนึ่งแห่งอวัยวะสำหรับดู หรือเมื่อเขาได้ยินคำว่า โสถ ที่เราเรียกกันว่าหู ซึ่งหาความหมายไม่ได้ เขาก็รู้กันทันทีว่า โสถนั้น ได้แก่สิ่งสำหรับฟังสิ่งหนึ่งซึ่งมีอยู่ในตัว ไม่ใช่อยู่นอกตัวเหมือนเครื่องฟังเสียง ดังนี้เป็นต้น โดยเหตุผลดังนี้แล ท่านจึงกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่า มคธภาษาเป็นภาษาที่คิดว่าภาษาอื่น จึงได้ทรงบัญญัติคำสั่งสอนของพระองค์ไว้เป็นมคธภาษา ซึ่งเราเรียกกันว่าภาษาบาลีทุกวันนี้ ที่เราเรียกกันว่าภาษาบาลีนั้น แปลว่า ภาษาระเบียบ เพราะคำว่า บาลี แปลว่า ระเบียนอธิบายว่า ภาษานี้ เป็นภาษามิระเบียบแบบแผนอันครบบริบูรณ์ พร้อมทั้งความหมายแห่งถ้อยคำนั้น ๆ ทุกคำไป เพราะฉะนั้น ต่อไปจึงจึงจักได้ว่าด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม ตามมูลรากแห่งภาษาต่อไป

รูปขณัตติ รูปา คำที่เรียกกันว่ารูปนี้ ตามความหมายเดิมได้แก่สิ่งที่มีวิเสสหาบ รูปปรปรวนไปด้วยสิ่งต่าง ๆ มีเย็นร้อนเป็นต้น เพราะ

ฉะนั้น สิ่งใดซึ่งรู้จักดิบหาเข แปรปรวนไปด้วยเย็นร้อนเป็นต้น อันเป็น
วิสัยแห่งจักขุ สิ่งนั้นชื่อว่ารูป หากจะแปลคำว่ารูปออกไป ก็ต้องแปล
ว่า สิ่งที่รู้ดิบหาเขแปรปรวน ๆ คำว่า เสียงนั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า
สพฺปนฺตติ สหฺทา แปลว่า สิ่งใดเปล่งออกไป สิ่งนั้นชื่อว่าเสียง ดังนี้
เพราะฉะนั้น คำที่เราเรียกกันว่าเสียง ก็ได้แก่สิ่งที่เปล่งออกไปจากกาย
ในแห่งสิ่งนั้น ๆ คำว่า กลิ่นนั้น มีวิเคราะห์ว่า กณฺชนฺตติ กณฺชา ๆ
อตุตฺตโน วตฺถุํ สุเจณฺตติ อตุตฺโต แปลว่า สิ่งใดไปสู่ที่นั้น ๆ คือ ทำหน้าที่
ของตนให้สะอาด สิ่งนั้นชื่อว่ากลิ่น ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า กลิ่น
เมื่อแปลตามความหมายเดิม ก็ต้องแปลว่า สิ่งที่ฟุ้งไป แต่ที่แปลว่าสิ่งที่
ฟุ้งไปนี้ โดยท่านแยกคำว่า คันฺธะ ออกไปว่า ตํ ตํ กจฺจตฺติ กนฺโธ
แปลว่า สิ่งใดไปสู่ที่นั้น ๆ สิ่งนั้นชื่อว่าคันธะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า
คันธะ ซึ่งเราเรียกกันว่ากลิ่น ก็ได้แก่สิ่งที่ฟุ้งไป

คำว่า รสนั้น มีวิเคราะห์ว่า รสนฺตติ เต สดฺดตฺติ รสา ๆ อสฺสา-
เทณฺตติ อตุตฺโต แปลว่า สัตว์ทั้งหลายยินดีในสิ่งใด สิ่งนั้นชื่อว่ารส
ได้แก่สิ่งเป็นที่ยินดีแห่งสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า รส
ต้องแปลว่า สิ่งเป็นที่ยินดี ๆ คำว่า โผฏฐัพพะนั้น ท่านแยกศัพท์ออก
ไว้ว่า ผุสฺสยฺชนฺตติ โผฏฐพฺพา แปลว่า สิ่งใดเป็นของอันบุคคลคลุกต้อง
สิ่งนั้นชื่อว่าโผฏฐัพพะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า โผฏฐัพพะ จึงต้อง
แปลว่า สิ่งที่ถูกคลุกต้อง

คำว่า ธรรมนั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า อตุตฺตโน ลกฺขณํ ชาเรณฺตติ
ธมฺมา แปลว่า สิ่งเหล่าใดทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน สิ่งเหล่านั้นชื่อว่า
ธรรม ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า ธรรม เมื่อจะแปลตามมูลรากของ
ศัพท์แล้ว ก็ต้องแปลว่า สิ่งที่ทรงไว้ คือ สิ่งที่มีประจำอยู่ เพราะฉะนั้น
สิ่งใดมีประจำอยู่ในโลก สิ่งนั้นก็เรียกว่าธรรมทั้งนั้น สิ่งที่มีประจำ
อยู่ในโลกนั้น เมื่อว่าโดยย่อก็มีอยู่ ๓ คือ สัตว์ • สังขาร • อากา-
รแห่งสัตว์สังขาร • สัตว์ก็เรียกว่าธรรม เพราะว่าในตัวสัตว์มีรูปมีนาม
รูปนั้น ท่านเรียกว่ารูปธรรม นามนั้น ท่านเรียกว่านามธรรม สังขาร

๑๐๘ พระศกคันทปฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
ซึ่งหมายเฉพาะสิ่งที่ไม่มิจิตวิญญาน มีต้นไม้อุกา เป็นต้น ซึ่งรวมเข้า
ในรูป ก็เรียกว่ารูปธรรม อาการแห่งสัตว์และสังขาร คือ ความเกิด
ความแปรไป ก็เรียกว่าเป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ เฉพาะอาการแห่งสัตว์
คือ ความเกิด ก็เรียกว่าชาติธรรม ความแก่ ก็เรียกว่าชราธรรม ความเจ็บ
ก็เรียกว่าพยาธิธรรม ความตาย ก็เรียกว่ามรณธรรม เป็นต้น

อาการกระทำของสัตว์ คือ ของคน ของเทวดา ของดิรัจฉาน เป็น
ต้นนั้น ก็มีมากอย่าง การกระทำดีก็เรียกว่ากุศลธรรม สุขจิตธรรม หรือ
เรียกว่าบุญคุณ เป็นต้น การกระทำไม่ดี ก็เรียกว่าอกุศลธรรม หรือทจริต-
ธรรม หรือบาปธรรม เป็นต้น การกระทำที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว
ก็เรียกว่าอัพยาทธรรม เพราะฉะนั้น คำว่า ธรรม ซึ่งแปลตามมูลราก
ของคำเดิมว่า สิ่งที่ทรงลักษณะของตนไว้นั้น จึงได้แก่สิ่งที่มีประจำอยู่
ดังนี้ คำว่า วิญญานนั้น ได้แก่ความรู้สึก คำว่า สัมผัสนั้น ได้แก่
ความถูกต้อง คำว่า เวทนานั้น ได้แก่ความรู้อารมณ์ ดังนี้ คำว่า
วิญญาน ที่แปลว่าความรู้สึกนั้น เป็นอันถูกตามความหมายแห่งคำเดิม
แล้ว ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า วิชานาตติ วิญญานํ ฯ คำว่า สัมผัสสนน
ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ผสฺสสตติ ผสฺโส เตม สสะ เขมา จึงเป็น สม-
ผสฺโส เวทนานํ ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า เวทยตติ เวทนา ดังนี้ ส่วน
คำแปลนั้น เหมือนกับที่แปลไว้แล้ว สันคำอธิบายในคำว่า จักขุ โสตะ
ฆานะ ชิวหา กาย มโน เป็นต้น ซึ่งจัดว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้อยิ่ง โดยอิง
อรรถกถาเป็นหลักเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กณฑ์ที่ ๗๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยรูปสัญญาเป็นต้น

รูปสัญญา อภิญเฌยชา สหุทสนญา อภิญเฌยชา คณฺฐสนญา
อภิญเฌยชา รสสนญา อภิญเฌยชา โผฏฐัพพสนญา อภิญเฌยชา
ธมฺมสนญา อภิญเฌยชาติ.

ณ บัดนี้ อาคมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กณฑ์ที่ ๗๑
ว่าด้วยรูปสัญญาเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่า รูปสัญญา เป็น
ของควรรู้อย่าง สัททสัญญา ก็เป็นของควรรู้อย่าง คันธสัญญา รสสัญญา
โผฏฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา ก็เป็นของควรรู้อย่างทั้งนั้น รูปสัญญาเจตนา
สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา
ธัมมสัญญาเจตนา ก็เป็นของควรรู้อย่างทั้งนั้น รูปตณฺหา สัททตณฺหา คันธตณฺหา
รสตณฺหา โผฏฐัพพตณฺหา ธัมมตณฺหา ก็เป็นของควรรู้อย่างทั้งนั้น
รูปวิคก สัททวิคก คันธวิคก รสวิคก โผฏฐัพพวิคก ธัมมวิคก ก็เป็น
ของควรรู้อย่างทั้งนั้น รูปวិچار สัททวិچار รสวิچار โผฏฐัพพ-
วิچار ธัมมวิचार ก็เป็นของควรรู้อย่างทั้งนั้น ฯ ปฐวีสธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญานธาตุ ก็เป็นของควรรู้อย่างทั้งนั้น
ปฐวีกสสัน อาโปกสสัน เตโชกสสัน วาโยกสสัน นีลกสสัน ปิต्तกสสัน
โลหิตกสสัน โอทาทกสสัน อากาสกสสัน วิญญานกสสัน ก็เป็นของควร
รู้อย่างทั้งนั้น ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถา ท่านได้อธิบาย คำว่า รูปสัญญา เป็นต้นไว้ ดังจะแสดงต่อไป คือ รูปสัญญานั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า รูปสุ สัญญา รูป-สัญญา แปลว่า ความจำในรูปทั้งหลาย เรียกว่ารูปสัญญา ดังนี้ ส่วน สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณัพพสัญญา ธรรมสัญญานั้น ท่านไม่ได้พูดถึง เข้าใจว่าท่านให้เทียบกับรูปสัญญา ที่ท่านว่าไว้แล้วนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ความว่า สัญญานั้น แปลว่า ความจำ แยกออกไปเป็น ๖ ตามสิ่งที่จำทั้ง ๖ นั้น คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัพพะธรรม ซึ่งได้อธิบายไว้แล้วในกณฑ์ก่อน เพราะฉะนั้น จงเข้าใจเถิดว่า รูปสัญญานั้น แปลว่า ความจำรูป สัททสัญญา แปลว่า ความจำเสียง คันธสัญญา แปลว่า ความจำกลิ่น รสสัญญา แปลว่า ความจำรส โสภณัพพสัญญา แปลว่า ความจำโสภณัพพะ ธรรมสัญญา แปลว่า ความจำธรรม ดังนี้ ฯ คำว่า สัญญาคำนี พวกเราไม่ได้หมายความว่าจำ หมายความว่าอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความหมายสำคัญ เช่น คำว่าหนังสือสัญญาเป็นต้น ความจริงนั้น ความความมุ่งหมายเดิมของภาษามคธ หรือภาษาบาลีแล้ว เขาหมายถึง ความจำทั่วไปเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อได้ยินคำว่า สัญญา ในภาษาบาลีแล้ว จงเข้าใจว่า หมายความว่าจำทั่วไป ไม่ได้หมายถึงสัญญาต่าง ๆ อย่างที่พวกเรานิยมใช้กันทุกวันนี้ สัญญา คือ ความจำในภาษาบาลีที่มีอยู่ในธรรมนั้น มีมากประเภท เช่น ในขันธ์ ๕ ก็มีคำว่า สัญญา เพราะในขันธ์ ๕ ท่านว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯ ในปิยรูปสาตรูป ก็มีคำว่า สัญญา คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณัพพสัญญา ธรรมสัญญา ฯ ในทางวิปัสสนาก็มีคำว่า สัญญา อันได้แก่สัญญา ๑๐ มีคำว่า อนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตตสัญญาเป็นต้น และในหมวดธรรมอื่น ๆ ก็ยังมีคำว่าสัญญาอีกเป็นอันมาก เฉพาะในข้อว่าด้วยสิ่งที่ควรรู้อย่างนี้ หมายสัญญา ๖ คือ หมายรูปสัญญา ตลอดถึงธรรมสัญญา ดังที่กล่าวแล้ว

คำว่า สัญเจตนานั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า สญเจตยัตติ สญเจตนา แปลว่า ธรรมชาติใดคิดพร้อม ธรรมชาตินั้นชื่อว่าสัญญา เพราะฉะนั้น คำว่า สัญเจตนา ซึ่งมีอยู่ในคำว่า รูปสัญญาเจตนาเป็นต้นนั้น จึงแปลว่า ความคิดพร้อม แต่คำว่าความคิดพร้อมนี้ ไม่มีใช้ในภาษาของเรา จึงได้ นิยมแปลกันว่า ความจงใจ โดยเหตุนี้ คำว่า รูปสัญญาเจตนา จึงต้องแปลว่า ความจงใจในรูป คือ ความคิดในเรื่องรูป สัททสัญญาเจตนา ความจงใจ ในเสียง คือความคิดพร้อมในเรื่องเสียง คันธสัญญาเจตนา ความจงใจ ในเรื่องกลิ่น คือ ความคิดพร้อมในเรื่องกลิ่น รสสัญญาเจตนา ความจงใจ ในเรื่องรส คือ ความคิดพร้อมในเรื่องรส โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ความจงใจ ในโผฏฐัพพะ คือ ความคิดพร้อมในเรื่องโผฏฐัพพะ ธรรมสัญญาเจตนา ความจงใจในเรื่องธรรม คือ ความคิดพร้อมในเรื่องธรรม ดังนี้ ก็ความคิดพร้อมนั้น ได้แก่อะไร ได้แก่ความรวมกำลังใจมาพร้อมกันคิด การรวมกำลังใจมาพร้อมกันคิดนั้น เราจะเรียกว่าอะไรดี ก็จะเห็นได้ว่า เรา ควรเรียกว่าความจงใจ เพราะฉะนั้น คำว่า เจตนาที่ดี สัญเจตนาที่ดี จึงหมายความว่าความจงใจ เช่น คำว่า เจตนาฆ่าคน ก็หมายความว่าจงใจฆ่าคน เป็นต้น โดยเหตุนี้ จึงเข้าใจได้ว่า ความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมนั้น ก็ได้แก่ความรวมกำลังใจมาพร้อมกันคิดในเรื่อง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม ดังนี้

คำว่า ตัณหา ซึ่งมีในคำว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ตสสตีคณหา ฯ ปีปาสตีคิ อตุโถ แปลว่า ธรรมชาติใดสะตั้ง ธรรมชาตินั้น ๔ ชื่อว่าตัณหา อธิบายว่า กระหาย ดังนี้ ได้ใจความตามอรรถกถาว่า ตัณหานั้น แปลว่า สิ่งที่ตั้ง หรือความสะตั้ง ความกระหาย แต่ในภาษาของเรา หมายความว่าอีกอย่างหนึ่ง คือ คำว่า สะตั้งนั้น ในภาษาของเรา หมายถึงความตกใจ เช่น คำว่า สะตั้งตกใจ หรือสะตั้งกลัว สะตั้งเยือก เป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่า ตัณหา จึงไม่นิยมแปลกันว่า ความสะตั้ง ฯ คำว่า ความกระหายนั้น ในภาษาของเรา หมายความว่าไป ๒ อย่าง คือ

หมายถึงความกระหายน้ำอย่าง ๑ หมายถึงความกระหายอยากได้สิ่ง
นั้น ๆ อย่าง ๑ เพราะฉะนั้น คำว่า ตัณหา จึงไม่นิยมแปลกันว่า ความ
กระหาย แปลกันเสียว่า ความปรารถนา ความทะเยอทะยาน ความ
คั่นรนเป็นต้น คำแปลดังที่มานี้ ไม่ตรงกับมูลรากแห่งศัพท์ทีเดียว ถ้า
จะแปลให้ตรงตามมูลรากแห่งศัพท์แล้ว คำว่า ตัณหา ต้องแปลว่า ความ
สะตั้ง หรือถ้าจะแปลตามอธิบาย ก็ต้องแปลว่า ความกระหาย ดังนี้ ๆ
โดยเหตุนี้ คำว่า รูปตัณหา จึงต้องแปลว่า ความทะเยอทะยานในรูป
สัทตตัณหา ความทะเยอทะยานในเสียง คันธตัณหา ความทะเยอทะยาน
ในกลิ่น รสตัณหา ความทะเยอทะยานในรส โสภณูปพัตตัณหา ความ
ทะเยอทะยานในโสภณูปพะ รัสมตัณหา ความทะเยอทะยานในธรรม
หรือจะแปลว่า ความคั่นรนในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรม
ก็ได้ ความปรารถนาในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรม เป็นต้น
แต่ไม่ดีเท่าคำว่าสะตั้ง เพราะเมื่อคนเราได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น
ลิ้มรส ถูกต้องโสภณูปพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ ใจก็สะตั้ง
คือสะตั้งขึ้นด้วยความดีใจ เมื่อ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์
นั้น ไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ ใจก็สะตั้งขึ้นด้วยความเกลียดชัง เมื่อรูป เสียง
กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์นั้น เป็นของกลาง ๆ ไม่นำรักนำชัง
ใจก็สะตั้งขึ้นด้วยความเพิกเฉย เพราะฉะนั้น เมื่อใจสะตั้งต่อรูป เสียง
กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์ ที่ตนรักใคร่ จึงเรียกว่ากามตัณหา
เมื่อใจสะตั้ง อยากให้กามารมณ์นั้น มียอ เป็นยอ ก็เรียกว่าภวตัณหา
เมื่อใจสะตั้ง ไม่อยากให้อารมณ์นั้นมียอ เป็นยอ ก็เรียกว่าวิภวตัณหา ดังนี้
คำว่า วิตก ซึ่งมีในคำว่า รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก
โสภณูปพัตวิตก ธรรมวิตกนั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า วิตกเกิดที่ วิตกโก
วิตกภูมิ ว่า วิตกโก แปลว่า สิ่งใดนึก สิ่งนั้นชื่อว่าวิตก อีกอย่างหนึ่งว่า
ความนึกชื่อว่าวิตก ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า วิตก จึงแปลได้ ๒ อย่าง
คือ แปลว่า ผู้นึก ๑ ความนึก ๑ แต่ที่แปลว่าผู้นึกนั้น หมายความว่าคนและ
สัตว์ซึ่งเป็นเจ้าของ คำว่า ความนึกนั้น หมายถึงอาการแห่งจิตใจ

เพราะฉะนั้น คำว่า รูปวิตก จึงแปลว่า ความนึกในรูป สัททวิตก ความนึกในเสียง คันธวิตก ความนึกในกลิ่น รสวิตก ความนึกในรส โผฏฐัพพวิตก ความนึกในโผฏฐัพพะ ธรรมวิตก ความนึกในธรรม ดังนั้น รวมความว่า ความนึกซึ่งเรียกว่าวิตกนี้ หมายความว่าความนึกในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ฯ ความนึกในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั้น เป็นความนึกที่ดีก็มี นึกไม่ดีก็มี นึกกลาง ๆ ก็มี ถ้าเป็นความนึกอยากได้ หรือนึกเกลียด นึกโกรธ ก็เป็นความนึกไม่ดี เรียกว่าอกุศลวิตก ถ้าเป็นความนึก ประกอบด้วย เมตตา กรุณา หรือเป็นความนึกอยากพรากรจิตใจออกจากความรักใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ก็เป็นความนึกที่ดี เรียกว่า กุศลวิตก ถ้าเป็นความนึกเฉย ๆ คือ ไม่นึกดีใจเสียใจ ไม่นึกรัก นึกเกลียดอย่างไร เป็นความนึกกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วอันใด ไม่เป็นกุศล อกุศลอย่างไร เพราะฉะนั้น จงเข้าใจเถิดว่า วิตก คือ ความนึกในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั้น เป็นได้ทั้งดีทั้งชั่ว และ กลาง ๆ ดังนี้

คำว่า วิจาร ซึ่งมีในคำว่า รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจารนั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า อารมมณ เตน จิตตํ วิจเรตติ วิจาโร ฯ วิจเรณฺ วา วิจาโร ฯ อนุสฺสจฺจนนฺตํ วุตฺตํ โหติ ฯ แปลว่า จิตย่อมเที่ยวไปในอารมณ์ด้วยความนึกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าวิจาร อีกอย่างหนึ่งว่า ความเที่ยวไป ชื่อว่าวิจาร อธิบายว่า ได้แก่ความสัญจรไปเนื่อง ๆ ดังนี้ ฯ ได้ใจความตามคำของท่านว่า วิจาร นั้น แปลว่า ความเที่ยวไปแห่งจิต ความสัญจรไปเนื่อง ๆ แห่งจิต ดังนี้ แต่ในภาษาของเราไม่มีคำที่พูดกันอย่างนี้ ไม่มีใครเคยพูดกันว่า ความเที่ยวไปแห่งจิต ความสัญจรไปเนื่อง ๆ แห่งจิต เพราะฉะนั้น คำว่า วิจาร จึงได้นิยมแปลกันว่า ความตรอง ซึ่งไม่ถูกกับความหมายแห่งคำเดิมแท้ ๆ ถ้าจะให้ถูกกับความหมายแห่งคำเดิมแท้ ก็ต้องแปลว่า ความ

๑๑๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

เที่ยวไป แต่คำว่าเที่ยวไปนี้ เราหมายความว่า เป็นการเที่ยวไปด้วย
เท้าของคนและสัตว์นั้น ๆ ไม่ได้หมายถึงการเที่ยวไปแห่งใจ ความ
จริงนั้น ไม่ใช่เที่ยวไปด้วยเท้าเท่านั้น ใจก็เที่ยวไปด้วย ใจยิ่งเที่ยวมาก
กว่าเท้า แม้แต่เพียงชั่วเราหายใจออก หายใจเข้า ใจก็เที่ยวไปหลาย
แห่งแล้ว ที่เที่ยวไปของใจนั้น ก็ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โสณฺฑัพพะ
ธรรมารมณ์ ใจย่อมเที่ยวไปในสิ่งเหล่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อจะแปล
ให้ถูกต้องตามความหมายเดิม ควรแปลว่า ความเที่ยวไปในรูป เสียง กลิ่น
รส โสณฺฑัพพะ ธรรมารมณ์ คือ รูปวิจารณ์ ควรแปลว่า ความเที่ยวไป
ในรูป สัททวิจารณ์ ความเที่ยวไปในเสียง คนธวิจารณ์ ความเที่ยวไปใน
กลิ่น รสวิจารณ์ ความเที่ยวไปในรส โสณฺฑัพพวิจารณ์ ความเที่ยวไปใน
โสณฺฑัพพะ ธรรมวิจารณ์ ความเที่ยวไปในธรรมารมณ์ ฯ สัญญา คือ
ความจำรูป เสียง กลิ่น รส โสณฺฑัพพะ ธรรมารมณ์ สัญเจคณา คือ ความ
จงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โสณฺฑัพพะ ธรรมารมณ์ วิตก คือ ความ
นึกในรูป เสียง กลิ่น รส โสณฺฑัพพะ ธรรมารมณ์ วิจารณ์ คือ ความ
ครองในรูป เสียง กลิ่น รส โสณฺฑัพพะ ธรรมารมณ์ เหล่านี้ ท่านกล่าวว่า
เป็นของควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งทั้งนั้น ถึงธาตุ ๖ กสณฺ ๑๐ ก็เป็นสิ่งที่ควร
รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งทั้งนั้น ดังนี้ สันเนอความในเทศนากัณฺฐนํ เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๒
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยอาการ ๓๒

เกสา อภิญฺเฌยฺหา โลมา อภิญฺเฌยฺหา นขา อภิญฺเฌยฺหา ทนฺตา
อภิญฺเฌยฺหาติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๒
ว่าด้วยอาการ ๓๒ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่า ผมก็เป็นของควรร^ข
ขึง ขนก็เป็นของควรร^ขขึง เล็บก็เป็นของควรร^ขขึง ฟันก็เป็นของควรร^ขขึง หนัง
ก็เป็นของควรร^ขขึง เนื่อก็เป็นของควรร^ขขึง เอ็นก็เป็นของควรร^ขขึง กระดูก เยื่อ
ในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้เล็ก อาหารใหม่
อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก
ไขข้อ มูตร สมอในกระโหลกศีรษะ ก็ล้วนแต่เป็นของควรร^ขขึงทั้งนั้น ดังนี้

คำว่า ควรร^ขขึงนั้น หมายความว่า ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่ง
เรียกว่าอริปัญญา คือ วิปัสสนาปัญญา ได้ใจความว่า สิ่งทั้ง ๓๒ มีผมเป็น
ต้นนั้น เรียกว่าอาการ ๓๒ อาการ ๓๒ นั้น เป็นของควรรู้ด้วยปัญญาอัน
ยิ่ง คือ ด้วยวิปัสสนาปัญญา ไม่ใช่เป็นของควรรู้ด้วยโสมมปัญญา คือ
ปัญญาอย่างต่ำ อันได้แก่ปัญญาธรรมดาของปุถุชน ควรรู้ด้วยปัญญา
อันดีขึ้นไปกว่าปัญญาธรรมดา คือ ปัญญาอันเป็นวิปัสสนา เช่น รู้ว่า อาการ
๓๒ แต่ละอย่าง ๆ ล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน
ล้วนแต่เป็นของควรเบื่อหน่าย ควรคลาย ควรดับ ควรสละ ดังนั้นเป็นต้น

๑๑๖ พระศกตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีฬามรรค เล่ม ๒

ก็คำว่า ผมเป็นต้นนั้น ท่านได้กล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภีฬามรรคนี้เพียงโดยย่อ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยพิสดาร แต่ที่จะแสดงต่อไปนี้ จะแสดงแต่โดยย่อเฉพาะข้อใหญ่ใจความเท่านั้น กล่าวคือ ผมนั้น เกิดอยู่บนศีรษะ มีกำหนดในข้างทั้ง ๒ แห่งศีรษะ คือ หมวกหูข้างหน้าแห่งศีรษะ คือ หน้าผาก ข้างหลังแห่งศีรษะ คือ ท้ายทอย ผมนั้นมีกำหนดได้หลายแสนเส้น ๆ ขนนั้น เกิดอยู่ทั่วตัวยกเส้นแต่ที่เกิดแห่งผม และที่พ่นแห่งฝ่ามือฝ่าเท้า ท่านกำหนดขุมแห่งขนไว้ว่า ๘ หมื่น ๘ พันขุม แต่ขอให้เข้าใจว่า ในขนหนึ่ง ๆ อาจมีขนหลายเส้น เว้นไว้แต่พระมหาบรมมีพระพุทธานุเจ้าเป็นต้นเท่านั้น จึงจะมีขนขุมละเส้น ๆ เก็บนั้น ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วมือ นิ้วเท้า รวมเป็น ๒๐ ด้วยกัน ๆ พันนั้น ตั้งอยู่ที่กระดูกกลางทั้ง ๒ รวมทั้งเบื้องล่างเบื้องบน โดยมากมี ๓๒ ชี ๑ หนึ่งนั้น หุ้มอยู่ทั่วตัว อยู่ใต้ผิวหนังบนพังผืดข้างนอก ซึ่งบาลีเรียกว่า พังผืดปรากฏ ๆ เหนือมัน เป็นของคติดอยู่กับกระดูก ท่านกล่าวว่ามี ๘๐๐ ชัน ๆ เหนือมัน เป็นของหุ้มกระดูกครึ่งกระดูกอยู่ ท่านกล่าวว่ามี ๘๐๐ เส้น ๆ กระดูกนั้น ท่านกล่าวว่ามี ๓๐๐ ท่อนเศษ ๆ เยื่อในกระดูกนั้น ตั้งอยู่ในภายในแห่งกระดูกนั้น ๆ ๆ ม้ามนั้น ได้แก่อ่อนเนื้อ ๒ ก้อน ซึ่งอยู่ล้อมเนื้อหัวใจ ต่อจากโคนอันเดียวกัน ซึ่งออกไปจากหลุมคอ แล้วแยกเป็น ๒ รัศมีไว้ด้วยเส้นหยาบ ๆ

เนื้อหัวใจนั้น ตั้งอยู่ในท่ามกลางนมทั้ง ๒ ซึ่งในภายในสรีระเต็มไปด้วยโลหิตประจำประมาณ ๑ ของมือ เป็นที่อาศัยเกาะอยู่แห่งคี่ มีรูลมข้างในเท่ากับที่ตั้งอยู่แห่งเมล็ดดอกบุนนาค ๆ ตับนั้น ได้แก่แผ่นเนื้อคี่ซึ่งตั้งอาศัยอยู่ในข้างเบื้องขวาภายในร่างกายระหว่างนม ๒ ข้าง ๆ พังผืดนั้น ใต้ง่าเนื้อสำหรับหุ้มห่อเนื้อหัวใจ มีอยู่ ๒ ชัน คือ เป็นพังผืดปกปิดอันได้แก่พังผืดปิดเนื้อหัวใจ ๑ พังผืดไม่ปกปิด อันได้แก่พังผืดที่หุ้มเนื้ออยู่ภายใต้หนังในสรีระกาย ๑ ๑ ไตนั้น ได้แก่อ่อนเนื้อล้วน ๆ ในท้องซึ่งตั้งอาศัยอยู่ในข้างที่สุดแห่งพันท้อง อยู่ข้างเบื้องซ้ายแห่งเนื้อหัวใจ ๑ ปอดนั้น มีทั้ง ๑๒ ชัน ห้อยปิดเบื้องบนแห่งเนื้อหัวใจ และตั้งอยู่ใน

ระหว่างนมทั้ง ๒ ข้าง ในภายในสรีรกาย ฯ ใต้ใหญ่ นั้น ได้แก่เกลียว
 แห่งไส้ที่เป็นขด ๆ ที่สุดเบื้องบนอยู่ใต้หลุมคอ ที่สุดเบื้องล่างเนื่อง
 กับทางกรีส อยู่ในภายในสรีรกาย กำหนดด้วยที่สุดแห่งหลุมคอ
 และทางกรีส ใต้ใหญ่ของบุรุษมี ๓๒ คืบ ใต้ใหญ่ของสตรีมี ๒๘ คืบ
 มี ๒๐ ขด ฯ ไส้น้อยนั้นพันอยู่ในที่สุดส่วนหนึ่ง ๆ ในขดใต้ใหญ่ ตั้ง
 อยู่ในระหว่างแห่งขดใต้ใหญ่ ๒๐ ขด ฯ อาหารเท่านั้น ได้แก่อาหาร
 ที่บดละเอียดด้วยฟันหมุนไปรอบด้วยลิ้น เบือนด้วยยางเหนียว คือ น้ำลาย
 ปราศจากสี กลิ่น รส เป็นต้น ตกลงไปตั้งอยู่ด้วยความพัวพันแห่งคิ
 และเสมหะและลม สุกด้วยกำลังแห่งความร้อนแห่งไฟในท้อง เคลื่อน
 ไปด้วยลมสัตว์ตัวเล็ก ๆ เตือดเป็นฟองอยู่ในเบื้องบน ถึงซึ่งความเป็น
 ของมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ในลำไส้ใหญ่บนสะดือ อันเป็น
 ที่อาศัยแห่งอาหารใหม่นานาประการ ซึ่งเป็นอาหารที่เคี้ยวกิน และที่ดื่ม
 เข้าไป

อาหารเท่านั้น ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งลำไส้ใหญ่ ยาวประมาณ ๒ องคุลี
 ซึ่งอยู่ในระหว่างแห่งสะดือและท้องแห่งกระดูกสันหลังภายใต้ ซึ่งเป็นที่
 อาศัยแห่งอาหารที่สุกแล้ว ฯ ดังนั้น ตั้งอาศัยอยู่กับตับ ในระหว่างแห่ง
 เนื้อหัวใจและปอด อยู่ในภายในฝักแห่งคิ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับลูกบวบ
 ขมใหญ่ ดังนั้น แยกออกเป็น ๒ คือ เป็นพัทธปัตตะ อันได้แก่คิที่ขงอยู่
 อพัทธปัตตะ อันได้แก่คิที่ไม่ขงอยู่ คือ คิที่ชานไปตลอดสรีระ ยกเว้น
 แต่ลม ขน เล็บ ฟัน และนมเนอกับหนังซึ่งแห่งกระด้างเสีย ฯ
 เสมหะนั้น ตั้งอยู่ในพื้นที่องประมาณเต็มใบไม้ใบหนึ่ง ฯ หนองนั้น
 ได้แก่ ความแปรไปแห่งโลหิตที่เสีย ซึ่งมีอยู่ในส่วนแห่งร่างกายที่ถูก
 กระทบด้วยเสียนหนามหลักตอ การพันแทง และเปลวไฟเป็นต้น และ
 ในที่มืดและตอมเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งความกำเริบแห่งธาตุ
 ภายใน โลหิตนั้นแยกออกเป็น ๒ คือ เป็นโลหิตที่ขงประจำอยู่ประมาณ
 เต็มใบไม้ใบหนึ่ง ซึ่งขมอยู่ใน ม้าม หัวใจ ตับ ปอด อันไหลออก

ท่อน้อยทางเบื้องบนแห่งเนื้อหัวใจและม้าม ปอด โดยเหตุที่เต็มส่วน เบื้องต่ำแห่งคับและถันออกไป • ได้แก่โลหิตที่ท่องเทียว คือโลหิต ที่แผ่ตลอดสรีรกาย ตามแนวแห่งเปลวไฟที่เข้าไป ยกเสียแต่ผม ขน เล็บ ฟัน และที่ไม่มีเนื้อ กับหนังแห้ง ๆ เท่านั้น ๆ เหนืออื่น ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากช่องแห่งขุมเส้นผม และขุมขนทั้งปวง ในเมื่อ สรีระร้อนด้วยไฟ หรือด้วยแสงแดด หรือด้วยความเปลี่ยนแปลงแห่ง อากาศ

มันขื่นนั้น ได้แก่ยางเหนียวที่ขื่น ซึ่งมีในระหว่างหนังในร่างกาย หงสนของคออ่อน และมีตามเนื้อแข็งเป็นต้น ของคนผอม ๆ น้ำลายนั้น ได้แก่อาโปธาตุที่เจือด้วยฟอง ซึ่งตั้งอาศัยลงในกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ซึ่ง เกิดขึ้นแก่ผู้เห็นอาหารที่น่ากิน หรือระลึกถึงอาหาร หรือขณะทวง อาหารไว้ในปาก หรือขณะนึกเกลียดขังสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ๆ น้ำมูกนั้น เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอาหารที่เผ็ดร้อน และด้วยอำนาจแห่งอากาศ เป็นด้วยความกำเริบแห่งธาตุก็มี เป็นด้วยการร้องไห้ก็มี เป็นของไหล ลงมาจากสมองสรีระภายใน ออกมาตามช่องเพดาน ไหลออกไปเต็ม ช่องจมูกแล้วหยดอยู่ก็มี ไหลออกก็มี ๆ ไขข้อนั้น ได้แก่สิ่งที่ให้สำเร็จกิจ แห่งการหยอติดตามข้อกระดูก ตั้งอยู่ภายในแห่งที่ต่อของกระดูก ๘ พัน แห่ง ๆ มูตรนั้น ได้แก่อาโปธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ในภายในกระเพาะเบา ซึ่งเกิด ด้วยอำนาจแห่งอาหารและอุตุ ๆ สมองสรีระนั้น ได้แก่กองแห่งเชื้อ ซึ่งรวมเป็นก้อน ๔ ก้อน ตั้งอาศัยอยู่ในทางเขี้ยว ๔ แห่ง ซึ่งมีในภายใน กระโหลกสรีระ สันเนื้อความในอรรถกถาที่ว่าด้วยอาการ ๓๒ มีผม เป็นต้นเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถธำนิบาย

ในอรรถธำนิบายว่า อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น มีสมองในภายใน กระโหลกสรีระเป็นที่สุด ซึ่งได้แสดงมาแล้วนี้ ล้วนแต่เป็นของควรรู้อย่าง คือ ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งได้แก่วิปัสสนาปัญญา มีการเล็งเห็น

ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นของควรเบื่อหน่าย ควร
 คลายความรักใคร่ยินดี ควรดับความรักใคร่ยินดี ควรสละความยึดถือว่า
 เป็นของเรา เป็นต้น ๑ การร่ำอย่างอื่นนอกจากวิปัสสนาปัญญา ดังที่
 ว่ามานี้ ไม่เรียกว่าร่ำ เพราะไม่เป็นหนทางที่จะให้สำเร็จนิพพาน เพราะ
 ฉะนั้น ความร่ำของแพทย์ ซึ่งรอบรู้ในสรีรกายแห่งคนและสัตว์ทั้งสี่
 จึงไม่จัดเป็นความร่ำ เพราะไม่ใช่รู้ด้วยวิปัสสนาปัญญา ดังที่มาแล้ว
 นี้ การรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า อากาโร ๑๒ ล้วนเป็นของน่าเกลียดทั้งนั้น
 ดังนี้ ก็จัดว่าร่ำ เพราะเป็นทางให้สำเร็จนิพพาน ความมุ่งหมายของ
 องค์พระศาสดาจารย์ และพระสาวกทั้งหลาย ก็คือมุ่งหมายจะให้เกิด
 ความเกลียดในสรีรกาย อันเป็นทรมอบแห่งอากาโร ๑๒ จึงได้แสดงว่า
 อากาโร ๑๒ เป็นของควรร่ำ ดังนี้ สันเนอความในเทศนาภคินันเพียงเท่านั้น.
 เอวัง ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๗๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอายตนะ ๑๒ เป็นต้น

จกขวายนัน อภิญญะยัม รุปายตนะ อภิญญะยัม โสตายตนะ อภิญญะยัม
 สทฺททายตนะ อภิญญะยัม ฆานายตนะ อภิญญะยมนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๓
 ว่าด้วยอายตนะ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
 และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลีว่า จกขวายนะ รุปายตนะ
 โสตายตนะ สทฺททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ

๑๒๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปุริสัมภิทามรรค เล่ม ๒

รสาขคณะ กายาขคณะ โผฏฐัพพะขคณะ มนายคณะ ชรรมาขคณะ แต่ละ
อย่าง ๆ เป็นของควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ฯ จักขุชาตฺ รูปชาตฺ จักขุวิญญาณชาตฺ
โสคชาตฺ สัททชาตฺ โสควิญญาณชาตฺ ฆานชาตฺ คัมมชาตฺ ฆานวิญญาณ-
ชาตฺ จิวหาชาตฺ รสชาตฺ จิวหาวิญญาณชาตฺ กายชาตฺ โผฏฐัพพชาตฺ
กายวิญญาณชาตฺ มโนชาตฺ ชรรมาชาตฺ มโนวิญญาณชาตฺ แต่ละอย่าง ๆ
ก็เป็นของควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ฯ จักขุนทรีย์ โสคินทรีย์ ฆานินทรีย์
จิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ จีวตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปริสสินทรีย์
สุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ อนัญญ-
คฺคฺญฺญสสามัคคฺคินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวันทรีย์ แต่ละอย่าง ๆ ก็เป็น
ของควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ดังนี้

อรรธกถา

เนื้อความเหล่านี้ มีคำอธิบายโดยอาศัยอรรธกถาเป็นหลักว่า อายคณะ
นั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้เป็น ๓ วิเคราะห์ คือ อายตนโต อายานํ อายตนํ
ซึ่งแปลว่า ความมาหรือความตั้งขึ้น ความสืบทอด ความพยายาม ๑ ตนโต
อายานํ อายตนํ ซึ่งแปลว่า ความมา โดยความสืบทอด ๑ อายตสฺส
นยฺนโต อายานํ อายตนํ ซึ่งแปลว่า ความมาโดยความนำไปแห่งความ
สืบทอด ๑ ฯ คำแปลทั้ง ๓ นี้ ท่านอธิบายไว้ว่า ชรรมทั้งหลาย คือ จิต
และเจตสิก ซึ่งมีทวารนั้น ๆ เป็นอารมณ์ ย่อมมา ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบทอด
ตามหน้าที่มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น ในจักขุและรูปเป็นต้น ชรรมคือ
จิต และเจตสิกเหล่านั้น ย่อมต่อ คือ ย่อมแผ่ไปตามสิ่งที่เส้นทางมา ฯ
ข้อนี้ คือ ทกฺขในสงสารอันยืดยาวยิ่งนัก ยังเป็นไปในสงสารอยู่ตราบใด
สิ่งเหล่านั้นก็ยังนำไปอยู่ตราบนั่น คือ ยังเป็นไปอยู่ตราบนั่น ดังนี้ ฯ
ตอนนี้ได้ใจความว่า อายคณะนั้น ได้แก่สิ่งอันเป็นที่มา ๑ สิ่งอันเป็น
ที่ต่อ ๑ สิ่งอันเป็นต้นนำไป ๑ รวมเป็น ๓ อย่างด้วยกัน ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า อายตนะ^๕ นั้น แปลว่า ที่อาศัยอยู่ •
 ที่รวม • ที่เกิด • เหตุ • ที่แปลงอย่างนี้ เทียบกับโวหารโลก ที่เขา
 พูดกันอยู่ในภาษาบาลี คือ ที่อยู่ของบุคคลผู้เป็นใหญ่ เขาเรียกกันว่า
 อัสสรายตนะ ที่อยู่ของเทวดาที่คเขาเรียกกันว่า สุทเวายตนะ เพราะ
 ฉะนั้น คำว่า อายตนะ จึงแปลว่า เป็นที่อยู่ ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า อายตนะ
 นั้น แปลว่า บ่อเกิด เช่น บ่อเกิดแห่งทองคำเขาเรียกว่า สุวรรณายตนะ
 บ่อเกิดแห่งเงินเขาเรียกว่า รัชทายตนะ ๆ คำว่า อายตนะ ซึ่งแปลว่า
 ที่ประชุม^๕ นั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า หมู่วิหค คือ พระอริยเจ้า
 บ่อประชุมอยู่ในอายตนะอันเป็นที่น่าสนใจ คือ พระพุทธศาสนา ดัง^๕ ๆ
 อายตนะ ซึ่งแปลว่าที่เกิดนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า ประเทศ
 ทักษิณাপละ เป็นอายตนะแห่งโคทั้งหลาย คือ เป็นที่เกิดแห่งโคทั้งหลาย
 ดัง^๕ ๆ อายตนะที่แปลว่าเหตุ^๕ นั้น มีปรากฏในคำว่า เมื่ออายตนะมีอยู่
 คือ เมื่อมีเหตุอยู่ บุคคลก็ถึงซึ่งความเป็นพยานในสิ่งนั้น ๆ ได้ ดัง^๕ ๆ
 ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกนั้น ๆ บ่ออาศัยอยู่ไม่จักขุเป็นต้น
 คือ เนื่องกับจักขุเป็นต้น เพราะฉะนั้น จักขุเป็นต้น จึงชื่อว่าเป็นที่อาศัย
 อยู่แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย

จิตและเจตสิกทั้งหลาย บุคคลถือเอาเพราะอาศัยจักขุเป็นต้น
 และเพราะเป็นอารมณ์แห่งจักขุเป็นต้น เพราะฉะนั้น จักขุเป็นต้นจึงชื่อว่า
 เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ๆ จักขุเป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่
 ประชุมแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ด้วยการประชุมตามอำนาจแห่งวัตถุทวาร
 และอารมณ์ในทวารนั้น ๆ ๆ จักขุเป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่เกิดแห่งจิตและ
 เจตสิก เพราะจิตและเจตสิกเกิดในทวารนั้น ๆ ด้วยอาศัยทวารนั้น ๆ
 เป็นอารมณ์ ๆ จักขุเป็นต้น เป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิก โดยความ
 ไม่มีอยู่แห่งจักขุเป็นต้น ๆ เมื่อรวม คำว่า จักขุ กับ คำว่า อายตนะ เข้า
 ด้วยกัน ก็เป็นจักขวายตนะ แปลว่า อายตนะ คือจักขุ ถึงแม้ว่าอายตนะ
 นอก^๕ นี้ ก็เหมือนกับจักขวายตนะ^๕ ดัง^๕ ๆ ในตอน^๕ นี้ ใต้ใจความว่า

คำว่า อายตนะนั้น แปลว่า เป็นที่อาศัยอยู่ เป็นที่ประชุมอยู่ เป็นที่เกิด เป็น
เหตุแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย โดยคำอธิบายดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น
เป็นอันว่า ของ ๑๒ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เรียกว่าอายตนะ ๑๒ ในอายตนะ ๑๒
คือ จักขุ โสตะ ชานะ จีฬา กาย มโน รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ได้มีคำแปลตามพยัญชนะตามมูลรากแห่งศัพท์
พร้อมกับคำอธิบายไว้แล้ว ในกัมมัททกอนโน้น ฯ ที่ว่าอายตนะ ๑๒ เป็น
ของควรรู้อย่างนั้น ก็คือควรด้วยปัญญาอันยิ่ง อันได้แก่วิปัสสนาปัญญาว่า
อายตนะ ๑๒ นั้น ล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นตัวตน
เป็นของควรเบื่อหน่าย ควรคลาย ควรดับ ควรละ ดังนั้นเป็นต้น

ต่อไปนี้ ว่าด้วยชาติโดยคำแปล และคำอธิบาย เพื่อให้เข้าใจว่า
ชาติ ๑๒ มีจักขุชาติเป็นต้นนั้น มีคำแปลและคำอธิบายอย่างไร ฯ คำว่า
ชาตินั้น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า วิทหิตติ ชาติ แปลว่า สิ่งใดจัดแจง สิ่ง
นั้นชื่อว่าชาติ ๑ ธิยเตติ ชาติ สิ่งใดทรงไว้ สิ่งนั้นชื่อว่าชาติ ๑
วิชานนติ ชาติ ความทรงไว้ชื่อว่าชาติ ๑ วิธียเตติ ชาติ สิ่งใดอันเป็นเหตุ
บังจายทรงไว้ สิ่งนั้นชื่อว่าชาติ ๑ ดังนี้ ตามวิเคราะห์เหล่านี้ ท่าน
อธิบายไว้ว่า คำว่า จัดแจงนั้น คือ ธรรมหนึ่ง ๆ บ่มจัดแจงตามสมควรใน
ทวารทั้งหลาย หรืออารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมหนึ่ง ๆ บ่มทรงไว้
ในจักขุเป็นต้น ความทรงไว้แห่งธรรมหนึ่ง ๆ บ่มมีอยู่ในจักขุเป็นต้น ฯ
ทวารและอารมณ์นั้น ๆ บ่มเป็นของที่เหตุบังจายทรงไว้ ดังนี้ แล้วท่าน
กล่าวต่อไปว่า ชาติทั้งหลายที่เป็นโลกีย์ บ่มเป็นของที่ตั้งอยู่โดยความ
เป็นเหตุ บ่มจัดแจงทุกข์ในสงสารมีประการต่าง ๆ เหมือนกับชาติ
ทั้งหลาย มีชาติทองและชาติเงินเป็นต้น ซึ่งจัดแจงความเป็นทองเป็นเงิน
เป็นต้น เป็นของที่สัตว์ทั้งหลายทรงไว้ เหมือนกับภาระที่พวคนำภาระไป
ได้ทรงไว้ฉะนั้น สิ่งซึ่งชื่อว่าตัวตน ตามความถ้อยแห่งพวกเดียรถีย์บ่ม
ไม่มีอยู่ตามสภาพฉันทใด คำว่า ชาตินี้ บ่มไม่เป็นฉันทนั้น ด้วยว่า
ชาตินั้น ทรงไว้ซึ่งสภาพแห่งตน ฯ สิ่งต่าง ๆ ในโลกมีหรรดาและมโนสลา

เป็นต้น ซึ่งเป็นอวัยวะแห่งสัท เขาที่เรียกกันว่าธาตุจันโต ธาตุอัน
เป็นอวัยวะที่ต้องนำไปด้วยความรู้ ก็ย่อมมีต่าง ๆ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่งว่า คำที่เรียกกันว่าธาตุ ย่อมมีอยู่ในรส และโสตะ
เป็นต้น ซึ่งเป็นอวัยวะแห่งสิ่งที่เกิดขึ้นตามเหตุ คือ สรรกาย ซึ่งท่าน
กำหนดด้วยลักษณะอันต่างกันจันโต คำที่เรียกกันว่าธาตุ อันมีในอวัยวะ
คือส่วนหนึ่ง ๆ แห่งอวัยวะ ซึ่งได้แก่ขันธ์ ๕ ก็ย่อมมีเหมือนกันฉะนั้น
ก็ยกเป็นต้นนั้น ท่านกำหนดด้วยลักษณะต่าง ๆ กัน อีกอย่างหนึ่ง
คำว่า ธาตุ หมายสิ่งที่ไม่มีชีวิต สมกับสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรง
แสดงธาตุ เพื่อทรงชี้แจงการประชุมแห่งความเข้าใจว่า มีชีวิตว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ธาตุมีอยู่ ๖ อันนั้นแหละเป็นบุรุษ ดังนี้เป็นต้น เมื่อรวม
คำว่าจักขุกับธาตุเข้าด้วยกันก็เป็นจักขุธาตุ แปลว่า ธาตุคือจักขุ ถึงแม้ว่า
คำอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนนั้น คำว่า มโนธาตุนั้น ได้แก่ธาตุ คือ มโน
๕ ประการ ๆ คำว่า ธรรมธาตุนั้น ได้แก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
สังขารขันธ์ และสุขุมรูป ๑๖ กับนิพพาน ๑ ๆ คำว่า มโนวิญญาณธาตุ
ได้แก่ธาตุ คือ มโนวิญญาณ ๑๖ ประการ ดังนี้

คำว่า อินทรีย์ มัจฉชนทรีย์เป็นต้นนั้น มีอยู่ ๒๒ เรียกว่าอินทรีย์ ๒๒
ดังที่ได้ยกขึ้นแสดงไว้แล้วนั้น อินทรีย์ ๒๒ นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ที่เรียกว่า
จักขุอินทรีย์ ก็เพราะจักขุทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการเห็น ที่เรียกว่าโสติดินทรีย์
ก็เพราะโสตะ ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการฟัง ที่เรียกว่าฆานินทรีย์ ก็เพราะ
ฆานะทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการสูดดม ที่เรียกว่าชิวหินทรีย์ ก็เพราะชิวหา
ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการลิ้มรส ที่เรียกว่ากายินทรีย์ ก็เพราะกายทำ
หน้าที่เป็นใหญ่ในการถูกต้อง ที่เรียกว่ามณินทรีย์ ก็เพราะใจทำหน้าที่
เป็นใหญ่ในการรู้ ที่เรียกว่าชีวิตินทรีย์ ก็เพราะชีวิตทำหน้าที่เป็นใหญ่ใน
การตามรักษาร่างกายไว้ ๆ ชีวิตินทรีย์นั้น แยกออกไปเป็น ๒ อย่าง คือ
เป็นรูปชีวิตินทรีย์ ๑ เป็นอรูปชีวิตินทรีย์ ๑ การรักษาไว้ซึ่งรูปอันเกิด
ด้วยกรรม เรียกว่ารูปชีวิตินทรีย์ คำว่า อิตถินทรีย์นั้น ก็เพราะอิตถิ
ทำหน้าที่เป็นผู้ใหญ่ในเพศแห่งอิตถิเป็นต้น คำว่า อิตถินั้น ท่านตั้งไว้เพราะ

ไว้ว่า ถิบคิ สงฆาคคิ กจฺจคิ เอคิสฺสา กพฺโภติ อิตถิ แปลว่า ผู้ใดถึงซึ่งความกระเทยพร้อม คือ มีกรรม ผู้นั้นชื่อว่าอิตถิ ดังนี้ ฯ คำว่า อิตถิ ซึ่งแปลตามวิเคราะหว่า ผู้ถึงซึ่งความกระเทยพร้อม คือผู้มีกรรมนั้นแหละ เราเรียกกันว่าหญิง หรือเรียกกันว่าสตรี

ความเป็นใหญ่แห่งหญิงนั้นแหละ เรียกว่าอิตถินทรีย์ คือ หมายลักษณะหนึ่ง ๆ หรือส่วนหนึ่ง ๆ แห่งร่างกายแห่งหญิง คือ ในร่างกายแห่งหญิงนั้นย่อมมีส่วนหนึ่ง ๆ เป็นเครื่องหมาย เช่นความอ่อนแอในอริยาบถ ๔ ความไม่มีหนวดเครา ความไม่ห้าวหาญ คำว่า ปุริสินทรีย์นั้น ก็ได้แก่ความเป็นใหญ่แห่งบุรุษ คือ ลักษณะแห่งร่างกายส่วนหนึ่ง ๆ ส่อให้เห็นว่าเป็นบุรุษ ฯ คำว่า บุรุษนั้น ย่อมาจาก คำว่า ปุ ๑ ย่อมาจากคำว่า วิสะ ๑ ปุ นั้น หมายนรก วิสะ นั้น หมายก่าจัด ท่านจึงเป็นวิเคราะหไว้ว่า ปุ วุจฺจคิ นิรโย ปุ สงฺขาเต นิรเฆ วิสฺสคิ หีสยคฺคิ ปุริโส แปลว่า นรก เรียกว่า ปุ ผู้ใดถูกก่าจัด คือ ถูกเบียดเบียนในนรก ซึ่งเรียกว่า ปุ ผู้นั้นชื่อว่า ปุริสะ ดังนี้ คำว่า ปุริสะนั้นแหละ เราแปลกันว่าบุรุษ หรือแปลกันว่าผู้ชาย แต่ตามความหมายแห่งวิเคราะหนั้น ดูประหนึ่งว่า ถูกก่าจัด ถูกเบียดเบียนในนรกเฉพาะผู้ชายเท่านั้น ความจริงนั้น ไม่ใช่เฉพาะแต่ผู้ชาย ผู้หญิงก็ถูกก่าจัด คือ ถูกเบียดเบียนในนรกด้วยเหมือนกัน แต่ว่าเมื่อท่านยกผู้ชายขึ้นเป็นตัวอย่างแล้ว ก็เป็นอันไม่ต้องพูดถึงผู้หญิง เพราะเมื่อผู้ชายถูกเบียดเบียนในนรกแล้ว ผู้หญิงจะต้องไปไหนเสีย ต้องถูกเบียดเบียนในนรกเหมือนกัน

คำว่า สุขินทรีย์ แปลว่า อินทรีย์ คือ สุข หมายความว่า สุขอันประกอบด้วยกายวิญญาณ ซึ่งเป็นผลแห่งกุศลที่มีอยู่ในรูป ซึ่งเกิดด้วยกรรมแห่งบุรุษและสตรีนั้น ย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้สึกสบายกาย ฯ ทุกขินทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์คือทุกข์ ด้วยว่าทุกข์ที่ประกอบด้วยกายวิญญาณอันเป็นผลแห่งอกุศล ย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ในความไม่สบายกาย ฯ โสมนัสสินทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์ คือ โสมนัส ๆ นั้น ได้แก่ความดีใจอันประกอบด้วยปติ ความดีใจนั้น ย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ในความ

สุขใจ โทมนัสสินทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์ คือ โทมนัส ๆ นั้น ได้แก่ใจที่ไม่ดี ใจที่น่าเกลียด ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ทูฏฐ มโน อสฺสาติ ทุมโน ผู้ใดมีใจไม่ดี ผู้นั้นชื่อว่าผู้มีใจไม่ดี อีกอย่างหนึ่งว่า กุฉิตฺต มโน อสฺสาติ ทุมโน ผู้ใดมีใจน่าเกลียด ผู้นั้นชื่อว่ามีใจน่าเกลียด ทุยนสฺส ภาโว โทมนสฺส ความเป็นแห่งผู้มีใจไม่ดี หรือแห่งผู้มีใจน่าเกลียดนั้นแหละ เรียกว่า โทมนัส เพราะฉะนั้น คำว่า โทมนัส ซึ่งเราแปลกันว่า ความน้อยใจนั้น แปลพอฟังกันได้เท่านั้น ไม่ใช่แปลให้ถูกต้องตามความหมายแห่งคำเดิม ถ้าจะแปลให้ถูกต้องตามความหมายแห่งคำเดิมแท้แล้ว ก็ต้องแปลว่า ความมีใจไม่ดี หรือความมีใจน่าเกลียด

คำว่า อุเบกขินทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์คืออุเบกขา ๆ นั้น ได้แก่ความเพ่งซึ่งความเป็นไปแห่งอาการแห่งสขและทกข์ ฯ คำว่า สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์นั้น ก็ได้แก่สิ่งที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ด้วยว่า ศรัทธานั้น เป็นใหญ่ในการครอบงำความไม่มีศรัทธา หรือว่าเป็นใหญ่ในความเชื่อ วิริยะนั้น เป็นใหญ่ในการครอบงำความเกียจคร้าน สตินั้น เป็นใหญ่ในการครอบงำความหลงลืม สมาธินั้น เป็นใหญ่ในการครอบงำความฟุ้งซ่าน ปัญญานั้น เป็นใหญ่ในการครอบงำอวิชา ฯ อนันฺณุตฺตมฺมฺส-สามัคคิอินทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์คือความรู้ซึ่งสังขธรรมทั้ง ๔ หัตถังยังไม่รู้ อินทรีย์นั้น หมายถึงโสตาปัตติมรรคญาณ ฯ อัญญินทรีย์นั้น ได้แก่สิ่งที่เป็นใหญ่ในการรู้ทั่วถึงซึ่งสังขธรรมทั้ง ๔ อัญญินทรีย์นั้น ได้แก่ความรู้ในฐานะทั้ง ๖ มีโสตาปัตติผลเป็นต้น ฯ อัญญาตาวันทรีย์นั้น ได้แก่อินทรีย์ คือความรู้ทั่วถึงของผู้สำเร็จอริยสัจ ๔ แล้ว ใจความ คือ อัญญินทรีย์นั้น ได้แก่อรหัตมรรคญาณ ดังนี้

ได้ใจความตามที่แสดงมานี้ว่า ของ ๓๔ อย่าง คือ จักขุ โสตะ มานะ ชิวหา กาย มโน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ มานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ ชีวิต เพศหญิง เพศชาย สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส

อเบกขา สรรเสริญ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ ความรู้ทั่วถึง ความแหว่งตลอดของสรรพทั่วถึง เหล่านี้ เรียกว่าอินทรีย์ทั้งนั้น เป็นของที่ควรรู้อย่างยิ่ง คือ ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งทั้งนั้น ดังนั้น สันเนือความในเทศนาภิกษุทั้งหลายเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธาตุ ๓ ภพ ๘ เจโตวิมุตติ ๔ ปฏิจสงสมุปบาท ๑๒

กามธาตุ อภิญเณชยา รูปธาตุ อภิญเณชยา อรูปธาตุ อภิญเณชยาติ.
ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๔
ว่าด้วยธาตุ ๓ ภพ ๘ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนนความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่า กามธาตุ
รูปธาตุ อรูปธาตุ เป็นของควรรู้อย่างยิ่ง กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ
อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจ-
โวการภพ เป็นของควรรู้อย่างยิ่ง ปฐมฉาน ทุตติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน
ก็เป็นของควรรู้อย่างยิ่ง เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโต-
วิมุตติ อเบกขาเจโตวิมุตติ ก็เป็นของควรรู้อย่างยิ่ง อากาสานัญจายตนสมาบัติ
วิญญูณานัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานา-
สัญญายตนสมาบัติ ก็เป็นของควรรู้อย่างยิ่งทั้งนั้น อวิชชา สังขาร วิญญูณ
นามรูป สหยาตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา
มรณะ ก็เป็นของควรรู้อย่างยิ่งทั้งนั้น ดังนั้น

อรรถกถา

เนื้อความเหล่านี้ มีคำอธิบายตามอรรถกถาว่า ธาตุอันประกอบด้วย
 กาม คือ ความยินดีในกาม เรียกว่า กามธาตุ ธาตุอันประกอบด้วยรูป
 ละความยินดีในกามเสีย เรียกว่ารูปธาตุ ธาตุอันประกอบด้วยสิ่งที่
 ไม่เป็นรูป ละกามและรูปเสีย เรียกว่าอรุธาตุ ดังนี้ ฯ ได้เนื้อความ
 ตามอรรถกถาเห็นว่า กามธาตุนั้น ได้แก่ความยินดีในกามารมณ์ รูปธาตุ
 นั้น ได้แก่ความยินดีในรูปารมณ์ คือ ความยินดีในรูปถาน อรุธาตุ
 นั้น ได้แก่ความยินดีในอรุปถาน

คำว่า ภพนั้น แปลว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่นั้น ก็คือ
 ธาตุทั้ง ๓ นั้นเอง กามภพนั้น ก็คือ กามธาตุ รูปภพนั้น ก็คือรูปธาตุ
 อรุภพนั้น ก็คืออรุธาตุ สัญญาภพนั้น ได้แก่ภพที่ประกอบด้วยสัญญา
 หรือภพที่มีสัญญา อสัญญาภพนั้น ได้แก่ภพที่ไม่ประกอบด้วยสัญญา
 คือ ไม่มีจิตวิญญาณ เนวสัญญานาสัญญาภพนั้น ได้แก่ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่
 ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ หมายความว่า ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญา
 ละเอียด เนวสัญญานาสัญญาภพนั้น เป็นส่วนหนึ่งแห่งอรุภพ เอก-
 โวการภพนั้น ได้แก่ภพที่มีขั้นเดียว คือ รูปขั้นเท่านั้น เอกโวการภพ
 ซึ่งมีแต่ขั้นเดียว คือ รูปขั้นนั้น ก็ได้แก่สัญญาภพ จตุโวการภพนั้น
 ได้แก่ภพมีขั้น ๔ คือ มีเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น
 วิญญาณขั้นเท่านั้น ส่วนรูปขั้นนั้นไม่มี ภพกับอรุภพเป็นอันเดียวกัน
 บัญจโวการภพนั้น ได้แก่ภพที่มีขั้น ๕ คือ กามภพ และอรุภพบางส่วน

คำว่า ฌานนั้น ได้แก่จิตอันแน่วแน่ในการเพ่ง แยกออกไปเป็น ๔
 คือ ปฐมฌาน ซึ่งประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ๑ ทุติยฌาน
 ซึ่งประกอบด้วยปีติ สุข เอกัคคตา ๑ ตติยฌาน ซึ่งประกอบด้วยสุขกับ
 เอกัคคตา ๑ จตุตถฌาน ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขา กับเอกัคคตา ๑

คำว่า เมตตานั่น ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า เมตตาคือ เมตต
 ลินียุทธีติ อตฺถโก ฯ แปลว่า ธรรมชาติใดสนิทสนมหรือรักใคร่ ธรรม

นั้นชื่อว่า เมตตา อีกอย่างหนึ่งว่า มิตรเต ภวติ เมตตา แปลว่า ความ
มีอยู่ในมิตร ชื่อว่า เมตตา มิตรสส เอสา ปวตตติติ เมตตา ความ
เป็นไปอันนั้นแห่งมิตร ชื่อว่า เมตตา ดังนี้ ได้ใจความว่า เมตตานี้
แปลได้ ๓ อย่าง คือ แปลว่า ความสนิทสนมหรือความรักใคร่ • ความมี
อยู่ในมิตร • การเป็นไปแห่งมิตร • ดังนี้ มุทิตานี้ ท่านตั้งวิเคราะห์
ไว้ว่า โมหณคิ คาย สมงคิโนคิ มุทิตา แปลว่า ผู้พร้อมด้วยธรรมชาติ
นั้น แล้วเรไรหรือยินดี เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า มุทิตา
อีกอย่างหนึ่งว่า สขิ โมหตติ มุทิตา แปลว่า ธรรมชาติโดย้อมยินดีเอง
เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า มุทิตา โมหนมตติเมวาติ มุทิตา
อีกอย่างหนึ่งว่า ความร่าเริงยินดีนั้นแหละชื่อว่า มุทิตา ดังนี้ ฯ ได้ใจ
ความตามวิเคราะห์ทั้ง ๓ นวามุทิตานี้ แปลว่า เครื่องร่าเริงยินดี • ผู้
ร่าเริงยินดี • ความร่าเริงยินดี • แต่หมายถึงความร่าเริงยินดีต่อผู้อื่น ใน
เมื่อได้เห็นหรือได้ยินผู้อื่นได้มีความสุข ฯ (ข้ามกรุณาเสียแล้ว) คำว่า กรุณา
ท่านบอกว่าได้เคยแสดงมาแล้ว เพราะฉะนั้น ในตอนนี้ท่านจึงไม่ได้
แสดงไว้อีก เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัญหาที่น่าคิดว่า ท่านได้กล่าว
ไว้แล้วในที่ไหน แต่เพื่อไม่ให้เกิดความลำบากแก่ผู้อ่าน จึงจะได้
กล่าวไว้ในที่นี้ คือ ท่านได้กล่าวไว้แล้ว ในอรรถกถาแห่งปัสสาลัญญา
คัมภีร์จุฬารนิเทศว่า ปรัทกเข สติ สาธุนิ หทยกมปนิ กโรตติ กรุณา
แปลว่า เมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ สิ่งใดทำความห่วงใจให้แก่คนดีทั้งหลาย
สิ่งนั้น ชื่อว่ากรุณา ดังนี้ อีกอย่างหนึ่งว่า กิณาติ ปรัทกขิ หิงสติ
วินาสติติ กรุณา แปลว่า สิ่งใดขอ คือเบียดเบียน คือ กำจัดซึ่งทุกข์ของ
ผู้อื่น สิ่งนั้นชื่อว่า กรุณา อีกอย่างหนึ่งว่า กิริยติ ทุกขิตสฺส ผรณวเสน
ปลาริยตติ กรุณา แปลว่า สิ่งใดกระทำ คือ แผ่ไปในผู้มีความทุกข์ สิ่ง
นั้นชื่อว่า กรุณา ดังนี้ ฯ ได้ใจความตามวิเคราะห์ทั้ง ๓ นวาม กรุณา
นั้น แปลว่า กระทำซึ่งความห่วงใจ • กำจัดความทุกข์ของผู้อื่น • แผ่ไป
ในผู้มีความทุกข์ • ดังนี้ ฯ อเบกขานี้ ได้แก่ความห่วงด้วยความเป็นกลาง
โดยละความยินดียินร้ายเสีย ฯ คำว่า เจโตวิมุตตินั้น แปลว่า ความหลุด

พันแห่งจิต อธิบายว่า จิตหลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นข้าศึก เรียกว่า เจโต-
วิมุตติ ก็เจโตวิมุตตินั้น ประกอบด้วยเมตตาที่มี ประกอบด้วยกรุณา
ที่มี ประกอบด้วยมุทิตาที่มี ประกอบด้วยอุเบกขาที่มี คือ ผู้อบรม
พรหมวิหาร ๔ อันได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา จนได้มาน ๔ แล้ว ใจก็
หลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแห่งเมตตา กรุณา มุทิตา ผู้อบรมอุเบกขา
จนได้จตุตถฌานแล้ว ใจก็หลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแห่งอุเบกขา

คำว่า อากาสาณัญญาขตนะ วิญญูณัญญาขตนะ อากิญจัญญาข-
ตนะ เนวสัญญานาสัญญาขตนะ มีคำว่า อายตนะประกอบอยู่
ข้างท้ายทุกคำ คำว่า อายตนะนั้น แปลว่า บ่อเกิด สำหรับในข้อนี้ หมาย
ความว่า สิ่งใดเป็นบ่อเกิดแห่งอุปทาน สิ่งนั้นชื่อว่า อายตนะ
อายตนะนั้น แยกตามอุปทานเป็น ๔ คือ อุปทานที่มีอากาศเป็นอารมณ์
ซึ่งเกิดขึ้นด้วยการนึกในใจว่า อากาศไม่มีที่สุด ๆ ดังนี้ เรียกว่า
อากาสาณัญญาขตนะ เมื่อได้สำเร็จอุปทานชั้นนี้แล้ว ได้ขึ้นไปเกิดใน
พรหมโลก ชั้นอากาสาณัญญาขตนะ ๆ อุปทาน ชั้นต่อไปซึ่งมี
วิญญูณเป็นอารมณ์ว่า วิญญูณไม่มีที่สุดนั้น เรียกว่า วิญญูณัญญาขตนะ
ผู้สำเร็จอุปทานชั้นที่ ๒ นี้แล้ว ได้ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกชั้นวิญญา-
ณัญญาขตนะ คำว่า อากิญจัญญาขตนะนั้น ได้แก่ อุปทาน ซึ่งถือว่า
ไม่มีสิ่งใดเหลือเป็นอารมณ์ ผู้สำเร็จอุปทานชั้นนี้ ได้ขึ้นไปเกิดใน
พรหมโลกชั้นอากิญจัญญาขตนะ คำว่า เนวสัญญานาสัญญาขตนะนั้น
ได้แก่ อุปทาน ที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ คือ มีแต่
สัญญาละเอียดยังไม่มีสัญญาหยาบ ผู้สำเร็จอุปทานชั้นนี้ ได้ขึ้นไปเกิด
ในพรหมโลกชั้นเนวสัญญานาสัญญาขตนะ เมื่องจะจำให้ง่าย ต้องแยก
ออกจำเป็นคำ ๆ คือ คำว่า อากาสาณัญญาขตนะนั้น แยกออกเป็น ๓ คำ
อากาศคำ ๑ อนัญจะคำ ๑ อายตนะคำ ๑ อากาสะนั้น หมายอากาศ อนัญจะ
นั้น แผลงมาจาก คำว่า อนันตะ ซึ่งแปลว่า ไม่มีที่สุด ๆ เพราะฉะนั้น
คำว่า วิญญูณัญญาขตนะ ก็แยกออกเป็น ๓ คือ วิญญูณคำ ๑ อนัญจะ

ซึ่งแปลงมาจากอานันตะ อันแปลว่า ไม่มีที่สุด อีกคำ ๑ อาภิญญัญญาชชนะ
 นั้น แยกออกไปเป็น อะคำ ๑ กิญจะคำ ๑ อัญญะคำ ๑ อาชชนะคำ ๑ อะนั้น
 แปลงมาจากนคฺติ ซึ่งแปลว่า ไม่มี กิญจะนั้น แปลว่า เครื่องกังวล อัญญะ
 นั้น แปลงตามวิธีไวยากรณ์ โดยแปลง ญะบังจับเป็นญญะ รวมความ
 ว่า ความไม่มีเครื่องกังวล ๑ เนวสัจญานาสัจญาชชนะนั้น แยกออก
 เป็น นะคำ ๑ เอวะคำ ๑ สัจญาคำ ๑ นาคำ ๑ สัจญาคำ ๑ อาชชนะคำ ๑
 นะนั้น แปลว่า ไม่ใช่ เอวะนั้น แปลว่า ที่เดียว คือ ไม่มีที่เดียว สัจญา
 นั้น แปลว่า ความจำ รวมเป็นเนวสัจญา แปลว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ส่วน
 นานันแยกออกเป็น ๒ คือ เนนนะ คำ ๑ อะ คำ ๑ นะนั้น แปลว่า ไม่มี เข้า
 กับอสัจญา รวมกันว่า นาสัจญา แปลว่า ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่ รวมทั้ง
 เบื้องต้นจึงเป็น เนวสัจญานาสัจญา แปลว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
 สัจญาก็ไม่ใช่ โดยอธิบายว่า ที่ว่ามีสัจญาก็ไม่ใช่นั้น เพราะไม่มี
 สัจญาหยาบ หว่าไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่นั้น เพราะสัจญาละเอียดยังมี
 อยู่ ดังนี้ น่าจะบอกให้ชัดว่า ฉานชนันมีแต่สัจญาละเอียด เรียกว่า
 สุขุมสัจญาชชนะก็จะดี ไม่น่าจะเรียกว่า เนวสัจญานาสัจญาชชนะ
 ให้จำยาก แต่ที่ไม่เรียกว่า สุขุมสัจญาชชนะ ก็เพราะเพื่อให้คน
 เข้าใจว่า คำนี้เป็นส่วนที่โลกพูดกันอยู่ เพราะโลกคือคนโดยมาก
 มักพูดของตก้าง หรือของที่อยู่ในระหว่างกลางว่า อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่าง
 นี้ก็ไม่ใช่ เช่น พูดว่า ไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งหมายความว่า เป็นอุเบกขา
 เป็นกลาง ๆ หรือพูดว่า ไม่ดำ ไม่ขาว ซึ่งหมายความว่า อยู่ระหว่าง
 ดำระหว่างขาว หรือเมื่อเขาพูดถึงคนที่ขนาดกลาง ๆ ว่า คนนั้นไม่สูง
 ไม่ดำ ไม่ดำ ไม่ขาว ไม่อ้วน ไม่ผอม ดังนี้ เป็นต้น ก็เป็นส่วนอย่าง
 เดียวกันกับ คำว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ดังนี้ ๑ คำว่า
 อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูปเป็นต้นนั้น ท่านอธิบายไว้แต่ย่อ ๆ
 เท่านั้น จึงไม่ได้นำมาแสดงในเทศนาถันจน์ สันเนอความเพียงเท่านั้น.

เอว่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๗๕

คัมภีร์ขททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค

ว่าด้วยชาติทุกข์ ตามอรรถกถา

กถิ อิทํ ทุกขํ อริยสัจจํ อิทํ ทุกขสมุทัยอริยสัจจํ อิทํ ทุกขนิโรธอริยสัจจํ อิทํ ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจจนฺตํ โสดาวธานํ ตํ ปชานนา ปญฺญา สุตมเย ฌานนตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภีทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๕ ว่าด้วยชาติทุกข์ ตามอรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ขั้วว่าด้วยอริยสัจ ๔ นั้นว่า พระสาริบุตรเถรเจ้า ได้ตั้งเป็นคำถามว่า ขั้วว่า สิ่งนี้เป็นทุกข์อริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกข์สมุทัยอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกข์นิโรธอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติอริยสัจ ความรู้อันเกิดจากการฟังที่ว่านี้ เรียกว่า สุตมยฌานนั้น คืออย่างไร แล้วแก้ไขว่า ทุกขอริยสัจนั้น คือ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์ อปัปฺเปหิ สัมปโยคทุกข์ ปิเปหิวิปปโยคทุกข์ ยมฺปิณฺณนลภตฺติทุกข์ เมื่อว่าด้วยทุกข์ โดยย่อ ก็ได้แก่ ทุกข์ในอุปาทานชั้นทั้ง ๕ ดังนี้ เป็นต้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ชาติ ซึ่งมีในคำว่า ชาติทุกข์นั้น มีความหมายเป็นอันมาก สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า ความหมายแห่งชาตินั้น ได้แก่ ภพ ๑ ตระกูล ๑ นิกาย ๑ ศील ๑ บัญญัติ ๑ ลักษณะ ๑ ประสutti ๑ สนธิ ๑

ดังนี้ คำว่า ชาติที่หมายความว่าภพนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า
 ระลึกได้ชาติ ๑ บ้าง ๒ ชาติบ้าง ดังนี้ เป็นต้น คำว่า ชาติที่หมายความว่า
 ตระกูลนั้น มีปรากฏใน คำว่า ไม่มีผู้ใดจะติเตียนได้ด้วยชาติ คำว่า ชาติที่
 หมายความว่า นิกายนั้น มีปรากฏในคำว่า สมณชาติ ชื่อว่า นิครนถ์มีอยู่
 คำว่า ชาติที่หมายความว่ากลิ่นนั้น มีปรากฏใน คำว่า นับแต่เราเกิดมาด้วย
 ชาติอริยะ เราไม่เคยรู้สึกว่าได้ฆ่าสัตว์เลย ดังนี้ คำว่า ชาติที่หมายความว่า
 วัฏฏะนั้น มีปรากฏในคำว่า ติณชาติที่ชื่อว่า ติริยะได้ขึ้นที่สระ คือ สูง
 ขึ้นไปจรดท้องฟ้า คำว่า ชาติที่หมายความว่าลักษณะนั้น มีปรากฏในคำว่า
 ชาติสงเคราะห์ด้วยขันธ ๒ คำว่า ชาติที่หมายความว่าประสูตินั้น มีปรากฏ
 ในคำว่า พระโพธิสัตว์เจ้า พงเกิดก็เดินได้ คำว่า ชาติที่หมายความว่า
 สนธิ์นั้น คือ เมื่อว่าโดยปริยาย ชาตินั้นก็ ได้แก่ ปุณณาสกนิบาต มีปรากฏใน
 คำว่า ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ดังนี้ ๑ แม้ชาติก็เป็นทุกข์ ดังนี้ ๑ แต่
 เมื่อว่าโดยนิปปริยายแล้ว ขันธใด ๆ ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่ใน
 ทัณณ ๆ ปรากฏครั้งแรกแห่งขันธนั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ ดังนี้

ถามคำถามว่า เพราะเหตุไรชาติจึงชื่อว่า เป็นทุกข์ ก็มีคำแก้ว่า เพราะ
 ชาติเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เป็นอนนถ เพราะเหตุว่าทุกข์ซึ่งมีอยู่เป็นอนนถ คือ ทุกข-
 ทุกข์ ๑ วิปริณามทุกข์ ๑ สังขารทุกข์ ๑ ทุกข์เป็นคณ ๑ ทุกข์ปกปัถ ๑
 ทุกข์โดยปริยาย ๑ ทุกข์โดยนิปปริยาย ๑ ๑ ทุกขทุกขนั้น ได้แก่ ทุกขเวทนา
 ทางกาย ทางใจ เพราะทุกขเวทนาทางกาย ทางใจ เป็นทุกข์ตามสภาพ
 ด้วย เป็นทุกข์ตามข้อความ ๑ วิปริณามทุกข์นั้น ได้แก่ สุขเวทนา เพราะ
 สุขเวทนา แปรไปก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ สังขารทุกข์นั้น ได้แก่ อุเบกขา-
 เวทนา และสังขารในภุมิทั้ง ๒ นอกจากอุเบกขาเวทนา ด้วยเหตุว่า
 อุเบกขาเวทนาและสังขารในภุมิทั้ง ๓ ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความ
 เสื่อม จึงชื่อว่า สังขารทุกข์ อันแปลว่า ทุกข์สังขาร ๑ ทุกข์ปกปัถนั้น ได้แก่
 ความเจ็บทางกาย ทางใจ เช่น ความเจ็บหู ความเจ็บฟัน ความแฉะร้อน
 ด้วยราคะ ความแฉะร้อนด้วยโทสะ เพราะความไม่สบายกายไม่สบายใจ
 ดังที่ว่ามีอันต้องถามจึงจะรู้ และการกระทำไม่ปรากฏ จึงเรียกว่า ทุกข์ปกปัถ ๑

ทุกข์เปิดเผยนั้น ได้แก่ อาพาธ ซึ่งตั้งขึ้นด้วยอุกถลงโทษในอาการ ๓๒ เป็นต้น ด้วยเหตุว่าอาพาธชนิดนี้ไม่ต้องถามรู้ ทั้งการกระทำก็ปรากฏ จึงเรียกว่า เป็นทุกข์เปิดเผย ฯ ทุกข์นอกจากทุกข์ทุกข์ ได้มีมาในสังขจวิภังค์ แล้ว ฯ คำที่ปวงมีคำว่า ชาติเป็นต้น ชื่อว่า เป็นทุกข์โดยปริยาย เพราะเป็นทุกข์ทั้งนั้น ส่วนทุกข์ทุกข์ เรียกว่า ทุกข์โดยนิตปริยาย ฯ คำว่า ชาติ ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบายและทุกข์ในสุคติ มีทุกข์อันก้าวลงสู่ครรภ์เป็นต้น ในมนุษยโลก

ก็ทุกข์ มีทุกข์ก้าวลงสู่ครรภ์เป็นต้น ในมนุษยโลกนั้น คือ อย่างไร คือ ผู้เกิดในครรภ์ของมารดา ซึ่งมีอยู่ในมนุษยโลกนั้น ไม่ใช่เกิดในดอกอุบล หรือดอกปทุม ดอกปทุมหรือเป็นต้น ความจริงนั้นเกิดอยู่ในท่ามกลางแห่งกระดุกสันหลัง ในท้องซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่แห่งอาหารเก่า เบื้องบนอาหารใหม่ อันเป็นที่คับแคบอย่างขึง เป็นที่มืดอย่างขึง ฟังไปด้วยกลิ่นเหม็นอย่างร้ายกาจ กลับไปด้วยกลิ่นซากศพต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในท้องของมารดา มีอุปมาเหมือนหนูหนอนที่เกิดในปลาเน่าหรือขนมบูด หรือน้ำคร่ำเป็นต้น ผู้ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้น เปรี้ยวร้อนด้วยความเร่าร้อนในท้องของมารดา ตลอดเวลา ๑๐ เดือน ถูกนั่งอยู่เหมือนกับมัดข้าวต้ม และเหมือนกับก้อนแข็งฉะนั้น ผู้ที่อยู่ในท้องมารดานั้น จะเหยียดมือเหยียดเท้าก็ไม่ได้ เสวยความทุกข์อย่างขึง เพราะฉะนั้น ทุกข์ตั้งที่วามาน จึงเรียกว่า ทุกข์ มีความก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลราก

ผู้ที่อาศัยในครรภ์นั้น ยังได้เสวยทุกข์อย่างขึง ในเวลาที่มารดาพลาดล้มหรือเดินเร็ว นั่งเร็ว ลุกเร็วเป็นต้น ยังได้รับทุกข์อย่างขึงด้วยการกระทำอย่างอื่น มีการถูกหมอดูตมาดูดไป กดลง กดออกเป็นต้น ในเวลานั้น ผู้ที่อยู่ในครรภ์ รู้สึกตกใจขึงนัก เปรียบเหมือนลูกแพะที่ตกอยู่ในเงื่อมมือนักเลงสุรา และถูกงูที่ตกอยู่ไถเงื่อมมือเหมองูฉะนั้น ฯ มีใช้แต่เท่านั้น ในเวลาที่มารดาตมน้ำเย็นเข้าไป ผู้ที่อยู่ในครรภ์ก็รู้สึกเย็นอย่างขึง เหมือนกับตกรกเย็น ในเวลาที่มารดากลิ่นของร้อน มีข้าวต้มข้าวสวยเป็นต้น ร้อน ๆ ลงไป ผู้ที่อยู่ในครรภ์ก็รู้สึกร้อนอย่างขึง เหมือนกับถูก

รตด้วยท่าฝนถ่านเพลิง ในเวลาที่มารดาบริโภคของเค็ม ของเปรี้ยวเป็นคั้น
ลงไป ผู้อยู่ในครรภ์นั้น ก็รู้สึกเป็นทุกข์อย่างขม เหมือนกับผัดต้องโทษ
ถูกเขี่ยนคั้นแล้วถูกเขารดด้วยน้ำแสบน้ำเค็มเป็นคั้น ทุกข์ต่าง ๆ ดังที่มานี้
เรียกว่า ทุกข์ มีการบริหารครรภ์เป็นมุลราก

ทุกข์อันใดที่ผู้อยู่ในครรภ์ได้รับ ในเวลาคลอดจากครรภ์มารดาโดย
มีครรภ์หลง แล้วถูกค้ำ ถูกผ่า ทุกข์อันนั้นเรียกว่า ทุกข์มีความวิบัติแห่ง
ครรภ์เป็นมุลราก ฯ ทุกข์อันใดซึ่งมีแก่ผู้คลอดจากครรภ์มารดา ด้วยลม
อันเกิดจากกรรมพัดให้มีศีรษะลงเบื้องต่ำ แล้วสะดุ้งตกใจเหมือนกับ
ตกลงในเหว และทุกข์ในเวลาที่จะออกจากช่องกำเนิด อันเป็นที่คับแคบ
อย่างขม ซึ่งเหมือนกับไส้ขางออกจากช่องลูกคาน หรือเหมือนกับสัตว์
นรกที่ถูกภูเขานับ ทุกข์อันนั้นเรียกว่า ทุกข์ในเวลาคลอด ฯ ทุกข์อันใด
ที่มีแก่ผู้คลอดแล้ว ด้วยการถูกจับมือและการให้อาบน้ำ การชำระ
ล้าง การเช็ดถูด้วยผ้าเป็นต้น เพื่อให้ร่างกายสะอาด ซึ่งในขณะนั้น เด็ก
อ่อนรู้สึกเหมือนกับถูกแทงด้วยปลายเข็ม หรือถูกแฉกด้วยคมมีดโกน ฉะนั้น
ทุกข์นั้น เรียกว่า ทุกข์มีการออกไปภายนอกจากครรภ์มารดาเป็นมุลราก

ทุกข์อันใดที่เกิดขึ้นแล้วได้รับต่อ ๆ ไป เช่น การฆ่าตัวเอง และการ
ทรมาณตนให้ลำบาก ตามลัทธิพวณิกบวชนอกพระพุทธศาสนา มีพวก
ไม่บ่งผ้าเป็นคั้นกิด^{๖๔} ทุกข์ที่เกิดด้วยความโกรธ อันถึงกับไม่บริโภคอาหาร
กิด^{๖๕} ทุกข์จนถึงกับผูกคอตายกิด^{๖๖} ทุกข์อันนั้น เรียกว่า ทุกข์มีการกระทำ
ของตัวเองเป็นมุลราก ฯ ทุกข์อันใดที่เกิดขึ้นแก่ผู้เกิดมาแล้ว มีการถูกฆ่าตี
จองจำเป็นต้น ทุกข์อันนั้นเรียกว่า ทุกข์มีการกระทำของผู้อื่นเป็นมุลราก
โดยเหตุดังที่มานี้ จึงเรียกว่า ชาติเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง
ทุกข์ทั้งสิบ

เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ในคาถาว่า ผู้ที่เกิดในนรกต้องได้ทน
ทุกข์ต่าง ๆ มีถูกไฟไหม้เป็นต้น ทุกข์อันนี้เรียกว่า ชาติทุกข์ ทุกข์ของผู้
เกิดในกำเนิดจริงฉานมีถูกตีถูกฆ่าเป็นต้น ก็เรียกว่า ชาติทุกข์ ทุกข์ใน

เปรตวิสัย อันเกิดจากความหิวกระหายและลมแตกเป็นต้น ก็เรียกว่า ชาติ-
 ทุกข์ ทุกข์ในโลกนั้นตนรทรม์ต่ออย่างข้ง เช่นอย่างข้ง ก็เรียกว่า ชาติทุกข์
 ทุกข์ในกำเนิดอสุรกาย ก็เรียกว่า ชาติทุกข์ ทุกข์ของผู้เกิดในครรภ์มารดา
 ซึ่งเหมือนกับผู้ตกอยู่ในนรก อันเต็มไปด้วยทุกข์ และทุกข์ในเวลาออก
 จากครรภ์มารดา ก็เรียกว่า ชาติทุกข์ ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นเพราะชาติ
 เมื่อไม่มีชาติ ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ก็ไม่มี ประโยชน์อันใดด้วยการกล่าวให้
 มาก ก็ทุกข์ทุกอย่างไม่ว่าในที่ไหน ๆ ข้อมมีเพราะชาติทั้งนั้น เมื่อ
 ชาติไม่มี ทุกข์ต่าง ๆ ก็ไม่มีไม่ใช่หรือ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทุกข์ข้อ
 แรก คือ ชาติทุกข์ขึ้นแล้ว ดังนี้ สอนเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายซึ่งบรรยายมาแล้วนี้ ว่าด้วย
 ชาติทุกข์ทั้งนั้น คำว่า ชาติทุกข์นั้น แปลว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ๆ ความ
 เกิดนั้น นับแต่ความปรากฏแห่งปฐมวิญญานเป็นต้นมา จนกระทั่งตลอด
 จากครรภ์มารดา ข้อที่ว่า ความเกิดเป็นทุกข์นั้น ก็เพราะว่า ความเกิดเป็น
 ที่ตั้งแห่งทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์ซึ่งมีการก้าวลงสู่ครรภ์มารดา และทุกข์ใน
 อายุมมี ๔ เป็นต้น ดังที่แสดงมา เพราะฉะนั้น คำว่า ชาติปี ซึ่งแปลว่า
 ถึงแม้ว่าความเกิดก็เป็นทุกข์ ดังนี้ ก็หมายความว่า ความเกิดเป็นที่ตั้งแห่ง
 ทุกข์ต่าง ๆ เมื่อเกิดมาแล้วต้องมีทุกข์ต่าง ๆ ทั้งเวลาอยู่ในครรภ์และ
 เวลาออกจากครรภ์ ดังนี้ สอนเนื้อความในเทศนาภินันท์เพียบเท่านั้น

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยขราทุกข์ถึงโสภทุกข์

ตตถ กตมา ขรา ยา เคสํ เคสํ สุตตานิ ตมฺหิ สุตตนิ-
กาเย ขรา ชีรณตา จณทิจจํ ปาลิจจํ วลิตตงคา อายุนิ สํหานิ
อินฺหุริยานํ ปรีปาโก อยํ วุจฺจติ ขราติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพก็ได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๖
ว่าด้วยขราทุกข์ ถึงโสภทุกข์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หา
ประมาณมิได้

บาลี

ดำเนนความตามวาระพระบาลี ขื่อว่าด้วยทุกข์ขரியสัจฉินว่า คำว่า
ขรานี้ ได้แก่สิ่งใด มีคำแก้ไขว่า ความแปรไป กิริยาแปรไป ความ
มีพื้นหัก ความมีผมหงอก ความมีหนังหคหุ ความเสื่อมไปแห่ง
อายุ ความแก่ไปแห่งอินทรีย์ทั้งหลายอันใด อันนั้นแหละ เรียกว่า
ขรา ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ขรานี้ มอญ ๒ อย่าง คือ ลักษณะแห่งธรรมอัน
บังเกิดขึ้นแก่ง • ความมื่อยแห่งขันธ์เก่าซึ่งนับเข้าในภพอันเดียวในความ
สืบต่อโดยสมมติ มีพื้นหักเป็นต้น • ขราคำหลังนี้ ประสงค์เอาใน
ที่นี้ ขรานี้ ขื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์แห่งสังขาร • เพราะ
เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ • ทุกข์ กาย ใจ อันใด ซึ่งมีปัจจัยไม่ใช่ออย่างเดียว

เป็นต้นว่า ความห่อมนไปแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ ความพิการแห่งอินทรีย์
ความหมดไปแห่งความหนุ่มสาว ความพลั้งเผลอสติ ความแปรปรวนไป
เป็นอย่างอื่นเป็นต้น เกิดขึ้น ขราย่อมเป็นวัตถุแห่งทุกข์นั้น เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า บุคคลได้รับทุกข์ทางกาย ทางใจ อันใด
เพราะความห่อมนไปแห่งอวัยวะทั้งหลายกิต เพราะความพิการแห่ง
อินทรีย์ทั้งหลายกิต เพราะความหมดไปแห่งความหนุ่มสาวกิต เพราะ
ความเสื่อกาลังกิต เพราะความปราศจากสติเป็นต้นกิต เพราะไม่
เป็นที่น่าพอใจแห่งบุตรภรรยาของตนกิต ทุกข์อันนั้นทั้งสน ข่อมมีขรา
เป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ขราจึงชื่อว่าทุกข์ ดังนี้

ในอรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรว่า คำว่า ขรา นั้น เป็นคำ
ชงสภาพ คำว่า ความแปรไปนั้น เป็นคำชงอาการ คำว่า ความม
พันหักเป็นต้นนั้น เป็นคำชงความพิการ ฯ ก็ในเวลาซึ่งเล็กอยู่นั้น
พันทั้งหลายนั้นย่อมขาด ต่อเมื่อเวลาล่วงไปพันทั้งหลายนั้นย่อมเปลี่ยน
สีไป พันที่ถึงซึ่งความตกไป และตั้งอยู่ เรียกว่าพันหัก ฯ ผมและขน
ทั้งหลายที่แปรไปโดยลำดับ ชื่อว่าผมหงอก เกลียวหนังที่มีมังสโลหิต
เหี่ยวแห้งด้วยกำลังลมขรา ข่อมหดหู่ เป็นอันว่า ท่านได้แสดงขราปรากฏ
ด้วยการแสดงความพิการในพัน และผม ขน ตลอดถึงหนัง ด้วยถ้อยคำ
ตามที่ว่าแล้วน ฯ ทางที่ลมพัดไป ข่อมปรากฏด้วยมีต้นไม้เป็นต้นหักไป
ทางที่มีไฟไหม้ข่อมปรากฏด้วยสิ่งต่าง ๆ มีหญ้าและต้นไม้เป็นต้นถูกไฟ
ไหม้ฉนใด ทางไปแห่งขราก็ปรากฏด้วยพันหักเป็นต้นฉนนนั้น ถึงแม้
ว่าลมตาตุก็ไม่เห็น ด้วยว่าขราไม่อยู่พันหักเป็นต้น ขราไม่ใช่
เป็นของเห็นด้วยตา ฯ แต่เมื่อบุคคลถึงขรา อายุก็เสื่อมไป เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้โดยหมายผลแห่งขราว่า ความเสื่อมไปแห่งอายุ
เรียกว่าขรา ฯ อินทรีย์ทั้งหลายมีฉกษเป็นต้น เป็นของสามารถจะเห็น
แม้ของละเอียดได้โดยง่าย ในเวลาซึ่งเป็นเด็กหรือหนุ่มสาว เพราะ
อินทรีย์เหล่านั้นยังผ่องใสดี แต่เมื่อถึงขราแล้ว อินทรีย์เหล่านั้นก็ขุ่นมัว

๑๖๘ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ไม่มองไส ถึงแม้ว่าของหยาบ ๆ ก็ไม่สามารถแลเห็น เพราะฉะนั้น ท่าน จึงกล่าวโดยมุ่งผลแห่งชราว่า ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายเรียกว่าชรา ดังนี้ ได้ใจความตามที่แสดงมานั้นว่า ชรานั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ชรา ปราภ • ชราไม่ปราภ • ชราปราภนั้น ได้แก่ ความมีพินัย หัก ผสม หงอก ผิวน้ำหคหุเป็นต้น ชราไม่ปราภนั้น ได้แก่ความแปรไปแห่ง สังขารตามธรรมดา และท่านกล่าวว่า ชรานั้นไม่ใช่อยู่ที่พินัยเป็นต้น ไม่ใช่เป็นของเห็นได้ด้วยตา คำที่ท่านหมายถึงชราปกปัค คือ หมายถึงความแก่เรื่อย ๆ ไปแห่งรูปกาย สังขาร เช่นเด็กอ่อนกลายเป็นเด็กแก่ เป็นต้น

บาลี

ต่อไปนี้ ว่าด้วยมรณะ ตามวาระพระบาลีอันมีในปฏิสัมภิทามรรค ว่า มรณะนั้น ได้แก่ความจติ กิริยาจติ ความแตก ความหายไป มัจจุ มรณะ กาลกิริยา ความแตกไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย ความทิ้งซาก ความ ซากแห่งชีวิตอินทรีย์ ดังนี้ ในตอนนั้น ขอให้พึงเข้าใจว่า ท่านไม่ได้ กล่าวถึงพยาธิเลย ท่านข้ามพยาธิเสีย ทักกล่าวถึงพยาธินั้น มีอยู่ใน คัมภีรอื่น พระสูตรอื่น เพราะฉะนั้น ในคัมภีรนี้จึงไม่ได้มีการแสดงไว้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ควรทราบว่ ถึงแม้ว่าพยาธิทุกขมีอยู่ในลำดับแห่ง ชราทุกขก็จริง ควรทราบว่าท่านไม่ได้กล่าวไว้ เพราะเป็นอันกล่าวถึง พยาธิทุกข ด้วยคำว่าทุกขกายแล้ว ฯ ในคำว่า แม้มรณะก็เป็นทุกขนั้น มีคำอธิบายว่า มรณะมีอยู่ ๒ อย่าง คือ ลักษณะแห่งธรรมอันมีปัจจัย ตกแต่ง • ความขาดไปแห่งความเนื่องกันแห่งชีวิตอินทรีย์ซึ่งนับเข้า ในภพอันเดียวกัน • ข้อหลังนี้ ประสงค์เอาในที่นี้ มรณะนั้น มีขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย ถึงแม้ว่าอุปกมมรณะก็ดี สรสมรณะก็ดี อายุรขมรณะก็ดี ปุณฺณุกขมรณะก็ดี ก็รวมเรียกว่ามรณะ ฯ ขณิก-

มรณะ คือ ความตายชั่วขณะกิต^{๘๔} สมมติมรณะ คือ ความตายตามสมมติกิต^{๘๕}
 สมุจเฉทมรณะ คือ ความตายด้วยการตัดขาดกิต^{๘๖} ทั้ง ๓ นี้ แยกออกไป
 ไปจากมรณะที่เข้ามาแล้ว คือ ความแตกแห่งรูปธรรม อรูปธรรม ในเวลา
 ชีวิตอินทรีย์ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่าขณิกมรณะ คือ ความตายชั่วขณะ ฯ
 คำว่า นายคิสตายกิต^{๘๗} นายบุศตายกิต^{๘๘} คำว่า ข้าวกล้าตายกิต^{๘๙} ต้นไม้
 ตายกิต^{๙๐} อันนี้ เรียกว่าสมมติมรณะ คือ ความตายตามสมมติ เพราะ
 เหตุไรจึงเรียกว่าความตายตามสมมติ เพราะเหตุว่า เมื่อว่าโดยปรมัตถ์
 แล้ว คำว่า นายคิสหรือนายบุศไม่มี เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้ว คำว่า
 ข้าวกล้าตาย ต้นไม้ตายนั้นไม่ถูก เพราะข้าวกล้าและต้นไม้นั้นไม่มีชีวิต
 อินทรีย์ ฯ กาลกิริยาของพระขณาสพซึ่งไม่มีปฏิสนธอีก ชื่อว่าสมุจ-
 เฉทมรณะ แปลว่า ความตายอย่างเด็ดขาด ฯ สมมติมรณะภาย
 นอก ยกเว้นสมมติมรณะที่เข้ามาแล้วนี้ กับยกเว้นสมุจเฉทมรณะเสีย
 จัดเข้าในชื่อว่า ความขาดไปแห่งความเนื่องกันแห่งอินทรีย์ ตามที่กล่าว
 มาแล้ว ฯ มรณะนั้น ชื่อว่าเป็นทุกซ์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกซ์ ฯ เพราะ
 ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ทุกซ์ในใจอันใด ซึ่งมีแก่ผู้ทำบาป ที่แลเห็น
 เครื่องหมายแห่งบาปกิต^{๙๑} มียักษ์แก่ผู้ทำบุญ ซึ่งจะพลัดพรากจากของรัก
 ในเวลาใกล้จะตายกิต^{๙๒} ทุกซ์ที่เกิดจากการถูกจองจำ ถูกตัดอวัยวะ
 น้อยใหญ่เป็นต้นกิต^{๙๓} ทุกซ์ที่เสียดแทงอยู่ในกายกิต^{๙๔} ทุกซ์เหล่านั้น ก็มี
 มรณะเป็นที่ตั้ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มรณะเป็นทุกซ์ ดังน

ในอรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรว่า คำว่า จิตัน^{๙๕} เป็นคำชดถึง
 สภาวะ คำว่า ความจิตัน^{๙๖} เป็นคำชดถึงอาการ ขันธ์ทั้งหลายของผู้ถึง
 มรณะย่อมแตกไป ย่อมอันตรธานไป ย่อมถึงซึ่งความไม่เห็น เพราะ
 ฉะนั้น ความแตกไป ความอันตรธานไป จึงเรียกว่ามรณะ คำว่า
 มัจจมรณะนั้น ไม่ใช่ขณิกมรณะ คือ ไม่ใช่ความตายชั่วขณะ คำว่า
 กาลกิริยานั้น หมายถึงกาลเวลาตาย คำทั้งปวงนี้ เป็นคำสมมติทั้งนั้น
 คำว่า ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายชื่อว่ามรณะนั้น เป็นคำปรมัตถ์ คือ
 ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย ซึ่งมีประเภท ๑ ประเภท ๖ และประเภท ๘

๑๕๐ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ในภพทั้งหลาย มีภพซึ่งมีขั้นที่ ๑ เป็นต้น ย่อมไม่มีแก่บุคคล ย่อม
แก่ขั้นทั้งหลายเท่านั้น แต่เมื่อความแตกแห่งขั้นทั้งหลายมีอยู่ ก็มี
คำเรียกกันว่าบุคคลตาย คำว่า การทิ้งซากนั้น ได้แก่ การทิ้งอติภาพ ฯ
ด้วยว่า อติภาพของผู้ถึงซึ่งความตาย ย่อมตกอยู่เหมือนกับท่อนไม้ซึ่ง
ไม่มีประโยชน์ เพราะฉะนั้น ความทิ้งซากจึงเรียกว่ามรณะ ก็คือความ
ขาดแห่งชีวิตอนัตตีย์ ชื่อว่ามรณะนั้น ว่าโดยปรมาตมโดยอาการทั้งปวง
แต่เมื่อว่าโดยสมมติก็ต้องว่า คนนั้นตาย คนนั้นตาย โลกทั้งหลายถือเอา
ความขาดแห่งชีวิตอนัตตีย์ มากล่าวกันว่า นายคิสตาย นายบุสตาย
ดังนี้

บาลี

ก่อนไป ว่าด้วยโลกทุกข์ ตามวาระพระบาลีในอัมภีรปฏิสัมภิทามรรค
นั้นว่า โลกทุกข์นั้น ได้แก่ ความเหงใจ การเหงใจ กิริยาเหงใจ ความ
เหงในภายใน ความเหงไปรอบในภายใน ความเฝ้ารอบแห่งจิต
ความโหม่นส ลุศรคือความโกรธ ของบุคคลผู้ได้รับทุกข์อย่างใดอย่าง
หนึ่ง เช่น ญาตวิบัติ หรือทรัพย์วิบัติ หรือเกิดโรค หรือเสียสละ
เสียหิฏฐิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความโศกนั้น ได้แก่ ความเร่าร้อน ซึ่งมีการตรม
เตรียมในภายในแห่งผู้ได้รับทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์โดยที่ญาตวิบัติเป็นต้น
เป็นลักษณะ ความโศกนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะตัวเองก็เป็นทุกข์ และ
เป็นเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ ด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความโศก
ย่อมแห่งหัวใจของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกับลุศรที่อาบด้วยยาพิษ ความ
โศก ย่อมทำให้ร้อนใจ เหมือนพญาอัคคีทัตนาคราช พ่นพิษฉะนั้น
ความโศกย่อมนำมาซึ่งพยาธิ และชรา มรณะ เพราะฉะนั้น ความโศก

จึงเรียกว่าทุกข์ ดังนี้

ในอรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นว่า ความโศกนั้น ได้แก่ ความแค้นใจ ซึ่งเกิดแก่ผู้ได้รับทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง มีญาติวิบัติ และ ถูกมัจฉิ จองจำ เป็นต้น สิ่งที่ทำให้แค้น เรียกว่าความโศก ดังนี้ สันเนอความในเทศนาถกกันไว้เพียงเท่านั้น.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยปริเทวทุกข์เป็นต้น

ปริเทโว นาม ฌาติพยุสนาทัหิ ฌญจสฺส จ วิปลาโป ทุกฺโข
ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต ทุกฺขตฺถุโต จ ฯ เตเนคํ วุจฺจตีติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๗
ว่าด้วยปริเทวทุกข์เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

คำว่า ปริเทวทุกข์เป็นต้น ซึ่งจักยกขึ้นแสดงในกัณฑ์นี้นั้น คือ
ว่าด้วยทุกข์อริยสัจ อันเกี่ยวกับปริเหวะ ๑ เกี่ยวกับทุกข์ ๑ เกี่ยวกับ
โทมนัส ๑ เกี่ยวกับอุปายาส ๑ อัปปิเยหิวิปปโยคะ ๑ ปิเยหิวิปปโยคะ ๑
ยัมปิจฉังนลฺพกตฺติ ๑ บัญญาปาทานฉนฺธ ๑ ดังนี้ คำเหล่านี้ มีคำอธิบายไว้
ในพระบาลีว่า ความพูดเพ้อ คือ ความบ่นความว่าของผู้ที่ได้รับทุกข์ต่าง ๆ
เช่น ทุกข์ด้วยญาติวิบัติ ทรัพย์วิบัติ หรือเกิดโรคภัยไข้เจ็บ หรือเสียศัล
เสียทัญญี อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ ในอรรถกถาว่า ความบ่นเพ้อของผู้ที่ได้รับ

ทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์ด้วยญาติวิบัติเป็นต้น เรียกว่าปริเทวทุกข์ เพราะเหตุ
ว่า ความบั่นเข็มนั้น เป็นทุกข์สังขาร ๑ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อื่น ๆ ๑
เพราะฉะนั้น พระโหราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ถูกเสียบแทงด้วย
ลูกศร คือความเศร้าโศกแล้วบ่นเพ้อรำไร ได้รับความทุกข์อันใด ซึ่งเป็น
ทุกข์มีประมาณยิ่ง ถึงกับทำให้คอแห้ง ริมฝีปากแห้ง เพดานแห้ง
ความทุกข์อันนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเรียกว่าปริเทวทุกข์ ดังนี้

คำว่า ทุกข์นั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความทุกข์กาย ความลำบาก
กาย คือ ความลำบากอันเกิดด้วยสัมผัสทางกาย ฯ ในอรรถกถาว่า
ความทุกข์กายนั้น มีการบีบคั้นกายเป็นลักษณะ ความบีบคั้นกาย เรียกว่า
เป็นทุกข์นั้น เพราะเป็นทุกข์ทุกข์ ๑ นามาสังทุกข์ทางใจ ๑ เพราะฉะนั้น
พระโหราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ทุกข์นี้ ย่อมบีบคั้นกาย ย่อมทำให้เกิด
ทุกข์ใจยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ความบีบคั้นกาย จึงเรียกว่าทุกข์ ดังนี้

คำว่า โทมนัสนั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความไม่สบายใจ ความ
ทุกข์ใจ ความทุกข์อันเกิดจากสัมผัสทางใจ ฯ ในอรรถกถาว่า โทมนัส
นั้น ได้แก่ความทุกข์ใจ ซึ่งมีการบีบคั้นใจเป็นลักษณะ ความบีบคั้นใจ
ชื่อว่า เป็นทุกข์นั้น เพราะเป็นทุกข์ทุกข์ ๑ เพราะนามาสังทุกข์ทางกาย ๑
เพราะนามาสังทุกข์ต่าง ๆ ๑ ด้วยว่าผู้เหิบพร้อมด้วยทุกข์ทางใจ ย่อมถึง
กับสยายผม ทบอก หม่นเวียน กระโดดโลดเต้น มาตัวเองตายด้วยสาตรา
ก็มี ด้วยยาพิษก็มี ด้วยผูกคอตายก็มี กระโดดเข้ากองไฟก็มี เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ความบีบคั้นจิต ความบีบคั้นกาย อันนามาสัง
ทุกข์ เรียกว่าโทมนัส ดังนี้ ฯ ได้ใจความตามที่ว่ามานี้ว่า โทมนัสนั้น
ได้แก่ความลำบากใจ คือ ความทุกข์ใจ

คำว่า อปายาสนั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความอดัดใจของผู้ที่ได้
รับทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์ด้วยญาติวิบัติ ทรัพย์วิบัติ เกิดโรคภัยไข้เจ็บ เสียบ
ศีล เสียบทugendเป็นต้น ฯ ในอรรถกถาว่า อปายาสนั้น ได้แก่ โทสะ
อันอบรมด้วยทุกข์ทางใจอย่างยิ่ง ของผู้ที่มีญาติวิบัติเป็นต้น เป็นของที่
นับเข้าในสังขารชั้นนี้ อปายาสนั้น จัดว่าเป็นทุกข์อันหนึ่ง เพราะเป็น

ทุกข์สังขาร ๑ เป็นเครื่องเผาจิต ๑ เป็นเครื่องทำให้ลำบากกาย ๑ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ความเผาจิต ความลำบากกาย ซึ่งเป็นทุกข์อย่างนี้ เรียกว่าอุปายาส ดังนี้

คำว่า โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ทั้ง ๓ นี้ มีอาการคล้าย ๆ กัน ควรรู้ด้วยคำอุปมา ดังกล่าวต่อไป คือ โสกะนั้น เปรียบเหมือนกับของที่สุกในภายในภาชนะ ปริเทวะนั้น เปรียบเหมือนกับของที่สุกด้วยไฟอันแรงกล้าแล้วไหลออกไปนอกภาชนะ อุปายาสนั้น เปรียบเหมือนกับของสุกในภายในภาชนะซึ่งมีอยู่น้อย ไม่พอจะไหลออกจากภาชนะได้ แล้วสุกไปแห้งไป จนกระทั่งหมดไปในภาชนะ

คำว่า อปปีเยหิ สัมปโยคทุกข์นั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความประจวบกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งไม่น่ารักใคร่พอใจ หรือประจวบกับสิ่งที่มุ่งทุกข์ภัยให้แก่ตน ฯ ในอรรถกถาว่า อปปีเยหิ สัมปโยคทุกข์นั้น ได้แก่ความประจวบกับสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พอได้เห็นสัตว์และสังขาร ซึ่งไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ ก็เกิดความทุกข์ใจขึ้นก่อน ความทุกข์ใจอันนี้ พระพุทธเจ้าทรงเรียกว่าทุกข์ ประจวบกับสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก ดังนี้ ฯ ได้ใจความว่า อปปีเยหิ สัมปโยคทุกข์นั้น ได้แก่ความทุกข์ใจด้วยการได้พบปะสมาคม หรืออยู่ร่วมกันร่วมกับสัตว์ ที่ สิ่งของ ซึ่งไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ

ปิเยหิ วิปปโยคทุกข์นั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความพลัดพรากจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ หรือความพลัดพรากจากบุคคลผู้มุ่งประโยชน์สุขให้แก่ตน คือ มารดาบิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต ในอรรถกถาว่า ปิเยหิวิปปโยคทุกข์นั้น ได้แก่ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ ดังนี้ ฯ ได้ใจความว่า ปิเยหิวิปปโยคทุกข์นั้น ได้แก่ทุกข์อันเกิดด้วยความพลัดพราก จากของรักของชอบใจ ทั้งคน สัตว์ ที่ สิ่งของ ฯ คำว่า สัตว์ และสังขารนั้น

๑๔๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

มีคำอธิบายว่า สิ่งที่มีชีวิตทั้งสามเรียกว่าสัตว์ เพราะเป็นผู้ของอยู่ด้วยกิเลส
สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งสาม เรียกว่าสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลตกแต่งขึ้น ๆ
สิ่งใดที่กรรมตกแต่งขึ้น สิ่งนั้นเรียกว่าสัตว์ สิ่งใดที่บุคคลตกแต่งขึ้น สิ่งนั้น
เรียกว่าสังขาร แต่คำว่าสังขารนั้น ยังหมายถึงสิ่งมีชีวิต เป็นแต่ว่า ถ้า
ในที่ใดมีคำเรียกคู่กันไปกับคำว่าสัตว์ ในที่นั้นจงเข้าใจเถิดว่า สิ่งที่มีชีวิต
ทั้งสามเรียกว่าสัตว์ สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งสาม เรียกว่าสังขาร

คำว่า ขัมปิฉังนลัทธิทุกขังนั้น ในพระบาลีว่า สัตว์โลกทั้งหลายที่
มีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา มีโสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปา-
ยาส เป็นธรรมดา ย่อมปรารภกันว่า ขออย่าให้เราจักเกิด แก่ เจ็บ ตาย เลย
ขออย่าให้เรา มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเลย แต่ก็ยังไม่สมปรารถนา
ของเขา ความไม่สมปรารถนาของเขานั้นแหละ เรียกว่า ขัมปิฉังนลัทธิ-
ทุกขัง ๆ ในอรรถกถาว่า ความปรารถนาในสิ่งที่ไม่ควรได้ เมื่อไม่ได้ตามความ
ปรารถนา ก็เป็นทุกข์ ทุกข์อันนั้น เรียกว่าขัมปิฉังนลัทธิทุกขัง ที่เรียกว่า
ความปรารถนาไม่สมหวังเป็นทุกข์นั้น ก็เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะ
ฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ทุกข์อันใด ซึ่งสำเร็จด้วยความ
กระทบใจ ซึ่งเกิดแก่สัตว์โลกทั้งหลาย ทุกข์อันนั้น ย่อมมีเพราะปรารถนา
ซึ่งสิ่งที่ไม่ควรได้เป็นต้นเหตุ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระโลกเชษฐเจ้าจึงทรง
เรียกทุกข์อันนั้นว่า ขัมปิฉังนลัทธิทุกขัง ดังนี้ ๆ ได้ใจความว่า ขัมปิฉังน-
ลัทธิทุกขังนั้น ได้แก่ทุกข์ที่ไม่สมหวัง

คำว่า บัญจุปาทานขันธทุกขังนั้น ในพระบาลีว่า บัญจุปาทานขันธ
คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ นี้แหละ
เป็นทุกข์โดยย่อ ๆ ในอรรถกถาว่า ทุกข์นั้น ใคร ๆ ไม่อาจแสดงให้สิ้น
เชิงได้ ว่ามีกี่เลสหักหมื่นอย่าง เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้รวมทุกข์ทั้งสาม
กล่าวไว้ในขันธ ๕ ว่า เมื่อว่าโดยย่อแล้ว ทุกข์ก็คือขันธ ๕ ด้วยว่าขันธ ๕ ย่อม
เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ต่าง ๆ ทุกข์ต่าง ๆ ย่อมเกิดในขันธ ๕ ทั้งนี้ ขันธ ๕ นั้น
เปรียบเหมือนกับลูกข้างลูกคลื่น ทุกข์ต่าง ๆ นั้นเปรียบเหมือนกับการขว้าง
การเคาะ ซึ่งลูกข้างลูกคลื่น ขันธ ๕ เปรียบเหมือนกับโคกระบือ ทุกข์ต่าง ๆ

เปรียบเหมือนกับเหล็บบงเป็นต้น ชั้น ๕ เปรียบเหมือนกับนา ทุกข์ต่างๆ
เปรียบเหมือนกับคนเกวข้าว ชั้น ๕ เปรียบเหมือนกับชาวบ้าน ทุกข์ต่างๆ
เปรียบเหมือนกับโจรปล้นบ้าน ชั้น ๕ เปรียบเหมือนกับพินนา ทดิน ทุกข์
ต่างๆ เปรียบเหมือนกับสิ่งทั้งนอกบนพื้นดิน มีหญ้าและเครือไม้เป็นต้น
ชั้น ๕ เปรียบเหมือนกับต้นไม้ ทุกข์ต่างๆ เปรียบเหมือนกับดอกไม้ ผลไม้
ใบไม้ ฯ ชาติทุกข์ เป็นทุกข์เบื้องต้นแห่งชั้น ๕ ขราทุกข์
เป็นทุกข์ท่ามกลางแห่งชั้น ๕ มรณทุกข์ เป็นทุกข์สุดท้ายแห่งชั้น ๕
โสภณทุกข์ เป็นทุกข์แผดเผาของผู้ที่ได้รับความทุกข์ต่างๆ เช่น ทุกข์
ในเวลาใกล้จะตายเป็นต้น ปริเทวทุกข์ เป็นทุกข์ที่ทำให้บั่นเพื่อ
ด้วยอดทนไม่ได้ ทุกข์กาย เป็นทุกข์ที่เกิดด้วยธาตุกำเริบก็มี เกิด
ด้วยได้ถูกต้องกับสิ่งซึ่งไม่เป็นที่พอใจก็มี โทมนัสทุกข์ เป็นทุกข์ทางใจ
ซึ่งเกิดขึ้นด้วยความกระหายใจในสิ่งนั้น ฯ อุปายาสทุกข์ เป็นทุกข์ถอนใจ
ที่เกิดขึ้นด้วยความเศร้าใจเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ยัมปิฉฉนลัพภติทุกข์
เป็นทุกข์ของผู้เสียความประสงค์ เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแจกทุกข์
เป็นอย่างๆ ไป ดังที่ทรงแจกมาแล้ว ก็ทรงเห็นว่าไม่มีที่สิ้นสุด จึง
ได้ตรัสว่า เมื่อว่าโดยย่อแล้ว ทุกข์ก็คือชั้น ๕ ดังนี้ ได้ใจความว่า
อุปาทานชั้นนั้น ได้แก่ทุกข์ชั้น ๕ เมื่อกล่าวถึง คำว่า ทุกข์ชั้น ๕
แล้ว ก็เป็นอันกล่าวถึงทุกข์ทั้งปวง เพราะเหตุว่า ทุกข์ทั้งปวงย่อมรวม
อยู่ในชั้น ๕ ทั้งนี้ ไม่นอกออกไปจากชั้น ๕

เท่าที่กล่าวมาแล้ว ว่าด้วยทุกข์สิ่งหนึ่งนั้น ในทุกข์สิ่งนั้น พระพุทธเจ้า
ได้ทรงแสดงทุกข์ไว้ว่า ได้แก่ชาติทุกข์ ๑ ขราทุกข์ ๑ พยาธิทุกข์ ๑ มรณทุกข์ ๑
โสภณทุกข์ ๑ ปริเทวทุกข์ ๑ ทุกขทุกข์ ๑ โทมนัสทุกข์ ๑ อุปายาสทุกข์ ๑
อัปปิเบหิสัมปโยคทุกข์ ๑ บัยวิปปโยคทุกข์ ๑ ยัมปิฉฉนลัพภติทุกข์ ๑
บัญญัติอุปาทานชั้นทุกข์ ๑ ดังนี้ เป็นอันสิ้นเนื้อความในทุกข์อริยสัจเพียงเท่านั้น.

เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยสมุทัยอริยสัจ

ยายั คณฺหาติ ยา อัย คณฺหา ฯ ไปโนพฺภวีกาติ ปุณฺนพฺภกฺกณฺ
ปุณฺนพฺภโว โส สัลลสมฺมุตฺตมํ ไปโนพฺภวีกาติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๘
ว่าด้วยสมุทัยอริยสัจ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็คำว่า สมุทัยอริยสัจ แปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้า คือ
สมุทัย ฯ สมุทัยนั้น แปลว่า เหตุให้เกิด ๆ นั้น ได้แก่เหตุให้เกิด
ทุกข์ ๆ นั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่คณฺหาอันทำให้เกิดอีก อันประกอบ
ด้วยความปลอดภัย อันยืนค้ำในสิ่งนั้น ๆ คณฺหานั้น เมื่อว่าโดย
ประเภท ได้แก่กามคณฺหา ภวคณฺหา วิภวคณฺหา คณฺหาทั้ง ๓ ประการ
นี้ เมื่อจะเกิดก็เกิดในบิยรูป สาครูป เมื่อจะตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ในบิยรูป
สาครูป ฯ บิยรูป สาครูปนั้น แปลว่า สิ่งที่รักที่พอใจ ๆ นั้น มีทั้งที่ตาแล
เห็น และตาไม่แลเห็น ท่านจำแนกไว้เป็น ๑๐ หมวด ๑๐ หมู่ ๑๐ ประการ
ด้วยกัน คือ ท่านจำแนกไว้ว่า ได้แก่อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฺฐพฺพะ ชรณารมณฺ ๑ วิญญาน ๖ คือ จักขุวิญญาน โสทวิญญาน
ฆานวิญญาน จิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน ๑ สัมผัส ๖
คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆานสัมผัส จิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนสัมผัส ๑ เวทนา ๖ คือ เวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัส โสทสัมผัส

ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ สัมผัสขันธ์ กายขันธ์ มโนขันธ์ • สัญญา ๖ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา • สัญเจตนา ๖ คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา • ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา • วิทก ๖ คือ รูปวิทก สัททวิทก คันธวิทก รสวิทก โผฏฐัพพวิทก ธรรมวิทก • วิจารณ์ ๖ คือ รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ • ธรรมวิจารณ์ • รวมเป็น ๑๐ หมวดด้วยกัน ดังนี้ ฯ ท่านทั้งหลายจงจับใจความไว้ว่า ตัณหา ๓ ประการนั้น บ่อเกิดในบิยรูป สาตรูป ทั้ง ๖๐ นั้น บ่อตั้งอยู่ในบิยรูป สาตรูป ทั้ง ๖๐ นั้น ทั้งจงจำไว้ว่า บิยรูป สาตรูป ทั้ง ๖๐ นั้น เมื่อย่อลงก็คงเป็น ๑๐ คือ อายตนะภายใน • ภายนอก • วิญญาณ • สัมผัส • เวทนา • สัญญา • สัญเจตนา • ตัณหา • วิทก • วิจารณ์ • ย่อลงมาอีกคงเหลือ ๒ คือ อายตนะภายในกับภายนอกเท่านั้น คำว่า ตัณหาเกิดในอายตนะภายในภายนอก และตั้งอยู่ในอายตนะภายในภายนอกนั้น พอเป็นที่เข้าใจได้ง่าย ด้วยว่า ตัณหาบ่อเกิดและตั้งอยู่ในอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ส่วนข้อที่ว่า ตัณหาเกิดและตั้งอยู่ในวิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิทก ๖ วิจารณ์ ๖ นั้น ยังเป็นที่เข้าใจได้ยาก หากจะตั้งปัญหาขึ้นว่า ตัณหาเกิดในวิญญาณ ๖ คือ เกิดในจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณนั้น คือ เกิดอย่างไร และตัณหาตั้งอยู่ในวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือ ตั้งอยู่อย่างไร ดังนี้ ก็จะตอบได้ยาก จะทำความเข้าใจให้แก่ผู้ที่คิดจะตอบ ถึงแม้ว่า ข้ออื่นๆ ต่อไปก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเราทั้งหลายจึงควรคิดให้เข้าใจในข้อนี้เสียก่อน เพราะเมื่อเข้าใจในข้อนี้แล้ว ก็จะเข้าใจในข้ออื่นต่อไป เพราะฉะนั้น จึงตอบปัญหาข้อนี้

ตามอัตโนมัตติไฉวว่า เมื่อเกิดจักขุวิญญาณ คือ ความรู้สึกทางตาขึ้น
แล้ว ตัณหาอันเกี่ยวกับสิ่งที่ตาได้เห็นนั้นก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว
ก็ตั้งอยู่ เมื่อเกิดโสตวิญญาณ คือ ความรู้สึกทางหู เกิดมานวิญญาณ
คือ ความรู้สึกทางจมูก เกิดชีวาวิญญาณ คือ ความรู้สึกทางลิ้น เกิด
กายวิญญาณ คือ ความรู้สึกทางกาย เกิดมโนวิญญาณ คือ ความรู้
สึกทางใจขึ้นแล้ว ตัณหาอันเกี่ยวกับสิ่งที่ได้รู้สึกทางจมูก และทาง
ลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น ก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ตั้งอยู่ ดังนั้น
เพราะฉะนั้น จึงได้ใจความในข้อต่อ ๆ ไปว่า เมื่อเกิดสัมผัสอันใด
ขึ้น ตัณหาที่เกิดในสัมผัสอันนั้น ตั้งอยู่ในสัมผัสอันนั้น เมื่อเวทนา
อันใดเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดในเวทนาอันนั้น ตั้งอยู่ในเวทนาอันนั้น
เมื่อสัญญาอันใดเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดและตั้งอยู่ในสัญญาอันนั้น เมื่อ
สัญญาเจตนาอันใดเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดและตั้งอยู่ ในสัญญาเจตนาอันนั้น
เมื่อตัณหาอันใดเกิดขึ้น ตัณหาอย่างอื่นก็เกิดและตั้งอยู่ในตัณหาอันนั้น
เมื่อวิคกวิจารณ์อันใดเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดและตั้งอยู่ในวิคกวิจารณ์นั้น
ดังนี้ ฯ ข้อที่ว่า ตัณหาเกิดในตัณหานั้น เป็นข้อที่น่าคิดว่า ตัณหา
เกิดในตัณหาอย่างไร เมื่อฟังดูแล้วก็น่าลำบากใจในการที่จะตอบ เพราะ
คำนี้เป็นคำที่ไม่มีเทียบในภาษาของเราได้โดยง่าย แต่เมื่อคิดให้ละเอียด
แล้ว ก็จะเห็นได้ว่า คำนี้เป็นคำที่เข้าใจง่าย เพราะฉะนั้น เมื่อ
มีผู้ถามว่า ตัณหาเกิดในตัณหานั้นคืออย่างไร ก็ให้ย้อนถามว่า คนเรา
เกิดที่ไหน เกิดในคนหรือในต้นไม้ หรือเกิดในหีบในห่อสิ่งใด เมื่อ
ย้อนถามอย่างนี้ เขาก็จะเข้าใจได้ทันทีว่า คนเราก็เกิดในคนเรา
จะไปเกิดในสัตว์ ในต้นไม้ ในหีบห่ออย่างไรได้ คนก็ต้องเกิดในตัวคน
สัตว์ก็ต้องเกิดในตัวสัตว์ เมื่อเขานึกได้อย่างนี้แล้ว เขาก็จะเข้าใจได้
ทันทีว่า คำว่า ตัณหาเกิดในตัณหานั้น ได้แก่ตัณหาใหม่เกิดใน
ตัณหาเก่า คือ ตัณหาอันใดเกิด ตัณหาอันนั้นก็เป็นที่เกิดของตัณหา
ใหม่ เปรียบเหมือนคนใดเกิดก่อน ต่อมาคนนั้นก็ต้องเป็นที่เกิดของ
คนภายหลัง คือ ได้เป็นพ่อเป็นแม่ของคนที่เกิดภายหลัง เพราะฉะนั้น

คำว่า ตัณหาเกิดในตัณหานั่น ก็ได้แก่ตัณหาใหม่เกิดในตัณหาเก่า เหมือนคนเกิดในคนฉะนั้น ถ้าอย่างนั้น หากจะเรียกว่า ตัณหาเก่าเป็น พ่อตัณหาแม่ตัณหาจะได้หรือไม่ ตอบว่า ได้ เมื่อได้ก็เป็นอันว่า ตัณหา ต้องมีลูกหลานเหลนต่อ ๆ กันไปไม่รู้จักสิ้นสุด อย่างนั้นซิ แก้วว่า อย่าง นั้น เพราะอะไร เพราะว่า ตัณหาเกิดแล้วก็เกิดอีก เกิดต่อ ๆ กัน ไป เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก หลาน เหลน กันเป็นลำดับไป เอาละ เป็นอันว่าได้ใจความแล้วว่า ตัณหาเกิดในตัณหา เหมือนคนเกิดในคน สัตว์เกิดในสัตว์ดังที่ว่าแล้ว ก็มีรูป สาครูป ซึ่งแบ่งเป็น ๑๐ หมวด ๆ ละ ๖ ๆ นั้น หากจะข้อยให้สั้นลงไปอีกจะได้หรือไม่ แก้วว่า ได้ คือ ข้อยลง ไปอีกก็มีเพียง ๒ อันได้แก่อายตนะภายในภายนอกเท่านั้น เพราะว่า วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจารณ์ ๖ หรือยกคำว่า ๖ ออกเสีย ก็เหลือเพียงวิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจารณ์ เท่านั้น สิ่งเหล่านี้ เกี่ยวกับอายตนะภายในนอก ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อจะข้อยให้เกิดที่อยู่แห่งตัณหาลงมาให้สั้นแล้ว จึงคง เหลือเพียง ๒ คือ อายตนะภายในภายนอกเท่านั้น ตัณหาทั้ง ๓ ประเภท นั้น เมื่อจะเกิด ก็เกิดในอายตนะภายในภายนอกทั้งนั้น คือ เกิดใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เมื่อจะตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ในอายตนะภายในภายนอกเหล่านี้ ๔ ตัณหาเกิดใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้น คืออย่างไร คือ เมื่อสัตว์โลกทั้งหลาย ได้เห็น ตา หู จมูก ลิ้น กายของตน และนึกถึงใจของตนแล้ว เกิด ความพอใจก็มี เกิดความไม่พอใจก็มี เมื่อเกิดความพอใจก็จัดเป็น กามตัณหา เมื่อมีความพอใจอย่างไรแล้ว ก็อยากให้เป็นอยู่อย่างนั้น ความอยากให้เป็นอยู่อย่างนั้น เรียกว่าภวตัณหา เมื่อไม่พอใจ ก็ไม่ ยากไหม้อยู่เป็นอยู่ ความไม่อยากไหม้อยู่เป็นอยู่นั้น เรียกว่าวิภว- ตัณหา ๔ ก็ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เกิดใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั้น คืออย่างไร คือ เมื่อได้เห็น

๑๕๐ พระสคตคันถปฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

รูป หึงเสียง ตมกลิ่น ลมรส ถูกต้องโณภูัพพะ นึกถึงอารมณ์ที่
พอใจแล้ว ก็เกิดความรัก ความชอบ ความอยากได้ ความต้องการ
ความรัก ความชอบ ความอยากได้ ความต้องการ ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น
รส โณภูัพพะ ธรรมารมณ์นั้นแหละ เป็นกามตัณหา เมื่อได้มาแล้ว
อยากให้เป็นของตนอยู่เสมอไป หรืออยากให้เป็นอย่างนั้นอยู่เสมอไป
ก็เป็นภวตัณหา เมื่อ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ ธรรมารมณ์
นั้นไม่เป็นที่พอใจของตน ตนก็ไม่อยากให้มีอยู่เป็นอยู่ ความไม่อยาก
ให้มีอยู่ เป็นอ้อยอย่างนั้นแหละ เป็นภวตัณหา แต่ตามอรรถกถา
แห่งคัมภีร์สัทธัมมปัสกาสินันว่า กามตัณหานั้น ได้แก่ความยินดีในกาม-
คุณ ๕ ภวตัณหานั้น ได้แก่ความยินดีในรูปภพ อรูปภพ รูปฌาน
อรูปฌาน วิภวตัณหานั้น ได้แก่ความยินดีอันประกอบด้วยขุณฺเฑททฏฐิ
คือ ความยินดีประกอบด้วยความเห็น ว่า สัตว์โลกตายแล้วขาดสูญ
คำว่า บิยรูป สาตรูปนั้น ในอรรถกถาคัมภีร์นั้นว่า ได้แก่ความรักและ
ความถวิล ส่วนตัณหาตั้งที่ว่ามาแล้วนั้น ว่าตามคัมภีร์อื่นนอกจาก
คัมภีร์นี้ ประกอบด้วยความรู้ ความเห็น ความเข้าใจ เป็นอคติใน-
มัตถาธิบาย ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงจำไว้เถิดว่า ตัณหานั้น ย่อมทำให้
เกิดอีก ย่อมประกอบด้วยความพลัดเปลี่ยนยินดี ย่อมยินดีในอารมณ์
นั้น ๆ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ตัณหานั้น ได้แก่ธรรมชาติที่ทำให้เกิด
อีก และธรรมชาติอันประกอบด้วยความพลัดเปลี่ยนยินดี อันยินดีใน
สิ่งนั้น ๆ คือ ยินดีในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ๆ ความยินดี
ในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ นั้นแหละ เป็นตัณหา แต่ว่าความ
ยินร้ายในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ก็เป็นตัณหาเหมือนกัน คือ
เป็นวิภวตัณหา ๆ หากจะแปลคำว่า ตัณหา ออกให้เป็นภาษาของเรา
แล้ว ก็ต้องแปลว่า ความสะดุ้ง ความสะดุ้งนั้น แปลออกไปอีกชั้น
หนึ่งว่า ความค้นรณ ๆ นั้น ได้แก่ความอยาก ๆ นั้น แยกออกเป็น ๓
ประการ คือ ความอยากได้ ๑ ความอยากให้มีอยู่เป็นอยู่ ๑ ความไม่
อยากให้มีอยู่เป็นอยู่ ๑ ดังนี้ สมนเณอความในเทศนาภคณฺฑนเพียงเท่านั้น.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๗๙

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยนิโรธอริยสัง

ตสฺสาเยว ทณฺหาชาติ เอตฺถ โย ตสฺเสว ทุกฺขสฺสาติ วตฺตพฺเพ
ยสฺมา สมุทฺชนิโรธเณ ทุกฺขํ นิรุชฺชนฺติ โน อญฺญาถาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗๙
ว่าด้วยนิโรธอริยสัง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้.

อรรถกถา

คำว่า นิโรธอริยสังนั้น แปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้า คือ
ความดับทุกข์ ๆ นั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่ความดับตัณหา คือ ความละ
ตัณหา ความคลายตัณหา ความหมดตัณหา ตัณหาที่จะละไป คลายไป
นั้น ก็ต้องละไปคลายไปในปัยรูป สาตรูป ทั้ง ๖๐ หมวด ดังที่ไว้แล้วใน
กัณฑ์ก่อน ได้ใจความตามพระบาลีว่า ความคลายตัณหา ความดับตัณหา
ความสละตัณหา ความเลิกตัณหา ความปล่อยตัณหา ความไม่เกาะ
เกี่ยวกับตัณหานั้นแหละ เป็นความดับทุกข์ เพราะว่าทุกข์เป็นผลเกิดมา
จากตัณหา เมื่อจะดับผลก็ต้องดับเหตุ เหตุให้เกิดทุกข์ก็คือตัณหา เพราะ
ฉะนั้น เมื่อจะดับทุกข์ ก็ต้องดับตัณหาจึงจะได้ ในอรรถกถาว่า พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายทรงประพฤต้อย่างราชสีห์ คือเมื่อจะทรงดับทุกข์ และทรงแสดงความ
ดับทุกข์ ก็ย่อมทรงดับเหตุ ทรงแสดงความดับเหตุ ไม่ดับผล ไม่แสดง
ความดับผล ส่วนพวกเดียรถีย์นอกพระพุทธศาสนา ย่อมถือตามเขียงอย่าง
สุนัข เพราะว่าเมื่อจะดับทุกข์ และแสดงความดับทุกข์ ก็ดับด้วยการ
ทำตนให้ลำบากในลัทธิต่าง ๆ และแสดงวิธีทำตนให้ลำบาก มีแสดงว่า การ
นอนในกลางกองไฟ เป็นการขำกิสสให้แห้ง ดังนี้ เป็นต้น ไม่ได้ปฏิบัติ

๑๕๒ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ในเหตุ ไม่ได้แสดงในเหตุ ดังนี้ ฯ คำว่า พระพุทธเจ้าประพจน์ดังราชสีห์
นั้น มีคำอธิบายตามคัมภีร์อื่น ๆ ว่า ธรรมดาราชสีห์เมื่อถูกยิงด้วยลูกศรแล้ว
ย่อมไม่เอื้อเฟื้อต่อลูกศร เห็นว่าลูกศรมาจากทางไหน มาจากผู้ใด ก็รับแล่น
ไปทำลายผู้นั้นเสีย ด้วยเห็นว่าผู้นั้นยังมีอยู่ทราบใด ลูกศรก็จะต้องมาถูกตัว
ทราบนั้น คำว่า พวกเดียรถีย์เปรียบเหมือนสุนัขจิ้งจอก คือ ธรรมดาสุนัขเมื่อ
ถูกขว้างด้วยไม้ค้อนก้อนหินแล้ว ก็วิ่งหนีไม้ค้อนก้อนหินไว้ ไม่มุ่งที่จะไปทำ
ร้ายผู้ขว้างไม้ค้อนก้อนหินมาถูกตน ดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อพระพุทธองค์
จะทรงแสดงความดับทุกข์ จึงทรงแสดงความดับตัณหา ก็คำว่า ความคลาย
ตัณหานั้น ได้แก่ความคลายตัณหาด้วยอริยมรรค คำว่า ความดับตัณหานั้น
ก็ให้แก่ความดับตัณหาด้วยอริยมรรค คำว่า ความคลายตัณหา ความสละ
ตัณหา ความเลิกตัณหา ความปล่อยตัณหา ความไม่อาลัยตัณหา เหล่านี้
เมื่อว่าโดยปรมาตถ์ ก็ได้แก่นิพพาน เพราะเหตุว่า ตัณหาย่อมคลายไปสิ้น
ย่อมดับไปสิ้น ย่อมถูกสละไป ย่อมถูกเลิกไป ถูกปล่อยไป ไม่เกาะเกี่ยว
ไว้ ก็เพราะได้อาศัยนิพพาน เพราะฉะนั้น นิพพานจึงเรียกว่าความ
สละตัณหา ความเลิกตัณหา ความปล่อยตัณหา ความไม่อาลัยกับตัณหา
คำว่า นิพพาน คำเดียวนี้ มีชื่อหลายอย่าง ชื่อว่าความคลายโดยไม่เหลือ
ก็มี ความดับโดยไม่เหลือก็มี ความสละก็มี ความเลิกก็มี ความปล่อย
ก็มี ความไม่ละอาลัยก็มี ความสละราคะก็มี ความสละโทสะก็มี ความสละ
โมหะก็มี ความสละตัณหากมี ความไม่เกิดก็มี ความไม่เป็นไปก็มี ความ
ไม่มีนิมิตก็มี ความไม่มีที่ติงก็มี ความไม่ประมวลมามี ความไม่มี
ปฏิสนธิก็มี ความไม่มีอุปัทภมี ความไม่มีคติก็มี ความไม่เกิดก็มี ความ
ไม่แก่ก็มี ความไม่เจ็บก็มี ความไม่ตายก็มี ความไม่โสภะเศร้าก็มี ความ
ไม่บั่นเพื่อยก็มี ความไม่คล่องค้อมก็มี ความไม่เศร้าหมองก็มี ดังนี้ เป็นต้น
ข้อที่องค์สมเด็จพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงความดับทุกข์ว่า ต้องดับตัณหา
นั้น เพราะตัณหาเป็นรากเหง้าของทุกข์ ผู้จะดับตัณหา ก็ต้องตัดรากเหง้า
เปรียบเหมือนบุรุษ เมื่อมีเห็บวบนวม หรือเห็บนาเต้า เกิดอยู่ที่หน้า
ของตน เมื่อตนคิดอยากจะทำลายเห็บ ก็สาวเห็บวบนวม หรือเห็บนา

เท่านั้นไปตั้งแต่ยอดถึงโคน แล้วขาดโคนต้นทั้งเสีย พร้อมทั้งรากเหง้า
 เกรียวบวบขมและเกี๋ยงนาเท่านั้นก็ไม่เกิดอีกต่อไป ข้อนั้นใด ผู้ที่มุ่งจะ
 ดับทุกข์ ก็ต้องสาวไปจนถึงต้นเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหา แล้วถอนราก
 ตัณหาเสีย เมื่อถอนรากตัณหาเสียได้แล้ว ทุกข์ก็ไม่เกิดอีกต่อไป
 เหมือนกันฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง คนทั้งหลายจับพวกโจรมาโคแล้ว ก็นำ
 ไปฆ่าทางประตูทิศตะวันตกแห่งพระนคร แล้วก็มีผู้กล่าวกันว่า โจรใน
 ดงถูกฆ่าแล้วฉันใด ตัณหาซึ่งมีอยู่ในจิตเป็นต้น เปรียบเหมือนโจร
 ในดง ตัณหาซึ่งได้อาศัณิพพานแล้วดับในนิพพาน เปรียบเหมือนโจรที่
 ถูกฆ่าทางประตูทิศใต้ แห่งพระนครฉันนั้น เมื่อตัณหาดับไปแล้วอย่าง
 นั้น ก็ไม่ปรากฏขึ้นอีกในสิ่งนั้น ๆ เปรียบเหมือนพวกโจรในดง ซึ่งไม่
 ปรากฏขึ้นอีกฉะนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแสดง ความ
 ดับตัณหา จึงได้ทรงแสดงว่า เมื่อตัณหาจะถูกละไป และดับไป ก็ย่อม
 ถูกละไป ดับไปในปิยรูป สาทรูป ดังนี้ ๆ คำว่า ถูกละไปหรือดับไปใน
 นั้น หมายไม่เกิดอีกต่อไป ถ้าละแล้วยังเกิดอีก หรือดับแล้วยังเกิดอีก
 ก็ยังไม่เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ยังไม่เป็นความดับทุกข์ ซึ่งเป็นความ
 จริงของพระอริยเจ้า

ธรรมดาต้นไม้ เมื่อรากแก้วกับรากทั้ง ๔ ซึ่งเข้าไปในทิศใหญ่ทั้ง ๔
 ยังดื้ออยู่ตราบใด ถึงแม้ว่าต้นไม้จะถูกตัดกิ่งก้านรานใบ หรือถูกตัด
 ลำต้นแล้วก็ตาม ก็ยังงอกได้อีกฉันใด เมื่อตัณหาซึ่งอยู่ ทุกข์ต่าง ๆ ก็ยัง
 เกิดได้อีกฉันนั้น ก็คำว่า ตัณหาดับไปในปิยรูป สาทรูป คือ ดับไปในสิ่งที่
 รักใคร่พอ ซึ่งขอลงเป็น ๒ แผนก คือ หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ
 แผนก ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แผนก ๑ นั้น
 คือ อย่างไร มีคำแก้ไว้ว่า ตัณหาซึ่งดับใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป
 เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั้น ได้แก้ตัณหาหมดไปในเรื่อง
 ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมา-
 รมณ์ หูตงาย ๆ ก็คือ เมื่อความรักใคร่พอใจใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย

ใจ รูป เสียง รส โสณัพพะ ธรรมารมณ์ หมตไปแล้ว ก็เรียกว่า
คณหาดับไปโน ตา หู จมก ล้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โสณ-
ัพพะ ธรรมารมณ์ เมื่อกล่าวโดยยอกคือ คณหาเกิดที่ใดก็ดับที่นั้น
เกิดที่ตาก็ดับที่ตา เกิดที่หูก็ดับที่หู เกิดที่จมกก็ดับที่จมก เกิดที่ล้นก็ดับ
ที่ล้น เกิดที่กายก็ดับที่กาย เกิดที่ใจก็ดับที่ใจ หากจะมีคำถามว่า ขั้วว่า
คณหาเกิดที่ใดดับที่นั้น คือ เกิดที่ตาคับที่ตาเป็นต้นนั้น หมายความว่า
อย่างไร หมายความว่า ความอยากได้ม้อยในสิ่งใด ความอยากให้สิ่ง
ใดม้อย เป็นม้อย ความไม่อยากให้สิ่งใดม้อยเป็นม้อย เมื่อหมดความอยาก
ได้ในสิ่งนั้นม้อยเป็นม้อย หมดความไม่อยากได้สิ่งนั้นม้อยเป็นม้อย ก็
เรียกว่าหมดคณหาทั้ง ๑ ประการ การที่คณหาทั้ง ๑ ประการ หมตไปนั้น
แหละ เรียกว่าการดับคณหา การดับคณหานั้นแหละ เรียกว่าการดับ
ทุกข์ ๆ นั้น เรียกตามปรมาตถ์ว่า นิพพาน เพราะวานิพพานเป็นที่ดับทุกข์
หากจะมีคำถามว่า นิพพานซึ่งเป็นที่ดับทุกข์นั้น อยู่ที่ไหน ก็จะมีคำ
ตอบว่า ช้ที่อยู่ไม่ได้ เพราะวานิพพานนั้นไม่มีอยู่ในโลก ม้อยนอกโลก
ทั้งนั้น หากจะมีคำถามว่า นอกโลกนั้นคือนอกโลกอะไร ก็จะต้องตอบ
ว่า นอกโลกอันนี้ นอกโลกอันอื่น คือ นิพพานอยู่ในโลกอันนั้น คือ ใน
โลกมนุษย์นี้ก็ไม่ใช่ อยู่ในโลกอื่น ๆ คือ ในโลกสวรรค์ หรือโลกนรก
โลกเบรค โลกอสุรกาย โลกคิริงจาน ก็ไม่ใช่ นิพพานนั้นไม่ใช่โลกนี้
ไม่ใช่โลกอื่น ไม่ใช่เป็นที่ไปถึงมาถึงด้วยเท้า เหมือนที่ไปทำกรรมตา
นิพพานนั้น ไม่มีที่ตั้งอยู่เหมือนของกรรมตา ไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย
เหมือนสิ่งอื่น ๆ หากจะถามว่า เมื่อกล้นเอาความเข้าใจจริง ๆ แล้ว
นิพพานนั้นจะได้แก่สิ่งอันใด ต้องตอบว่า ได้แก่ความสันทุกข์ ความหมด
ทุกข์ หากจะถามว่า นิพพานนั้นอยู่ที่ไหน ก็จะต้องตอบว่า ที่สุดแห่ง
ทุกข์อยู่ที่ไหนนิพพานก็อยู่ที่นั้น ที่สุดแห่งทุกข์นั้น ก็คือที่สันทุกข์ ๆ นั้น
ก็คือเมื่อสันคณหา เมื่อจิตใจของคนเราสันคณหาเมื่อใด ก็เป็นอันสันทุกข์
เมื่อนั้น เป็นอันว่าได้สำเร็จนิพพานเมื่อนั้น ดังนี้

เอว่ กัมม ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยมรรคสัง

อภยเมวาทิ อณฺณมคฺคปฺปฏิปุญฺญนิยมนํ ฯ อริโยติ ตํ ตํ มคฺควชณ-
กิลเสหิ อารกตฺตา อริยภาวกรกตฺตา อริยผลปฺปฏิลากกตฺตา จ อริโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจึงได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๐
ว่าด้วยมรรคสัง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
พุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ก็แลในมรรคสังนี้ มีอยู่ในพระบาลีว่า เป็นปฏิปทาอันให้ถึงซึ่ง
ความดับทุกข์แล้ว ท่านแจกไว้ว่า มรรคสังอันให้ถึงความดับทุกข์นี้ มี
องค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ดังนี้ ฯ ใน
อรรถกถาว่า คำว่า อริยะนั้น ได้แก่ไกลจากกิเลส ซึ่งก็ต้องฆ่าด้วย
มรรคนั้น ๆ ๑ ๑ เป็นของที่ทำให้เป็นพระอริยะ ๑ เป็นของที่ทำให้ได้
ซึ่งอริยผล ๑ ๑ หนทางอันไกลจากกิเลส ซึ่งก็ต้องฆ่าด้วยมรรค
นั้น ๆ และเป็นหนทางอันกระทำให้เป็นพระอริยะ เป็นหนทางอันทำ
ให้ได้อริยผล ดังที่อ่านແລະ เรียกว่า อริยมรรค ดังนี้ ฯ เพราะ
ฉะนั้น คำว่า อริยมรรค เมื่อจะแปล ก็ต้องแปลว่า หนทางอันไกล
จากกิเลส ซึ่งจะต้องฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ ๑ หนทางอันกระทำให้เป็น
พระอริยะ ๑ หนทางอันทำให้ได้อริยผล ๑ แต่เมื่อจะแปลง่าย ๆ ก็
ต้องแปลว่า ทางพระอริยะ

คำว่า ประกอบด้วยองค์ ๘ นั้น คือ อริยมรรคนั้น ไม่พลาดไป
จากองค์ ๘ เปรียบเหมือนเสนาที่มีองค์ ๔ และคนตรที่มีองค์ ๕

•๕๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ฉะนั้น ๑ ในองค์มรรค ๘ นั้น มีคำอธิบายไว้ในอรรถกถาว่า สัมมา-
ทิฏฐินั้น มีการเห็นชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะ มีการดำริชอบ
เป็นลักษณะ สัมมาวาจา มีการกำหนดชอบเป็นลักษณะ สัมมากัม-
มัตตะ มีการให้ลูกขึ้นดีเป็นลักษณะ สัมมาอาชีวะ มีความผ่องใสดี
เป็นลักษณะ สัมมาวาชามะ มีการประกอบไว้ดีเป็นลักษณะ สัมมาสติ
มีการปรากฏดีเป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ มีการตั้งมั่นดีเป็นลักษณะ ๑
ในองค์มรรค ๘ นี้ องค์มรรคหนึ่ง ๆ ย่อมมีหน้าที่ ๓ ๑ คือ สัมมา-
ทิฏฐิ มีหน้าที่ละมิจฉาทิฏฐิ พร้อมกับกิเลส ที่เป็นข้าศึกแก่ตนเหล่า
อื่น ๑ กระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ๑ เห็นธรรมที่ประกอบกัน ๑ เพราะ
ไม่ลุ่มหลง ด้วยการกำจัดความลุ่มหลง อันปกปิดเสียซึ่งสิ่งนั้น ๆ
สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ย่อมมีหน้าที่ละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น และ
กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ๑ แต่เมื่อว่าให้แปลกกันแล้ว สัมมา-
สังกัปปะ ย่อมยกขึ้นดีซึ่งธรรมที่เกิดด้วยกัน ๑ สัมมาวาจา ย่อม
กำหนดไว้ดี สัมมากัมมัตตะ ย่อมให้ลูกขึ้นดี สัมมาอาชีวะ ย่อม
ให้ชาวดี สัมมาวาชามะ ย่อมประกอบไว้ดี สัมมาสติ ย่อมให้ปรากฏ
ดี สัมมาสมาธิ ย่อมตั้งมั่นดี ๑ อีกอย่างหนึ่ง สัมมาสมาธิ ย่อมมี
ลักษณะ และอารมณ์ต่างกันในเรื่องต้น แต่ในเวลาบรรคเกิด ย่อม
มีลักษณะและอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่เมื่อว่าโดยหน้าที่ สัมมาทิฏฐินั้น
ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีการรู้จักเป็นต้น

องค์มรรคนอกจากนี้ ย่อมมีขณะและอารมณ์ต่างกัน ในส่วน
เบื้องต้น แต่ในเวลาบรรคเกิดขึ้น ย่อมมีขณะและอารมณ์ไม่ต่างกัน ๑
สัมมาสังกัปปะ ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง มีชื่อว่า เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น
สัมมาวาจา สัมมากัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นวิริยกัม เป็น
เจตนาที่มี แต่ในขณะที่บรรคเกิดขึ้น ย่อมเป็นวิริยอย่างเดียว ๑ สัมมา-
วาชามะ กับสัมมาสติ ทั้ง ๒ นี้ เมื่อว่าตามหน้าที่ ก็ได้ชื่อว่า ๓ อย่าง คือ
ชื่อว่า สัมมปปีชาน ๔ สติปัญญา ๔ ส่วนสัมมาสมาธิ คงเป็นสัมมา-
สมาธิ ทั้งในส่วนเบื้องต้น และในขณะที่บรรคเกิดขึ้น โดยเหตุนี้ สมเด็จพระ

พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิไว้ก่อน เพราะสัมมาทิฏฐิ มีอุปการคุณมากแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อจะได้หนีพพาน สัมมาทิฏฐินี้ เรียกว่า ความโพล่งคือปัญญาก็มี เรียกว่า สาตรา คือปัญญาที่มี เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจร กำจัดมืด คืออวิชชา ด้วยสัมมาทิฏฐิ คือ วิบัสสนาญาณในเบื้องต้นแล้ว ก็มาเสียได้ซึ่งใจคือกิเลส แล้วไปถึง นิพพานโดยความปลอดภัย โดยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิไว้ก่อน ส่วนสัมมาสังกัปปะ เป็นของมีอุปการคุณมาก แก่สัมมาทิฏฐิ เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงไว้ในลำดับแห่ง สัมมาทิฏฐิ

ผู้เป็นเหตุบุญกิริยาวัตถุเงินด้วยมือ แล้วดูด้วยตา ก็รู้ได้ว่าเป็นเงิน ดีหรือเงินไม่ดีฉันใด ถึงแม้ว่า พระโยคาวจร นิกรัตริกรองในส่วน เบื้องต้น แล้วแลดูด้วยวิบัสสนาปัญญา ก็รู้ได้ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็น กามาวจร ธรรมเหล่านั้นเป็นรูปาวจร ธรรมเหล่านั้นเป็นอรปาวจร ธรรม เหล่านั้นเป็นโลกุตตระ ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง ช่างถากไม้ได้ถากไม้ที่บุรุษ คนหนึ่งจับข้างปลายพลกให้ แล้วก็ถากให้ดีขึ้นได้ พระโยคาวจร ก็ กำหนดรู้ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่วัดกได้ส่งให้ด้วยปัญญา โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นกามาวจร ธรรมเหล่านั้นเป็นรูปาวจร แล้วนำเข้าไปใน การกระทำฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงสัมมาสังกัปปะไว้ ต่อ จากสัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ มีอุปการคุณมากแก่สัมมาทิฏฐิฉันใด ก็มีอุปการคุณมากแก่สัมมาวาจาฉันนั้น ด้วยว่า บุคคลย่อมตรึกตรองเสียก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาต่อภายหลัง เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงสัมมาวาจาไว้ ต่อจากสัมมาสังกัปปะ ๑ บุคคลย่อมจัดแจงด้วยวาจาเสียก่อนว่า เราจักทำอย่างนี้ ๆ แล้วจึงประกอบการทำงาน เพราะฉะนั้น วาจา จึง จัดว่า มีอุปการคุณมากแก่การงานที่จะต้องทำด้วยกาย โดยเหตุนี้ จึงได้ ทรงแสดงสัมมาสมมัตตะไว้ ต่อจากสัมมาวาจา เมื่อบุคคลละวาททุจริต ๔ กายทุจริต ๓ แล้วบำเพ็ญสุจริตทั้ง ๒ ย่อมทำให้เสีย มีอาชวะเป็น

๑๕๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
 ที่ ๘ เต็มขั้นได้ เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงสัมมาอาชีวะไว้ ต่อจาก
 สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะนั้น การที่บุคคลผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์
 อย่างนี้ จะเขยุดอยู่ด้วยการเห็นว่า อาชีวะของเราบริสุทธิ์ดีแล้ว ข้อม
 ไม่สมควร สมควรจะมีความเพียรทุกอิริยาบถไป เพราะฉะนั้น จึงได้
 ทรงแสดงสัมมาวาชามะไว้ ต่อจากสัมมาอาชีวะ ฯ บุคคลควรมีสติตั้ง
 มั่นดี ในวัตถุทั้ง ๕ มีกายเป็นต้น ด้วยความเพียรอันแรงกล้า เพราะ
 ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงสัมมาสมาธิไว้ ต่อจากสัมมาวาชามะ ฯ บุคคล
 เจริญสติแห่งธรรมทั้งหมด จึงมีอุปการคุณแก่สมาธิ ด้วยสติอัน
 ตั้งอยู่ดี ดังนั้น อาจทำให้จิตตั้งมั่นได้ในอารมณ์อันเดียว เพราะฉะนั้น
 จึงได้ทรงแสดงสัมมาสมาธิไว้ต่อจากสัมมาสมาธิ ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลาย ที่แสดงมาแล้วนี้ เป็นเนื้อ
 ความที่ว่าด้วยลักษณะแห่งองค์อริยมรรค ๑ ว่าด้วยหน้าที่แห่งองค์อริย-
 มรรค ๑ ว่าด้วยลำดับแห่งองค์อริยมรรค ๑ แต่เพื่อให้เป็นเหตุเข้าใจ
 ได้ง่ายแก่ผู้ฟังทั้งหลาย จึงจัดได้อธิบายออกไปอีก กล่าวคือ ข้อนี้นั้น
 สัมมาทิฏฐิ มีการเห็นชอบเป็นลักษณะเป็นต้นนั้น อธิบายว่า สัมมา-
 ทิฏฐินั้น เมื่อจะแปล ก็ต้องแปลว่า ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ
 ซึ่งมีการยกขึ้นชอบเป็นลักษณะนั้น แปลว่า ความดำริชอบ หรือความ
 คิดชอบ สัมมาวาจา ซึ่งมีการกำหนดดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า พูดดี
 สัมมากัมมันตะ ซึ่งมีการให้ละกั้นดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า การทำชอบ
 สัมมาอาชีวะ ซึ่งมีการครองใสดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า การเลี้ยงชีพดี
 สัมมาวาชามะ ซึ่งมีการประกอบไว้ดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า ความ
 พยายามดี สัมมาสมาธิ ซึ่งมีการปรากฏดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า
 ความระลึกดดี สัมมาสมาธิ ซึ่งมีการตั้งมั่นดีเป็นลักษณะนั้น แปลว่า
 ความตั้งมั่นดี ฯ คำว่า ดี กับคำว่า ชอบ เป็นอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น
 จงจำไว้ว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น มีคำแปลตามลักษณะดังที่มานี้แล้ว

ชื่อว่าด้วยหน้าหนึ่ง คือ องค์อริยมรรคทั้ง ๘ มีหน้าที่อย่าง
 ละ ๓ คือ สัมมาทิฏฐิ มีหน้าที่ละมิจฉาทิฏฐิ กับกิเลสซึ่งมีเป็นข้าศึก
 ของตน ๑ มีหน้าที่ทำนุโรชให้เป็นอารมณ์ ๑ มีหน้าที่เห็นธรรม
 ทั้งหลายที่ประกอบกัน ๑ สัมมาสังกัปปะ มีหน้าที่ละมิจฉาสังกัปปะ มี
 หน้าที่ทำนุพพานให้เป็นอารมณ์ ๑ มีหน้าที่ยกขึ้นตั้งธรรมที่เกิดพร้อม
 กัน ๑ สัมมาวาจา มีหน้าที่ละมิจฉาวาจา ๑ มีหน้าที่กระทำนุพพาน
 ให้เป็นอารมณ์ ๑ มีหน้าที่กำหนดไว้ตั้งเรื่องที่จะพูด ๑ สัมมากัม-
 มันตะ มีหน้าที่ละมิจฉากัมมันตะ ๑ มีหน้าที่กระทำนุพพานให้เป็น
 อารมณ์ ๑ มีหน้าที่ให้ตั้งขันธ์ หรือลักขณัตติ อันได้แก่ลักขณำการ
 งาน ๑ สัมมาอาชีวะ มีหน้าที่ละมิจฉาอาชีวะ ๑ มีหน้าที่กระทำ
 นุพพานให้เป็นอารมณ์ ๑ มีหน้าที่ทำให้การเลี้ยงชีพบริสุทธิ์ ๑ สัมมา-
 วายามะ มีหน้าที่ละมิจฉาวายามะ ๑ มีหน้าที่กระทำนุพพานให้เป็น
 อารมณ์ ๑ มีหน้าที่ประคองกำลังใจดี ๑ สัมมาสติ มีหน้าที่ละมิจฉาสติ ๑
 กระทำนุพพานให้เป็นอารมณ์ ๑ ให้ปรากฏในใจดี ๑ สัมมาสมาธิ
 มีหน้าที่ละมิจฉาสมาธิ ๑ กระทำนุพพานให้เป็นอารมณ์ ๑ ให้ตั้งมั่นดี ๑

องค์อริยมรรคทั้ง ๘ นี้ เมื่อมรรคยังไม่มีเกิด ข้อมมีขณะและอารมณ์
 ต่างกัน แต่เมื่อมรรคเกิดแล้ว ข้อมมีขณะและอารมณ์ไม่ต่างกัน เมื่อว่า
 ตามหน้าที่แล้ว สัมมาทิฏฐิแยกออกไปเป็น ๔ อย่าง คือ แยกออก
 ไปเป็นความรู้จักทุกข์ ๑ ความรู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ความรู้จักความ
 ตับทุกข์ ๑ ความรู้จักทางไปถึงความดับทุกข์ ๑ สัมมาสังกัปปะ แยก
 ออกไปเป็น ๓ คือ เป็นความดำริออกจากกามคุณ ๑ ความดำริไม่เก-
 เป็นน ๑ ความดำริไม่ปองร้าย ๑ สัมมาวาจา แยกออกไปเป็น ๔ คือ
 จดเว้นจากมุสาวาท ๑ จดเว้นจากปสุณวาจา ๑ จดเว้นจากผรุส-
 วาจา ๑ จดเว้นจากสัมผัปปลาป ๑ สัมมากัมมันตะ แยกออกไปเป็น
 ๑ คือ จดเว้นจากปาณาติบาต ๑ จดเว้นจากอทินนาทาน ๑ จดเว้น
 จากเมสุมิจฉาจาร ๑ สัมมาอาชีวะ ไม่แยกออกไปเป็นหลายอย่าง ตาม
 อย่างเดียว คือ การเลี้ยงชีพโดยถูกต้องเท่านั้น สัมมาวายามะ แยก

ออกเป็น ๔ คือ พยายามไม่ให้สิ่งที่เป็นบาปอกุศลเกิดขึ้น ๑ พยายาม
และบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ พยายามทำกุศลให้เกิดขึ้น ๑ พยายาม
รักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ สัมมาสติ แยกออกไปเป็น ๔ คือ มีการ
ระลึกชอบในกาย เวทนา จิต ธรรม จนละอวิชชาโทมนัสเสียได้ สัมมา-
สมาธิ แยกออกไปเป็น ๔ ตามฉนวนทั้ง ๔ แต่มีเครื่องกำหนดต่างกัน
คือ สัมมาสมาธิในปฐมฉนวน บ่อมนวิตก วิจารณ์ มีจิตสุขอันเกิดจาก
วิเวก สัมมาสมาธิในทุติยฉนวน ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่จิตสุขอันเกิด
แต่สมาธิ สัมมาสมาธิในทุติยฉนวน มีแต่อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ
ละความสขกาย สัมมาสมาธิในจตุตถฉนวน มีแต่อุเบกขา กับ สติ ไม่มี
ทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขทุกข์เสียแล้ว ละโสมนัสโทมนัสเสียแล้ว ฯ
เป็นอันว่า สัมมาสมาธิ ละเอียดยกกว่ากันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ตามลำดับ
ฉนวนทั้ง ๔ ชั้น ดังที่วมาแล้ว

ข้อว่าด้วยลำดับแห่งอริยมรรคนั้น คือ การที่พระพุทธเจ้า ได้
ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิไว้ก่อน เพราะสัมมาทิฏฐิ มีอยู่การคิดมากแก่ผู้
ปฏิบัติ เพื่อให้สำเร็จนิพพาน การที่ทรงแสดงสัมมาสังกัปปะไว้เป็น
ที่ ๒ รองจากสัมมาทิฏฐินั้น เพราะสัมมาสังกัปปะ เป็นผู้ช่วยเหลือสัมมา-
ทิฏฐิ เปรียบเหมือนกับมือสำหรับเบิกเงิน และตาสำหรับดูเงินฉะนั้น
ที่ทรงแสดงสัมมาวาจา ไว้เป็นลำดับที่ ๓ นั้น เพราะสัมมาวาจาต้องอาศัย
สัมมาสังกัปปะ ที่ทรงแสดงสัมมากัมมันตะ ไว้เป็นอันดับที่ ๔ นั้น
เพราะสัมมากัมมันตะ ต้องอาศัยสัมมาวาจา ก่อน ที่ทรงแสดงสัมมา-
อาชีวะ ไว้เป็นอันดับที่ ๕ นั้น เพราะสัมมาอาชีวะก็ต้องอาศัยสัมมา-
กัมมันตะ ที่ทรงแสดงสัมมาวาชามะ ไว้เป็นที่ ๖ นั้น ก็เพราะเมื่อมี
สัมมาอาชีวะแล้ว ควรจะมีสัมมาวาชามะต่อไป ที่ทรงแสดงสัมมาสติ
ไว้เป็นอันดับที่ ๗ นั้น ก็เพราะเมื่อมีสัมมาวาชามะแล้ว อาจตั้งสติไว้ได้
ได้ ที่ทรงแสดงสัมมาสมาธิ ไว้เป็นอันดับที่ ๘ นั้น เพราะเมื่อมีสัมมาสติ
แล้ว อาจทำจิตให้เป็นสมาธิได้โดยง่าย ดังนี้ สันเนอความในเทศนา
กถาเจนาเทียบกัน เหว่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค

ว่าด้วยนิเทศแห่งมรรค

ทุกเข ฌาณนุตติ อาทินา จตุสัจจกมมภูจนัน ทสฺสิตํ ๑ ตตฺถ
ปริมานิ เทว สจฺจานิ วญฺญํ ปจฺฉิมานิ เทว วิญญฺณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภีทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๑
ว่าด้วยนิเทศแห่งองค์มรรค สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็คำว่า นิเทศแห่งองค์มรรคนั้น ได้แก้คำที่แจกองค์มรรคออกไป
ดังที่วามาแล้วในกัณฑ์ก่อนนั้น การแจกองค์มรรคออกไปเป็นเท่านั้น
อย่าง เท่านั้นอย่าง ดังที่วามาแล้วในกัณฑ์ก่อนนั้น เป็นอันสมเด็จพระผู้มี
พระภาคเจ้าได้ทรงแสดงกรรมฐานไว้ในสัจจะ ๔ ๑ ก็ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น
๒ สัจจะเบื้องต้นเป็นวิภูษะ ๒ สัจจะเบื้องปลายเป็นวิวิภูษะ ๑ การถือเป็น
กรรมฐานย่อมมีใน ๒ สัจจะเบื้องต้นที่เป็นวิภูษะเท่านั้น ไม่มีใน ๒ สัจจะ
เบื้องปลาย คือ พระโยคาวจรเวียน ๒ สัจจะเบื้องต้นโดยย่อว่า จันท์ ๕
เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ หรือโดยพิสดาร อันได้แก่การ
แจกจันท์ ๕ และตัณหาออกไป แล้วสาธยายบ่อย ๆ ก็เป็นกรรมฐานได้
ส่วนใน ๒ สัจจะเบื้องปลาย ได้แก่พึงว่านิโรธและมรรคเป็นของน่าต้องการ
น่าใคร่น่าพอใจเท่านั้น แต่เมื่อจะรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสัจจะทั้ง ๔ นั้น ย่อม
รู้แจ้งแทงตลอดด้วยความรู้อันเดียวกัน ด้วยการแทงตลอดอย่างเดียวกัน
คือ แทงตลอดทุกข์ด้วยการรอบรู้ แทงตลอดสมุทัยด้วยการละ แสง

ตลอดนิโรธ ด้วยการกระทำให้แจ้ง แทนตลอดมรรค ด้วยการทำให้เกิด
 รุขิงซึ่งสังขะ ๔ ด้วยความตรัสรู้อย่างเดียวกัน คือ รุขิงซึ่งทุกข์ด้วย
 ความรอบรู้ รุขิงซึ่งสมทัยด้วยความละ รุขิงซึ่งนิโรธด้วยความกระทำ
 ให้แจ้ง รุขิงซึ่งมรรคด้วยความกระทำให้เกิด ๑ การรู้แจ้งแห่งตลอด
 ในสังขะ ๒ เบื้องต้น ข้อมมด้วยการเล่าเรียน การไต่ถาม การสดับฟัง
 การจดจำ ส่วนการรู้แจ้งแห่งตลอดในสังขะ ๒ เบื้องปลาย ข้อมมด้วย
 การฟังอย่างเดียว แต่ในตอนปลายการรู้แจ้งแห่งตลอดตามหน้าที่ ข้อม
 มินิโรธเป็นอารมณ์ ๑ ความรู้แจ้งแห่งตลอดทั้งสามเป็นโลกตตระ ส่วน
 ความรู้เกิดด้วยการฟัง การจดจำ การพิจารณา เป็นโลกีย์ เป็นกามาวจร
 การเห็นลงเฉพาะ ข้อมมด้วยมรรคสัง เพราะฉะนั้น จึงไม่ได้แสดงการ
 เห็นลงเฉพาะไว้ในที่นี้ การเห็นลงเฉพาะด้วยการผกใจ หรือการรวม
 กำลังใจ หรือการกระทำไว้ในใจว่า เรารอบรู้ทุกข์ ละสมทัย กระทำ
 ให้แจ้งนิโรธ กระทำมรรคให้เกิด ดังนี้ ข้อมมไม่มีการกำหนดรู้ต่อ
 เบื้องปลาย จึงเป็นอันว่า ได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว ละสมทัยแล้ว ทำให้
 แจ้งนิโรธแล้ว ทำให้มรรคเกิดขึ้นแล้ว ๑ ๒ สังขะเบื้องปลายชื่อว่าลัก
 เพราะเป็นของเห็นได้ยาก ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะเป็นของลัก ด้วยว่า
 ทุกขสังข ข้อมมปรากฏโดยการเกิดขึ้น ข้อมมผู้กล่าวว่าทุกข์จริง ๆ ใน
 เวลาถูกเสนหนามลักตอเป็นต้น สมทัยสังข ก็ข้อมมปรากฏโดยการเปิดเผย
 เช่นปรากฏด้วยการอยากเคี้ยวอยากกินเป็นต้น ส่วนสังขะ ๒ เบื้องปลาย
 ชื่อว่าเป็นของลัก โดยเหตุเป็นของเห็นได้ยาก เปรียบเหมือนการเอื้อม
 มือขึ้นไปเพื่อจะจับพรหมโลกชั้นที่สุด หรือเปรียบเหมือนการเหยียดเท้า
 ลงไป เพื่อให้ถูกต้องอเวจฺจนรกฉะนั้น ไม่อย่างนั้น ก็เปรียบเหมือนการ
 ให้ปลายขนทราย ที่ผาออกเป็น ๔ เสี้ยว มาจรดกันได้นั้น เป็นอันว่า
 ในสังขะ ๒ เบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นของเห็นได้ง่าย ได้ยาก กว่ากัน
 ดังที่วามาแล้วนี้ แต่ในขณะที่เกิดความรู้แจ้งแห่งตลอดนั้น ข้อมมมีความ
 รู้อย่างเดียวกัน อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ในสังขะทั้ง ๔ มีความรู้ ๔
 อย่าง คือ ความรู้สำเร็จด้วยการฟัง • ความรู้สำเร็จด้วยการกำหนด •

ความรู้สำเร็จด้วยการตรอง ๑ ความรู้สำเร็จด้วยการได้การถึง ๑ ๑ ความรู้
 สำเร็จด้วยการฟังนั้น ได้แก่การได้ฟังสัจจะทั้ง ๔ โดยย่อ หรือโดย
 พิสดาร แล้วจึงรู้ว่า อันนั้นเป็นทุกข์ อันนั้นเป็นสมุทัย อันนั้นเป็นนิโรธ
 อันนั้นเป็นมรรค ๑ ความรู้สำเร็จด้วยการกำหนดนั้น ได้แก่งำหนด
 ความหมายแห่งสัจจะ ๔ ที่ได้ฟังแล้ว โดยธรรม ๑ โดยลักษณะ ๑ แล้ว
 ลงความเห็นว่าเป็นธรรมเหล่านั้นเข้าในสัจจะอันนั้น ๑ ความรู้สำเร็จด้วยการ
 ตรองนั้น ได้แก่งำหนดสัจจะ ๔ ไว้ได้แล้ว ก็ยกเอาคำว่าทุกข์ จนกระทั่ง
 ถึงโคตรภูญาณมาตรองว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๑
 ความรู้ด้วยการถึงนั้น ได้แก่ความรู้จักสัจจะ ๔ พร้อมกันทั้ง ๔ ไม่ก่อน
 ไม่หลังกัน ความรู้อย่างเดียวกัน ในขณะที่โลกุตตรมรรคเกิดขึ้น คือ
 มีการรอบรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งนิโรธ ทำให้มรรคเกิดในขณะ
 เดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน อันนี้ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาทิฐิ ส่วน
 นิเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ มีมาในพระบาลีว่า เนกขัมมสังกัปปะ
 อพยบาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ ๑ ในอรรถกถาว่า เนกขัมม-
 สังกัปปะนั้น ได้แก่การออกจากกาม อพยบาทสังกัปปะนั้น ได้แก่การ
 ออกจากพยาบาท อวิหิงสาสังกัปปะนั้น ได้แก่การออกจากวิหิงสา ๑
 เนกขัมมวิตก ตัดกามวิตกเสียได้แล้วก็เกิดขึ้น อพยบาทวิตก ตัด
 พยาบาทวิตกได้แล้วก็เกิดขึ้น อวิหิงสาวิตก ตัดวิหิงสาวิตกได้แล้วก็เกิด
 ขึ้น อีกอย่างหนึ่งว่า เนกขัมมวิตก อพยบาทวิตก อวิหิงสาวิตก เกิด
 เป็นข้าศึกแก่กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก อีกอย่างหนึ่งว่า
 พระโยคาวจร บ่มพิจารณาความวิตก หรือพิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่ง
 เพื่อกำจัดความวิตก ในขณะที่วิปัสสนาเกิดขึ้น ความดำริอันประกอบด้วย
 วิปัสสนา ก็ตัดความวิตกเสียได้ เมื่อขกวิปัสสนาขึ้นไปแล้ว ก็ทำใจให้
 ไปถึงมรรค เมื่อมรรคเกิดขึ้น ความดำริอันประกอบด้วยมรรค ก็ตัดความ
 วิตกได้ขาด พระโยคาวจร บ่มพิจารณาพยาบาทวิตก หรือพิจารณา
 สังขารอย่างอื่น เพื่อกำจัดพยาบาทวิตก ๑ ในขณะที่วิปัสสนาเกิดขึ้น
 ความดำริอันเกี่ยวกับวิปัสสนา บ่มตัดพยาบาทได้ชั่วคราว เมื่อทำ

๑๖๔ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ให้วิปัสสนาเจริญขึ้น แล้วทำให้จิตไปถึงมรรค ความดำริอันเกี่ยวกับ
มรรค ก็ตัดพยาบาทวิตกได้ขาด พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาวิหิงสาวิตก
หรือสังขารอย่างอื่นเพื่อตัดวิหิงสาวิตก เมื่อวิปัสสนาเกิดขึ้น ความดำริ
อันประกอบกับวิปัสสนา ก็ตัดวิหิงสาวิตกได้ชั่วคราว เมื่อทำให้วิปัสสนา
เจริญขึ้น จะได้ถึงมรรคแล้ว ความดำริอันประกอบกับมรรค ก็ตัดวิหิงสา
วิตกได้ขาด ฯ ในกรรมฐาน ๓๘ ที่มีอยู่ในพระบาลี กรรมฐานแม้สัก
อย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ชื่อว่า เป็นข้าศึกแก่กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสา-
วิตก เป็นอนไม่มี แต่เมื่อว่าโดยเฉพาะเจาะจงแล้ว อสภกรรมฐาน
และปฐมฌาน เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งกามวิตก ฌานหมวด ๓ หมวด ๔
ที่ได้โดยเมตตา เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งพยาบาทวิตก ฌานหมวด ๓
หมวด ๔ ที่ได้ด้วยกรุณา เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งวิหิงสาวิตก เพราะฉะนั้น
เมื่อบุคคลทำอสุภปริกรรมแล้วเข้าฌาน วิตกอันประกอบกับฌาน ในขณะที่
เข้าฌานนั้น จึงเป็นข้าศึกแห่งกามวิตก ด้วยอำนาจแห่งการข่มไว้
เมื่อบุคคลทำฌานให้เป็นที่ตั้ง แล้วตั้งวิปัสสนาขึ้น ความดำริอันประกอบ
กับวิปัสสนาในขณะที่แห่งวิปัสสนา ย่อมเป็นข้าศึกแห่งความวิตกชั่วคราว
เมื่อยกวิปัสสนาขึ้น แล้วตั้งไว้ซึ่งมรรค ความดำริอันประกอบกับมรรค
ในขณะที่แห่งมรรค ย่อมเป็นข้าศึกแห่งความวิตกด้วยการตัดขาด ความ
ดำริอันเกิดขึ้นอย่างหว่ามานี้ เรียกว่าเนกขัมมสังกัปปะ แปลว่า ความดำริ
ออก คือ ความคิดออกจากกามารมณ์ ส่วนความดำริไม่พยาบาท ความ
ดำริไม่เบียดเบียน ก็มีคำอธิบายเหมือนกับความคิดออกจากกาม ความ
ดำริทั้ง ๓ นั้น เมอมรรคยังไม่เกิด ก็ยังต่างกัน แต่เมอมรรคเกิดแล้วก็เป็น
อันเดียวกัน คือ เป็นความดำริที่เป็นกุศลอย่างเดียวกัน ดังนี้

ในนิเทศแห่งสัมมาวาจานั้น ในพระบาลีได้แจกไว้ว่า สัมมาวาจา
นั้น ได้แก่การงดเว้นจากการกล่าวเท็จ ๑ งดเว้นจากการกล่าวส่อเสียด ๑
งดเว้นจากการกล่าวหยาบคาย ๑ งดเว้นจากการกล่าวเหลวไหล ๑ ฯ
ในอรรถกถาว่า สัมมาวาจาที่แจกเป็น ๕ อย่างนี้ เมอมรรคยังไม่เกิด
ก็ยังต่างกัน แต่เมอมรรคเกิดแล้วก็เหมือนกัน คือ เป็นการงดเว้น
ที่เป็นกุศล อันได้แก่เป็นสัมมาวาจาอย่างเดียวกัน

บาลี

ในนิเทศแห่งสัมมากัมมันตะนั้น ในพระบาลีว่า ได้แก่การงควั่น
จากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิชฌาจาร ซึ่งรวมเรียกว่งควั่น
จากเจตนาทุศีล เจตนาที่เป็นอกุศล เมื่อมรรคยังไม่เกิด การงควั่น
ทั้ง ๓ นี้ก็ยิ่งต่างกัน แต่เมื่อมรรคเกิดแล้วก็เป็นอย่างกัน คือ เป็นการ
งควั่นที่เป็นกุศล ซึ่งเป็นสัมมากัมมันตะเหมือนกัน

ในนิเทศแห่งสัมมาอาชีวะนั้น ในพระบาลีว่า อริยสาวกในทณ
ละมิชฌาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ๑ ในอรรถกถาว่า
อริยสาวกนั้น ได้แก่สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นพระอริยะ คำว่า ในทณ
คือ ในศาสนานี้ คำว่า ละมิชฌาอาชีวะนั้น ได้แก่การละการเลี้ยงชีพที่เป็น
บาป คำว่า เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะนั้น คือ เลี้ยงชีพด้วยทางที่ดี ที่
พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ สัมมาอาชีวะนี้ เมื่อมรรคยังไม่เกิดก็ยิ่งต่างกัน
เมื่อมรรคเกิดก็เป็นอย่างกัน คือ เป็นการงควั่นที่เป็นกุศล ซึ่งเป็น
สัมมาอาชีวะเหมือนกัน คำว่า สัมมาอาชีวะ ข้อมทำให้ศีล มีอาชีวะ
เป็น ๘ เต็มขนนนี้ หมายความว่า ศีลเบื้องต้นมีอยู่ ๗ เมื่อนับสัมมาอาชีวะ
เข้าก็เป็น ๘ ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สัมมาทิฏฐิ เมื่อว่าโดยใจความแล้ว ก็ได้
แก่การรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งอริยสัจ ๔ ๑ สัมมาสังกัปปะนั้น ได้แก่ความ
ดำริออกจากกาม ออกจากพยาบาท ออกจากวิหิงสา ด้วยอำนาจแห่ง
วิปัสสนา และด้วยอำนาจแห่งมรรค สัมมาวาจา นั้น ได้แก่การงควั่น
จากวจีหุจจิต ๔ ด้วยองค์คุณนั้น ๆ และด้วยอริยมรรค สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะก็เหมือนกัน เป็นอันว่า เมื่ออริยมรรคยังไม่เกิด สัมมาทิฏฐิ

๑๖๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามวรรค เล่ม ๒
สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชวะ ก็ยังไม่เต็มท
คือ เกิดขึ้นแล้วก็ไม่คงอยู่คงที่ อาจกลับกลายเป็นอย่างอื่นได้ เพราะว่า
ยังเป็นโลกียอยู่ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น จึงตั้งอยู่คงที่ได้ เพราะเป็น
โลกุตตระแล้ว ดังนั้น สันเนอความในเทศนาภังคานเพียงเท่านั้น.
เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๒
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามวรรค
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาวาชามะ

อิธ ภิกขุติ อิมสฺมึ สาสเน ปฏิปนฺนโก ภิกขุ ๑ อนุปฺปนฺนํ นนฺติ
อนิพฺพตฺตานนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามวรรค กัณฑ์ที่ ๘๒
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาวาชามะ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ลึกซึ้ง
เข้าใจได้ยาก สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
พุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

กัมมเทสแห่งสัมมาวาชามะนั้น ในพระบาลีว่า ภิกขุในพระธรรมวินัย
นี้ ข่อมทำให้เกิดฉันทะ ข่อมพยายาม ข่อมปรารภความเพียร ข่อม
ประคองจิตไว้ ข่อมตั้งใจไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เป็นบาปอกุศล
ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑ เพื่อละสิ่งที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อ
ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิด ๑ เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความ
ไม่หลงลืม เพื่อความยิ่งขึ้นไป เพื่อความเต็มที เพื่อความมีความเป็น
เพื่อความบริบูรณ์แห่งสิ่งที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความพอใจนั้น ได้แก่ความใคร่ที่จะทำ คำว่า พยายามนั้น ได้แก่การประกอบ การก้าวหน้า คำว่า ความเพียรนั้น ได้แก่ ความเพียรทางกาย ทางใจ คำว่า ประคองจิตไว้นั้น คือ ขกจิตขึ้นด้วย ความเพียรอันเกิดพร้อมกันกับความพอใจนั้น คำว่า คงจิตไว้ ได้แก่ กระทำ ความเพียรอันแรงกล้า บททั้ง ๔ ซึ่งมีมาตามลำดับนี้ ควรประกอบ ด้วยการประพฤติ การอบรม การทำให้มาก การทำเนือง ๆ คำว่า เพื่อ ความไม่หลงลืมนั้น คือ เพื่อความไม่หายไป คำว่า ความเพียรยิ่งขึ้นไปนั้น คือ เพื่อความมีความเป็นแล้ว ๆ เล่า ๆ คำว่า เพื่อความ เต็มที่นั้น คือ เพื่อความมีมาก คำว่า เพื่อความอบรมนั้น คือ เพื่อ ความเจริญขึ้น คำว่า เพื่อความบริบูรณ์นั้น คือ เพื่อความเต็มเปี่ยม ๆ ก็ความเพียรชอบ ๔ ประการ อันได้แก่ความพยายามชอบนี้ เมื่อมรรค ยังไม่เกิดก็เป็นโลกีย์ เมื่อมรรคเกิดแล้วก็เป็นโลกุตระ แต่ในขณะที่ มรรคเกิด ความเพียรอันเดียวก็ได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยการทำหน้าที่ทั้ง ๔ สำเร็จ ความเพียรที่เป็นโลกีย์นั้น ควรทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในกัสสป-สังยุตว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมทำความเพียรด้วยคิดว่า สิ่งที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นแก่เรา เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่ดี สิ่งที่เป็นบาป อกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เมื่อเรายังละไม่ได้ก็ไม่ดี สิ่งที่เป็นกุศลของ เรา เมื่อยังไม่เกิดก็ไม่ดี เมื่อเกิดแล้วดับไปก็ไม่ดี ดังนี้ ๆ คำว่า ไม่เกิดนั้น คือ ไม่กำเริบ หรือไม่ได้รับอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่เป็น บาปอกุศลซึ่งไม่เกิดในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้นนั้น ย่อมไม่มีกิเลส ทั้งหลาย ย่อมไม่กำเริบด้วยอำนาจแห่งการถือข้อวัตร และการถือธุดงค์ การมีสมาธิ มีวิปัสสนา หรือการก่อสร้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ขึ้น คือ อย่างไร คือ ภิกษุบางองค์เป็นผู้มีข้อวัตรดี เมื่อกระทำตามข้อวัตรที่ เป็นข้อเล็ก ๆ น้อย ทั้ง ๘๐ และข้อใหญ่ ๆ ทั้ง ๑๔ ก็ดี เมื่อกระทำ ตามข้อวัตร คือ การบิณฑบาตลานพระเจดีย์ ไม่สริมหาโพธิ์ และโรง

๑๖๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค เล่ม ๒
อุโบสถกัฏฐิ กิเลสทั้งหลายก็ได้โอกาส แต่เมื่อภิกษุนั้นสละข้อวัตร
ทั้งหลายแล้ว กิเลสทั้งหลายได้อาศัยความกระทำไว้ในใจโดยไม่ถูกทาง
และอาศัยความปล่อยสติของภิกษุนั้น จึงเกิดขึ้นได้ กิเลสทั้งหลายซึ่งยัง
ไม่เกิด คือ ไม่กำเริบย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ฯ ภิกษุบางองค์เป็นผู้ประกอบ
ในการเรียนคัมภีร์ เมื่อขณะเรียนท่องบ่นบอกแสดงอยู่ กิเลสทั้งหลาย
ก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อภิกษุนั้นเลิกละการเล่าเรียน การท่องบ่น การ
บอก การแสดง ซึ่งคัมภีร์แล้ว ทำตนเป็นคนขเกียจ ปล่อยสติเสีย นึก
ไปไม่ถูกทาง กิเลสทั้งหลายจึงเกิดขึ้น ฯ ภิกษุบางองค์เป็นผู้ทรงไว้
ซึ่งชตงค์ ถือมั่นอยู่ในชตงค์ ๑๓ เมื่อถือมั่นอยู่ในชตงค์ ๑๓ นั้น กิเลส
ทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส เมื่อปล่อยชตงค์เสียแล้ว นึกไปในทางที่ไม่ถูก
ปล่อยสติเสีย กิเลสทั้งหลายจึงได้โอกาส ฯ ภิกษุบางองค์เป็นผู้
ชำนาญในสมาบัติ ๘ เมื่ออยู่ด้วยการนึกเป็นต้น ในปฐมฌานเป็นต้น
กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส แต่เมื่อละฌานแล้ว ประกอบในสิ่งที่
ไม่ควรประกอบ มีการพูดเล่นเป็นต้น และนึกไปในทางที่ไม่ถูก กิเลส
ทั้งหลายจึงได้โอกาส ฯ ภิกษุบางองค์เป็นผู้เจริญวิปัสสนา ประกอบ
อยู่ในอนุปัสสนา ๗ และในมหาวิปัสสนา ๑๔ เมื่อทำอย่างนั้น กิเลส
ทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส เมื่อละวิปัสสนาแล้ว ทำตนเป็นคนเกียจคร้าน
นึกไปในทางที่ไม่ถูก ปล่อยสติเสีย กิเลสทั้งหลายจึงได้โอกาส ฯ
ภิกษุบางองค์เป็นผู้ประกอบในการก่อสร้าง มีก่อสร้างโรงอุโบสถ และ
หอนั้นเป็นต้น เมื่อภิกษุนั้นคิดถึงแต่เรื่องก่อสร้าง กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้
โอกาส ต่อเมื่อเสร็จการก่อสร้างแล้ว หรือสละการก่อสร้างแล้ว
นึกไปในทางที่ไม่ถูก ปล่อยสติเสีย กิเลสทั้งหลายก็ได้โอกาส ภิกษุ
บางองค์เป็นผู้จิตลงมาจากพรหมโลก กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส โดย
เหตุที่เมื่ออยู่ในพรหมโลกนั้น ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิเลส แต่ต่อมายุ
หลัง เมื่อนึกไม่ถูกทางและปล่อยสติ กิเลสทั้งหลายจึงได้โอกาส เมื่อ
กิเลสทั้งหลายได้โอกาส ก็กำเริบขึ้น การที่กิเลสกำเริบขึ้นนั้นแหละ
เรียกว่ากิเลสเกิดขึ้น เมื่อยังไม่กำเริบนั้นแหละ เรียกว่ายังไม่เกิด อนัน

เป็นการเรียกตามสมมติ แต่เมื่อกำหนดตามปรมาตม กิเลสนั้นก็เกิดอยู่แล้ว คือ มีอยู่แล้ว แต่ไม่กำเริบเท่านั้น อันนี้ว่าด้วยความไม่เกิดแห่งกิเลส คือ ความไม่กำเริบ

ก็ความไม่เกิดแห่งกิเลส คือ ความไม่ได้รับอารมณ์นั้น เป็นอย่างไร ?
 เป็นอย่างนี้ คือ บางคนได้อารมณ์ที่พอใจเป็นต้น ซึ่งตนยังไม่เคยได้
 แล้วก็นึกไปในทางที่ไม่ถูกและปล่อยสติเสีย กิเลสทั้งหลายก็เกิดขึ้น การ
 ที่กิเลสทั้งหลายซึ่งยังไม่เกิด คือ ยังไม่ได้รับอารมณ์ เมื่อได้รับอารมณ์
 แล้วก็เกิดขึ้น ข้อมมิตังทวาน ๑ เมื่อความเกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลาย
 ซึ่งยังไม่เกิดอย่างนี้มอญ พระโยคาวจร เล็งเห็นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ตน
 แล้วก็อบรมความเพียรชอบข้อแรก ด้วยการอบรมสติปัฏฐานเนื่อง ๆ
 เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลเหล่านั้น แต่เมื่ออกุศลเหล่านั้นเกิดขึ้น
 แล้วยังไม่หายไป ก็อบรมความเพียรชอบข้อที่ ๒ เพื่อละอกุศลเหล่านั้น
 เสีย แล้วอบรมความเพียรชอบข้อที่ ๓ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมถะ
 วิปัสสนา และอริยมรรค คำว่า อกุศลธรรมนั้น ได้แก่สมถวิปัสสนา
 ส่วนมาก เมื่อเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแล้วก็ดับไป แต่ว่าไม่ทำให้เกิดความ
 เสียหาย คือ ทำให้เกิดผลแล้วก็ดับไป พระโยคาวจรเล็งเห็นสิ่งที่ไม่
 เป็นประโยชน์แก่ตนด้วยความดับไป แห่งสมถวิปัสสนานั้น จึงได้อบรม
 ความเพียรชอบข้อที่ ๔ เพื่อความตั้งอยู่แห่งสมถวิปัสสนานั้น ๑ ใน
 ขณะโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น ความเพียรชอบทั้ง ๔ ข้อนั้น ก็รวมเรียกว่า
 ความเพียรชอบเพียงข้อเดียวเท่านั้น กิเลสเหล่านี้โดยยังไม่เกิดขึ้น จะต้อง
 เกิดขึ้น กิเลสเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างใด พระโยคาวจร
 ก็ทำหน้าที่เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งสิ่งที่ยังไม่ได้เกิดขึ้น และทำหน้าที่
 ละสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว คำว่า เกิดขึ้นแล้วนั้น แยกออกเป็น ๔ คือ เกิด
 ขึ้นด้วยความเป็นไป ๑ เกิดขึ้นด้วยการปราศจากความเป็นอยู่ ๑ เกิด
 ขึ้นด้วยความเป็นโอกาส ๑ เกิดขึ้นด้วยความได้ภูมิ ๑ ๑ ที่เกิดขึ้น
 ด้วยความเป็นไปนั้น ได้แก่ความพร้อมแห่งความเกิด ความแปรไป

๑๗๐ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ความแตกหักไป ฯ เกิดขึ้นด้วยปราศจากความเป็นอยู่ขึ้น ได้แก่การ
 ได้รับอารมณ์แล้วดับไป ได้แก่การไม่ถึงซึ่งความเกิด ความแปรไป
 ความหายไป แห่งกุศลและอกุศล ฯ ที่เกิดขึ้นด้วยได้โอกาสนั้น คือ
 กรรมที่ล่วงแล้ว เกยตกกันผลแห่งกรรมอย่างอื่นไว้ ให้โอกาสแก่ผลของตน
 แล้วตั้งอยู่ วิบากซึ่งไม่ได้โอกาสอย่างนั้น ชื่อว่าไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อ
 ได้โอกาสย่อมเกิดขึ้น ฯ ทว่าเกิดขึ้นด้วยการได้ภุมิ นั้น คือ อกุศลซึ่ง
 ยังไม่ได้ถอน ที่มียอยู่ในภุมิทั้ง ๓ นนมีอยู่ ควรทราบความต่างกันแห่งภุมิ
 และการได้ภุมิดังต่อไปนี้ คือ ชั้น ๕ ซึ่งมีในภุมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์แห่ง
 วิภัสสนา เรียกว่าภุมิ กิเลสซึ่งควรเกิดขึ้นในชั้น ๕ เรียกว่าได้ภุมิ
 เพราะฉะนั้น วิภัสสนานั้นจึงชื่อว่าภุมิอันกิเลสได้แล้ว แต่ว่าไม่ใช่ด้วย
 อำนาจอารมณ์ เพราะว่าเมื่อรอบรู้อัตต อนาคตแล้ว กิเลสทั้งปวง
 ย่อมเกิดขึ้น เพราะปรารภชั้นทั้งหลายของพระชินาสพทั้งหลาย ก็ถ้ากิเลส
 นั้นได้ภุมิแล้ว ใคร ๆ ก็ละรากเหง้าแห่งภพไม่ได้ เพราะละภุมินั้น
 ไม่ได้ จึงควรทราบว่า กิเลสที่ได้ภุมินั้น ได้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ฯ
 ชั้นทั้งหลายที่บุคคลยังไม่รอบรู้ด้วยวิภัสสนา ย่อมเกิดขึ้นในที่ใด ๆ นับ
 แต่ความเกิดขึ้นในที่นั้น ๆ กิเลสซึ่งเป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะ ก็ประจำอยู่
 ในชั้นเหล่านั้น กิเลสอันนั้นแหละเรียกว่าได้ภุมิ เพราะหมายความว่า
 บุคคลยังไม่ได้ ฯ กิเลสทั้งหลายมีประจำอยู่ในชั้นเหล่าใด ของ
 ผู้ใด ชั้นเหล่านั้นของผู้นั้นก็เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเหล่านั้น ไม่ใช่ชั้น
 ของผู้อื่น เพราะว่าชั้นที่ล่วงไปแล้ว ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสทั้งหลาย
 ซึ่งมีประจำในชั้นที่ล่วงไปแล้ว ชั้นนอกนั้นไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลส
 ทั้งหลาย ฯ ในอนาคตเป็นต้น ก็เหมือนนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า
 ชั้นทั้งหลายที่เป็นกามาวจร ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสทั้งหลาย ซึ่งประจำอยู่
 ในชั้นทั้งหลายที่เป็นกามาวจร ถึงแม้ว่าในชั้นทั้งหลาย ที่เป็นรูปาวจร
 และอรุปาวจร ก็เหมือนนั้น ฯ ในจำพวกพระอริยะมีพระโสดาบัน
 เป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า กิเลสอันเป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะ ในชั้น
 ทั้งหลายของพระอริยะบุคคลใด ๆ พระอริยะบุคคลนั้น ๆ ได้ละเสียแล้ว

ด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะเหตุที่ขันธเหล่านั้น พระอริยมรรคนั้น ๆ ได้
 ละเสียแล้ว จึงไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสทั้งหลาย อันเป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะ
 จึงไม่นับว่าเป็นภูมิ ๑ กรรมที่เป็นกุศล หรืออกุศลใด ๆ ยังมีอยู่ เพราะ
 เหตุที่ปกุณณ ยังไม่ละกิเลสอันเป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะได้ด้วยประการทั้งปวง
 วัฏฏะจึงเป็นไป เพราะมีกรรมและกิเลสเป็นปัจจัย กิเลสอันเป็นรากเหง้า
 แห่งวัฏฏะนั้นของผู้นั้น ใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่า มีอยู่เฉพาะรูปขันธ
 เท่านั้น ไม่มีในขันธอื่น ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่า กิเลสอัน
 เป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะนั้นมีประจำอยู่ในขันธ ๕ ๑ ข้อนั้นคือ อย่างไร ? คือ
 รสแห่งแผ่นดินเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในต้นไม้ กล่าวคือ ต้นไม้ใหญ่ตั้งอยู่ที่พื้นดิน
 ได้อาศัยรสแห่งแผ่นดิน และรสแห่งน้ำแล้วก็เติบโตขึ้น เจริญขึ้นด้วย
 ราก ลำต้น กิ่ง ก้าน ดอก ใบ และผล แล้วมีพืชพันธุ์สืบต่อกันไป
 ใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่า พืชพันธุ์นั้นมีอยู่ที่โคนต้นไม้ซึ่งได้รับรสแห่งแผ่นดิน
 เป็นต้นเท่านั้น ไม่มีอยู่ในลำต้น หรือกิ่ง ใบ ดอก ผล ส่วนพืชที่
 มีอยู่ในผล ก็ไม่มีอยู่ในรากเป็นต้น ข้อนั้นเพราะเหตุใด ? เพราะเหตุว่า
 พืชนั้นมีอยู่ทั่วไปเริ่มตั้งแต่รากเป็นต้นไป ๑ หากมีบุรุษคนใดคนหนึ่งต้อง
 การจะทำลายดอกและผลเป็นต้น แห่งต้นไม้ต้นนั้น จึงเอาไม้แหลมจุ่ม
 ขาพิษไปตอกในทิศทั้ง ๔ แห่งต้นไม้ต้นนั้น ๆ ก็จะไม่อาจงอกขึ้นได้อีก
 เพราะขาพิษนั้นได้กำจัดรสแห่งแผ่นดิน และรสแห่งน้ำเสียแล้ว ข้อนั้น
 ฉนใด กุหลาบที่เบื้อหน้าขต่อความเป็นไปแห่งขันธ ๕ แล้วปรารภ
 อบรมมรรค ๔ ขึ้นในสันดานของตน ซึ่งเป็นเหมือนประกอบขาพิษใน
 ต้นไม้ทั้ง ๔ ทิศ แล้วความสืบทอดแห่งขันธก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้อีก เพราะ
 ขาพิษ คือ มรรคทั้ง ๔ นั้น ได้กำจัดกิเลสอันเป็นรากเหง้าแห่งวัฏฏะเสีย
 แล้ว เมื่อขันธ ๕ ไม่มีเชื่อด้วยการดับวิญญานเก่าเสียแล้วก็ดับไป เหมือน
 กับไฟซึ่งดับไปโดยไม่มีเชื้อฉะนั้น ควรทราบคำต่างกันแห่งภูมิ และแห่ง
 กิเลสที่ได้ภูมิดังที่วามาแล้วนี้ ทว่าด้วยภูมิและกิเลสที่ได้ภูมินั้น เป็นคำ
 อธิบายซึ่งคำว่า กิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น แต่คำว่ากิเลสที่ยังไม่
 เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น ยังมีอยู่อีก ๔ อย่าง คือ เกิดขึ้นด้วยการกำเริบ ๑

๑๗๒ พระสุตตันตปิฎก กัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปุณณาสกนิบาต เล่ม ๒

เกิดขึ้นด้วยการได้อารมณ์ • เกิดขึ้นด้วยการไม่ข่มไว้ • เกิดขึ้นด้วยการไม่ถอน • ๑ เกิดขึ้นด้วยการกำเรบนั่น ได้แก่งิเลสที่เป็นใหญ่ เกิดขึ้นด้วยการได้อารมณ์นั้น ได้แก่งิเลสซึ่งยังไม่เกิดในเบื้องต้น แต่ต่อมาภายหลังได้อารมณ์แล้วก็เกิด ที่เกิดขึ้นด้วยการไม่ข่มไว้นั้น ได้แก่งิเลสที่กำเรบไว้ไม่ได้ข่มไว้ ห้ามไว้ ด้วยสมถวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้ออนนั้น ได้แก่งิเลสที่เกิดขึ้นแห่งกิเลสที่ไม่ได้ถอนวิมมรรค กิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการได้อารมณ์ และด้วยการไม่ข่มไว้ ด้วยการไม่ได้ออน ทั้ง ๓ อย่างนี้ จัดเข้าในกิเลสที่ได้ภูมิโดยเหตุนี้ เมื่อกิเลสทั้งกล่าวแล้วนั้นเกิดขึ้น กิเลสอันใดที่เกิดขึ้นด้วยการเป็นไปอยู่ และการปราศจากความเป็นอยู่ ด้วยการได้โอกาส กิเลสอันนั้นไม่ใช่กิเลสที่จะต้องละได้ ด้วยมรรคญาณใด ๆ เพราะกิเลสนั้นเป็นกิเลสที่มรรคยังไม่ได้ฆ่า กิเลสอันใดเกิดขึ้นด้วยได้ภูมิ ได้อารมณ์ ถูกข่มไว้ ถูกถอนเสีย กิเลสนั้นย่อมทำให้ความเกิดนั้นเสียไป ความรู้ที่เป็นโลกีย์ และโลกุตระนั้น ๆ ย่อมเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น กิเลสทั้งปวงจึงเป็นของควรละ โดยเหตุนี้ ในพระบาลีจึงว่ากิเลสที่เกิดแล้วโดยหมายกิเลสที่ละด้วยมรรค ส่วนในขณะมรรคเกิดขึ้น การอบรมเพื่อความเกิดแห่งกุศล ซึ่งยังไม่เกิด และเพื่อความตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้อย่างไร แก้วว่า มีได้ด้วยความเป็นไปแห่งมรรคเท่านั้น เพราะว่าเมื่อมรรคเป็นไปอยู่ ชื่อว่ายังไม่เกิด เพราะว่ายังไม่เคยเกิดมาก่อน เวลาไปส่ำที่ซึ่งตนยังไม่เคยไป หรือได้รับอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยได้รับ ก็ย่อมมีผู้กล่าวว่า เราได้มาถึงที่ซึ่งยังไม่เคยมาแล้ว ได้รับอารมณ์ที่ไม่เคยได้รับแล้ว เพราะฉะนั้น จึงควรกล่าวว่า ความเป็นไปแห่งมรรคนั้นแหละ ชื่อว่าความตั้งอยู่แห่งมรรค ภิกษุย่อมอบรมเพื่อความตั้งอยู่แห่งมรรคนั้น ๑ เมื่อโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น ความเพียร ๔ อย่างนั้นย่อมรวมเป็นอย่างเดียวกัน สันชื่อว่าด้วยความเพียรชอบ อันเป็นโลกีย์ และโลกุตระ ตามอรรถกถาเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมิตฺตํ ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๘๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสติ

กาเย รูปกาเยติ ฯ รูปกาโย หิ อธิ อจฺจปจฺจกานํ เกสาทิยญฺจ
ธมฺมานํ สมุหตฺเตนาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๓
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสติ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

กัณฺเฑสฺสแห่งสัมมาสติดัน ในพระบาลีว่า ได้แก่การที่ภิกษุเล็งเห็น
กายในกาย เล็งเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย เล็งเห็นจิตในจิต เล็งเห็น
ธรรมในธรรมทั้งหลาย จนกำจัดอภิชฌาโทมนัสในโลกนี้ อันนั้นแหละ
เรียกว่าสัมมาสติ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ในกายนั้น คือ ในรูปกาย เพราะรูปกายเป็น
ที่รวมอยู่แห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และอาการ ๓๒ เหมือนกับคำว่า พวกช่าง
พวกกรตเป็นต้น ฯ รูปกายเรียกว่ากาย เพราะหมายความว่าเป็นที่รวมอยู่
อันใด ก็หมายความว่าเป็นที่มาเป็นที่เกิดแห่งของน้ำเกลี้ยงดังนี้ ความ
เกิดแห่งของน้ำเกลี้ยงน้ำขัง หรือที่เกิดแห่งของน้ำเกลี้ยงน้ำขัง นั้นแหละ
เรียกว่ากาย คำว่า กายนั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ กคำ ๑ อายะคำ ๑ กณฺณ
แปลว่า น้ำเกลี้ยงค อายะนั้น แปลว่า ที่เกิด เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกัน
ว่ากาย ก็แปลว่า ที่เกิดแห่งของน้ำเกลี้ยงค

คำว่า เล็งเห็นกายนั้น คือ เห็นเนื่อง ๆ ซึ่งกายอยู่เป็นปกติ หรือว่า เห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งกาย คำว่า เห็นภายในกาย เป็นคำซ้ำ ๒ นั้น ได้แก่ เล็งเห็นส่วนหนึ่ง ๆ ในกาย เหมือนกับเล็งเห็นเครื่องรถฉะนั้น ไม่ใช่ เล็งเห็นว่ากายนอกจากประชุมแห่งของที่เกลียดดังที่เข้ามาแล้ว หรือไม่ใช่ เล็งเห็นว่านั่นเป็นหญิง นั่นเป็นชาย หรือเป็นอย่างอื่น แต่ว่าสัตว์โลกทั้งหลาย ย่อมเข้าใจผิด คือ เข้าใจว่านั่นเป็นหญิง นั่นเป็นชาย ความเข้าใจอย่างนั้น ไม่เรียกว่าเห็นภายในกาย เพราะว่าไม่แยกเป็นส่วน ๆ เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า บุคคลพบสิ่งใด ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น เห็นสิ่งใดไม่ชื่อว่าพบสิ่งนั้น ผู้ไม่เห็น ผู้โง่เขลา ย่อมติดอยู่ เมื่อติดอยู่ ก็ไม่พ้น ดังนั้น ความเห็นของสัตว์โลกทั้งหลาย ย่อมผิดจากความจริง ผู้เห็น พยับแดดซึ่งไม่ใช่แม่น้ำ ย่อมมียอดน้ำใด ผู้เห็นว่ากายซึ่งเป็นของ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นตัวตน ไม่สวยงามนั้น ว่าเป็นของเที่ยง เป็นของ สุข เป็นตัวตน ก็มียู่เหมือนกันฉันนั้น คำว่า เล็งเห็นภายในกายนั้น ได้แก่เล็งเห็นความประชุมแห่งความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่เป็นตัวตน ความไม่สวยงาม ในกาย

อีกอย่างหนึ่งว่า กายอันใดซึ่งมีร่างกระดูกเป็นที่สุด ที่พระพุทธองค์ ได้ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรก็มี กายอันใดที่พระอรหันตเจ้าได้กล่าวไว้ในสติปัฏฐานกาลว่า ภิกษุบางองค์ย่อมเล็งเห็นปฐวีกาย อาโปกาย เตโชกาย วาโยกาย เกสกาย โลมากาย จวิกาย มังสกาย รุหิกาย นหารุกาย อัญญิมิณฺฑชกกาย ดังนั้น การเล็งเห็นกายทั้งปวงนี้ ก็ควรทราบว่าเป็นการเล็งเห็นภายในกาย ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า การเล็งเห็นภายในกายนั้น ได้แก่การเล็งเห็นซึ่งความประชุมแห่งอาการต่าง ๆ มีผมและขนเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในกาย อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่การเล็งเห็นว่า กายนั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม ดังที่กล่าวแล้วนั้น

ข้อว่าด้วยการเล็งเห็นภายในกายนั้น แยกออกไปเป็นหลายข้อ มี ข้อว่าด้วยลมหายใจเป็นต้น ข้อว่ากำจัดอภิชฌาโทมนัสในโลกนั้น ได้แก่ กำจัดด้วยธรรมนั้น ๆ ๆ กำจัดด้วยองค์ฌาน ๑ ข้อว่าในโลกนั้น หนาย

ในโลกคือกาย หรือโลกคือขันธ ๕ ขั้วว่าอกิษณานั้น ได้แก่ความต้องการ ความอยากได้ คำว่า อกิษณานี้ หมายถึงพยายาม เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่าเป็นการละนิวรณ์ คือ กามฉันท์ และพยายาม แต่เมื่อจะกล่าวให้ยิ่งขึ้นก็ได้ใจความว่า การกำจัดอกิษณานั้น ได้แก่การกำจัดความยินดี ซึ่งมีความสมบรณ์แห่งกายเป็นรากเหง้า การกำจัดโทมนัสนั้น ได้แก่การกำจัดความยินร้าย ซึ่งมีความวิบัติแห่งกายเป็นรากเหง้า อีกอย่างหนึ่งว่า การกำจัดอกิษณานั้น ได้แก่การกำจัดความยินดีในกาย การกำจัดโทมนัสนั้น ได้แก่การกำจัดความไม่ยินดีในการอบรมกาย อีกอย่างหนึ่งว่า การกำจัดอกิษณานั้น ได้แก่การกำจัดความเห็นว่า สวยงาม สุขสบาย เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในกาย การกำจัดโทมนัสนั้น ได้แก่การกำจัดซึ่งความไม่สวยงาม ความไม่สุขสบาย เป็นต้น ที่มีอยู่ในกาย

อีกอย่างหนึ่งว่า การเล็งเห็นกายในกายนั้น ได้แก่การเล็งเห็นด้วยอนุสติสนา

คำว่า การเล็งเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนั้น ได้แก่การเล็งเห็นเวทนาอย่างอื่น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า การเล็งเห็นจิตในจิตนั้น ได้แก่การเล็งเห็นจิต ๑๖ ดวง ว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น การเล็งเห็นธรรมนั้น ได้แก่การเล็งเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ นอกจากกาย เวทนา จิต ว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า ในกาย ท่านพูดเป็นเอกพจน์ เพราะหมายความว่ากายเป็นของอย่างเดียว คำว่า ในจิต ก็เป็นเอกพจน์เหมือนกัน เพราะตามธรรมชาติของจิต ย่อมมีอย่างเดียว คำว่า ในเวทนาทั้งหลาย และในธรรมทั้งหลายนั้น หมายความว่าความเป็นพหูพจน์ เพราะเวทนาและธรรม มีอยู่มากอย่าง

ก็ขอว่า การเล็งเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนั้น ได้แก่การเล็งเห็นอย่างไร ได้แก่การเล็งเห็นว่า สุขเวทนาเป็นทุกข์ ทุกขเวทนาเป็นสุข อหกขมสุขเวทนาเป็นของไม่เที่ยง สมกับคำว่า ภิกษุใดเห็นสุขเป็นทุกข์ เห็นทุกข์ เป็นดังสุข เห็นความไม่ทุกข์ ไม่สุข เป็นของไม่เที่ยง ภิกษุนั้นชื่อว่าเห็นถูก ขั้วว่ารอบรู้เวทนา ดังนี้ บุคคลควรเล็งเห็นเวทนา

๑๖๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค เล่ม ๒

ทั้งปวงว่าเป็นทุกข์ เพราะมีเนื้อความในพระบาลีว่า เวทนาทั้งสาม เราตถาคต
กล่าวว่า^๕ เป็นทุกข์ทั้งนั้น อีกอย่างหนึ่งว่า ควรเห็นเวทนาเป็นสุขก็มีทุกข์ก็มี^๕
ว่าสุขเวทนามีความคงอยู่เป็นสุข มีความแปรไปเป็นทุกข์ ส่วนทุกข์เวทนา^๕
มีความคงอยู่เป็นทุกข์ มีความแปรไปเป็นสุข อทุกข์มสุขเวทนา มีความรู้^๕
เป็นสุข มีความไม่รู้เป็นทุกข์ และความเห็นด้วยอนุสัยสสนา ๑ มีความ^๕
ไม่เที่ยงเป็นคัมภ์ ควรเห็นจิตตามอารมณ์ และตามความเป็นใหญ่ตาม^๕
สหชาติ ตามภูมิ ตามกรรม ตามวิบาก ตามกิริยาเป็นคัมภ์ และควรเห็น^๕
ตามอนุสัยสสนา ๑ มีความไม่เที่ยงเป็นคัมภ์ ควรเห็นตามประเภทแห่ง^๕
จิต ๑๖ มีจิตอันมีรากเป็นคัมภ์ ส่วนธรรมนั้นควรเห็นตามลักษณะของตน^๕
และลักษณะทั่วไป และเป็นความเปล่งจากความเป็นตัวตน ๑ ควรเห็น ตาม^๕
อนุสัยสสนา ๑ ความไม่เที่ยงเป็นคัมภ์ ๑ ควรเห็นตามธรรมที่สงบ และไม่^๕
สงบเป็นคัมภ์ ๑ ผู้ใดละอภิชฌาโทมนัสในโลก คือ ในกายได้แล้ว ผู้นั้นก็ละ^๕
อภิชฌาโทมนัสในโลก คือ เวทนาเป็นคัมภ์ได้ แต่พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดง^๕
การละอภิชฌาโทมนัสไว้ เป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ข้อนั้น เป็นด้วยบุคคล^๕
ต่างกัน ๑ เป็นด้วยการอบรมสติปัฏฐานในขณะต่างกัน ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า^๕
ละอภิชฌาโทมนัสในสิ่งหนึ่งได้แล้ว สิ่งนอกนั้นก็เป็นอันละได้ สติปัฏฐาน^๕
ทั้ง ๔ นี้ ย่อมมีในจิตต่าง ๆ กัน ในเมื่อโลกุตตรมรรคยังไม่เกิด คือ กำหนด^๕
กายด้วยจิตดวงหนึ่ง กำหนดเวทนาด้วยจิตดวงหนึ่ง กำหนดจิตด้วยจิต^๕
ดวงหนึ่ง กำหนดธรรมด้วยจิตดวงหนึ่ง แต่ในขณะโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น^๕
สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ ย่อมมีในจิตดวงเดียวกัน

สตินั้นประกอบด้วยวิสัยสสนา ซึ่งมีแก่ผู้กำหนดกาย ชื่อว่ากายาน-
วิสัยสสนา คือ ชื่อว่าการเล็งเห็นกาย บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่าผู้^๕
เล็งเห็นกาย ฯ สตินั้นประกอบด้วยมรรค ในขณะแห่งมรรคของผู้ยกขึ้น^๕
ซึ่งวิสัยสสนา แล้วถึงอริยมรรค ชื่อว่ากายานวิสัยสสนา บุคคลผู้ประกอบด้วย^๕
สตินั้น ชื่อว่ากายานวิสัยสสนา ส่วนเวทนานวิสัยสสนา จิตตานวิสัยสสนา ธรรมา-^๕
นวิสัยสสนา ก็เหมือนนั้น สตินั้นกำหนดกายซึ่งละความเข้าใจผิดว่า กายเป็น^๕
ของสวยงาม ย่อมสำเร็จด้วยมรรค สตินั้นแหละ เรียกว่ากายานวิสัยสสนา ฯ

สตินกำหนดเวทนาซึ่งละความเข้าใจว่าเวทนาเป็นสุข ข้อมสำเร็จด้วยมรรค
สติน^๕นี้เรียกว่าเวทนานุปัสสนา สตินกำหนดจิตซึ่งละความเข้าใจผิดว่า จิต
เป็นของเที่ยง ข้อมสำเร็จด้วยมรรค สติน^๕นี้แหละเรียกว่า จิตตานุปัสสนา
สตินกำหนดธรรมซึ่งละความเข้าใจผิดว่า ธรรมเป็นตัวตน ข้อมสำเร็จด้วย
มรรค สติน^๕นี้แหละเรียกว่าธรรมานุปัสสนา เป็นอันว่าสติที่ประกอบกับมรรค
ชนิดเดียวเท่านั้นแยกออกไปเป็น ๔ ตามหน้าที่ของสติ ดังนี้ สันเนอความ
ในสัมมาสตินิเทศ ตามอรรถกถาเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสมาธิ ซึ่งเข้าใจยากมาก

วิวิจฺเจว กาเมหํคิ กาเมหิ วิวิจฺจิตฺวา วิณา หุตฺวา อปฺกมฺมิตฺวา ฯ
โย ปณายเมตฺถ เอวกาโร โส นิยมคฺโคติ เวทิตฺพโหติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณฑ์ที่ ๘๔
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสมาธิ ซึ่งเข้าใจยากมาก สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน
หาประมาณมิได้

บาลี

กัณนิเทศแห่งสัมมาสมาธิ^๕นั้น มีทั้งในบาลีและอรรถกถา ในบาลีว่า
นิเทศแห่งสัมมาสมาธิ ได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัย^๕นี้ เข้าปฐมฌาน
อันว่างจากกาม ว่างจากอกุศลธรรมทั้งหลาย อันมีวิคก มีวิจารณ์

๑๗๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค เล่ม ๒
 มีบุคคลเกิดจากวิเวก • เข้าหัตถิณมาน อันทำภายในให้ผ่องใส อันมี
 ความตั้งมั่นอันเดียวแห่งใจ อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะระงับวิตถวิจารณ์
 เสียแล้ว มีแต่บุคคลอันเกิดแต่สมาธิ • เข้าหัตถิณมาน อันมีแต่อุเบกขา
 เพราะกลายบุคคลเสียแล้ว กับมีแต่สติสัมปชัญญะ และความสุกกาย ซึ่ง
 พระอริยะทั้งหลายเรียกว่า ผู้มีอุเบกขา ผู้มีสติ ผู้มีสุข • เข้า
 จตุคคณาน อันบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข
 เพราะละสุขละทุกข์เสียแล้ว เพราะสิ้นโสมนัส โทมนัส ในเมื่อก่อนเสีย
 แล้ว • คิงน

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า วางจากกามนั้น ได้แก่ หลีกเว้นจากกามทั้งหลาย
 โดยอธิบายว่า ในเวลาเข้าปฐมณานนั้น ไม่มีกามารมณ์เกาะเกี่ยวอยู่
 ในใจ ก็ชื่อว่า วางจากกามทั้งหลายนั้น คือ อย่างไร ? คือ เมื่อมีการ
 กำหนดอย่างนี้ก็ได้ใจความว่า กามทั้งหลาย เป็นปฏิबंधแก่ณานนั้นแน่
 เมื่อกามเหล่าใดมีอยู่ ณานนั้นก็เข้าไปไม่ได้ เปรียบเหมือนแสงสว่าง
 แห่งประทีปในเมื่อมีความมืดฉะนั้น ต้องสลักกามเหล่านั้นเสีย จึงจะได้
 ปฐมณาน เปรียบเหมือนต้องสลักผนังจึงจะไปถึงฝั่งโน้นได้ เพราะฉะนั้น
 จึงจะได้กำหนดไว้แน่นอนอย่างนี้ ฌานนี้เป็นของสลักกามทั้งหลาย โดย
 เหตุที่เป็นข้าศึกกับกามราคะ และโดยเหตุที่เป็นของลวงเสียซึ่งกามธาตุ
 ซ้อน มีเนื้อความในพระบาลีว่า การสลักกามทั้งหลายนี้ คือ เนกขัมมะ
 ใคร ๆ ไม่อาจเข้าฌานได้ โดยไม่เว้นจากอกุศลธรรม ซึ่งได้แก่ นิวรณ์
 เหล่าอื่น เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า เว้นจากกาม และเว้น
 จากอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยองค์คุณนั้น ๆ ก็ดี ด้วยองค์ฌานก็ดี ด้วย
 การสงระงับก็ดี ด้วยการสลัดออกก็ดี และความสังคจิต ความสังคกาย
 ความสังคอุปจิต ก็สงเคราะห์เข้าด้วย คำว่า เว้นก็จริง แต่ถึงอย่าง
 นั้น ก็ควรเห็นว่า ความสังคกาย ความสังคจิต ความสังคด้วยองค์ฌาน
 เป็นอันกล่าวไว้ในคำว่า เว้นจากกามทั้งหลาย ส่วนในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

เกิดขึ้น ข้อมมีความสังคกาย ความสังคจิต ความสังคด้วยการตัดขาด
ความสังคด้วยการสลัดเสีย

คำว่า กามทั้งหลายนั้น มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิเทศ ถึงเรื่อง
วัตถุกามและกิลีสกาม ฯ วัตถุกามนั้น ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ อันเป็นที่รักใคร่พอใจ ท่านขยายออกไปเป็นวิญญาณกทรัพย์
และอวิญญาณกทรัพย์ ส่วนกิลีสกามนั้น ได้แก่ ฉันทะ ความพอใจ •
ราคะ ความยินดี • ฉันทราคะ ความรักใคร่พอใจ • สังกัปปะ ความดำริ •
ราคะ ความยินดี • สังกัปปราคะ ความยินดีด้วยความพอใจ • ดังนี้ ฯ
คำว่า ว้างจากกามทั้งหลายนั้น จึงควรเห็นว่า ว้างจากวัตถุกามทั้งหลาย
การว่างจากวัตถุกามทั้งหลายนั้น จัดเป็นความสังคกาย คำว่า ว้างจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายนั้น หมายว่างจากกิลีสกามและอกุศลทั้งปวง การว่างจาก
กิลีสกาม และอกุศลทั้งปวงนั้น จัดเป็นความสังคจิต

คำว่า ว้างจากกามทั้งหลายนั้น หมายการสละกามสุข คำว่า ว้าง
จากอกุศลทั้งหลายนั้น หมายอบรมเนกขัมมสุข อีกอย่างหนึ่งว่า
การว่างจากกามทั้งหลายนั้น หมายการสละวัตถุแห่งกิลีส การว่างจาก
อกุศลทั้งหลายนั้น หมายการสละกิลีส การว่างจากกามทั้งหลาย หมาย
การสละเหตุแห่งความโลเล การว่างจากอกุศลทั้งหลายนั้น หมายการ
สละความเป็นผู้โง่เขลา อีกอย่างหนึ่งว่า การว่างจากกามทั้งหลายนั้น
หมายความบริสุทธิ์แห่งการประกอบ การว่างจากอกุศลทั้งหลายนั้น หมาย
การอบรมซึ่งอริยาศัย เป็นอันได้ใจความว่า การว่างจากกามทั้งหลายนั้น
หมายการว่างจากวัตถุกาม การว่างจากอกุศลทั้งหลายนั้น หมายการว่าง
จากกิลีสกาม

ก็ถามฉันทนั้น ถึงเมื่อนับเข้าในอกุศลก็จริง ท่านก็กล่าวไว้เสียแผนก
หนึ่ง ในคัมภีร์วิภังค โขณนัยเป็นต้นว่า กามทั้งหลายได้แก่สิ่งไร ? ได้แก่
กามฉันท์ ดังนี้ เพราะกามฉันทนั้น เป็นข้าศึกแก่ฌานชั้นสูง อีกอย่าง
หนึ่งว่า ท่านกล่าวกามฉันท์ไว้ในคำว่า เว้นจากกามทั้งหลาย โดยเหตุ

๑๘๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปุริสัมภิทมวรรค เล่ม ๒

เพียงเป็นกิลีสกาม แล้วกล่าวไว้ในคำว่า เว้นจากอกุศลทั้งหลาย โดยเหตุเพียงนับเข้าในอกุศล ไม่กล่าวว่า เว้นจากกามโดยประเภทต่าง ๆ กล่าวไว้ว่า เว้นจากกามทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อธรรมเหล่านี้ซึ่งเป็นอกุศลมีอยู่ ท่านก็ได้กล่าวนิ वर्ณทั้งหลายไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยเป็นคัมภีร์ว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ กามฉันท์ ดังนั้นเพราะฉะนั้นให้เห็นว่า กามฉันท์เป็นข้าศึกแห่งองค์ฌานชั้นสูง

กนิ वर्ณทั้งหลายล้วนแต่เป็นข้าศึกแห่งองค์ฌาน ท่านกล่าวว่า องค์ฌานก็เป็นข้าศึกกนิ वर्ณทั้งหลาย เป็นเครื่องกำจัดนิ वर्ณทั้งหลาย เป็นเครื่องทำลายนิ वर्ณทั้งหลาย ฯ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏฐะว่า สมาธิย่อมเป็นข้าศึกแห่งกามฉันท์ บัณฑิตเป็นข้าศึกแห่งพยาบาท วิตกเป็นข้าศึกแห่งถีนมิตตะ สุขเป็นข้าศึกแห่งความฟุ้งซ่านรำคาญ วิจารณ์เป็นข้าศึกแห่งความสกลไส ดังนั้น เป็นอันว่า ท่านได้กล่าวถึงความสังคด้วยประการกนิ वर्ณไว้ ด้วยคำว่า เว้นจากกามทั้งหลาย ฯ ท่านได้กล่าวความสังคจากนิ वर्ณทั้ง ๕ ไว้ด้วยคำว่า เว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฯ คำต้น คือ คำว่า เว้นจากกามทั้งหลายนั้น เป็นอันกล่าวถึงการละกามฉันท์ คำที่ ๒ คือ คำว่า เว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลายนั้น เป็นอันกล่าวถึงการละนิ वर्ณข้ออื่น ๆ นอกจากข้อว่าด้วยกามฉันท์ อีกอย่างหนึ่งว่า คำต้น หมายถึง การละโลภะ อันเป็นวิสัยแห่งกามคุณ ๕ คำที่ ๒ กล่าวถึงการละ โทสะ โมหะ อันเป็นวิสัยแห่งเหตุให้เกิดอาฆาตเป็นต้น เมื่อว่าถึงโอฆะเป็นต้น คำแรกก็เป็นคำกล่าวถึงการละกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามอุปาทาน อภิชฌา กายคณฺฐะ กามราคะ สังโยชน์ ส่วนคำที่ ๒ เป็นอันกล่าวถึงการละโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คณฺฐะ สังโยชน์ ที่ยังเหลืออยู่ ฯ คำแรก กล่าวถึงการละตัณหา และสิ่งที่ประกอบกับตัณหา คำที่ ๒ เป็นอันกล่าวถึงอวิชชา กับสิ่งที่ประกอบกับอวิชชา

อีกอย่างหนึ่งว่า คำแรกกล่าวถึงการละจิต ๔ ดวง ซึ่งประกอบกับโลภะ คำที่ ๒ กล่าวถึงอกุศลจิต ๔ ดวง นอกจากนั้น ฯ ควรเห็นว่า ท่านกล่าวความสังคด้วยองค์ฌานไว้แล้ว

ครั้นท่านแสดงองค์แห่งปฐมฌาน ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้นแล้ว จึงกล่าวองค์ฌานว่า มิวตก มิวจารเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อเป็นองค์ประกอบ ๑ เป็นอันว่า องค์ปฐมฌานมี ๒ อย่าง คือ องค์ละ อันได้แก่คำว่า วาจจากามและอกุศลทั้งหลาย ๑ องค์ประกอบ อันได้แก่คำว่า มิวตก มิวจาร มีปิติสฺสเกิดจากวิเวก ๑ ๑ ก็คำว่า วิตก วิจาร ปิติ สฺส อันเกิดจากวิเวกนั้น มีคำอธิบายว่า วิตกนั้น มีการขกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ วิจารนั้น มีการขย้าอารมณ์เป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อไม่แยกวิตก วิจารออกจากกัน วิตกนั้น ก็ได้แก่การตกไปเฉพาะเป็นคราวแรกแห่งใจ เปรียบเหมือนการตั้งองค์ด้วยการตั้งครั้งแรก เพราะวิตกเป็นของหยาบ และเพราะวิตกเป็นองค์เบื้องต้น ส่วนวิจารนั้น เป็นของตามวิตกไป เปรียบเหมือนเสียงฆ้องที่ถูกตี แล้วดังไปฉะนั้น โดยเหตุว่า วิจารเป็นของละเอียดและเป็นของขย้า ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า วิตกเป็นของคั่นร่นไปในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรกแห่งจิต เปรียบเหมือนการกางปีกแห่งนก ซึ่งประสงค์จะบินขึ้นไปในอากาศ และเปรียบเหมือนความบ่ายหน้าเฉพาะต่อดอกไม้แห่งแมลงผึ้งฉะนั้น

วิจารนั้น เป็นความสืบต่อแห่งวิตก ไม่เป็นความคั่นร่นแห่งจิต เปรียบเหมือนการกางปีกออกแล้วแห่งนก ที่บินขึ้นไปในอากาศแล้ว และเปรียบเหมือนการบินร่อนอยู่บนดอกไม้ แห่งแมลงผึ้ง ที่บ่ายหน้าเฉพาะต่อดอกไม้แล้ว ๑ ส่วนในอรรถกถาแห่งทกนิบาตว่า วิตกเป็นไปโดยความขึ้นไปแห่งจิตในอารมณ์ เปรียบเหมือนนกใหญ่ ซึ่งไปตามอากาศ รับลมไว้ด้วยปีกทั้ง ๒ แล้วจมอยู่ในปีกฉะนั้น วิจาร เป็นไปโดยความขย้าซึ่งอารมณ์ เปรียบเหมือนนกใหญ่กระพือปีกเพื่อรับลมฉะนั้น ๑ วิจารนั้น ย่อมมีในเวลาเป็นไปด้วยการติดตามวิตก แต่ว่าความแปลกกัน แห่งวิตกวิจารทั้ง ๒ นี้ มีปรากฏในปฐมฌาน ทุตติยฌานแล้ว อีกอย่างหนึ่งว่า วิตกเปรียบเหมือนการที่บุคคลจับภาตทองเหลืองหรือทองแดง ทองขาว ที่ขึ้นสนิมไว้ให้แน่นด้วยมือข้างหนึ่ง แล้วเอาผงหรือน้ำมันชะโลมลงไป แล้วขัดด้วยมืออีกข้างหนึ่ง วิจารนั้น

เปรียบเหมือนมือข้างที่ขัด ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า วิตกเปรียบเหมือน
มือข้างที่จับไว้แห่งข้างบนหม้อ ๒ ที่บนภาชนะด้วยเครื่องหมุน ส่วนวิจารณ์
เปรียบเหมือนมือข้างที่หมุน

อีกอย่างหนึ่ง วิตก เหมือนกับหลักที่ปักลงในท่ามกลางแห่งวงกลม
วิจารณ์ เปรียบเหมือนการที่บุคคลหมุนรอบหลักนั้น เป็นอันว่า ท่านได้
กล่าวถึงปฐมฌานนี้ว่า มีวิตก มีวิจารณ์ เพราะปฐมฌานนี้ เต็มไปด้วย
วิตก วิจารณ์ เปรียบเหมือนกับต้นไม้ที่มีทั้งดอกทั้งผลฉะนั้น

คำว่า เกิดจากวิเวกนั้น คือ เกิดจากความสังคายนปราศจากนิวรณ์
คำว่า บัตินั้น ได้แก่ความอึดใจ บัตินั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ บัติน้อย ๑
๑ บัตีก้าวลง ๑ บัตืชั่วขณะ ๑ บัตืลอยขึ้น ๑ บัตืแผ่ซ่าน ๑ บัติน้อยนั้น
อาจทำให้ชนลูกชนชั้นเท่านั้น บัตืชั่วขณะนั้น ข้อมมีเหมือนกับความเกิด
ขึ้นแห่งฟ้าแลบ บัตีก้าวลงนั้น ได้แก่ ความอึดใจอันก้าวลงสู่กาย เหมือน
กับคลื่นกระทบฝั่งทะเล บัตืลอยขึ้นนั้น ได้แก่ ความอึดใจ ที่ทำให้
กายลอยขึ้นไปในอากาศได้ บัตืแผ่ซ่านนั้น ได้แก่ ความอึดใจซึ่งแรงกล้า
อาจแผ่ซ่านไปตลอดตัว เปรียบเหมือนโค้งแห่งภูเขา ซึ่งถูกห้วงน้ำใหญ่
กระทบฉะนั้น ๑ บัตื ๕ อย่างนั้น เมื่อจะถือเอาห้อง เมื่อจะถึงความ
แก่กล้า ข้อมทำให้ความสงบ ๒ อย่าง คือ ความสงบกาย สงบใจ เต็ม
บริบูรณ์ เมื่อจะถือเอาห้องแห่งความสงบ เมื่อจะถึงความแก่กล้า ข้อม
ทำให้สุข ๒ อย่าง คือ สุขกาย สุขใจ เต็มบริบูรณ์ เมื่อจะถือเอาห้องสุข
เมื่อจะถึงความแก่กล้า ข้อมทำให้สมาธิ ๓ อย่าง คือ สมาธิชั่วขณะ
สมาธิเฉียบ ๑ สมาธิแนบแน่น เต็มบริบูรณ์ บัตือันใดเป็นรากเหง้าแห่ง
สมาธิแนบแน่น ถึงซึ่งความประกอบกับสมาธิ เป็นบัตืแผ่ซ่าน บัตือัน
แหละ หมายเอาในข้อความอันนี้

คำว่า สุขนั้น ได้แก่ ความสบาย ด้วยว่า สุขนั้น เกิดแก่ผู้ใด ก็
ทำให้ผู้นั้นสบาย อีกอย่างหนึ่งว่า สุขนั้น ได้แก่ ความแห้ง ๑ ความ
เกิดดี ๑ ความขุดดี ๑ ซึ่งหมายความว่า การกัดหรือการขุด ซึ่งความ
ลำบากกายลำบากใจให้สิ้นไป คำว่า ความสุขนั้น หมายโสมนัสเวทนา

เมื่อว่าโดยลักษณะ ก็มีความยินดีเป็นลักษณะ ถึงแม้ว่า ไม่แยกกับ
กับสุข ออกจากกันในที่บางแห่งก็ดี ก็ควรเข้าใจว่า บัดนั้น ได้แก่ ความ
ยินดี ที่ไม่มีอารมณ์อันเป็นที่ต้องการของตน สุขนั้น ได้แก่ การได้รับรส
แห่งอารมณ์ที่ตนได้แล้ว ฯ บัดนี้มีอยู่ในที่ใด สุขก็มีอยู่ในที่นั้น แต่
สุขมีอยู่ในที่ใด จะกำหนดลงไปว่า บัดนี้ต้องมีอยู่ในที่นั้นไม่ได้ บัดนี้จัด
เข้าในสังขารขันธ สุขจัดเข้าในเวทนาขันธ บัดนี้เปรียบเทียบเหมือนการได้
เห็นน้ำ หรือการได้ยิบเสียน้ำ ของผู้เดินทางกันดาร สุขเปรียบเทียบ
การเข้าไปในร่มเงาแห่งต้นไม้ และการได้ใช้น้ำของผู้เดินทางกันดาร เป็น
อันว่า ท่านได้กล่าวถึงปฐมฌานว่า มีทั้งบัต มีทั้งสุข ดังที่มาแล้ว
อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า บัดนี้สุขนั้น ได้แก่ บัดนี้ด้วย สุขด้วย เหมือนกับ
คำว่า พระธรรมวินัย ซึ่งได้แก่พระธรรมด้วยพระวินัยด้วยเป็นต้น บัดนี้สุข
อันเกิดจากวิเวก ย่อมมีอยู่ในปฐมฌานนี้ ดังนี้ สันเนอความในเทศนาภักคเณ
เพียงเท่านั้น. เอวัง ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยฌาน ๒ และหัตถิฌาน

ฉานนุตติ ทิวริ อณั อารมณูปนิชฌานนจ ลกขณูปนิชฌานนจติ.
ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๕
ว่าด้วยฌาน ๒ และหัตถิฌาน สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

คำว่า ฌาน ๒ นั้น คือ อารมณูปนิชฌาน ๑ ลกขณูปนิชฌาน ๑
สมาบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีปฏิวิกสิตเป็นต้น เพราะฉะนั้น ฯ

๑๘๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
 นับว่าเป็นอารมณ์มณูปนิมาน ส่วนวิปัสสนามรรคผลชื่อว่าลักษณะมณูปนิมาน ๑
 วิปัสสนาที่ได้ชื่อว่าลักษณะมณูปนิมานนั้น เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะ มือนิจจ-
 ลักษณะเป็นต้น มรรคที่ได้ชื่อว่าลักษณะมณูปนิมานนั้น เพราะหน้าที่แห่ง
 วิปัสสนาสำเร็จโดยมรรค ๑ ส่วนผลที่ได้ชื่อว่าลักษณะมณูปนิมานนั้น เพราะ
 เข้าไปเพ่งซึ่งนิโรธสัจ อันมีความแท้เป็นลักษณะ ๑ ในที่นี้ประสงค์
 เป็นอารมณ์มณูปนิมานในส่วนเบื้องต้น เป็นลักษณะมณูปนิมานในขณะแห่ง
 โลกุตตรมรรค เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่าเป็นมณูปนิมาน เพราะเข้าไปเพ่ง
 อารมณ์ ๑ เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะ ๑ เพราะเพ่งสิ่งที่เป็นอย่างสิก ๑ ดังนี้

บาลี

ชื่อว่าด้วยหุติชฌานนั้น ในพระบาลีว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อม
 เข้าหุติชฌาน อันทำภายในให้ผ่องใส อันมีความตั้งขึ้นเป็นหนึ่งแห่งใจ
 อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว มีแต่ปัสสัคค
 จากสมาธิ ดังนี้ ๑ ในอรรถกถาว่า คำว่า เข้านั้น ได้แก่เข้าไปถึง คือ
 ได้แล้ว ถึงแล้ว สำเร็จแล้ว คำว่า เพราะระงับวิตกวิจารณ์นั้น คือ เพราะ
 ระงับไปทั้งวิตก วิจารณ์ ด้วยเหตุว่า วิตก วิจารณ์ ไม่มีในขณะแห่งหุติชฌาน ๑
 แต่ควรทราบทั่ว ท่านกล่าวว่า เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้วนั้น เพื่อแสดง
 ว่า ธรรมในปฐมฌานกับในหุติชฌานต่างกัน การได้หุติชฌานเป็นต้น
 นอกจากปฐมฌานนั้น ย่อมมีด้วยการล่ององค์หยาบ ๆ เสีย คำว่า ภายใน
 นั้น หมายถึงที่เกิดอยู่ในตน คือ เกิดอยู่ในสันดานแห่งตน คำว่า
 ความผ่องใส นั้น หมายถึงความเชื่องถึง แม้ว่าฌานก็ชื่อว่ามีความผ่องใส
 อยู่แล้ว เพราะประกอบกับความผ่องใส เปรียบเหมือนที่เรียกว่าผ้า
 สีเขียว ก็เพราะผ้านี้ประกอบด้วยสีเขียว ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า ฌานนั้น
 ย่อมทำใจให้ผ่องใส เพราะประกอบกับความผ่องใส และเพราะระงับ
 เสียแล้วซึ่งความกำเริบแห่งวิตก วิจารณ์ เพราะฉะนั้น หุติชฌานนั้น จึง
 เรียกว่า เป็นแดนผ่องใส ๑ แต่ในข้อความอันนี้ควรเชื่อว่า ความผ่องใส

แห่งใจ ส่วนในข้อความเบื้องต้น ความประกอบคำว่า ใจเข้ากับ คำว่า มีความตงฺขณเป็นหนึ่ง

ในข้อนี้ มีการประกอบเนื้อความว่า สิ่งหนึ่งย่อมตงฺขณ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า มีความตงฺขณเป็นหนึ่ง อธิบายว่า สิ่งนั้นตงฺขณเป็นของเลิศ เป็นของประเสริฐ เพราะวิตกวิจารณ์ไปไม่ได้ ของที่ประเสริฐสุดเขา เรียกกันว่า ๑ หรือเรียกกันว่าเอก อีกอย่างหนึ่งว่า ที่เรียกว่า ๑ นั้น โดยหมายความว่า ไม่มีวิตกวิจารณ์เป็นเพื่อน อีกอย่างหนึ่งว่า ทตฺตฌานนั้นทำให้ ธรรมที่ประกอบกันตงฺขณ รวมความว่า ทตฺตฌานเป็นหนึ่ง ด้วยทำให้ ตงฺขณด้วย โดยหมายความว่า เป็นของประเสริฐด้วย คำว่า มีความเป็นหนึ่ง และความตงฺขณ หมายถึงสมาธิ จึงได้ใจความว่า ทตฺตฌานนั้นทำให้ความ เป็นหนึ่ง และความตงฺขณเจริญขึ้น จึงได้ชื่อว่ามีความตงฺขณเป็นหนึ่ง ๆ น ย่อมมีอยู่แก่ใจ ไม่ใช่มีอยู่แก่สัตว์ บุคคล เพราะฉะนั้น ในพระบาลีจึงว่า มีความตงฺขณเป็น ๑ แห่งใจ

ก็ความเชื่อดังนี้ ในปฐมฌานก็มี สมาธิที่ได้ชื่อว่ามีความตงฺขณ เป็นหนึ่งนี้ ในปฐมฌานก็มีไม่ใช่หรือ แต่เหตุไรจึงกล่าวว่า ทตฺตฌาน เป็นฌานผ่องใส มีความตงฺขณเป็นหนึ่งแห่งใจ ๆ มีคำแก้ไขว่า ปฐมฌาน นั้น ยังไม่ใสดี เปรียบเหมือนน้ำที่ยังปนอยู่ด้วยสิ่งต่าง ๆ เพราะยังกำเริบ ด้วยวิตกวิจารณ์ เพราะฉะนั้น ปฐมฌานนั้น ท่านจึงไม่เรียกว่าเป็นฌาน ผ่องใสด้วยสติ หรือด้วยศรัทธา เพราะเป็นฌานยังไม่ผ่องใสดี ถึงแม้ว่า สมาธิในปฐมฌานนั้น ก็ยังไม่ปรากฏดี เพราะฉะนั้น ปฐมฌานนั้น ท่านจึง ไม่เรียกว่า มีความเป็นหนึ่งแห่งใจ ส่วนในทตฺตฌานนั้น ศรัทธามีกำลังกล้า ได้โอกาสด้วยความไม่กังวลกับวิตก วิจารณ์ ถึงแม้ว่าสมาธิ ก็ปรากฏด้วยการได้เพื่อน คือ ศรัทธา เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่ คำนี้ท่านกล่าวไว้ โดยหมายความอย่างนี้

คำว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นั้น เพราะได้ละวิตกวิจารณ์เสียแล้ว ด้วย ภาวนา ๆ ทตฺตฌานไม่มีวิจารณ์ ตามนัยที่ว่าแล้วนี้ ๆ ในข้อนี้ มีคำแก้แ

เข้ามาว่า เมื่อกล่าวว่ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว ก็เป็นอันได้
ความคิดแล้วไม่ใช่หรือ แต่เหตุไรจึงกล่าวอีกว่ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ๑
มีคำแก้ไขว่ ถึงได้ความคิดแล้วก็จริง แต่คำว่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ไม่ได้
แสดงถึงความหมายอันนั้น เราได้กล่าวแล้วว่า ท่านกล่าวว่ เพราะ
ระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว ดังนั้น เพื่อแสดงให้เห็นว่ การได้หุติขณเป็นต้น
นอกจากปฐมณานั้น ย่อมมีได้ เพราะล่วงเสียซึ่งองค์หยาบ ๆ ดังนั้น
แล้วไม่ใช่หรือ ? อีกอย่างหนึ่ง ความผ่องใสนี้ ย่อมมีเพราะระงับวิตกวิจารณ์
เสียได้ ไม่ใช่มีเพราะปะปนกับกิเลส ความตงขณเป็นหนึ่ง ก็มีเพราะระงับ
วิตกวิจารณ์เสียได้ ไม่ใช่เหมือนอุปจารณ เพราะละนิวรณ์เสีย และไม่ใช่
เหมือนปฐมณ เพราะความปรากฏแห่งองค์ เพราะฉะนั้น คำนี้จึงเป็น
คำชี้เหตุแห่งความผ่องใส และความตงขณเป็นหนึ่ง ท่านจึงว่าณนั้นไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว ๑ เพราะความไม่มีวิตก
วิจารณ์ เหมือนตติขณ จตุตถณ และเหมือนจกขุวิญญานเป็นต้น

คำนี้ เป็นคำชี้เหตุแห่งความเป็นของว่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์
ไม่ใช่เป็นคำชี้ซึ่งความมวิตกวิจารณ์ เป็นคำชี้ซึ่งความไม่มีวิตกวิจารณ์โดยแท้
ท่านจึงได้กล่าวอีกว่ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่า กล่าว
คำก่อนแล้วก็ควรกล่าวคำอื่น ๑ คำว่ เกิดจากสมาธิ นั้น คือ เกิดจาก
สมาธิในปฐมณ และเกิดจากสมาธิที่ประกอบกัน ๑ ถึงแม้ว่าปฐมณ
ก็ควรกล่าวว่ เกิดจากสมาธิอันประกอบกัน อันนั้นเป็นสมาธิโดยแท้ ดังนั้น
ก็จริง แต่ท่านกล่าวไว้เฉพาะในหุติขณว่ เกิดจากสมาธิ เพื่อสรรเสริญ
หุติขณให้เห็นว่ เป็นของผ่องใสดี โดยเหตุที่ไม่หวนไหว คือ ไม่กำเรบ
ด้วยวิตก วิจารณ์ คำว่ ปิติสุขนั้น เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วในข้อว่ด้วย
ปฐมณ คำว่ หุติขณนั้น หมายความว่า เกิดเป็นลำดับที่ ๒ คำว่
หุติขณ ก็หมายความว่า เป็นอนซึ่งเกิดเป็นที่ ๒ ดังนั้น สันเนอความ
ในอรรกถา อันว่ด้วยหุติขณเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลาย ที่ว่ามาแล้วตามอรรถกถา เป็นเนื้อความที่อธิบายออกจากพระบาลีว่า ภิกขุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าทตฺตยฌานอันทำภายในให้ผ่องใส อันมีความตั้งมั่นเป็นหนึ่งแห่งใจ อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว มีแต่ปีติสุขเกิดจากสมาธิ ดังนี้ ๆ คำว่า เข้านั้น ท่านจึงอธิบายออกไว้ว่า ได้แก่ การสำเร็จ การได้ การถึง ๆ คำว่า เพราะระงับวิตกวิจารณ์นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะระงับทั้งวิตก ทั้งวิจารณ์

คำว่า ทำภายในให้ผ่องใส นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ทำสิ่งที่เกิดขึ้นในตนให้ผ่องใส คำว่า มีความตั้งมั่นเป็นหนึ่งแห่งใจนั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ทตฺตยฌานนั้น เป็นฌานประเสริฐกว่าปฐมฌาน เป็นฌานที่ทำให้ธรรมทั้งหลายอันประกอบกันตั้งมั่น ๆ คำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ทตฺตยฌานนั้น ไม่มีทั้งวิตก ไม่มีทั้งวิจารณ์ คำว่า ปีติสุขเกิดจากสมาธินั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ปีติและสุข เกิดจากสมาธิในปฐมฌานด้วย เกิดจากสมาธิอันประกอบกันด้วย ส่วนในปฐมฌานนั้น ท่านกล่าวว่า มีปีติสุขเกิดจากวิเวก ในทตฺตยฌานนั้นท่านกล่าวว่า มีปีติสุขเกิดจากสมาธิ ความจริงในปฐมฌานก็มีสมาธิเหมือนกัน แต่ว่าสมาธิในปฐมฌานนั้น ยังไม่ผ่องใสดี เพราะยังมีวิตกวิจารณ์ประกอบ ส่วนสมาธิในทตฺตยฌานนั้น ไม่มีวิตกวิจารณ์ประกอบเลย เป็นสมาธิที่ผ่องใสแท้ ท่านจึงกล่าวว่า ยังไม่ผ่องใสดี เพราะยังมีวิตกวิจารณ์ประกอบ ส่วนสมาธิในทตฺตยฌานนั้น ไม่มีวิตกวิจารณ์ประกอบเลย เป็นสมาธิที่ผ่องใสแท้ ท่านจึงกล่าวว่า ทตฺตยฌานนั้น มีปีติสุขเกิดจากสมาธิ เมื่อว่าโดยองค์แห่งทตฺตยฌานแล้ว ก็มอญ ๓ คือ ปีติ • สุข • เอกัคคตา • ดังนี้ สันเนื้อความในเทศนา กณฺทนเพชงเทวาน.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๘๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยคตฺติยมาน

ปิตฺติยา จ วิราคาติ วิราโค นาม วุตฺตปฺปการา ปิตฺติยา จิคุจฺจนํ वा
สมคฺคิกโม वा อุภินฺนํ ปน อนุตรา จ สหฺโห สมฺปฺปิณฺหนตฺโถติ.

ณ บัณฑิตน์ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๖
ว่าด้วยคตฺติยมาน สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

กิตฺติยมานนํ ในพระบาลีว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้า
คตฺติยมาน อันมีอุเบกขา เพราะคลายบิตเสียแล้ว อันมีสติสัมปชัญญะ
อันมีความสงกาย ที่พระอริยะทั้งหลายเรียกว่าผู้มีอุเบกขา ผู้มีสติ ผู้มี
เป็นสุข ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า เพราะคลายบิตนํ คือ เพราะเกลี้ยบริติ
ตามทักกล่าวไว้แล้วในข้อว่าด้วยปฐมมาน หรือเพราะล่วงเสียซึ่งบิต ได้
ใจความว่า เพราะเลียบบิตด้วย เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียได้ด้วย กิวิตก
วิจารณ์ ได้ระงับไปแล้วในทตฺติยมานก็จริง แต่ท่านได้กล่าวไว้อีก เพื่อ
แสดงหนทางคตฺติยมานด้วย เพื่อสรรเสริญคตฺติยมานด้วย เพราะเมื่อ
กล่าวว่า เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียแล้ว ดังนี้ คำนั้นก็ปรากฏอยู่แล้ว ความ
ระงับวิตกวิจารณ์เป็นหนทางแห่งคตฺติยมานแน่ อีกอย่างหนึ่ง ในอริยมรรค
ที่ ๓ ท่านกล่าวว่า ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสัkkายทักฺขิเป็นต้น แม้ซึ่ง

ยังไม่ได้ฉันใด การกล่าวถึงการละอย่างนั้น ย่อมเป็นการกล่าวสรรเสริญ เป็นการกล่าวให้เกิดความอดสาหะแก่ผู้ชวนชวน เพื่อได้บริกรรมที่ ๓ นั้น ฉันใด เมื่อกล่าวถึงความระงับวิจาร์ ซึ่งยังไม่ระงับในขณะนั้น ก็เป็น คำกล่าวสรรเสริญฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ความว่า เพราะล่วงเสียซึ่งบังคับด้วย เพราะระงับวิจาร์ด้วย

คำว่า อุเบกขานั้น ในอรรถกถาว่า ได้แก่ การเห็นโดยอุบัตติ คือ การเห็นเอง การเห็นที่ไม่ตกไปในความไม่เห็น ฯ ผู้พร้อมด้วยสติขณาน เรียกว่าผู้มีอุเบกขา เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขา อันคล่องแคล่ว อันไพบลุย์ อันมีกำลัง ฯ ก็อุเบกขานั้น มีอยู่ ๑๐ อย่าง คือ ฉฬังคอุเบกขา ๑ พรหมวิหารอุเบกขา ๑ โพชฌงค์อุเบกขา ๑ วิริยอุเบกขา ๑ สังขารอุเบกขา ๑ เวทนาอุเบกขา ๑ วิปัสสนาอุเบกขา ๑ ตัตตรมัมมัตตาอุเบกขา ๑ ฌานอุเบกขา ๑ ปาริสุทธอุเบกขา ๑

อุเบกขาอันละซึ่งความบริสุทธิ์ตามปกติในทางแห่งอารมณ์ ๖ ซึ่งน่าต้องการและไม่น่าต้องการในทวารทั้ง ๖ ของท่านผู้สันโดษะ ซึ่งมีมาใน คำว่า ภิกษุผู้สันโดษะในพระธรรมวินัยนี้ ได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์แล้ว ไม่มีโสมนัส ไม่มีโทมนัส มีแต่อุเบกขาสัมปชัญญะ ดังนี้ เรียกว่า ฉฬังคอุเบกขา แปลว่า อุเบกขา มีองค์ ๖ คือ ความเพิกเฉยในอารมณ์ ๖ ซึ่งผ่านทวาร ๖

อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในสั่วโลกทั้งหลาย ซึ่งมีมาในคำว่า แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ด้วยใจอันประกอบด้วยอุเบกขา ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า พรหมวิหารอุเบกขา คือ อุเบกขาในพรหมวิหาร

อุเบกขาอันได้แก่ความเป็นกลางแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกัน ซึ่งมีมาในคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ได้อบรมอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า โพชฌงค์อุเบกขา คือ อุเบกขาในโพชฌงค์

อุเบกขาอันได้แก่ความ พิจารณาซึ่งไม่กล้าเกินไป ไม่ย่อหย่อนเกินไป ซึ่งมีมาในคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมกระทำไว้ในใจซึ่งอุเบกขา

๑๕๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
นิมิต ตามสมควรแก่เวลา ดังนี้ เป็นต้น เรียกว่าวิริยอุเบกขา คือ ในอุเบกขา
วิริยะ

อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในการพิจารณา การไม่ตั้งอยู่ การไม่
ถือไว้ซึ่งนิวรณ์ เป็นต้น ซึ่งมีมาในคำว่า สังขารอุเบกขา ๘ อย่าง ย่อมสำเร็จ
ด้วยอำนาจสมาธิ สังขารอุเบกขา ๑๐ อย่าง ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจวิปัสสนา
ดังนี้ เรียกว่า สังขารอุเบกขา คือ อุเบกขาในสังขาร

อุเบกขา อันได้แก่ความไม่ทุกข์ ไม่สุข ซึ่งมีมาในคำว่า กามาวจร
กุศลจิต ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขา ก็มีขึ้นในคราวนั้น ดังนี้ ชื่อว่าเวทนา
อุเบกขา คือ อุเบกขาในเวทนา

อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในการเลือกเฟ้น ซึ่งมีมาในคำว่า ผู้ละ
สิ่งที่ไม่อยู่ ย่อมได้อุเบกขา ดังนี้ ชื่อว่าวิปัสสนาอุเบกขา คือ อุเบกขา
ในวิปัสสนา

อุเบกขา ซึ่งได้แก่ ความนำไปเสมอกันแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น
ซึ่งมีมาในธรรมทั้งหลาย มีฉันทะ เป็นต้น ชื่อว่า ตัตถัมมฉนัตตาอุเบกขา
คือ อุเบกขาอันได้แก่ความเป็นกลางในสิ่งนั้น ๆ

อุเบกขา อันทำให้เกิดซึ่งความไม่ตกไปฝ่ายข้าศึก หรือในสุข
แห่งตน ซึ่งมีมาในคำว่า เป็นผู้ม่ออุเบกขา ดังนี้ เรียกว่าฌานอุเบกขา คือ
อุเบกขาในฌาน

อุเบกขา คือ ความชวนชวาทในการระงับข้าศึก ซึ่งบริสุทธิ์จากข้าศึก
ทั้งปวง ซึ่งมีมาในคำว่า จตุตถฌานอันบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสติ ดังนี้
เรียกว่าปาริสុทธิอุเบกขา คือ อุเบกขาในความบริสุทธิ์

ในอุเบกขาทั้ง ๑๐ อย่างนี้ อุเบกขาในองค์ ๖ อุเบกขาในพรหม-
วิหาร อุเบกขาในโพชฌงค์ อุเบกขาในความเป็นกลาง ต่อสิ่งนั้น ๆ
อุเบกขาในฌาน อุเบกขาในความบริสุทธิ์ เมื่อว่าโดยใจความแล้ว ก็เป็น
อันเดียวกัน ส่วนอุเบกขา คือ ความเป็นกลางในสิ่งนั้น ๆ ย่อมมีความ
หมายแตกต่างกันออกไปตามสมควรแก่สิ่งนั้น ๆ เหมือนกับคน ๆ เดียว
ซึ่งแตกต่างกันออกไปด้วยความเป็นเด็ก ความเป็นหนุ่ม ความเป็นผู้ใหญ่

ความเป็นเสนาบดี ความเป็นพระราชาเป็นต้น เพราะฉะนั้น อุเบกขาใน
องค์ ๖ มีอยู่ในที่ใด อุเบกขาอื่น ๆ มีอุเบกขาในโพชฌงค์เป็นต้นนี้ ไม่มี
ในที่นั้น หรือว่าอุเบกขาโพชฌงค์มีอยู่ในที่ใด อุเบกขาอื่น ๆ มีอุเบกขา
ในองค์ ๖ เป็นต้น ก็ไม่มีในที่นั้น

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อว่าโดยใจความแล้ว อุเบกขาเหล่านั้นก็เป็น
อันเดียวกัน เหมือนกับอุเบกขาในสังขาร และอุเบกขาในวิปัสสนา ๆ
อุเบกขานั้นแยกออกไปอีกเป็น ๒ อย่าง ตามหน้าที่ เหมือนอย่างว่า เมื่อ
บุรุษถือเอาไม้ต้นแพะ แล้วสอดสายหาง ซึ่งเข้าไปในเรือนในเวลาเย็น
ได้เห็นงูนอนอยู่ในกระบุงกล้วย ก็แลดูว่า นี่เป็นงูหรือไม่ใช่ พอสงสัยสงสัย
ว่าเป็นงูแน่แล้ว ใจก็เป็นกลางฉันทใด ความเป็นกลางในการค้นหาความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสังขารทั้งหลาย ในเมื่อได้เห็นลักษณะ ๓ ด้วย
วิปัสสนาญาณอันแรงกล้าแล้วก็เกิดขึ้น ความเป็นกลางอันนี้แหละ เรียกว่า
วิปัสสนาอุเบกขา คือ อุเบกขาในวิปัสสนา เมื่อบุรุษนั้นได้จับงูให้มัน
ด้วยไม้มีสัณฐานดังต้นแพะแล้ว คิดหาวิธีปล่อยว่า ทำอย่างไร งูตัวนี้
จึงจะไม่กัดเราได้ เราจะปล่อยงูตัวนี้อย่างไร เมื่อนึกหาวิธีได้แล้ว
ใจก็เป็นกลางฉันทใด ความเป็นกลางในการจับสังขารแห่งผู้เห็นภพทั้ง ๓
เป็นเหมือนเรือนกำลังถูกไฟไหม้ เพราะได้เห็นลักษณะทั้ง ๓ แล้ว ก็เกิด
อุเบกขา ๆ อันนี้เรียกว่า อุเบกขาในสังขาร ซึ่งสำเร็จด้วยวิปัสสนา
เป็นอันว่า อุเบกขานั้นแยกออกไปเป็น ๒ ด้วยการค้นและการจับ ดังที่
มาแล้วนี้ ๆ ส่วนอุเบกขาในวิริยะ และอุเบกขาในเวทนาอาศัยกันและกัน
อุเบกขานอกนั้นมีความหมายแตกต่างกัน สำหรับในคตติยานั้น หมายถึง
อุเบกขาในฌาน มีคำท้วงเข้ามาว่า เมื่อว่าโดยใจความแล้ว อุเบกขา คือ
ความเป็นกลางในสิ่งเหล่านั้น ย่อมมีอยู่ทั้งในปฐมฌาน และทุติยฌาน
เพราะฉะนั้น ควรกล่าวว่า ในปฐมฌาน และทุติยฌาน ก็มีอุเบกขา ดังนี้
มิใช่หรือ เหตุไรจึงไม่กล่าวไว้ดังนี้ มีคำแก้ว่า เพราะอุเบกขาใน
ปฐมฌาน และทุติยฌานนั้น ยังถูกวิตกเป็นต้นครอบงำอยู่ ส่วนอุเบกขา
ในคตติยานั้น ไม่ถูกวิตก วิจารณ์ บิดี ครอบงำไว้ เป็นอุเบกขาที่ไม่มีสิ่งใด

๑๕๒ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
ครอบงำ เปรียบเหมือนบุคคลที่ถูกระงับอยู่ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้
กล่าวไว้เฉพาะในตติยภวน

คำว่า มีสติสัมปชัญญะนั้น มีคำอธิบายว่า มีทั้งสติและสัมปชัญญะ
ในตติยภวน สตินั้น มีการระลึกได้เป็นลักษณะ สัมปชัญญะนั้น มีการ
ไม่หลงลืมเป็นลักษณะ ฯ สติสัมปชัญญะนั้น ถึงแม้ว่าอยู่ในภวนเบื้องต้น
ก็จริง แต่ว่าภวนเบื้องต้นนั้นยังหยาบ ส่วนภวนนั้นเป็นภวนละเอียด กำหนด
ด้วยหน้าที่แห่งสติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเปรียบเหมือนลูกโคที่ยังติดแม่โคอยู่
เมื่อไม่ถูกพรากจากแม่โคก็เวียนไปหาแม่โคบ่อย ๆ ฉะนั้น สุขในตติยภวนนี้
เมื่อไม่ถูกพรากจากปฐิ ไม่มีสติสัมปชัญญะรักษาไว้ ก็ต้องเข้าไปหาปฐิอีก
สุขที่ประกอบด้วยปฐิ เป็นสุขที่บุคคลทั้งหลายต้องการ แต่ว่าสุขที่ไม่ประกอบด้วย
ปฐิ เป็นสุขยิ่งกว่านั้น ความไม่ยินดีในสุขอันนั้น ย่อมมีด้วยอานภาพ
แห่งสติสัมปชัญญะ ไม่มีด้วยอย่างอื่น ฯ เพื่อจะแสดงความหมายที่แปลก
อันนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้เฉพาะในตติยภวน

คำว่า มีความสุขกายนั้น อธิบายว่า ความพอใจในการเสวยสุข
ย่อมไม่มีแก่ผู้ใดตติยภวน ถึงแม้ว่าเป็นอย่างนั้นก็มี สุขอันประกอบด้วย
กับนามกายของผู้นั้น หรือว่าสุขอันประกอบด้วยนามกายอย่างใดอย่างหนึ่ง
ก็ย่อมมีแก่ผู้นั้นด้วยสมบูรณ์ รูปกายของผู้ใดอันรูปที่ติดอยู่ก็ต้องแล้ว เวลา
ผู้นั้นได้ออกจากภวนแล้ว ก็ได้เสวยสุขด้วยรูปกายอนั้น เพราะฉะนั้น
เมื่อท่านจะแสดงความหมายอันนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า ได้เสวยสุข
ทางกาย

คำว่า พระอริยะทั้งหลาย เรียกว่าผู้มีมอเบกขา ผู้มีสติ ผู้มีสุข
สุขนั้น หมายความว่า พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อม
บอก ย่อมแสดง ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมทำให้
ตน ซึ่งบุคคลพร้อมด้วยตติยภวนนั้นว่า เป็นผู้มีมอเบกขา มีสติ อยู่เป็น
สุข ฯ เหตุไรพระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญผู้นั้นไว้อย่างนั้น เพราะ
เหตุว่า ผู้นั้นเป็นผู้ควรสรรเสริญ เพราะว่าแม้แต่สุขอันติดยัง ผู้นั้นก็ยัง
มีมอเบกขา ยังไม่เกี่ยวข้องกับสุขนั้น ยังมีสติมั่นคงดี ผู้นั้นย่อมเสวย

สุขด้วยนามกาย อันเป็นสุขที่พระอริยะรักใคร่ ที่พระอริยะเกี่ยวข้อง
เป็นสุขที่ไม่เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น จึงว่า ผู้นั้นสมควรแก่ความสรรเสริญ
โดยเหตุนี้ พระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญผู้นั้นว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่
เป็นสุข ดังนี้ ฯ คำว่า ตติยถณาน แปลว่า ถณานที่เกิดขึ้นลำดับที่ ๓ ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่ได้แสดงมานี้ เป็นเนื้อความ
ที่ท่านอธิบาย คำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีอุเบกขา เพราะ
คลายบัตติ เป็นผู้มีสติ สัมปชัญญะ เป็นผู้ได้เสวยสุขทางกาย ได้เข้า
ตติยถณาน ซึ่งพระอริยะทั้งหลายเรียกว่า ผู้มีอุเบกขา ผู้มีสติ ผู้อยู่เป็นสุข
ดังนี้เท่านั้น ใจความสำคัญในตติยถณานนี้ ก็มีแต่องค์เท่านั้น คือ
ตติยถณานนี้ เมื่อว่าโดยองค์ คือ เครื่องกำหนดแล้ว ก็มีองค์ ๒ คือ สุข ๑
เอกัคคตา ๑ เท่านั้น ดังนี้ เมื่อได้ถณานชั้นที่ ๓ แล้ว ก็ได้ละบัตติเสีย มีแต่สุข
กับเอกัคคตาเท่านั้น ดังนี้ สันเนื้อความในเทศนาภิกษุท่านเพียงเท่านั้น

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยจิตตถณาน

สุขสุส จ ปหานา ทุกขสุส จ ปหานาติ กายิกสุขสุส กายิกทุกขสุส
จ ปหานาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๗
ว่าด้วยจิตตถณาน สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ก็จตุตถกถานัน มีกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้
เจ้าจตุตถกถา อันบริสุทธิ์ด้วยอเบกขาและสติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข
เพราะละสุขละทุกข์เสีย เพราะสันโสมนัสโทมนัสในปางก่อนแล้ว ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า เพราะละสุขละทุกข์นั้น คือ เพราะละสุขกาย
และทุกข์กาย คำว่า เมื่อก่อนนั้น คือ เมื่อก่อนได้จตุตถกถา คำว่า
เพราะสันโสมนัสโทมนัสนั้น คือ เพราะละความสุขใจและทุกข์ใจเสีย
ได้แล้ว มีคำถามว่า การละสุขใจทุกข์ใจนั้น ละได้ในเวลาใด มีคำตอบว่า
ละได้ในขณะแห่งอุปจาร แห่งกาม ๔ ๆ การละสุข ทุกข์ โสมนัส
โทมนัส ซึ่งกล่าวไว้ในจตุตถกถานัน ควรทราบตามลำดับแห่งหัวข้อ
อันว่าด้วยอินทรีย์ ในการจำแนกอินทรีย์ ซึ่งท่านไม่ได้กล่าวไว้ตาม
ลำดับแห่งการละสุขทุกข์ ในขณะแห่งอุปจาร แห่งปฐมกาม ทตฺติยกาม
ตตฺติยกาม ด้วยว่า ละโสมนัสได้ ในขณะแห่งอุปจาร แห่งจตุตถกถา
ส่วนการละทุกข์โทมนัสและสุข ก็ละได้ในขณะแห่งอุปจาร แห่งจตุตถก-
ถา ๔ ก็ถ้าละสุขละทุกข์ได้ ในขณะแห่งอุปจาร แห่งกามนั้น ๆ

เหตุไรจึงกล่าวไว้ว่า อินทรีย์ คือ ทุกข์ เกิดขึ้นที่โหน ดับได้โดย
ไม่เหลือในที่โหน อินทรีย์ คือ ทุกข์ เกิดขึ้นในปฐมกาม ดับไปโดยไม่
เหลือในปฐมกาม อินทรีย์ คือ โสมนัส และสุข โสมนัส เกิดขึ้นในที่โหน
ดับไปโดยไม่เหลือในที่โหน อินทรีย์ คือ โสมนัส ดับไปโดยไม่เหลือใน
ทตฺติยกาม อินทรีย์ คือ สุข ดับไปโดยไม่เหลือในตตฺติยกาม อินทรีย์
คือ โทมนัส ดับไปโดยไม่เหลือในจตุตถกถา ดังนี้

มีคำตอบว่า ที่กล่าวไว้อย่างนี้ เพราะความดับในกาม เป็นความ
ดับตามหน้าที่ ก็ความดับตามหน้าที่นั้น บ่อมีในปฐมกามเป็นต้น ไม่ได้มี

ในขณะแห่งอุปจาร เพราะว่าความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ คือ ทุกข์ ซึ่งดับไป
 ในอุปจารแห่งปฐมฌานด้วยการนึกต่าง ๆ ต้องมีด้วยการถูกสัตว์กัดต่อย
 มีถูกเหยียบย่ำกัด เป็นต้น หรือด้วยความเร้าร้อนอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ใช่
 มีภายในอัปปนาสมาธิ หรือในอุปจารสมาธิ อินทรีย์ คือ ทุกข์นั้น ดับไป
 แล้วก็จริง แต่ว่ายังไม่ดับสนิท เพราะกำจัดข้าศึกไม่ได้ ส่วนในภายใน
 อัปปนาสมาธิ ภายตั้งปวงได้อย่างลงสู่ความสุข ด้วยความแผ่ไปแห่งปีติ
 เมื่อภายอย่างลงสู่ความสุขแล้ว อินทรีย์ คือ ทุกข์ ก็ดับไปสนิท เพราะอินทรีย์
 คือ โทมนัสซึ่งละไปแล้ว ในการนึกต่าง ๆ และในอุปจารแห่งทุติยฌาน
 ถูกข้าศึกกำจัดแล้ว เมื่อความลำบากกายและความกระตือรือร้นมีอยู่ เพราะ
 บังคับ คือ วิตก วิจารณ์ อินทรีย์ คือ ทุกข์ ก็เกิดขึ้น

อินทรีย์ คือ ทุกข์ ย่อมเกิดขึ้น เพราะความไม่มีวิจารณ์ เมื่อละ
 ความมีวิตกวิจารณ์ในทุติยฌานนั้นยังไม่ได้ วิตกวิจารณ์ในอุปจารแห่งทุติยฌาน
 ก็ต้องมี ๆ ความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ คือ ทุกข์ ในอุปจารแห่งทุติยฌาน
 นั้นก็ต้องมี แต่ไม่มีในทุติยฌาน เพราะได้ละบังคับเสียแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ คือ สุข ซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐาน
 อันรูปที่ประณีตถูกต้อง แม้ที่ละไปแล้วในอุปจารแห่งตติยฌาน แต่ไม่ใช่
 มีในตติยฌาน เพราะปีติอันเป็นบังคับแห่งสุขในตติยฌาน ได้ดับไปโดย
 ประการตั้งปวงแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ คือ โสมนัส แม้ที่ละไป
 แล้วในอุปจาร แห่งจตุตถฌาน ก็ต้องมี เพราะความไม่มีแห่งอุเบกขา
 อันถึงซึ่งอัปปนาในเวลาจวนใกล้ และเพราะยังไม่ก้าวล่วงได้ดี แต่ไม่ใช่
 มีในจตุตถฌาน เพราะฉะนั้น อินทรีย์ คือ ทุกข์ ซึ่งเกิดในจตุตถฌาน
 นั้น จึงดับไปโดยไม่เหลือ

ท่านได้กล่าวถึง คำว่า ไม่เหลือ ในถาปนนั้นไว้แล้ว มีคำท้วงเข้ามา
 ในข้อนี้ว่า เวทนาเหล่านั้น ถึงแม้ว่าละไปแล้วในอุปจารแห่งถาปนนั้น ๆ
 อย่างนั้นก็ดี แต่เหตุไรจึงนำมากล่าวไว้ในที่นี้อีก มีคำแก้ว่า ที่นำมา
 กล่าวไว้ในที่นี้อีก ก็เพื่อให้จำได้ง่าย คือ เวทนาที่ไม่มีทุกข์มีสุขอันใด

ซึ่งท่านกล่าวไว้ว่า ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ดังนี้ เวทนาอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้น เป็นเวทนาละเอียด เป็นของรู้ได้ยาก ไคว ๆ ไม่อาจถือเอาได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้นำเวทนาเหล่านั้นทั้งสามมาว่าไว้ในที่นี้ เพื่อให้เข้าใจได้ง่าย เหมือนกับการกระทำของนายโคบาล คือ เมื่อนายโคบาลไม่อาจเข้าไปจับโคตัวที่คู่ได้ง่าย เขาก็ต้อนโคทั้งปวงนั้น เข้าไว้ในคอกเดียวกัน แล้วก็ไล่ออกไปทีละตัว เขาจึงให้จับโคตัวที่คนนั้น ซึ่งออกไปตามลำดับได้โดยง่ายฉะนั้น ๆ ครั้นท่านแสดงเวทนาที่นำมาอย่างนี้แล้ว ก็อาจจับเวทนานั้นได้ว่า เวทนาไม่สุข ไม่ทุกข์ ไม่โสมนัส ไม่โทมนัส ก็เป็นเวทนาที่ไม่มีทุกข์ ไม่สุข

อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบว่า ท่านกล่าวเวทนาที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้นไว้ เพราะเพื่อจะแสดงให้เห็นว่า ความไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้น เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติ ฯ ถึงแม้ว่าการละสุขละทุกข์เป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตตินั้น ชื่อนี้ มีเนื้อความในพระบาลีว่า ปัจจัย ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อการเข้าเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ไม่สุข คือ ภิกขุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าจตุตถฌาน อันบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสติ อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขทุกข์เสียแล้ว เพราะสันโสมนัสและโทมนัสในปางก่อนเสียแล้ว ปัจจัย ๔ นั้นแล ย่อมเป็นไปเพื่อเข้าเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ไม่สุข ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง สักกายทิฐิเป็นต้น ซึ่งละไปแล้วในที่อื่น ท่านก็กล่าวไว้ อีก เพื่อสรรเสริญอนาคามีมรรคนั้นใด ก็ควรทราบว่า การละสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสนั้น ท่านกล่าวไว้ในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อสรรเสริญจตุตถฌานนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงถึงความไกลอย่างยิ่งแห่งราคะ โทสะ ในจตุตถฌานนั้น ด้วยกำจัดปัจจัยเสียได้แล้ว ฯ ก็ในเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแห่งโสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ เป็นอันกำจัดราคะ โทสะ พร้อมทั้งปัจจัย ด้วยการกำจัดสุขเสียแล้ว เพราะฉะนั้น การละสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสนั้น จึงมีในที่ที่ไม่ไกล

คำว่า ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้น หมายความว่า เวทนาที่ ๓ นั้น เป็น เวทนาอันเป็นขาสักแห่งสุขทุกข์ ไม่ใช่แต่ไม่มีเพียงสุขทุกข์เท่านั้น อัน เวทนาที่ ๓ คือ ความไม่มีทุกข์นั้น ยังเรียกว่า อุเบกขาด้วย อุเบกขานั้น มีการเสวยอารมณ์ อันแตกต่างจากอารมณ์ที่น่าต้องการ และไม่จำเป็นต้องการเป็นลักษณะ ฯ คำว่า จตุตถกถา บริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสตินั้น คือ บริสุทธิ์ด้วยสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น ฯ สติบริสุทธิ์ในภานนั้น ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น เป็นของมีขึ้นด้วยอุเบกขานั้น เมื่อว่าโดยใจความแล้ว ก็ได้แก่ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ ฯ ไม่ใช่แต่สติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาเท่านั้น ธรรมที่ประกอบกันทั้งสี่นั้นก็บริสุทธิ์ด้วย แต่ได้ยกสติขึ้นแสดงเพื่อเป็นตัวอย่างเท่านั้น

อุเบกขานั้น ย่อมมีอยู่ในภาน ๓ เบื้องต่ำก็จริง แต่ว่าไม่บริสุทธิ์ ไม่ผ่องใส เปรียบเหมือนแสงจันทร์ ถึงแม้ว่ามีอยู่ในเวลากลางวัน ก็ไม่ผ่องใส เพราะถูกแสงอาทิตย์ครอบงำ และเพราะไม่ได้เวลารাত্রีซึ่งมีส่วนคล้ายกับตน โดยความเป็นของสวยงาม และโดยความเป็นของเกือกกลแก่ตน อุเบกขานั้น ถึงแม้ว่ามีอยู่ในปฐมภานเป็นต้น ก็ยังไม่บริสุทธิ์ เพราะยังถูกอำนาจแห่งสิ่งที่เป็นขาสัก มีวัตถุเป็นต้น ครอบงำ และเพราะไม่ได้อุเบกขาเวทนา อันมีส่วนคล้ายกับตน

ธรรมทั้งหลายมีสติ เป็นต้น ถึงแม้ว่าเกิดขึ้นพร้อมกันก็ยังไม่บริสุทธิ์ เพราะสติไม่บริสุทธิ์ เหมือนแสงจันทร์ซึ่งไม่บริสุทธิ์ ในเวลากลางวันฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในภานเหล่านั้น ท่านจึงได้กล่าวว่า บริสุทธิ์ด้วยอุเบกขา ส่วนในจตุตถกถานั้น ท่านกล่าวว่า บริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสติ โดยเหตุที่สติเป็นของบริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะไม่ถูกอำนาจแห่งสิ่งที่เป็นขาสัก มีวัตถุเป็นต้นครอบงำ ฯ เพราะได้อุเบกขาเวทนาอันเป็นฝ่ายเดียวกัน ๑ อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ ตลอดถึงธรรมทั้งหลาย มีสติเป็นต้น ที่เกิดขึ้นด้วยกันจึงบริสุทธิ์ ฯ คำว่า จตุตถกถานั้น ได้เกิดเป็นขั้นที่ ๔

ภานทั้ง ๔ นั้น ย่อมต่างกันเมื่อมรรคยังไม่เกิดบ้าง ในขณะที่มรรคเกิดบ้าง ส่วนในเบื้องต้นต่างกันด้วยอำนาจสมบัติ ในขณะที่มรรคเกิดต่างกัน

๑๘๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ด้วยอำนาจแห่งมรรค คือ ปฐมมรรคของผู้หนึ่ง ย่อมประกอบด้วย
ปฐมฌาน ถึงแม้ว่าทุติยมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่งว่า ปฐมมรรคประกอบด้วยปฐมฌานก็มี ประกอบ
ด้วยฌานใดฌานหนึ่ง มีทุติยฌานเป็นต้นก็มี คือ ปฐมมรรคของผู้หนึ่ง
ประกอบด้วยฌานใดฌานหนึ่ง มีทุติยฌานเป็นต้นก็มี ทุติยมรรคเป็นต้น
ประกอบด้วยฌานใดฌานหนึ่ง มีทุติยฌานเป็นต้นก็มี ประกอบด้วย
ปฐมฌานก็มี เป็นอันว่า มรรคทั้ง ๔ เหมือนกันด้วยอำนาจฌานก็มี ไม่
เหมือนกันก็มี เหมือนกันเป็นบางอย่างก็มี ฯ ส่วนเนื้อความที่แปลกกัน
ย่อมมีด้วยการกำหนดฌานเป็นเหตุ เพราะว่า มรรคซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้ได้
ปฐมฌาน เวลาออกจากปฐมฌาน แล้วเจริญวิปัสสนา จึงได้มรรคนั้น
ย่อมประกอบด้วยปฐมฌาน องค์แห่งมรรคและองค์แห่งโพชฌงค์ ย่อม
บริบูรณ์ในปฐมฌานนั้น

มรรคซึ่งเกิดแก่ผู้ออกจากทุติยฌาน แล้วเจริญวิปัสสนา ย่อม
ประกอบด้วยทุติยฌาน องค์มรรคทั้ง ๗ ก็ย่อมมีในทุติยฌานนั้น

มรรคซึ่งเกิดแก่ผู้ออกจากตติยฌาน แล้วเจริญวิปัสสนา ย่อม
ประกอบด้วยตติยฌาน องค์มรรค ๗ และโพชฌงค์ ๖ ย่อมมี

นัยนี้ ควรทราบตั้งแต่จุดตถฌานไป จนกระทั่งเนวสัญญานา-
สัญญายตนะ ฯ ฌานหมวด ๔ หมวด ๕ ย่อมเกิดในอรุณานันท์ ท่าน
กล่าวว่า เป็นโลกุตตระ ไม่ใช่โลกีย์ ข้อความอันเกี่ยวกับจุดตถฌานใน
อรรถกถา ยังมีอยู่อีก ดังจักปรากฏในกัณฑ์ต่อไป ส่วนในกัณฑ์
ของคไว์เพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๘
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค
ว่าด้วยจตุตถฌาน

เอตถ กณฺธิ เอตฺถาปี ปชฺมชฺฌานาหิสฺส ชโต วุฏฺฐาชฺช โสตาปตฺติ-
มคฺคํ ปฏิลภิตฺวา อรูปสมาปตฺติํ ภาเวตฺวา อรูปํ อรูปนฺโน คํ
ฌานิกาवสส ตโยคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณฑ์ที่ ๘๘
ว่าด้วยจตุตถฌานต่อจากกัณฑ์ก่อน สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หา
ประมาณมิได้

อรรถกถา

ข้อที่ว่าด้วยจตุตถฌานในกัณฑ์นี้ เริ่มว่าแต่ในคำว่า ข้อน้อย่างไร
เป็นต้นไป คือ มีเนื้อความว่า ผู้ออกจากปฐมฌานเป็นต้น แล้วได้
โสตาปัตติมรรค อบรมรูปสมาบัติ แล้วเกิดในอรุปภพ เมื่ออยู่ในอรุปภพ
ได้สำเร็จมรรค ๓ มรรค ๓ ซึ่งเกิดแก่ผู้ประกอบด้วยฌานนั้น ข้อมกำหนด
ด้วยฌานอันเป็นทั้ง ๓ ส่วนพระเถระบางจำพวกกล่าวว่า ขันธทั้งหลาย
อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา เป็นเครื่องกำหนด บางจำพวกกล่าวว่า มี
อัสสาสขของบุคคลเป็นเครื่องกำหนด บางจำพวกกล่าวว่า มีวิปัสสนา
อันให้ถึงความออกจากกิเลสเป็นเครื่องกำหนด

ในข้อความอันนี้ มีข้อความที่จะต้องแสดงเป็นลำดับว่า มรรคที่
เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติเพราะ
ไม่ทำถานให้เป็นทั้งที่ตั้งก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฌานให้เป็นทั้งที่ตั้ง
แล้วพิจารณาสังขารเบ็ดเตล็ดก็ดี ก็ประกอบด้วยปฐมฌาน โพชฌงค์ ๗

๒๐๐ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

องค์มรรค ๔ องค์ฌาน ๕ ก็ย่อมมีในมรรคทั้งปวงนั้น ๆ วิปัสสนา
เป็นต้น ของผู้ใดมรรคเท่านั้น ไปกับโสมนัสกัมม ไปกับอุเบกขา กัมม
ถึงซึ่งความเป็นอุเบกขาในสังขาร ในเวลาออกแล้ว ก็ไปกับโสมนัสทั้งนั้น

ในมรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำ ทตฺติยฌาน ตตฺติยฌาน จตฺตตถฌาน ใน
ฌานหมวด ๕ ให้เป็นที่ตั้ง ฌานนั้นย่อมประกอบด้วยองค์ ๔ องค์ ๓
องค์ ๒ ตามลำดับ องค์มรรค ๑ ย่อมมีอยู่ในมรรคทั้งปวงนั้น ๆ ในจตฺตตถฌาน
มีโพชฌงค์ ๖ ๆ ความแปลกกัน ดังนี้ ย่อมมีด้วยกำหนดฌานเป็น
ที่ตั้ง และด้วยการกำหนดวิปัสสนา ส่วนวิปัสสนาเบื้องต้นของมรรค
เหล่านั้น ไปกับโสมนัสกัมม ไปกับอุเบกขา กัมม ๆ วิปัสสนาอันทำให้ถึง
ซึ่งความออกจากกิเลส ไปกับโสมนัสอย่างเดียว ส่วนในมรรคที่เกิดขึ้น
เพราะทำบุญจรมฌานให้เป็นที่ตั้ง ย่อมมีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา กับ
เอกัคคตา กับโพชฌงค์ ๖ องค์มรรค ๑ ความแปลกกัน ดังนี้ ย่อมมีด้วย
อำนาจแห่งความกำหนดด้วยสิ่งทั้ง ๒ ๆ กันยอนัน วิปัสสนาเบื้องต้น
ไปกับโสมนัสกัมม ไปกับอุเบกขา กัมม ส่วนวิปัสสนาอันให้ออกจาก
กิเลส ไปกับอุเบกขาอย่างเดียว ถึงแม้ว่าในมรรคที่เกิดขึ้น เพราะทำ
อรุปรฌานให้เป็นที่ตั้ง ก็เหมือนนั้น ๆ แต่ในฌานจตุกถันนั้น ควรประกอบ
ด้วยอำนาจแห่งค่านอกนั้น โดยยกค่านั้นออกเสีย เพราะไม่มีทตฺติยฌานอัน
ไม่มีวิคก มีแต่เพียงวิจารณ์ ๆ ผู้ออกจากฌานเป็นที่ตั้ง แล้วพิจารณาสังขาร
อย่างใดอย่างหนึ่งจึงได้มรรค สมบัติที่ออกในเวลาจวนใกล้ ย่อมทำส่วน
เสมอกันแห่งตนเหมือนกับสหพันธิน ทำส่วนเสมอกันแห่งสเนอดะนั้น

ส่วนในถ้อยคำของพระเถระเจ้าองค์ที่ ๒ ว่า มรรคที่เกิดขึ้นแก่ผู้
ออกจากสมาบัติใด ๆ แล้วพิจารณาธรรม สมาบัติใด ๆ ก็คล้ายกับสมาบัติ
นั้น ๆ ๆ อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดด้วยวิปัสสนาในฌานนั้น ควรทราบ
ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ๆ ในถ้อยคำของพระเถระเจ้าองค์ที่ ๓ ว่า มรรคที่
เกิดขึ้นเพราะกระทำฌานใด ๆ ให้เป็นที่ตั้ง แล้วพิจารณาธรรมสำหรับ
ฌานใด ๆ ตามสมควรแก่อริยาสัยของตน ก็คล้ายกับฌานนั้น ๆ แต่ฌาน

อันเป็นทั้ง ๕ เว้นจากงานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จตามอริยาสัยทั้งนั้น
ควรทราบการกำหนดด้วยวิปัสสนาแม้ในข้อนี้ ตามนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า อันนั้นเพราะเป็นสัมมาสมาธิ นั่น คือ เอกัคคตาในฌานทั้ง ๔
นี้ เบื้องต้นเป็นโลกีย์ เบื้องปลายเป็นโลกุตตระ จึงเรียกว่า สัมมาสมาธิ ฯ
พระธรรมเสนาบดี ได้แสดงมรรคสัจ ๗ ให้เป็นโลกีย์และโลกุตตระ
อย่างนี้ องค์มรรคทั้งสี่ในมรรคอันเป็นโลกีย์ ย่อมเป็นอารมณ์อย่างใด
อย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๖ ตามสมควร ส่วนในโลกุตตรมรรค ปัญญาจัก
อันถอนเสียซึ่งอวิชชาสขี ซึ่งมีพหวนเป็นอารมณ์ ของพระอริยสาวก
ผู้เข้าไปในการแทงตลอดสัจจะ ๔ เป็นสัมมาทิฐิ

การยกขึ้นสนิพพานแห่งใจ อันถอนเสียซึ่งความดำริผิด ๓ อย่าง
ที่ประกอบกัน ของผู้มีทิฐิอันสมควรแล้ว เป็นสัมมาสังกัปปะ

ความงดเว้นจากมิจฉาวาจา อันถอนเสียซึ่งวจีหจรีต ๔ ที่ประกอบ
กันกับมิจฉาวาจา นั้น ของผู้เห็นอย่างนั้น ของผู้บอกอย่างนั้น เป็น
สัมมาวาจา

การงดเว้นจาก มิจฉากัมมันตะ อันตัดมิจฉากัมมันตะ ๓ อย่าง
ซึ่งประกอบกับ มิจฉากัมมันตะนั้น ของผู้งดเว้นอย่างนั้น เป็น
สัมมากัมมันตะ

การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ ซึ่งคัดการล่อลวงเป็นต้น ซึ่ง
ประกอบกับมิจฉาอาชีวะนั้น อันเป็นของบริสุทธแห่งการทำงานทั้งหลาย
เป็นสัมมาอาชีวะ

ความพยายามอันให้สำเร็จความไม่เกิด ความละ ความเกิด
ความตั้งอยู่ แห่งอกุศลและกุศล ซึ่งยังไม่เกิดและเกิดแล้ว อันประกอบ
กับความพยายามนั้น และอันตัดเสียซึ่งความเกียจคร้าน อันสมควรแก่
ความพยายามนั้น ของผู้ตั้งอยู่ในภูมิศีล ซึ่งได้แก่ สัมมาวาจา สัมมา-
กัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น เป็นสัมมาวายามะ

ความหลงลืมแห่งใจอันประกอบกัน และอันกำจัดเสียซึ่งมัจฉาสติ อันให้สำเร็จการเห็นกายเป็นต้น ในอาการทั้งหลายมีผมเป็นต้นของผู้พยายามอย่างนั้น เป็นสัมมาสติ

ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต อันกำจัดเสียซึ่งมัจฉาสมาธิ อันประกอบกันของผู้รักษากิจไว้ดีด้วยสติอย่างเข้ม เป็นสัมมาสมาธิ

อริยมรรคซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นโลกุตระอย่างนี้ ฯ มรรคใดมีผลด้วยโลกิยมรรค ถึงซึ่งความนับว่า เป็นทางไปถึงความดับทุกข์ มรรคนั้นแหละเป็นวิชาแห่งสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ ชรมนอนั้น ชื่อว่าเป็นวิชาและจรณะ เพราะสงเคราะห์ด้วยจรณะ ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า มรรคนั้นชื่อว่าสมถะด้วย วิปัสสนาด้วย เพราะสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ทั้ง ๒ นั้น ด้วยวิปัสสนาญาณ สงเคราะห์มรรคนอกนด้วยสมถญาณ จัดเป็นขั้น ๑ และสิกขา ๑ เพราะสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ทั้ง ๒ นั้น ด้วยปัญญาขั้น สงเคราะห์องค์มรรค ๑ ต่อจากนั้น ด้วยศีลขั้น สงเคราะห์องค์ ๒ นอกจากนั้น ด้วยสมาธิขั้น เป็นอันว่าสงเคราะห์องค์มรรคทั้ง ๘ ด้วยอริบัญญัติสิกขา อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์มรรคใด ก็เป็นผู้ประกอบด้วยวิชาจรณะ เหมือนกับผู้เดินทางซึ่งประกอบด้วยจักษุ อันสามารถทำให้แลเห็น และประกอบด้วยเท้า อันสามารถทำให้เดินได้ เป็นผู้เดินตามทางกลาง เว้นที่สุด ๒ คือ เว้นกามสุขัลลิกานุโยค ด้วยวิปัสสนาญาณ เว้นอัตตกิลมถานุโยค ด้วยสมถญาณ แล้วทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขั้น ทำลายกองโทสะด้วยศีลขั้น ทำลายโลภะด้วยสมาธิขั้น ได้ถึงสมบัติ ๓ คือ ปัญญาสมันต์ ด้วยอริบัญญัติสิกขา ศีลสมันต์ ด้วยอริศีลสิกขา สมาธิสมันต์ ด้วยอริจิตตสิกขา แล้วก็ทำให้แจ้งนิพพานซึ่งไม่รู้จักตาย ฯ อริยสาวกนั้น ก็เป็นอันได้ก้าวลงแล้วสู่อริยมิซึ่งได้แก่ สัมมัตตนิยาม อันมีคุณดีทั้งเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด อันประดับด้วยแก้ว คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ฯ จบการพรรณนามรรค-สัจจนีเทศ ตามอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่ว่าด้วยจตุตถฌานนั้น เป็นเนื้อความที่เข้าใจยากทั้งนั้น หากจะยกมาอธิบายอีก ก็ยังเข้าใจยาก เพราะฉะนั้น จึงจะไม่ยกมาอธิบายอีก จะยกมาอธิบายอีกเพียงแต่ตอนว่า ด้วยองค์อริยมรรคทั้ง ๘ เท่านั้น คือ องค์อริยมรรคทั้ง ๘ นั้น ในอรรถกถาว่า เป็นทั้งโลกีย์และโลกุตตระ ส่วนที่เป็นโลกุตตระนั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ปัญญาจักขุ อันถอนอวิชชาลุสยเสียบ อันมีนิพพานเป็นอารมณ์ ของอริยสาวก ผู้เป็นไปในทางแห่งตลอดสัจจะ ๔ เป็นสัมมาทิฏฐิ ดังนั้น อธิบายว่า สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตรมรรคนั้น ได้แก่ ปัญญาจักขุ อันถอนอวิชชาลุสยเสียบ อันมีนิพพานเป็นอารมณ์

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความยกขึ้นสู่ทางนิพพานแห่งใจ อันถอนเสียบซึ่งมิจฉาสังกัปปะ ๓ อย่าง อันประกอบด้วยโลกุตตระนั้น ของผู้มีทิฏฐิอันสมบูรณ์แล้วอย่างนั้น เป็นสัมมาสังกัปปะนั้น อธิบายว่า สัมมาสังกัปปะที่เป็นโลกุตตระนั้น ได้แก่ การที่ใจขึ้นสู่ทางนิพพาน ตัดเสียบซึ่งความดำริผิด ๓ ประการ

ข้อที่ท่านว่า การงดเว้นจากมิจฉาวาจา อันตัดเสียบซึ่งวจิตจริต ๔ ประการ ที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนั้น ของผู้เห็นอย่างนั้น ผู้เห็นอย่างนั้น เป็นสัมมาวาจาอย่างนั้น อธิบายว่า สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระนั้น ได้แก่การงดเว้นจากมิจฉาวาจา ๔ อย่าง ได้แก่คำพูด ของผู้มีสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ อันเป็นโลกุตตระ

ข้อที่ท่านว่า การงดเว้นจากมิจฉากัมมันตะ อันตัดมิจฉากัมมันตะ ๓ อย่าง ซึ่งประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนั้น ของผู้งดเว้นอย่างนั้น เป็นสัมมากัมมันตะนั้น อธิบายว่า สัมมากัมมันตะที่เป็นโลกุตตระนั้น ได้แก่การ

๒๐๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
~~~~~
จกเว้นแต่ชาติจากมัจฉากัมมันตะ ของผู้จกเว้นจากมัจฉาวาจา ได้แต่ชาติ

ข้อที่ห้าว่า การจกเว้นจากมัจฉาอาชีวะ อันคือการหลอกลวง
เป็นต้นเสีย อันเป็นของผองโสแห่งการงาน และเป็นของประกอบกันกับ
โลกุตรมรรค เป็นสัมมาอาชีวะนั้น อธิบายว่า สัมมาอาชีวะที่เป็นโลกุตตระ
นั้น ได้แก่ การจกเว้นแต่ชาติจากมัจฉาอาชีวะ มีการหลอกลวงเป็นต้น
ของผู้มีสัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ อันเป็นโลกุตตระ

ข้อที่ห้าว่า ความพยายามอันให้สำเร็จความไม่เกิด และความ
ละความเกิด ความตั้งอยู่แห่งอกุศลและกุศล ซึ่งยังไม่เกิด และเกิดแล้ว
อันคัดเสียซึ่งความเกียจคร้าน อันประกอบกับโลกุตรมรรค อันสม
ควรแก่ผู้ตั้งอยู่ในภูมิศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็น
สัมมาวาชามะนั้น อธิบายว่า สัมมาวาชามะ อันเป็นโลกุตตระ ได้แก่
ความพยายามที่จะให้สำเร็จความไม่เกิด และความละอกุศลซึ่งยังไม่เกิด
และเกิดแล้ว และให้สำเร็จความเกิดและความตั้งอยู่ แห่งกุศลที่ยังไม่
เกิด และเกิดแล้ว ของผู้มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น

ข้อที่ห้าว่า ความไม่หลงลืมแห่งใจอันประกอบกับโลกุตรมรรคอัน
กำจัดมัจฉาหิณฺฐิเสย อันให้สำเร็จการเล็งเห็นกายเป็นต้น ในอาการมีผม
เป็นต้น เป็นสัมมาสตินั้น อธิบายว่า สัมมาสติที่เป็นโลกุตตระ นั้นได้ แก่ความ
ไม่หลงลืม อันตัดมัจฉาสติเสียได้ชาติ อันให้สำเร็จการเจริญสติปัฏฐาน

ข้อที่ห้าว่า ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต อันกำจัดมัจฉาสมาธิ
เสีย อันประกอบกับโลกุตรมรรค ของผู้รักษาใจไว้ด้วยสติอย่างเข็ญ
เป็นสัมมาสมาธินั้น อธิบายว่า สัมมาสมาธิอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความ
มีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ซึ่งกำจัดมัจฉาสมาธิได้แต่ชาติ ของผู้มี
สัมมาสติ ดังนี้ ส่วนข้อความนอกนี้ เป็นอันจกไว้ไม่อธิบาย เพื่อ
ต้องการให้เข้าใจเพียงองค์อริยมรรค ๘ ที่เป็นโลกุตตระเท่านั้น จึงเป็นอันว่า
สนเนอความในเทศนาภิกขุเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๙
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค
ว่าด้วยสังขปกิณณกะ

จิตฺตํ ปณฺ สจฺเจสฺ พารณลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ ปภวลกฺขณํ
สมุทฺทสจฺจํ สมนุคฺคลกฺขณนฺตํ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณฑ์ที่ ๘๙
ว่าด้วยสังขปกิณณกะ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็คำว่า สังขปกิณณกะนั้น ได้แก่ ข้อความเบ็ดเตล็ดในสังขะทั้ง ๔
ซึ่งยังไม่ได้ยกขึ้นแสดงในกัณฑ์ที่แล้วมา เพิ่งจะยกขึ้นแสดงในกัณฑ์นี้
คือ ในสังขะทั้ง ๔ นั้น เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ทุกขสังขมีการทำให้
ลำบากเป็นลักษณะ สมุทฺทสังข มีความเป็นแดนเกิดเป็นลักษณะ นิโรธสังข
มีความสงบเป็นลักษณะ มรรคสังข มีการออกไปเป็นลักษณะ ฯ อีกอย่าง
หนึ่งว่า สังขะทั้ง ๔ โดยลำดับ มีความเป็นไป มีผู้เป็นไป มีความไม่เป็นไป
มีผู้ไม่เป็นไป เป็นลักษณะ มีความถูกตัดขาดกแต่่ง และการเห็นสิ่ง
ที่ไม่ถูกตัดขาดกแต่่งเป็นลักษณะ

ถ้ามีคำถามว่า อริยสังข เหตุไรพระพุทธองค์จึงได้ทรงแสดงไว้ว่า
มีเพียง ๔ ไม่ต่ำกว่า ๔ ไม่เกินกว่า ๔ มีคำแก้ว่า เพราะไม่มีสิ่งที่จะ
เพิ่มเข้า และไม่มีสิ่งที่จะนำออก ข้อนั้นเนื้อความในพระบาลีว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย การที่จะมีสมณพราหมณ์กล่าวว่า อันนี้ไม่ใช่ทุกขอริยสังข
อันอื่นต่างหากเป็นทุกขอริยสังข เราจักหักทุกขอริยสังข เราจะหักทุกข-
อริยสังขอันหนึ่งเสีย จะแต่งตั้งทุกขอริยสังขขึ้นใหม่ ดังนี้ ไม่ได้เป็นอันขาด
ดังนี้ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง มีเนื้อความในพระบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จะมีสมณพราหมณ์ผู้ใดคนหนึ่งกล่าวว่า นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสัจข้อแรก พระสมณโคตมได้ทรงแสดงไว้ผิด เราจะเลิกทุกขอริยสัจข้อแรกนี้เสีย จะบัญญัติอริยสัจข้อแรกขึ้นใหม่ ดังนี้ ข่อมไม่ได้เป็นอันขาด ดังนี้ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงแสดงความเป็นไป ก็ได้ทรงแสดงทั้งเหตุ ทั้งความไม่เป็นไป ทั้งอุปาย ไว้เป็น ๔ อีกอย่างหนึ่ง สิ่งควรระวัง ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เกิด ก็มีเพียง ๔ ทั้งที่ตั้งคัมภีรและคัมภีร ความดับคัมภีร ทางไปถึงความดับคัมภีร ก็มีเพียง ๔ อาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัย ธรรมอันเป็นเครื่องถอนอาลัย มีเพียง ๔ จึงได้แสดงอริยสัจไว้เพียง ๔ เท่านั้น ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงทุกขสัจไว้ก่อน ก็เพราะทุกขสัจเป็นของรู้ง่าย เพราะทุกขสัจเป็นของหายาบ เป็นของมีทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง แล้วพระองค์จึงทรงแสดงสมุทัยสัจ ต่อจากทุกขสัจ เพื่อทรงแสดงเหตุแล้วทรงแสดงนิโรธสัจ เพื่อให้เข้าใจ ความดับผลย่อมมีเพราะความดับเหตุ แล้วทรงแสดงมรรคสัจในที่สุด เพื่อทรงแสดงอุปายสำหรับได้นิโรธสัจ

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ได้ทรงแสดงทุกขก่อน เพื่อให้เกิดความสลดใจแก่ผู้ยินดีต่อความสุขในภพ แล้วทรงแสดงสมุทัย เพื่อให้รู้ว่าทุกขนั้นไม่ได้มาจากที่อื่น ไม่ได้มาจากพระอิศวรนิรมิต เป็นต้น มาจากสมุทัยเอง แล้วทรงแสดงนิโรธ เพื่อให้เกิดความยินดีด้วยการขทางสลดออกให้แก่ผู้มีความสลดใจ และผู้แสวงหาทางออกจากทุกข โดยเหตุที่ถูกทุกขพร้อมทั้งเหตุ ครอบงำ แล้วทรงแสดงทางให้สำเร็จนิโรธ เพื่อให้ได้นิโรธ อันนี้เป็นลำดับแห่งอริยสัจ ๔

ตามที่ว่ามาแล้วนี้ ได้ใจความว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจไว้เพียง ๔ ไม่ยิ่งไม่หย่อนนั้น เพราะทรงแสดงให้พอเหมาะกับความเป็นไปพร้อมทั้งเหตุ และความไม่เป็นไป พร้อมทั้งอุปาย • เหมาะแก่สิ่งควรรอบรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เกิด • เหมาะแก่ที่

ตั้งแต่ตณหา เหตุแห่งตณหา ความดับตณหา ทางไปถึงความดับตณหา
เหมาะแก่อาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัย ธรรมสำหรับถอน
อาลัย ๑ รวมเป็นธาตุ ๔ ประเภทด้วยกัน ดังนี้

ข้อที่ทรงแสดงทุกข์เป็นที่ ๑ สมุทัยเป็นที่ ๒ นิโรธเป็นที่ ๓ มรรค
เป็นที่ ๔ นั้น โดยเหตุ ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ที่ทรงแสดงทุกข์ก่อน
เพราะทุกข์เป็นของรู้ง่าย ด้วยเหตุเป็นของหายาก และเป็นของมีทั่วไป
แก่สัตว์ทั้งปวง

ที่ทรงแสดงสมุทัยเป็นที่ ๒ ก็เพื่อทรงแสดงเหตุแห่งทุกข์ ทรง
แสดงนิโรธเป็นที่ ๓ ก็เพื่อให้เข้าใจว่า จะดับผลได้ ก็เพราะดับเหตุ
ทรงแสดงมรรคเป็นที่ ๔ ก็เพื่อให้รู้จักอุบายที่จะให้ได้นิโรธ

ประการที่ ๒ ที่ทรงแสดงทุกข์ก่อน ก็เพื่อให้เกิดความสลดใจ
แก่ผู้ติดอยู่ด้วยความยินดีในสุข ซึ่งมีในภพน้อยภพใหญ่ ทรงแสดงสมุทัย
เป็นที่ ๒ ก็เพื่อให้รู้ว่า ทุกข์เกิดจากสมุทัย ไม่ใช่เกิดมาจากสิ่งอื่น
ทรงแสดงนิโรธเป็นที่ ๓ ก็เพื่อให้เกิดความคลายแก่ผู้อยากพ้นทุกข์ ทรง
แสดงมรรคเป็นที่ ๔ ก็เพื่อให้ได้หนทางสำเร็จนิโรธ รวมเป็นเหตุ ๔
ประการด้วยกัน ดังนี้

ในอริยสัจ ๔ นั้น เมื่อว่าโดยคำเปรียบ ก็มีอีก ๑ ประการ คือ
ประการที่ ๑ ทุกขสัจเปรียบเหมือนภาระ คือ ของที่บุคคลจะต้องนำไป
สมุทัยสัจ เปรียบเหมือนการนำภาระไป นิโรธสัจ เปรียบเหมือนการ
วางภาระลง มรรคสัจ เปรียบเหมือนอบายวางภาระลง

ประการที่ ๒ ทุกขสัจ เปรียบเหมือนโรคภัยไข้เจ็บ สมุทัยสัจ
เปรียบเหมือนต้นเหตุแห่งโรคภัยไข้เจ็บ นิโรธสัจ เปรียบเหมือนการหาย
โรคภัยไข้เจ็บ มรรคสัจ เปรียบเหมือนยาสำหรับรักษาโรคภัยไข้เจ็บ

ประการที่ ๓ ว่า ทุกขสัจ เปรียบเหมือนการอดข้าว สมุทัยสัจ
เปรียบเหมือนฝนตกไม่คิ นิโรธสัจ เปรียบเหมือนการได้ข้าวบริบูรณ์
มรรคสัจ เปรียบเหมือนฝนตกคิ

ประการที่ ๔ ว่า ทุกขสัจ เปรียบเหมือนการมีข้าศึก สมุทัยสัจ

๒๐๘ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

เปรียบเหมือนตนเหตุให้มีขี้ศึก นิโรธสัง เปรียบเหมือนการกำจัดขี้ศึก
มรรคสัง เปรียบเหมือนอุบายกำจัดขี้ศึก

ประการที่ ๕ ว่า ทุกขสัง เปรียบเหมือนการตัดรากต้นไม้
มีพิษ มรรคสัง เปรียบเหมือนอุบายตัดรากต้นไม้มีพิษ

ประการที่ ๖ ว่า ทุกขสัง เปรียบเหมือนภัย สมุทัยสัง เปรียบ
เหมือนรากเหง้าแห่งภัย นิโรธสัง เปรียบเหมือนความไม่มีภัย มรรคสัง
เปรียบเหมือนอุบายซึ่งทำให้ได้ความไม่มีภัย

ประการที่ ๗ ว่า ทุกขสัง เปรียบเหมือนฝั่งสมุทรข้างนี้ สมุทัยสัง
เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ในมหาสมุทร นิโรธสัง เปรียบเหมือนฝั่ง
มหาสมุทรข้างโน้น มรรคสัง เปรียบเหมือนการพยายามว่ายข้ามไปสู่
มหาสมุทรฝั่งโน้น

อริยสังทั้ง ๔ น ควรทราบว่า เป็นของสูญโดยปรมาตม์ เพราะ
ไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ ผู้ดับ ผู้เดิน ข้อนั้น สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า ทุกข์
มีอยู่ แต่ไม่มีใครเป็นทุกข์ กริยามีอยู่ แต่ผู้กระทำไม่มี ความดับมีอยู่
แต่ผู้ดับไม่มี หนทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า อริยสัง ๔ น เปรื่องจากความขังขุ่น ความสวยงาม
ความสุข ความเป็นตัวตน อริยสัง ๒ เปรื่องต้น เปรื่องจากความเป็น
ตัวตน ส่วนมรรคเปรื่องจากความขังขุ่น ความสุข ความเป็นตัวตน ฯ
สังจะ ๓ เปรื่องจากนิโรธ นิโรธก็เปรื่องจากสังจะ ๓ เหตุเปรื่องจากผล
เพราะไม่มีทุกข์อยู่ในสมุทัย ผลเปรื่องจากเหตุ เพราะไม่มีนิโรธอยู่ในมรรค
ข้อนี้สมกับเนื้อความในคถาว่า สังจะ ๓ เปรื่องจากนิโรธ นิโรธก็เปรื่อง
จากสังจะ ๓ เหตุเปรื่องจากผล ผลก็เปรื่องจากเหตุ ดังนี้

สังจะทั้งปวงนี้ มีส่วนเสมอกัน เพราะเป็นของไม่ผิดพลาด ๐
เป็นของเปรื่องจากความเป็นตัวตน ๐ เป็นของรู้แจ้งแทงตลอดได้ยาก ๐
ข้อนี้สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า คุณก่อนอนนทฺ์ เธอเข้าใจว่าอย่างไร
จะทำยากกว่ากัน คือ การบิณฑุณฺ์ให้ลอดช่องเล็ก ๆ ได้โดยไม่ขัดข้อง

กับการเอาปลายขนทรายที่แตกออก ๑ ชัก เข้าจรดกัน ฯ พระอานนท-
เถรเจ้ากราบทูลว่า การที่เอาปลายขนทรายที่แตกออก ๑ ชัก แล้วให้เข้า
จรดกันนั้น ทำได้ยากกว่าพระเจ้าข้า จึงตรัสว่า อานนท์ การรู้แจ้ง
แห่งตลอดซึ่งอริยสัจ ๔ ยากกว่านั้นอีก ดังนี้

อริยสัจ ๔ นี้ มีส่วนต่างกันตามลักษณะของตน คือ อริยสัจ ๒
เบื้องต้น เป็นของเสมอกัน คือ เป็นของเล็ก หยั่งถึงได้ยาก และเป็นของมี
อาสวะ เป็นโลกีย์เหมือนกัน แต่แปลกกันด้วยการเป็นผล และเป็นเหตุ
ด้วยการเป็นของควรรอบรู้ และเป็นของควรละ ฯ ๒ สัจจะเบื้องปลาย
เป็นของเสมอกัน เพราะเป็นของเล็ก โดยเหตุที่ยังถึงได้ยาก และเป็น
ของไม่มีอาสวะ โดยเหตุที่เป็นโลกุตตระ แต่แปลกกันโดยเป็นวิสัย และ
มีวิสัย เป็นของควรทำให้แจ้ง และเป็นของควรทำให้เกิด

อีกอย่างหนึ่งว่า อริยสัจข้อที่ ๑ ที่ ๓ เหมือนกัน โดยเป็นผล
เหมือนกัน แยกกันโดยความเป็นของบังจัญตกแต่ง และบังจัญไม่ได้
ตกแต่ง อริยสัจข้อที่ ๒ ที่ ๔ เป็นเหตุเหมือนกัน แต่ต่างกันโดยความ
เป็นอกุศลและเป็นกุศล อีกอย่างหนึ่งว่า อริยสัจข้อที่ ๑ ที่ ๔ เป็นของ
มีเหตุบังจัญตกแต่งเหมือนกัน แต่ต่างกันโดยที่เป็นโลกีย์ และโลกุตตระ
อริยสัจข้อที่ ๒ ที่ ๓ ไม่ใช่ของพระเสขะและพระอเสขะเหมือนกัน แต่
ต่างกันโดยเป็นอารมณ์และไม่เป็นอารมณ์ โดยเหตุนี้ ผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย
จึงควรรู้ซึ่งความเหมือนกันและไม่เหมือนกัน แห่งอริยสัจ ๔ ตามที่กล่าวมา
แล้ว

ทุกขนั้นมีอีกหลายอย่าง คือ ทุกข์ ๑ ซึ่งได้แก่ความเป็นไปก็มี
ทุกข์ ๒ ซึ่งได้แก่นามและรูปก็มี ทุกข์ ๓ ซึ่งได้แก่ทุกข์ในกามภพ รูปภพ
อรุณภพก็มี ทุกข์ ๔ ซึ่งได้แก่ทุกข์ด้วยอาหาร ๔ ก็มี ทุกข์ ๕ ซึ่งได้แก่
ทุกข์ในขันธ ๕ ก็มี ถึงแม้ว่าสมุทัยก็เหมือนกัน คือ สมุทัย ๑ ซึ่งได้แก่
ความมีแห่งความเป็นไปเป็นต้นก็มี สมุทัย ๒ ซึ่งได้แก่สมุทัยอันประกอบ
กับทิฏฐิ และไม่ประกอบกับทิฏฐิก็มี สมุทัย ๓ อันได้แก่กามตัณหา

๒๐๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

ภวตณหา วิภวตณหา^{๕๔} ก็มี สมุทัย ๔ ซึ่งได้แก่ตณหาที่ละด้วยมรรค ๔ ก็มี สมุทัย ๕ ซึ่งได้แก่ความเพลิดเพลนยินดีในขันธ ๕ ก็มี สมุทัย ๖ ซึ่งได้แก่ตณหา ๖ ก็มี นิโรธก็เหมือนกัน คือ นิโรธ ๑ ได้แก่ความเป็นอสังขตธาตุ คือ เป็นธาตุที่บังจยไม่ได้ตกแต่งก็มี นิโรธ ๒ ได้แก่นิโรธที่เป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสสก็มี นิโรธ ๓ ซึ่งได้แก่ความดับภพ ๑ ก็มี นิโรธ ๔ ซึ่งได้แก่นิโรธที่ต้องบรรลด้วยมรรค ๔ ก็มี นิโรธ ๕ ซึ่งได้แก่ความหมดไป แห่งความเพลิดเพลนยินดีในขันธ ๕ ก็มี นิโรธ ๖ ซึ่งได้แก่ความสันตณหา ๖ ก็มี ถึงแม้ว่ามรรคก็เหมือนกัน มรรค ๑ คือ มรรคที่จะต้องทำให้เกิดก็มี มรรค ๒ คือ สมถวิปัสสนา หรือการเห็น การอบรม^{๕๕} ก็มี มรรค ๓ คือ ขันธ ๓ อันได้แก่ สักขันธ^{๕๖} สมาริขันธ^{๕๗} ปัญญาขันธ^{๕๘} ก็มี มรรค ๔ อันได้แก่โสดาปัตติมรรคเป็นต้นก็มี

อีกอย่างหนึ่งว่า สัจจะทั้งปวงนั้นมีอย่างเดียว คือ เป็นของไม่ผิด ไม่พลาด หรือเป็นของที่ควรรู้อย่างเท่านั้น มี ๒ อย่าง คือ เป็นโลกีย์และโลกุตตระ หรือเป็นสังขตะ และอสังขตะก็มี เป็น ๓ อย่าง คือ เป็นของควรละและไม่ควรละ ด้วยการเห็นและการอบรมก็มี มี ๔ อย่าง คือ เป็นของควรรอบรู้ เป็นของควรละ เป็นของควรทำให้แจ้ง เป็นของควรทำให้เกิด ฯ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงซึ่งอริยสัจ อันเป็นของรู้ได้ยากไว้แล้ว บุคคลควรรู้อริยสัจโดยประเภทต่างๆ หรือโดยนัยต่างๆ เพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเกิด การรู้อริยสัจโดยนัยต่างๆ นั้น จัดว่าเป็นสุตมยญาณ คือ เป็นความรู้ซึ่งสำเร็จด้วยการฟัง สันเนอความในอรรถกถา อันว่าด้วยการชสุตมยญาณเพียงเท่านั้น.

เอว^{๕๙} ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัทมยญาณ

ปณฺจาดิ ลณฺณปริจฺเจโท ฯ สัทธานิติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสณฺนติ.
ณ บัณฑิต อาทมภาพจกัได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๐
ว่าด้วยนิเทศแห่งสัทมยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

กัณฺเฑสแห่งสัทมยญาณนั้น มีกล่าวไว้ในพระบาลีว่า บัญญาใน
ความสำรวมเพราะการได้ฟัง เรียกว่าสัทมยญาณ คือ ความรู้อันสำเร็จ
ด้วยศีล ก็ศีลนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ ปริยัตตปาริสุทธศีล • อปริยัตต-
ปาริสุทธศีล • ปาริปัญณปาริสุทธศีล • อปรามัญญปาริสุทธศีล • ปฏิบัติ-
สัทธปาริสุทธศีล • ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ศีลมีอยู่ ๕ อย่างนั้น เป็นคำกำหนด คำว่า
ปริยัตตปาริสุทธศีลเป็นต้นนั้น เป็นคำแสดงศีล ๕ อย่าง โดยเจาะจง
คำว่า ปริยัตตะ ในคำทั้งหลาย มีคำว่า ปริยัตตปาริสุทธศีลเป็นต้นนั้น
แปลว่า มีที่สุดด้วยการนับ คำว่า ปาริสุทธนั้น แปลว่า ความบริสุทธิ์
คำว่า ปริยัตตปาริสุทธศีลนั้น แปลว่า ศีล คือ ความบริสุทธิ์ซึ่งมีกำหนด
คำว่า อปริยัตตะนั้น แปลว่า ไม่มีกำหนด ศีลที่ไม่ขาดวัน เริ่มแต่การ
ตั้งใจถือไป ศีลที่ปราศจากเครื่องเศร้าหมองแม้ด้วยความคิด ชื่อว่า

เป็นศิลปวิธาน เปรียบเหมือนแก้วมณีอันวิเศษตามกำเนิด และ
 เปรียบเหมือนทองคำ ที่ช่างหล่อหลอมดีแล้วฉะนั้น ศิลปอันวิเศษนั้น
 ชื่อว่าเป็นศิลปที่บริบูรณ์ เพราะเป็นทั้งแห่งอริยมรรค และเพราะเป็น
 ศิลปไม่บกพร่อง ศิลปวิธานนั้น ชื่อว่าเป็นอุปมาภูมิล เพราะว่าเป็นศิลป
 ที่ละหุญแล้ว ที่ไม่ถือไว้ด้วยหุญ เป็นศิลปที่ใคร ๆ ไม่อาจหักท้วงได้ว่า เป็น
 ศิลปที่ยังไม่เป็นสุข ส่วนศิลปที่เกิดในขณะได้สำเร็จอรหัตผล ชื่อว่าปฏิบัติ-
 สัทธิล ซึ่งแปลว่า ศิลสงบ เพราะระงับความกระวนกระวายทั้งปวงแล้ว

ปริยัตตปาริสัทธิลนั้น ได้แก่ศิลปของผู้ไม่ใช่อุปสัมบัน ของผู้มี
 สิกขาบท มีกำหนด อุปริยัตตปาริสัทธิลนั้น ได้แก่ศิลป ของอุปสัมบัน
 ผู้มีสิกขาบทไม่มีกำหนด ปริพฺพลณปาริสัทธิลนั้น ได้แก่ศิลปของกัลยาณ-
 ปุถุชน ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศิลปของพระอเสชะ
 ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้สละชีวิต อุปราหมญฺฐปาริสัทธิลนั้น
 ได้แก่ศิลปของพระเสชะ ๑ จำพวก ปฏิบัสสัทธิปาริสัทธิลนั้น ได้แก่
 ศิลปของพระพทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย
 ถอยคำเหล่านี้ มียอยู่ในพระบาลี

ในอรรถกถาว่า สิกขาบทนั้นแยกออกเป็น ๒ คำ คือ สิกขาคำหนึ่ง
 บทคำหนึ่ง สิกขานั้น ได้แก่การศึกษา บทนั้น ได้แก่ที่ตั้ง เมื่อรวมเป็น
 คำเดียวว่าสิกขาบท ก็แปลว่า บทอันควรศึกษา ๆ นั้น ได้แก่กุศลธรรม
 ทั้งปวง ที่ผู้ตั้งอยู่ในศิลปจะต้องถึงในชั้นสูง ๆ ๑ คำว่า สิกขาบทมีกำหนด
 นั้น อธิบายว่า กำหนดนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ กำหนดด้วยสิกขาบท ๑
 กำหนดด้วยกาลเวลา ๑

กำหนดด้วยสิกขาบทนั้น ได้แก่กำหนดชื่อว่า ข้อ ๑ หรือ ๒ ข้อ
 ๓ ข้อ ๔ ข้อ ๕ ข้อ ๘ ข้อ ๑๐ ข้อ ตามการรับของพวกอุบาสกอุบาสิกา ๑
 สิกขาบท ๑๐ แห่งนางสิกขมานา และสามเณร สามเณรี เรียกว่ากำหนด
 ด้วยสิกขาบท

กำหนดด้วยกาลเวลานั้น คือ อย่างไร ? คือ กำหนดว่า จะรักษาสิกขาบทข้อ ๑ หรือข้อ ๒ ข้อ ๓ ข้อ ๔ ตลอดวันนั้น คำนั้น ของพวกอุบาสก

อุบาสิกาทิไปรับศีลในวัด ฯ ศีลที่รับโดยกำหนดสิกขาบท ดังที่ว่ามานี้
 ระวังไปด้วยการล่วงละเมิด หรือด้วยการตาย อย่างใดอย่างหนึ่ง ศีล
 ที่รับด้วยการกำหนดเวลา ระวังไปด้วยการล่วงละเมิดเวลา

คำว่า ผู้มีสิกขาบทไม่มีกำหนดนั้น ได้แก่พระภิกษุทั้งหลายที่รักษา
 สิกขาบทไม่มีกำหนดความอยู่กัฏฐ์ หรือได้แก่สิกขาบท ที่พระพุทธเจ้าทรง
 กำหนดไว้ ฯ คำว่า กัลยาณปุณฺณนั้น ได้แก่ปุณฺณผู้ประกอบด้วยกัลยาณ-
 ธรรม ประกอบด้วยกุศลธรรม ฯ คำว่า กุศล ในคำว่า กุศลธรรมนั้น
 หมายความว่าหลายอย่าง คือ หมายความว่า ความไม่มีโรกภัยไข้เจ็บ ๑
 ความไม่มีโทษ ๑ ความฉลาด ๑ ความสุข ๑ สำหรับในที่นี้ หมายความว่า
 ๓ อย่าง คือ หมายความว่า ความไม่มีโรกภัยไข้เจ็บ ๑ ความไม่มีโทษ ๑
 ความสุข ๑ ฯ คำว่า กุศลนี้ เมื่อแยกออกแสดงแล้ว ก็ต้องแสดงว่า
 สิ่งทำจิตเสวยซึ่งสิ่งที่น่าเกลียด อีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งที่ดีเสวยซึ่งสิ่ง
 นอนอยู่โดยอาการน่าเกลียด อีกอย่างหนึ่งว่า ควรเกวด้วยกุสะ คือ
 ด้วยญาณ อีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งใดเกี่ยวเสวยตัดเสวยซึ่งสิ่งที่ไม่ดี สิ่งนั้น
 ชื่อว่ากุศล ฯ แต่ในที่นี้หมายเฉพาะวิปัสสนากุศล

เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่า กุศลกรรมในที่นี้ ได้แก่วิปัสสนากุศล
 เท่านั้น คำว่า ผู้ประกอบในกุศลธรรมนั้น ก็คือประกอบด้วยการกระทำ
 เนื่องๆ ด้วยการกระทำโดยเคารพในกุศลธรรม คือ วิปัสสนา

คำว่า พระเสขะ พระอเสขะนั้น มีคำอธิบายว่า ผู้เกิดในสิกขา ๑
 ชื่อว่าพระเสขะ ๑ ผู้ศึกษา ชื่อว่าพระเสขะ ๑ พระเสขะนั้น มีอยู่ ๗
 จำพวก คือ พระโสดาปัตติมรรค ๑ พระโสดาปัตติผล ๑ พระสกทาคามี-
 มรรค ๑ พระสกทาคามีผล ๑ พระอนาคามีมรรค ๑ พระอนาคามีผล ๑
 พระอรหัตมรรค ๑ รวมเป็น ๗ จำพวกด้วยกัน ฯ พระอเสขะนั้น
 ได้แก่พระอริยเจ้าผู้หมดการศึกษาแล้ว คำว่า พระพุทธเจ้านั้น เรียกว่า
 พระตถาคตภูมิ เรียกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าภูมิ ที่เรียกว่าพระตถาคต
 นั้น เรียกด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ ด้วยเหตุว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มาแล้ว
 อย่างนั้น ๑ เป็นผู้ไปแล้วอย่างนั้น ๑ เป็นผู้มาสู่ลักษณะอันแท้ ๑ เป็น

ผู้ศรัทธาธรรมอันแท้ได้โดยถ่องแท้ • เป็นผู้เห็น • เป็นผู้ทำอย่างใด
 พุคอย่างนั้น • เป็นผู้พูดอย่างใดทำอย่างนั้น • เป็นผู้ที่เทพยตามนุษย์
 สรรเสริญ •

ข้อว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มาแล้วอย่างนั้น จึงได้พระนามว่า พระ
 ตถาคตนั้น หมายความว่าอย่างไร ? หมายความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 ทั้งหลาย ที่ล่วงแล้วมา ได้ทรงชวนชวายเป็นประโยชน์แก่โลกมาแล้ว
 อย่างไร พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ก็ทรงชวนชวายเป็นประโยชน์
 แก่โลกมาแล้วอย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปางก่อน ได้ทรง
 บำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ประการ มาแล้วอย่างใด ได้ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕
 มาแล้วอย่างใด ได้ทรงบำเพ็ญโลกัตถจริยา ญาคัตถจริยา พุทธัตถจริยา
 มาแล้วอย่างใด พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ก็ได้ทรงบำเพ็ญมาแล้วอย่าง
 นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ได้ทรงทำให้บริบูรณ์ ใน
 สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปีฐาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗
 อริยมรรค ๘ มาแล้วอย่างใด พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ก็ได้ทรง
 บำเพ็ญมาแล้วอย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้ถึงความ
 เป็นผู้สั่งทั้งปวงมาแล้วอย่างใด พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ก็ได้
 ถึงความเป็นผู้สั่งทั้งปวงมาแล้วอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า
 พระตถาคต ซึ่งแปลว่า ผู้มาแล้วอย่างนั้น

ก็คำว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายไปแล้วอย่างนั้น จึงได้พระนามว่า
 พระตถาคตนั้น คืออย่างไร คือ พระพุทธเจ้าทั้งหลายพอประสูติ ก็ทรง
 เหยียบพื้นดินด้วยพระบาททั้งคู่ หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดร แล้วทรง
 ดำเนินไปได้ ๗ ก้าว มีเศวตฉัตรกางกั้นในเบื้องบน ทอดพระเนตร
 ทิศทั้งปวงแล้ว ก็ทรงเปล่งพระวาจาอันองอาจว่า เราเป็นยอดของโลก
 เป็นพี่ของโลก เป็นผู้ประเสริฐสุดของโลก ความเกิดของเราครั้งนี้
 เป็นครั้งสุดท้ายแล้ว บัดนี้ ไม่มีความเกิดอีกต่อไปแล้ว ดังนี้ การทรง
 ดำเนินไปแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในขณะที่ประสูติใหม่ เมื่อยังไม่ได้
 เป็นพระพุทธเจ้านั้น เป็นการดำเนินที่ไม่ผลิตผลาต เป็นเครื่องหมาย

แห่งการได้อิทธิบาททั้ง ๔ การที่หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดรนั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการได้โลกุตตรธรรม การที่ทรงดำเนินไปด้วยพระบาท ๑ ก้าว นั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการได้แก้ว ๑ ประการ คือ โพชนงค์ ๑ ประการ การมีเศวตฉัตรมีคันเป็นทองคำนั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการย้ายเสวยซึ่ง เดียรถียทั้งปวง การที่มณีกางกั้นเฉวตฉัตรถวายนั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการได้อรหัตตวิมุตติ ซึ่งเป็นเศวตฉัตรอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง การทอดพระเนตรทิศทั้งปวงนั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการได้ พระสัพพัญญุตญาณ พระอนาวรรณญาณ การเปล่งวาจาอันองอาจนั้น เป็นเครื่องหมายแห่งการ ทรงประกาศ พระธรรมจักรอันประเสริฐ พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมเป็น อย่างนี้ทุกพระองค์ จึงทรงพระนามว่า พระตถาคต ซึ่งแปลว่า ผู้ไปแล้ว อย่างนั้น

อีกอย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ได้ละกามฉันท ด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ตลอดจนถึงละกิลิโสทั้งปวง ด้วยอรหัตตมรรค เป็นที่สุด ไปแล้วอย่างใด พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนี้ ก็ได้ละ สิ่งเหล่านั้นไปแล้วอย่างนั้น ดังนี้ ส่วนข้อความที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งว่าด้วย คำว่า พระตถาคตนี้ จะยกไว้แสดงในกัณฑ์หน้า.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๑

กัมมวิรุทธกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค

ว่าด้วยคำว่า พระตถาคต

กถิ ตถลกฺขณํ อากโตติ ตถาคโต ฯ ปชวีฐาตุยา กถฺยพคฺคตลกฺขณํ
ตถิ อวิตถิ อาโปธาตุยา ปคฺขมรณลกฺขณํ เตโชธาตุยา อุณหคฺคตลกฺขณํ
วาโยธาตุยา วิตุณฺณมณลกฺขณนฺต.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘๐ ว่าด้วยคำว่า พระตถาคต สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็คำว่า พระตถาคตนั้น มีคำแปลและคำอธิบายในกัณฑ์ก่อนแล้วก็มี ส่วนที่จะแปลและอธิบายในกัณฑ์นี้ พระอรรถกถาจารย์ได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า พระพุทธเจ้าผู้มาถึงลักษณะอันแท้ จึงได้พระนามว่าพระตถาคต นั้น คืออย่างไร ท่านแก้ไขไว้ว่า คือ ปฐวีธาตุ มีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุ มีความไหลไปเป็นลักษณะ เตโชธาตุ มีความร้อนเป็นลักษณะ วาโยธาตุ มีความพัดกระพือไปเป็นลักษณะ อากาสธาตุ มีความถูกต้องไม่ได้เป็นลักษณะ วิญญูณธาตุ มีความรู้สึกเป็นลักษณะ รูป มีความฉิบหายไปเป็นลักษณะ เวทนา มีความเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญา มีความจำเป็นลักษณะ สังขาร มีการแตกแต่งเป็นลักษณะ วิญญูณ มีการรู้สึกเป็นลักษณะ วิตก มีการยกขึ้นซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ วิจาร มีการขบขำเป็นลักษณะ ปุจฉิ มีการแผ่ไปเป็นลักษณะ สุข มีความยินดีเป็นลักษณะ เอกัคคตา มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ สัมผัสหรือ มีการพ้องเป็นลักษณะ วิริยหรือ มีการประกอบเป็นลักษณะ สตินหรือ มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นลักษณะ สมาริหรือ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ปัญฺญหรือ มีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ สัทธาพละ มีความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เชื่อเป็นลักษณะ วิริยพละ มีความไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านเป็นลักษณะ สติพละ มีความไม่หวั่นไหวเพราะความปล่อยสติเป็นลักษณะ สมาริพละ มีความไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ปัญฺญาพละ มีความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้เป็นลักษณะ สติสัมโพชฌงค์ มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นลักษณะ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการเลือกเห็นเป็นลักษณะ วิริยสัมโพชฌงค์ มีการประกอบเป็นลักษณะ บัณฑิตวิจยสัมโพชฌงค์ มีการแผ่ไปเป็นลักษณะ บัณฑิตวิจยสัมโพชฌงค์ มีความสงบ

เป็นลักษณะ สมาธิสัมโพชฌงค์ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ อเบกขา
 สัมโพชฌงค์ มีความพิจารณาเฉพาะเป็นลักษณะ สัมมาทิฏฐิ มีการเห็น
 เป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะ มีการยกขึ้นซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ สัมมาวาจา
 มีการกำหนดเป็นลักษณะ สัมมากัมมันตะ มีความหมั่นชอบเป็นลักษณะ
 สัมมาอาชีวะ มีความผ่องใสเป็นลักษณะ สัมมาวายามะ มีการระครอง
 เป็นลักษณะ สัมมาสติ มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ มีความ
 ไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ อวิชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ สังขาร มีการ
 คิดนึกเป็นลักษณะ วิญญาณ มีการรู้สึกเป็นลักษณะ รูป มีการรู้นิบหนายเป็น
 ลักษณะ สฬายตนะ มีความเป็นบ่อเกิดเป็นลักษณะ ผัสสะ มีการถูกต้อง
 เป็นลักษณะ เวทนา มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ตัณหา มีความเป็น
 เหตุเป็นลักษณะ อุปาทาน มีการถือเป็นลักษณะ ภพ มีการประมวลมา
 เป็นลักษณะ ชาติ มีความเกิดเป็นลักษณะ ชรา มีความแปรไปเป็นลักษณะ
 มรณะ มีความจืดเป็นลักษณะ ธาตุ มีความว่างเปล่าเป็นลักษณะ อาขตนะ
 มีความเป็นบ่อเกิดเป็นลักษณะ สติปัฏฐาน มีการเข้าไปตั้งอยู่เป็นลักษณะ
 สัมมัปปธาน มีการตั้งความเพียรเป็นลักษณะ อิทธิบาท มีความสำเร็จ
 เป็นลักษณะ อินทรีย์ มีความเป็นใหญ่เป็นลักษณะ พละ มีความไม่หวั่นไหว
 เป็นลักษณะ สัมโพชฌงค์ มีการนำออกเป็นลักษณะ มรรค มีความแทนเหตุ
 เป็นลักษณะ สัจจะ มีความเป็นของแท้เป็นลักษณะ สมณะ มีความไม่ฟุ้งซ่าน
 เป็นลักษณะ วิบัสสนา มีการเห็นตามเป็นลักษณะ สมถวิบัสสนา มีรส
 อันเดียวเป็นลักษณะ ธรรมที่ขนานกัน คือ สมถวิบัสสนา มีความไม่
 หมุนเวียนไปเป็นลักษณะ สลวิสุทธิ มีความสำรวมเป็นลักษณะ จิตต-
 วิสุทธิ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ทิฏฐวิสุทธิ มีการเห็นเป็นลักษณะ
 ขยัญญาณ มีการตัดขาดเป็นลักษณะ อนุปาทัญญาณ มีความสงบเป็นลักษณะ
 ผัสสะ มีการตั้งลงพร้อม คือ การประชุมเป็นลักษณะ เวทนา มีการรวมลง
 เป็นลักษณะ สมาธิ มีความเป็นหัวหน้าเป็นลักษณะ สติ มีความเป็นใหญ่

๒๐๘ พระสุตตันตปิฎก อัมภีรที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

เป็นลักษณะ ปัญญา มีความขงว่ำนเป็นลักษณะ วิมุตติ มีแก่นเป็นลักษณะ นิพพาน อันหยั่งลงในภายในมีที่สุดเป็นลักษณะ ลักษณะแห่งสิ่งเหล่านั้นล้วนแต่เป็นลักษณะแท้ เป็นลักษณะที่ไม่ผิคลาด พระพุทธเจ้าได้มาถึงลักษณะอันแท้แห่งสิ่งเหล่านั้นทั้งสน ด้วยคตญาณ คือ พระองค์ทรงรู้ทรงเห็นซึ่งลักษณะอันแท้แห่งสิ่งเหล่านั้น จึงได้พระนามว่า พระตถาคต แปลว่า ผู้มาถึงลักษณะอันแท้

กถิ คตฺถมเม ขณวโต อภิสมฺพุทฺโธ ตถาคโต พระพุทธเจ้าที่ทรงพระนามว่าพระตถาคต เพราะเป็นผู้ซึ่งธรรมอันแท้โดยต้องแท้ นั้น คือ อย่างไร คือ อริยสัจ ๔ ชื่อว่าธรรมอันแท้ เพราะมีเนื้อความในพระบาลีว่า ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย ของ ๔ อย่างเป็นของแท้ เป็นของไม่ผิคลาด เป็นของไม่แปรเป็นอย่างอื่น ของ ๔ อย่างนั้น คือ สิ่งใดบ้าง คือ ทกข์ ๑ สมถัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑ ดังนี้ ฯ พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงรู้ซึ่งอริยสัจ ๔ นั้น จึงได้พระนามว่า พระตถาคต ฯ คำว่า คต ในคำว่า พระตถาคตนั้น หมายความว่า รู้ซึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง ความหมายว่า มชนเป็นชนเพราะชาติเป็นปัจจัยแห่งขรามณะ ตลอดจนความหมายว่า มชนเป็นชนเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย ก็เป็นความหมายอันแท้ เป็นความหมายอันไม่ผิคลาด เป็นความหมายอันไม่แปรเป็นอย่างอื่น ความหมายแก่งคำว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ฯ เป็นปัจจัยแห่งนามรูป ฯ เป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะ ฯ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ฯ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ฯ เป็นปัจจัยแห่งคันหา ฯ เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ฯ เป็นปัจจัยแห่งภพ ฯ เป็นปัจจัยแห่งชาติ ฯ เป็นปัจจัยแห่งชรา มรณะ ก็ล้วนแต่เป็นความหมายอันแท้ เป็นความหมายอันไม่ผิคลาด เป็นความหมายอันไม่แปรเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าทรงรู้ซึ่งความหมายแห่งสิ่งเหล่านั้น จึงได้พระนามว่า พระตถาคต แปลว่า ผู้รู้ซึ่งธรรมอันแท้

กถิ คตฺถสฺสิตาย ตถาคโต มีคำถามต่อไปว่า พระพุทธเจ้าที่ได้พระนามว่าพระตถาคต เพราะเป็นผู้เห็นแท่นั้น คือ อย่างไร คือ อารมณ

ซึ่งได้แก่รูป จะต้องเห็นด้วยตาของสัตว์โลกทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ ในโลกชาติอันหาประมาณมิได้ มียุ่เท่าใด พระพุทธเจ้าก็ทรงรู้ ทรงเห็น หหมด รูปซึ่งแตกแยกออกไปโดยอาการต่าง ๆ กัน คือ เป็นรูปที่ต้องการก็มี ไม่ต้องการก็มี เป็นรูปที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้สึกก็มี รูปนั้น ๆ ข้อมปรากฏแก่พระพุทธเจ้าสิ้น รูปนั้น ๆ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปอัน อาศัยมหาภูตรูป ๔ ซึ่งแตกแยกออกไปตามนัย ๕๒ โดยวาระงพระบาลี ๘ เป็นต้นว่า รูปเขียว เทียบกับของเขียว รูปที่กระทบได้ ที่กระทบไม่ได้ ที่มีสีเขียว สีเหลือง คังนาคี บรรดาสิ่งที่จะต้องได้ยินด้วยหู ด้ด้วยจมูก ล้น กาย ใจ รูปที่สัตว์โลกทั้งหลายได้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้ทราบแล้ว ได้รู้สึกแล้ว ได้ถึงแล้ว ได้แสวงหาแล้ว ได้เที่ยวไปด้วยใจแล้ว เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชรรมารมณ ที่สัตว์โลกทั้งหลาย ได้ยินแล้ว ได้ ทราบแล้ว ได้รู้สึกแล้ว ได้ถึงแล้ว ได้แสวงหาแล้ว ได้คิดแล้ว มียุ่เท่าใด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชรรมารมณทั้งสนั่น พระพุทธเจ้า ก็ทรงรู้แจ่มแจ้งทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้พระนามว่า พระ ตถาคต ซึ่งแปลว่า ผู้เห็นแท้

กถิ ตถาวาทิตาย ตถาคโต มีคำถามต่อไปว่า ที่ว่าพระพุทธเจ้า ได้พระนามว่าพระตถาคต เพราะเป็นผู้กล่าวอย่างนั้น คือ อย่างไร คือ สิ่งใด ที่พระพุทธเจ้าผู้ประพันธ์ ณ อปราชัยบัลลังก์ภายใต้ไม้ศรีมหาโพธิ์ ทรงบำบิ มารทั้ง ๔ แล้วทรงรู้ด้วย ซึ่งความรู้ดีเองอย่างยิ่งอันใดก็ดี การที่พระพุทธ- เจ้าได้ปรินิพพาน โดยดับขันธในระหว่างนางรังทั้งคู่ ในราตรีใดก็ดี พระธรรมอันใดที่พระพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงไว้ ตลอดเวลา ๔๕ พรรษา ทั้งในเวลาปฐมโพธิกาล มัชฌิมโพธิกาล บังฉิมโพธิกาล โดยอรรถ พัญญชนะ เป็นถ้อยคำที่ไม่มีทั่วโลก ที่ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ที่เต็มเปี่ยม โดยอาการทั้งปวง ที่เป็นถ้อยคำสำหรับกำจัดความมัวเมาด้วย ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นถ้อยคำที่ไม่มีความพลั้งพลาด แม้แต่เพียงเท่าปลายขน ทราบ สิ่งเหล่านั้น ก็ยังเป็นอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า พระตถาคต แปลว่า ผู้มีการกล่าวอย่างนั้น

กถิ ตถากาวิคยา ตถาคโต พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า พระตถาคต นั้น เพราะเป็นผู้ทำอย่างนั้น คือ พระกายของพระองค์ก็ตามพระวาจา ก็ตาม พระกาย คือ ตรัสอย่างใดก็ทำอย่างนั้น ทำอย่างใดก็ตรัสอย่างนั้น

กถิ อภิภวนตเถน ตถาคโต ทว่าพระพุทธเจ้าได้พระนามว่า พระตถาคต เพราะเป็นผู้ครอบงำนั้น คือ อย่างไร คือ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ครอบงำสัตว์โลกทั้งสิ้น ในโลกธาตุอันหาปริมาณมิได้ เบื้องบน มีภวคคพรหม เป็นที่สุด เบื้องต่ำ มีอเวจีนรกเป็นที่สุด ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ ความรู้เห็นในวิมุติ ไม่มีใครในโลกที่จะเสมอพระองค์ด้วยคุณธรรมได้ พระองค์มีคุณธรรมยิ่งกว่าสัตว์โลกทั้งสิ้น พระองค์ทรงเป็นผู้มีอำนาจใหญ่ เป็นผู้ครอบงำโลกทั้งปวง เหมือนกับหมองูผู้เฝ้าครอบงำงูพิษทั้งปวงด้วย ขาที่พิษฉะนั้น จึงได้พระนามว่า พระตถาคต เพราะหมายความว่า เป็นผู้ครอบงำ

อปัจจ ตถาย คโตติปิ ตถาคโต ฯ กถิ คโตติปิ ตถาคโต อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า พระตถาคตนั้น แปลว่า ผู้ไปเพื่อความแท้ • ผู้ถึงซึ่งความแท้ • ทว่าผู้ไปเพื่อความแท่นั้น ได้แก่ ผู้ไปสู่โลกด้วยความตรึกตรอง ด้วยความละ ด้วยความทำให้แจ้ง ด้วยทางไปถึงความดับโลก ข้อนั้น สมกับในพระบาลีว่า พระตถาคตเจ้าทรงรู้ถึงซึ่งโลก ทรงคลาดจากโลก ทรงรู้ถึงซึ่งซึ่งเหตุให้เกิดโลก ทรงละเหตุให้เกิดโลก ทรงรู้ถึงซึ่งซึ่งความดับโลก ทรงทำให้แจ้งความดับโลก ทรงรู้ถึงซึ่งซึ่งทางไปถึงความดับโลก ทรงทำให้เกิดหนทางไปถึงความดับโลก ดังนี้ • สิ่งที่มีอยู่ในโลกทั้งสิ้น ซึ่งโลกทั้งสิ้น ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้สึก ได้ถึง ได้แสวงหา ได้คิดนึก พระพุทธเจ้า ทรงรู้ถึงซึ่งทั้งนั้น จึงได้พระนามว่าผู้ถึงซึ่งความแท้ ดังนี้ สันเนอความทว่า ด้วย คำว่า พระตถาคต ตามอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรค เพียงเท่านั้น

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๙๒

คัมภีร์ขททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยคำว่า อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

อรหุคานนุติ กิเลเสหิ อารกตฺตา อริํ อรานญฺห หตฺตฺตา
ปจฺจยาทีนํ อรหฺตฺตา ปาปารณฺเ รหากาวา ตถาคโค อรหฺนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๙๒
ว่าด้วย คำว่า อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หา
ประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็คำว่า พระอรหันต์นั้น มีกล่าวไว้ในอรรถกถา แห่งคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามรรคนี้ว่า พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า อรหันต์ หรือพระอรหันต์นั้น
เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้กำจัดข้าศึก ๑ เพราะเป็น
ผู้หักล้างแห่งสังสารจักร ๑ เพราะเป็นผู้สมควรแก่เครื่องสักการบูชา ๑
เพราะไม่มีความลับ ๑ รวมเป็น ๕ อย่างด้วยกัน ดังนี้ ๑ ทว่าพระพุทธเจ้า
ได้พระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งปวง คือ พระพุทธเจ้า
ได้ตั้งอยู่ในที่ไกลยิ่งจากกิเลสทั้งปวง ได้ละกิเลสทั้งปวง พร้อมกับทั้งวาสนา
ด้วยอริยมรรคแล้ว

ทว่า พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้
กำจัดข้าศึกนั้น คือ เพราะได้กำจัดข้าศึก ซึ่งได้แก่กิเลสมีรากะเป็นต้น
ด้วยอริยมรรคแล้ว ทว่า พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า พระอรหันต์ เพราะ
เป็นผู้หักล้างแห่งสังสารจักรนั้น คือ พระพุทธเจ้าได้ทรงยับยั้งที่พื้นปฐพี
คือสล ด้วยพระบาท คือวิธีะ ที่ภายใต้ไม้ศรีมหาโพธิ์ ทรง

จันชวาน คือ พระปรีชาญาณ อันกระทำให้นกรรรมด้วยพระหัตถ์ คือ
ศรัทธาแล้ว ฟาดฟันเสี้ยนซึ่งสังสารจักร อันมีอวิชชา ตัณหา เป็นคม มี
ชรา มรณะ เป็นดง มีอาสวะสมุทัยเป็นเพลา ที่เล่นไปในภพทั้ง ๓ เสีย
ได้แล้ว ทว่าพระพุทธเจ้าได้พระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้
สมควรแก่เครื่องสักการบูชา นั้น คือ เทพยตามนุษย์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็น
ผู้มีศักดิ์ใหญ่สักเพียงใด ก็ได้บูชาพระพุทธเจ้าทั้งนั้น เช่น สหัมบดีพรหม
ได้บูชาด้วยพวงแก้วอันใหญ่ ประมาณเท่าภูเขาสิเนรุ เทพยตามนุษย์อื่น ๆ
มีพระเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าโกศล เป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาพระพุทธเจ้า
ทั้งนั้น ถึงแม้ว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วยังมีผู้บูชาพระพุทธเจ้าอยู่อีก
จนกระทั่งทุกวันนี้ พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงสละทรัพย์ ๘๖ โกฏิ ออก
สร้างพระวิหารถึง ๘ หอมี ๔ พ้น ทั่วไปในชมพูทวีปทั้งสิ้น ก็เพื่อบูชา
พระพุทธเจ้า ไม่ต้องกล่าวถึงการบูชาพิเศษของบุคคลอื่น ๆ เพราะฉะนั้น
จึงว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้สมควรแก่การบูชา ขอบว่า พระพุทธเจ้าไม่มียอดกลับ
นั้น อธิบายว่า ผู้เฝ้าเหล่าทั้งหลายถือกันว่าเป็นนักปราชญ์ ย่อมทำความ
ชั่วในลับ เพราะกลัวความตเคียน แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงทำอย่างนั้น
เลย ขันชอว่าความชั่วแล้ว พระองค์เป็นไมทำทั้งในลับและในที่แจ้ง ดังนี้

คำว่า พระสัมมาสมพุทธเจ้านั้น มีคำอธิบายไว้ว่า ที่ได้พระนาม
อย่างนั้น ก็เพราะทรงธรรมทั้งปวง ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ด้วยว่า
พระพุทธเจ้า ได้ทรงรู้อย่างซึ่งธรรมทั้งปวงที่ควรรู้อย่าง ได้ทรงรอบรู้ธรรม
ทั้งปวงที่ควรรอบรู้ ได้ทรงละธรรมทั้งปวงที่ควรละ ได้ทรงทำให้แจ้ง
ซึ่งธรรมทั้งปวงที่ควรทำให้แจ้ง ได้ทรงทำให้เกิดซึ่งธรรมทั้งปวงที่ควรทำ
ให้เกิดแล้ว เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสไว้แก่พราหมณ์คนหนึ่งว่า เรา
ยังซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่าง เรารอบรู้ซึ่งธรรมที่ควรรอบรู้ เราได้ละซึ่งธรรม
ที่ควรละ เราได้อบรมซึ่งธรรมที่ควรอบรม เพราะฉะนั้นแหละพราหมณ์
เราจึงได้นามว่า พระพุทธเจ้า ดังนี้ อีกอย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้า ได้ทรง
รู้ดีด้วยพระองค์เองซึ่งธรรมทั้งปวง อันได้แก่ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ

มรรคสังแล้ว จึงได้พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ ตา หู จมูก
 ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นอายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ
 เป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น เวทนา ๖ มีเวทนาอันเกิดเพราะ
 จักขุสัมผัส เป็นต้น สัญญา ๖ มีรูปสัญญา เป็นต้น สัญเจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนา
 เป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น วิจารณ์ ๖
 มีรูปวิจารณ์ เป็นต้น ขันธ ๕ มีรูปขันธ เป็นต้น กลิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐
 มุทธุมาตกสัญญา เป็นต้น อาการ ๑๒ มีฌมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘
 ฌ ๘ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ ปุจฉาสมุปบาท ๑๒ ซึ่งจัดเป็น
 ทุกขสังและตัณหาเก่าอันทำให้เกิดสิ่งเหล่านี้ ซึ่งจัดเป็นสมุทัยสัง ความ
 ไม่เป็นไปแห่งทุกขสัง และสมุทัยสัง ซึ่งจัดเป็นนิโรธสัง หนทางให้รู้จัก
 นิโรธ ซึ่งจัดเป็นมรรคสัง พระพุทธเจ้าก็ทรงรู้อยู่ด้วยพระองค์เองทั้งนั้น
 จึงได้พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้

ต่อไป ว่าด้วยศีลมีที่สุด และศีลไม่มีที่สุด เป็นลำดับไป ฯ
 คำว่า ศีลมีที่สุด และไม่มีที่สุดนั้น มีกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ศีลมี
 ลากเป็นที่สุดก็มี มัชฌิมเป็นที่สุดก็มี มัญจาคีรีเป็นที่สุดก็มี มอวัชวะ
 เป็นที่สุดก็มี มัชฌิมเป็นที่สุดก็มี ฯ ศีลมีลากเป็นที่สุดนั้น คือ
 อย่างไร คือ บางคนย่อมล่วงสิกขาบทที่ตนรับไว้ เพราะเหตุแห่งลาก
 บางคนล่วงสิกขาบทที่ตนรับไว้ เพราะเหตุแห่งยศ บางคนล่วงสิกขาบท
 ที่ตนรับไว้ เพราะเหตุแห่งญาติ บางคนล่วงสิกขาบทที่ตนรับไว้
 เพราะเหตุแห่งอวัชวะ บางคนล่วงสิกขาบทที่ตนรับไว้ เพราะเหตุ
 แห่งชีวิต ฯ ศีลเช่นนั้น เป็นศีลขาด เป็นศีลทะเล เป็นศีลต่างพร้อย
 เป็นศีลที่ไม่เป็นไท ที่ไม่รู้ไม่สรรรเสรี ที่เจือปนด้วยกิเลสตัณหา
 ไม่เป็นศีลที่ทำให้เกิดสมาธิ ไม่เป็นศีลที่ความไม่เลิยใจเป็นที่สุด
 ปราโมทย์เป็นที่สุด มัชฌิมเป็นที่สุด มัชฌิมเป็นที่สุด สุข สมา

รู้เห็นตามเป็นจริงเป็นທတံၢ် ຄື ບໍ່ເປັນທတံၢ်ແຫ່ງຄວາມບໍ່ເສຍໃຈ ບໍ່ເປັນທတံၢ်
ແຫ່ງປາໄຫມ້ ປັດ ບໍ່ສັກທິ ສຸຂ ສມາທິ ຄວາມຮູ້ເຫັນຕາມເປັນຈິງ ບໍ່ເປັນ
ໄປເພື່ອຄວາມເບື້ອງໜ້າ ເພື່ອຄວາມກາຍ ເພື່ອຄວາມດັບ ເພື່ອຄວາມສູງ
ເພື່ອຄວາມຮຸ່ງ ເພື່ອຄວາມຣັດ ເພື່ອນິພານ

ในอรรถกถาว่า คำว่า มลาค^๗เป็นที่สุด^๕นั้น คือ สุตลงด้วยลาก
อธิบายว่า สลน^๕สนส^๕ตลงด้วยลาก คำว่า มัช^๗ค^๕เป็นที่สุด มีญาติเป็นที่สุด
มีอวัยวะเป็นที่สุด มีชีวิตเป็นที่สุด ก็หมายความว่าเหมือนอย่างนั้น คำว่า ช^๕ค^๕นั้น
หมายบริวาร คำว่า เพราะเหตุแห่งลาก คือ เพราะมีลากเป็นเหตุ คำว่า
สล^๕ชา^๕ค^๕นั้น หมายสล^๕ที่เสียบ^๕ไปในข้อ^๕คั่นหรือข้อปลาย เหมือนกับผ้าซึ่งขาด
ชายข้างใดข้างหนึ่งฉะนั้น คำว่า สล^๕ทะ^๕ล^๕นั้น หมายสล^๕ที่เสียบ^๕ไปในท่ามกลาง
คือในข้อกลาง เหมือนกับผ้าทะลุในตอนกลางฉะนั้น คำว่า สล^๕ต่าง^๕พร้อย^๕
นั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ ต่างคำ • พร้อยคำ • คำว่า ต่าง^๕นั้น ได้แก่
สล^๕ที่เสียบ^๕ไป ๒ ข้อ หรือ ๓ ข้อ ตามลำดับ เปรียบเหมือนกับแม่โค ซึ่ง
มีส^๕คำ ส^๕แดงเป็นต้น ตามหลังหรือตามพันท้องฉะนั้น

คำว่า พร้อยนั้น ได้แก่สิ่งที่เสียไปเป็นข้อ ๆ สลักกันไป คือ ข้อ • ดี ข้อ • เสีย อันได้แก่ ข้อหนึ่งขาด ข้อหนึ่งยังไม่ขาด

เป็นเหมือนกับแม่โค ซึ่งมีลายเป็นจุด ๆ ตามตัวฉะนั้น ศิลปะไม่พ้น
 จากความเป็นทาสแห่งตัณหา ไม่เป็นไท ไม่เป็นศิลปะที่ผู้สรรเสริญ
 เป็นศิลปะที่ตัณหา ทุจริต ถูกต้องนั้น ก็ได้แก่ศิลปะที่ขาด ทะเลาะ ที่ต่าง
 ที่พริบ ดึงที่วามาแล้ว ศิลปะเหล่านี้ ไม่ทำให้เกิดอุปการสมาธิ
 อปปนาสมาธิ มรรคสมาธิ ผลสมาธิ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ ส่วน
 เกจิอาจารย์กล่าวว่า คำว่า ศิลปะคนนั้น เรียกว่าศิลปะทะเลาะก็ได้ เพราะ
 ศิลปะนั้นไม่เป็นทั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คำว่า ศิลปะต่าง กับศิลปะพริบ
 นั้น เป็นอันเดียวกัน หมายความว่าอย่างเดียวกัน คือ หมายความว่า
 ศิลปะนั้นมิส่วิปริตไป คำว่า ศิลปะไม่เป็นไทนั้น เพราะศิลปะนั้นตกอยู่
 ในความเป็นทาสแห่งตัณหา คำว่า ไม่เป็นศิลปะที่ผู้สรรเสริญนั้น คือ
 เป็นศิลปะที่ผลลาดติเตียน คำว่า เป็นศิลปะที่ทะเลาะตัณหาถูกต้องนั้น คือ
 เป็นศิลปะที่บุคคลถือด้วยตัณหา คำว่า ไม่เป็นศิลปะที่ทำให้เกิดสมาธิ นั้น คือ
 เป็นศิลปะที่ทำให้เกิดความเสียใจ ดังนั้น คำว่า ปราโมทย์นั้น ได้แก่ บิด
 อย่างอ่อน คำว่า บิดิ ได้แก่ บิดอย่างแรงกล้า คำว่า บัสนัตถินั้น
 ได้แก่ ความสงบกาย สงบใจ อันเกิดจากบิดอย่างแรงกล้า คำว่า
 สุขนั้น ได้แก่ ความสุขกาย สุขใจ อันเกิดจากความสงบกาย สงบใจ
 คำว่า สมาธินั้น ได้แก่ ความตั้งใจมั่น อันเกิดจากความสุข
 คำว่า ความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้น ได้แก่ ความรู้เห็นตามที่ถูกที่แท้ คำว่า
 เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย เพื่อความสงบ เพื่อความดับ
 เพื่อความว่าง เพื่อความรุดนั้น หมายวิญญูสงสารทั้งนั้น คือ หมาย
 ความว่า เพื่อความเบื่อหน่ายวิญญูสงสาร เพื่อความคลายในวิญญูสงสาร
 เพื่อความดับวิญญูสงสาร เพื่อความสงบวิญญูสงสาร เพื่อความ
 ว่างวิญญูสงสาร เพื่อความรู้ตัววิญญูสงสาร เพื่อนิพพานอันไม่รู้
 จักตาย คำว่า ล่วงสิกขาบทตามที่ตนรับไว้นั้น คือ ล่วงด้วยความตั้งใจ
 ดังนั้น สันคำที่ควรยกมาแสดงในอรรถกถา เพียงเท่านั้น ครั้นท่าน
 แสดงซึ่งประเภทแห่งศิลปะที่มีอยู่ อันได้แก่ ปริยัตติศิลป์ คือ ศิลปะที่สุด

๒๒๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
และอุปนิยตศีล คือ ศีลอันไม่มีที่สุด ดังที่ว่ามาแล้ว ท่านประสงค
จะแสดงประเภทแห่งศีล ด้วยอำนาจแห่งธรรม และแห่งชาติ
แห่งปัจจัย แห่งความประกอบกัน จึงได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า สิ่งใด
ได้ชื่อว่า เป็นศีล ดังนี้ ซึ่งจะมีปรากฏในกัณฑ์ต่อ ๆ ไป.
เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๙๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยคำถามคำแก้เรื่องศีล กับกรรมบท ๓ ข้อต้น

ก็ สัลลนติ อาทิมาย ๑ ตตถ สมุชชาติ เอเตนาคี สมุช-
ชานนติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๙๓
ว่าด้วยคำถามคำแก้เรื่องศีล กับกรรมบท ๓ ข้อต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน
หาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก่อนแต่จะยกเนื้อความ ในอรรถกถามาแสดงนี้ จะต้องยกเอา
เนื้อความในพระบาลีมาแสดงเสียก่อน ถ้าไม่อย่างนั้น ก็จะไม่เป็นที่เข้าใจ
ต้นกัณฑ์ทั้งหลาย กล่าวคือ ในพระบาลีว่า ก็ สัลล สิ่งใดเรียกว่า ศีล
กคิ สัลลนติ ศีลมีเท่าใด ก็ สมุชชานัน สัลล ศีลมีสิ่งใดเป็นสมุชชาน
กคิ ชมมสโมชานัน สัลล ศีลมีธรรมเท่าไรเป็นที่ประชุม ดังนั้นแล้ว ท่านแก้
ไว้ว่า ข้อว่าสิ่งใดเรียกว่าศีลนั้น คือ เจตนาที่เรียกว่าศีล เจตสิกที่เรียกว่า
ศีล ความสำรวมก็เรียกว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดก็เรียกว่าศีล ฯ ข้อว่า

ศีลมีเท่าไรนั้น ท่านแก้ไว้ว่า ศีลมีอยู่ ๓ คือ กุศลศีล อกุศลศีล
อัพยากตศีล ฯ ข้อว่า ศีลมีสิ่งใดเป็นสมุฏฐานนั้น ท่านแก้ว่า กุศลศีล
มีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อกุศลศีล มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อัพยากตศีล
มีอัพยากจิตเป็นสมุฏฐาน ฯ ข้อว่า ศีลมีธรรมที่ประการเป็นที่ประชุม
หรือประชุมลงในธรรมที่ประการนั้น ท่านแก้ไว้ว่า ศีลมีการสำรวมเป็น
ที่ประชุมลง มีการไม่ล่วงละเมิดเป็นที่ประชุมลง มีเจตนาอันเกิดใน
ความเป็นอย่างนั้น เป็นที่ประชุมลง ดังนี้

ในอรรถกถาว่า ข้อว่า เจตนาชื่อว่าศีลนั้น หมายความว่าระงับจาก
ปณาดิบาตเป็นต้น อีกอย่างหนึ่งว่า เจตนาในกรรมบท ๑ ของผู้ละ
ปณาดิบาตเป็นต้น ข้อว่า เจตนาศีล ฯ ธรรมทั้ง ๓ คือ ความไม่มีอภิชฌา ไม่
มีพยาบาท และสัมมาทิฐิ ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ละอภิชฌา
ในศีลเสียแล้วข้อยด้วยใจอันปราศจากอภิชฌา ดังนี้ ข้อว่าเจตสิกศีล
คำว่า ความสำรวมชื่อว่าศีลนั้น หมายถึงความสำรวม ๕ อย่าง คือ ความ
สำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความสำรวมด้วยสติ ๑ ความสำรวมด้วยญาณ ๑
ความสำรวมด้วยขันติ ๑ ความสำรวมด้วยวิริยะ ๑ การประกอบด้วย
ปาฏิโมกข์ เรียกว่า ความสำรวมในปาฏิโมกข์ การระงับอินทรีย์ ๑ คือ ตา
หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยสติ เรียกว่า ความสำรวมด้วยจิต การปิด
กระแสดัณหา เรียกว่า ความสำรวมด้วยญาณ การอดทนต่อ เป็น ร้อน
เป็นต้น เรียกว่า ความสำรวมด้วยขันติ การระงับไม่ให้เกิดอกุศลวิตก
เรียกว่า ความสำรวมด้วยวิริยะ ถึงแม้ว่าการเลียงชีพอันบริสุทธิ์ ก็จัด
เข้าในข้อนี้ ฯ ความงดเว้นจากวัตถุประจวบเข้าแห่งกุกุณบุตรทั้งหลาย ผู้
กลัวบาป จัดเป็นสังวรศีล ความไม่ล่วงละเมิดซึ่งศีลที่ตนรักษา ทางกาย
วาจา จัดเป็นความไม่ล่วงละเมิด

ใน คำว่า กุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีล ซึ่งมีอยู่ในคำแก้ปัญหา
ว่าศีลมีเท่าไรนั้น ท่านกล่าวว่า ความปกติของสัตว์โลกทั้งหลายในโลก
เรียกว่าศีล เช่น กล่าวกันว่า ๒๕๔ ๗๔ ๒๕๔ ๒๕๔ ๒๕๔
การทะเลาะเป็นศีล ๒๕๔ ๒๕๔ ๒๕๔ ๒๕๔ ๒๕๔ ซึ่งหมายความว่า ๒๕๔

ความสุขเป็นปกติ ผู้ที่มีความทุกข์เป็นปกติ ผู้ที่มีการทะเลาะเป็นปกติ
 ผู้มีการแค้นเป็นปกติ เพราะฉะนั้น ถึงอกุศลศีลท่านก็ได้กล่าวไว้
 ตามปริยายนี้ แต่อกุศลศีลนั้น ไม่ได้หมายเอาใน คำว่า ความรู้ในความ
 สำรวม เพราะการได้ฟัง ชื่อว่า สัมมชยญาณ ดังนี้ ฯ จิตเป็นที่ประกอบ คือ
 เป็นที่ตั้งชนแห่งศีล มีเจตนาศีลเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
 กุศลศีล มีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน ดังนี้เป็นต้น คำว่า ศีลมีการสำรวมเป็น
 ที่ตั้งลงนั้น ได้แก่ขันธอันประกอบด้วยความสำรวม เพราะขันธเหล่านั้น
 ประกอบด้วยความสำรวม เจือด้วยความสำรวม จึงเรียกว่าเป็นที่ตั้งลง
 ถึงแม้ว่าศีล อันมีความไม่ล่วงละเมิดเป็นที่ตั้งลง ก็ควรทราบเหมือนอย่าง
 นี้ ฯ คำว่า ศีลมีเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้นเป็นที่ตั้งลงนั้น ได้แก่
 ขันธทั้งหลายที่ประกอบกันกับเจตนา ซึ่งเกิดในความสำรวม ในความ
 ไม่ล่วงละเมิด ธรรมอันประกอบกันในเจตนา ๓ หมายเอาในที่นี้ เพราะ
 ฉะนั้น จึงควรทราบว่า ท่านได้แสดงศีลซึ่งมีเจตสิกเป็นที่ตั้งลงในแผนก ๑
 เพราะท่านสงเคราะห์เจตสิก เข้ากับ คำว่า เจตนาเป็นที่ตั้งลง ธรรม
 ทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้น เรียกว่า ศีล ไม่ใช่แต่เท่านั้น ถึงแม้ว่าธรรมที่
 ประกอบกันกับเจตนาเป็นต้นนั้น ก็เรียกว่า ศีลเหมือนกัน เพื่อจะแสดง
 ข้อความอันนี้ ท่านจึงได้กล่าวหมวด ๓ ไว้ ความล่วงละเมิดซึ่งความ
 สำรวม ย่อมมีแก่เจตนาและเจตสิก ไม่มีแก่ขันธ์อื่น เพราะฉะนั้น เมื่อ
 ท่านจะประกอบซึ่งความไม่ล่วงละเมิด ซึ่งความสำรวม ไว้จนกระทั่งถึง
 อรหัตมรรค ตามลำดับอันทั่วไป ท่านจึงได้กล่าวว่า เรียกว่าศีล เพราะ
 หมายความว่า สำรวมจากปาณาติบาต เรียกว่า ศีล เพราะหมายความว่า
 ไม่ล่วงละเมิด ดังนี้เป็นต้น

ก็ คำว่า เรียกว่า ศีล เพราะหมายความว่า สำรวมจากปาณาติบาต
 เพราะหมายความว่าไม่ล่วงเป็นต้นนี้ มีกล่าวไว้ในพระบาลีว่า เรียกว่า
 ศีล เพราะหมายความว่า สำรวมซึ่งปาณาติบาต เรียกว่า ศีล เพราะหมาย
 ความเป็นว่าไม่ล่วงปาณาติบาต ๑ เรียกว่า ศีล เพราะหมายความว่า สำรวม
 อทินนาทาน ไม่ล่วงอทินนาทาน ๑ เรียกว่า ศีล เพราะหมายความว่า

สำรวมกาเมสุมิฉฉาจาร ไม่ล่วงกาเมสุมิฉฉาจาร • เพราะหมายความว่า
 สำรวมมุสาวาท ไม่ล่วงมุสาวาท • เพราะหมายความว่า สำรวมปิสุณวาจา
 ไม่ล่วงปิสุณวาจา • เพราะความหมายว่าสำรวมพรุสวาจา ไม่ล่วงพรุส-
 วาจา • เพราะความหมายว่า สำรวมสัมผัปปลาป ไม่ล่วงสัมผัปปลาป •
 เพราะความหมายว่า สำรวมอภิขณา ไม่ล่วงอภิขณา • เพราะหมายความว่า
 สำรวมพยาบาท ไม่ล่วงพยาบาท • เพราะหมายความว่า สำรวม
 มิจฉาทิฏฐิ ไม่ล่วงมิจฉาทิฏฐิ • ดังนั้นเป็นต้น ส่วนเนื้อความที่ยังเหลือ
 อยู่ในพระบาลีนั้น จะยกมาแสดงในกัณฑ์ต่อไป

ต่อไปนี้ จะได้อีกเอาเนื้อความในอรรถกถามาแสดง คือ ใน
 อรรถกถาว่า ความสำรวมนั้น ได้แก่ ความปัด คือ ความเว้น คำว่า ความ
 ไม่ล่วงละเมิดนั้น ได้แก่ความไม่กระทำสิ่งนั้น ๆ มีปาณาติบาตเป็นต้น
 คำว่า ปาณาติบาตนั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ ปาณะคำ • อดิบาตคำ •
 ปาณะนั้น หมายตามโวหารโลกว่า ได้แก่ สัตว์ หมายตามปรหมัตถ์ว่า ได้
 แก่ชีวิตอันทรีย์ คำว่า อดิบาตนั้น ได้แก่การกระทำให้ตกลงไป เมื่อรวม
 เป็นคำเดียวกันว่า ปาณาติบาต ก็แปลว่า ทำสัตว์ให้ตกลงไป
 หรือทำชีวิตอันทรีย์ให้ตกลงไป ใจความก็คือ การฆ่าสัตว์ การทำลาย
 ชีวิตผู้อื่น ๆ เจตนาฆ่าซึ่งไปทาง กายทวาร หรือวจีทวาร อันทำ
 ให้เกิดความพยายามตัดชีวิตอันทรีย์ของผู้อื่นเสีย เรียกว่า ปาณาติบาต ๆ
 นั้น มีโทษน้อยเพราะสัตว์ตัวเล็ก มีโทษมากเพราะสัตว์ตัวใหญ่ เพราะ
 เหตุไร เพราะประโยชน์ใหญ่ ถึงแม้ว่าเมื่อประโยชน์เสมอกัน คือ เมื่อ
 การฆ่านั้นเสมอกัน ถ้าสัตว์ที่ถูกฆ่าเป็นสัตว์ใหญ่ ก็มีโทษมาก อีก
 อย่างหนึ่งว่า ถ้าสัตว์ที่ถูกฆ่าเป็นสัตว์มีคุณน้อย ก็มีโทษน้อย เป็น
 สัตว์มีคุณมาก ก็มีโทษมาก คำว่า สัตว์นั้น หมายตลอดถึงมนุษย์ด้วย
 เมื่อร่างกายกับคุณเสมอกัน ถ้ากิเลสและความพยายามอ่อน ก็มีโทษ
 น้อย ถ้ากิเลสและความพยายามกล้า ก็มีโทษมาก ปาณาติบาตนั้น
 มีองค์ ๕ คือ มีเครื่องประกอบ ๕ มีเครื่องตัดสิน ๕ อันได้แก่สัตว์มีชีวิต •
 เข้าใจว่าเป็นสัตว์มีชีวิต • กิเลส • พยายาม • ฆ่าตาย • เมื่อฆ่าสัตว์

๒๓๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
พร้อมด้วยองค์ ๕ นั้น จึงเป็นอันขาดศีลข้อปาณาติบาต ในองค์ ๕ นั้น เมื่อ
ขอลงก็คงเป็นองค์ ๒ คือ ข่าสัตว์ให้ตายด้วยเจตนาเท่านั้น

อหินนาทานนั้น ได้แก่ การถือเอาของผู้อื่นไม่ให้ ด้วยอาการ
แห่งขโมย อหินนาทานนั้น บุคคลทำได้ด้วยกายและวาจา ทำด้วย
กายนั้น คือ ลักขโมยด้วยตนเอง ทำด้วยวาจานั้น คือ ไซ้ให้ผู้อื่นไป
ลักขโมย เมื่อว่าโดยโทษ ก็มีน้อยและมากเหมือนปาณาติบาต คือ ถ้า
ของที่ขโมยนั้นเป็นของเลว ก็มีโทษน้อย เป็นของดี ก็มีโทษมาก ถ้า
เป็นของเท่ากัน ก็กำหนดด้วยความดีแห่งเจ้าของ คือ ถ้าเจ้าของแห่งของ
นั้น เป็นผู้มีความดีน้อย ก็มีโทษน้อย ถ้าเจ้าของนั้นเป็นผู้มีความ
ดีมาก ก็มีโทษมาก เมื่อว่าโดยองค์ ก็องค์ ๕ คือ ของที่ผู้อื่นหวงแหน ๑
เข้าใจว่าเป็นของที่ผู้อื่นหวงแหน ๑ คิดลักขโมย ๑ พยายาม ๑ ลักขโมย ๑
ดังนี้ ในองค์ ๕ นั้น เมื่อย่อลงมาก็คงเป็นองค์ ๒ คือ ลักขโมยของผู้อื่น ๑ ได้
มา ๑ ดังนี้เท่านั้น

กามเมสุมิจฉาจารนั้น แปลว่า ความประพฤติลามกที่น่าติเตียน
อย่างเคียว เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ก็ได้แก่เจตนาล่วงละเมิดในหญิงที่
ไม่ควรล่วงละเมิด ซึ่งเป็นไปทางกาย ด้วยความประสงค์ในอสัทธรรม ฯ
หญิงที่ไม่ควรล่วงละเมิดนั้น มีอยู่ ๒๐ จำพวก คือ หญิงที่มารดาค้ำครอง
รักษา ๑ หญิงที่บิดาค้ำครองรักษา ๑ หญิงที่มารดาบิดาค้ำครองรักษา ๑
หญิงที่พี่ชายน้องชายค้ำครองรักษา ๑ หญิงที่พี่สาวน้องสาวค้ำครองรักษา ๑
หญิงที่ญาติค้ำครองรักษา ๑ หญิงผู้ที่เกิดในตระกูลเดียวกัน ค้ำครอง
รักษา ๑ หญิงที่ธรรมค้ำครองรักษา คือ หญิงที่ประพฤติตัวเป็นนักรบ
หรือเป็นผู้รักษาศีล ๘ ศีล ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง นั้นจำพวก ๑ หญิงที่ม
สามิ ๑ หญิงที่มัวหวงแหน ๑ หญิงที่บุรุษได้มาด้วยทรัพย์เพื่อจะเป็น
ภรรยา ๑ หญิงที่ห่อด้วยความเต็มใจเพื่อจะเป็นภรรยา ๑ หญิงที่ห่อด้วย
ทรัพย์สมบัติ ๑ หญิงที่ห่อด้วยเครื่องนุ่งห่ม ๑ หญิงที่เข้าพิธีแต่งงานแล้ว
แต่ยังไม่มอบตัวให้แก่ผู้ชาย ๑ หญิงที่บุรุษสวมพวงมาลัยให้ เพื่อ
จะสว่ขอเป็นภรรยา ๑ หญิงที่เป็นทาสีและภรรยา ๑ หญิงที่เป็นคนงาน

เป็นภรรยา ๑ หญิงที่เป็นเชลยศึก ซึ่งบุรุษนำมาเพื่อจะให้เป็นภรรยา ๑
หญิงอยู่กับบุรุษเพียงคนเดียว ๑ หญิงจำพวกนี้ ในขณะที่ยังอยู่รวม
กับบุรุษนั้น ยังจัดเป็นหญิงต้องห้ามสำหรับบุรุษอื่น หญิงทั้ง ๒๐ จำพวก
นี้แหละ เรียกว่า หญิงที่บุรุษไม่ควรล่วงละเมิด บุรุษใดล่วงละเมิด
ในหญิงเหล่านี้ บุรุษนั้นก็เป็นกามเมสุมิจฉาจาร ส่วนหญิง ๘ จำพวก
ข้างต้น ไม่เป็นกามเมสุมิจฉาจาร ๑๒ จำพวกข้างหลัง เป็นกามเมสุมิจ-
ฉาจาร ๑ กามเมสุมิจฉาจารนั้น ถ้าหญิงที่ต้องห้ามนั้นปราศจากศีลธรรม ก็มี
โทษน้อย ถ้าหญิงที่ต้องห้ามนั้นมีศีลธรรมดี ก็มีโทษมาก ๑ เมื่อว่าโดย
องค์ มีอยู่ ๔ คือ เป็นหญิงที่ต้องห้าม ๑ กิจจะเกี่ยวข้องในทางประเวณี ๑
การเกี่ยวข้อง ๑ การทำให้มรรคต่อมรรคจรดกัน ๑ ดังนี้ ๑ ในคัมภีร์
อื่น เช่น คัมภีร์มณฑลที่ปนี ได้กล่าวไว้ว่า ถึงหญิงที่ต้องห้ามจะไม่มีศีล
ธรรมก็ตาม แต่ถ้าบุรุษข่มขืนก็มีโทษมาก หากหญิงนั้นมีความพอใจก็มี
โทษน้อย องค์แห่งอกันนาทานนั้น มีจำเป็นเพียง ๓ เท่านั้น คือ ยก
ประโยชน์แห่งการเกี่ยวข้องเสีย เพราะว่าประโยชน์แห่งการเกี่ยวข้องนั้น
ไม่จำเป็นอันใด จำเป็นที่จะจัดเป็นองค์ก็เพียง ๓ นอกจากประโยชน์แห่ง
การเกี่ยวข้องเท่านั้น ดังนี้ สันเนอความในเทศนาภิกษุตนเพียงเท่านั้น.

เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัมมัทท ๔๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตามรรค

ว่าด้วยกรรมบถข้อที่ ๔ เป็นต้น

มุสาติ วิสวาทณปุเรกขารสฺส อตฺตภณฺชโก วจิปโยโค กายปฺปโยโค วาติ.
ณ บัดนี้ อาตมภาพจักแสดงคัมภีร์ปฏิสัมภีตามรรค กัมมัทท ๔๔
ว่าด้วยกรรมบถข้อที่ ๔ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

กรรมบทข้อที่ ๔ นั้น ได้แก่ มุสาวาท คำว่า มุสาวาทนั้น ในอรรถกถาว่า ได้แก่ วจีประโยค หรือกายประโยค อันหักเสียซึ่งประโยคของผู้มุ่งจะให้พลาดจากความจริง เจตนาอันทำให้เกิดกายประโยค วจีประโยค ของผู้มุ่งจะให้พลาดจากความจริง เรียกว่ามุสาวาท คำว่า มุสา นั้น ได้แก่ สิ่งที่ไม่จริง ไม่แท้ คำว่า วาท นั้น ได้แก่ การให้รู้ซึ่งสิ่งที่ไม่จริงไม่แท้นั้นว่าเป็นของจริงของแท้ แต่เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว มุสาวาทนั้น ก็ได้แก่ เจตนาอันทำให้เกิดความไหวกาย ไหววาจา ของผู้มุ่งจะให้ผู้อื่นเข้าใจในสิ่งที่ไม่จริงไม่แท้ ว่าเป็นของจริงของแท้ มุสาวาทนั้น หักประโยคอันใด เมื่อประโยคอันนั้นเป็นของน้อยก็มีโทษน้อย ประโยคอันนั้นเป็นประโยคใหญ่ ก็มีโทษมาก อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทของคฤหัสถ์ ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่าไม่มี เพราะไม่ยากให้ของตน ก็มีโทษน้อย มุสาวาทที่ผู้เป็นพยานกล่าวให้เสียความจริง ก็มีโทษมาก ส่วนมุสาวาทของบรรพชิตที่เป็นไปโดยนัยแห่งการพูดให้เต็ม เช่น ได้น้ำมันหรือเนยใสเพียงเล็กน้อยก็พูดว่า วันนี้น้ำมันในบ้านเห็นจะไหลดังแม่น้ำ ด้วยประสงค์จะหัวเราะ ก็มีโทษน้อย มุสาวาทของคนทั้งหลายที่กล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า ตนไม่เห็นก็ว่าเห็น ก็มีโทษมาก ฯ มุสาวาทนั้น มิ่งค ๔ คือ ของไม่จริงไม่แท้ ๑ คิดจะให้พลาด ๑ พยายาม ๑ ผ่อนรู้ความหมาย ๑ ดังนี้

กรรมบทข้อที่ ๑ นั้น ได้แก่ ปิสุณวาจา ปิสุณวาจานั้น ในอรรถกถาว่า บุคคลกล่าวต่อผู้ใดด้วยวาจาใด วาจานั้นทำให้ผู้ตนกล่าวนั้นรักตน ทำให้ผู้อื่นเปล้าจากความรัก เรียกว่า ปิสุณวาจา ตามที่อ่าน ท่านแยกปิสุณาออกเป็น ๒ คำ คือ ปิ ท่านแยกเป็นปิยภาวะ สุณา ท่านแยกเป็นสุญญภาวะ ปิยภาวนั้น ท่านหมายถึงความรักอันมีแก่ตน ผู้พูดสุญญภาวนั้น ท่านหมายถึงความเปล้าจากความรักของอีกฝ่ายหนึ่ง ฯ ปิสุณวาจานั้น เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ก็ได้แก่เจตนาอันทำให้เกิดกายประโยค วจีประโยค คือ เกิดการกระทำทางกายเพื่อให้ผู้อื่นแตกกัน หรือเพื่อให้

ผอรรักตน ของคนผู้มีใจเศร้าหมอง บัสนวajan ทำไห้ผู้ใดแตกกัน
เมื่อผู้นั้นมีความค่น้อย ก็มีโทษน้อย เมื่อผู้นั้นมีความค้มาก ก็มีโทษมาก
เมื่อว่าโดยองค์แล้ว ก็มี ๔ คือ ผู้ที่ตนคิดจะไห้แตกกัน ๑ ความมุงที่จะ
ไห้เขาแตกกัน หรือความคิดที่จะไห้เขารักตนว่า เขาจะแตกกันด้วยอาการ
อย่างนี้ เราจะเป็นที่รักใคร่พอใจของเขาด้วยอาการอย่างนี้ ๑ ความ
พยายามกระทำตามทีคิดไว้ ๑ ผู้นั้นรูเื่องนั้น ๑ แต่เมื่อเขาไม่แตกกัน
ก็ยังไม่เสียกรรมบท ต่อเมื่อเขาแตกกันจึงจะเสียกรรมบท เป็นอันว่า
บัสนวajan ได้แก่ว่าจาทั้ทำความรักไห้แก่ตน ทำความเปล้าจากความ
รักไห้แก่ผู้อื่น ซึ่งเราแปลกันว่า วาจาส่อเสียด ซึ่งหมายความว่า วาจา
ชนิดนี้ บ่ยอมไห้ผู้กล่าวเป็นที่รักของอีกฝ่ายหนึ่ง ไห้ให้อีกฝ่ายหนึ่ง
เปล้าจากความรักในอีกฝ่ายหนึ่ง คือ เมื่อตนมุงจะทำลายฝ่ายใด ฝ่ายนั้น
ก็เป็นอันตนถูกส่อเสียด ส่วนผู้ที่ตนไปส่อเสียดนั้น อาจรักตนก็ได้ ดังนั้น

กรรมบทข้อที่ ๖ ไ้แก่พรสวาจา ๆ นั้น ไ้แก่ว่าจาหยาบ คือ
วาจาที่ไม่ว่าเหตุ ไม่ถูกใจของผู้ได้ยินได้ฟัง พรสวาจานั้น เมื่อว่าโดย
ลักษณะแล้ว ก็ได้แก่เจตนาร้าย เจตนาไม่ดี ซึ่งทำให้เกิดกายประโยค
วจัประโยค อันจะตัดความรักของผู้อื่นเสีย ประโยคถึงแม้ว่าตัดความรัก
ก็จริง แต่ถ้าเจตนาอ่อน เจตนาดี วาจานั้นก็ไม่เป็นพรสวาจา เพราะว่า
บางคราวมารดาบิดาก็ด่าว่าบุตรธิดาด้วยคำหยาบคาย เช่น ด่าว่าจงไห้พวก
โจรฆ่าฟันเองไห้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ส่วนความจริงนั้น แม้แต่ใบบว
ก็ไม่อยากไห้ถูกตอง บางคราวอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ด่าว่าพวกศิษย์ ด้วย
ถ้อยคำหยาบว่า พวกนี้ไม่มีหิริโอตตปปะ จงขับไล่ไปเสีย ดังนั้นก็มี สว
ความจริงใจนั้น ท่านมุงอยากไห้ได้ความรู้ความค้เท่านั้น จะไม่เป็นพรสวาจ
เพราะจิตเมตตากรุณานั้นใด ถ้อยคำที่พูดออกไป จะไม่เป็นพรสวาจ
เพราะเป็นถ้อยคำที่พูดอย่างอ่อนหวานหาไม่ไ้ ด้วยว่าผู้ท้มุงจะไห้ฆ่า
พูดอ่อนหวานว่า จงไห้ผู้นั้นไปนอนไห้เป็นสุขเถิด ดังนั้นก็มี เพราะฉะนั้น
ถ้าจิตหยาบ วาจานั้นจึงจะเป็นพรสวาจา คือ จิตเป็นวาจาหยาบ พรสวา

๒๓๔ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒
นั้น บุคคลให้เป็นไปโดยมุ่งหมายผู้ใด เมื่อผู้นั้นมีคุณความดีน้อย ก็มี
โทษน้อย เมื่อผู้นั้นมีคุณความดีมาก ก็มีโทษมาก พระสุวาจา^๕นั้น ม้องค์ ๓
คือ ผู้นั้นที่ตนจะต้องคำว่า • การคำว่า • ดังนี้

กรรมบทข้อที่ ๑ นั้น ได้แก่สัมพัปปลาป^๕ๆ นั้น ได้แก่ถ้อยคำซึ่งไม่
มีประโยชน์ เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ก็ได้แก่อกุศลเจตนาซึ่งทำให้เกิด
กายประโยค วจีประโยค ที่จะให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ สัมพัปปลาป^๕
นั้น ถ้าอบรมน้อยก็มีโทษน้อย ถ้าอบรมมากก็มีโทษมาก ม้องค์ ๓ คือ
มุ่งเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ มีเรื่องรบแห่งการตะ และเรื่องตามสิดาเป็นต้น •
การกล่าวเรื่องเช่นนั้น • แต่เมื่อผู้นั้นไม่เชื่อฟังก็ไม่เสียกรรมบท ต่อ
เมื่อผู้นั้นเชื่อฟังจึงเสียกรรมบท ดังนี้

กรรมบทข้อที่ ๒ นั้น ได้แก่อภิขณา^๕ๆ นั้น ได้แก่เจตนาอันบ้ายหน้า
เฉพาะต่อของผู้อื่น เป็นไปโดยความน้อมใจไปในของผู้อื่น มีการเพ่งของ
ผู้อื่นว่าขอให้อะไรเป็นของเราเกิด ดังนี้ เป็นลักษณะ มีโทษน้อยและมาก
เหมือนข้อว่าควยอทินนาทาน เมื่อว่าโดยองค์ ก็มีองค์ ๒ พอ ของผู้อื่น •
น้อมมาเพื่อตน • ถึงแม้ว่าเกิดความโลภในของผู้อื่นแล้วก็ตาม แต่ถ้า
ยังไม่แนกน้อมมาเพื่อตนว่า ขอจงให้ของนี้เป็นของเราเกิด ดังนี้ トラบไต
กรรมบทก็ยังไม่แตกทราบนั้น

กรรมบทข้อที่ ๓ นั้น ได้แก่พยาบาท^๕ๆ นั้น ได้แก่การทำประโยชน์
สุขของผู้อื่นให้เสียไป เมื่อว่าโดยลักษณะ ก็ได้แก่ ความคิดอยากให้อื่น
พินาศฉิบหาย มีโทษน้อยและมากเหมือนกับพระสุวาจา ม้องค์ ๒ คือ ผู้
อื่น • คิดอยากให้อื่นฉิบหาย • ถึงแม้ว่าเกิดความโกรธต่อผู้อื่นแล้ว
ก็ดี ถ้ายังไม่คิดว่า ขอจงให้ผู้อื่นฉิบหาย ดังนี้ トラบไต กรรมบทก็
ยังไม่แตกทราบนั้น

กรรมบทข้อที่ ๔ นั้น ได้แก่มิจฉาทิฎฐิ^๕ๆ นั้น ได้แก่การเห็นผิดจาก
ที่ตนถือ เมื่อว่าโดยลักษณะ ก็ได้แก่การเห็นที่ไม่ตรงกับความจริง มีโทษ
น้อยและมากเหมือนกับสัมพัปปลาป อีกอย่างหนึ่งว่า มิจฉาทิฎฐิที่แน่นอน
เป็นของมีโทษมาก มิจฉาทิฎฐินี้มีองค์ ๒ คือ ความวิปริตจากอาการแห่ง

วัตถุที่ตนถือ • ความปรากฏโดยความไม่เป็นไปตามที่ตนเข้าใจ • ความ
แตกแห่งกรรมบท ย่อมมีด้วยนัตถกทัญญู และอกิริยทัญญู อเหตุกทัญญู
เท่านั้น ไม่มีด้วยทัญญูอื่น ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า การสำรวม คือ การไม่ล่วงละเมิดซึ่งอกุศลกรรม-
บท ๑๐ อันได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มสาวาท
ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาป อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทัญญู ดังที่
ว่ามาแล้วนี้ เป็นศีลอันหนึ่ง คือ เป็นสังวรศีลที่เป็นกุศล แต่ว่าสังวรศีล
ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงการสำรวม คือ การงดเว้นซึ่งอกุศลกรรมบท ๑๐
ประการเท่านั้น • อาจมีผู้สงสัยว่า อกุศลกรรมบท ๑๐ ประการนี้ เป็นทั้ง
กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ส่วนศีล จะต้องถึงมโนกรรมด้วยหรือ
ก็ว่า ต้องถึงมโนกรรมด้วย ถ้าอย่างนั้น ศีลก็ต้องถึงใจด้วย • ก็ว่า
อย่างนั้น ศีลก็ต้องถึงใจด้วย เพราะว่าการงดเว้นจากอภิชฌา พยาบาท
มิจฉาทัญญูนั้น เป็นการงดเว้นด้วยใจ

อรรถกถา

อิมสํ ปน ทสฺสนํ อกุสลกมฺมปถานํ ในอรรถกถาว่า อกุศลกรรม-
บท ๑๐ ประการนี้ ควรทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๕ คือ โดยธรรม • โดย
โกฏฐาส • โดยอารมณ์ • โดยเวทนา • โดยมูลราก • • คำว่า โดยธรรม
นั้น คือ อกุศลกรรมบท ๑ ตามลำดับ เป็นเจตนาธรรมอย่างเดียว ส่วน
อภิชฌา เป็นต้น เป็นของประกอบกับเจตนา • คำว่า โดยโกฏฐาสนํ คือ
อกุศลกรรมบท ๔ อันได้แก่อกุศลกรรมบท ๑ ตามลำดับ กับมิจฉาทัญญู •
เป็นกรรมบทอย่างเดียว ไม่เป็นมูลราก • อภิชฌาและพยาบาท เป็นทั้ง
กรรมบทและเป็นมูลราก เพราะว่าอภิชฌาถึงมูลรากแล้ว ก็เป็นโลภะ
เป็นอกุศลมูล คือ เป็นรากเหง้าแห่งอกุศล พยาบาทถึงมูลรากแต่ ก็เป็น

๒๓๖ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

อหะสะ เป็นอกุศลมูล ๆ คำว่า โดยอารมณ์นั้น คือ ปาณาติบาตมีสังขารเป็น
อารมณ์ อันได้แก่มีชีวิตอื่นหรือเป็นอารมณ์ อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์
บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง มิจฉาจาร มีสังขาร คือ โสภณูปพะเป็นอารมณ์
อาจารย์พวกหนึ่งว่า มิจฉาจาร มีสัตว์เป็นอารมณ์ก็มี มุสาวาท มีสัตว์
เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง ปิสุณวาจา ก็เหมือนกัน ๆ
ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว สัมผัปปลาป มีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง
มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง โดยอำนาจแห่งการได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้สึก
อกุศลและพยาบาท มีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว มิจฉาทิฎฐิ มีสังขาร
เป็นอารมณ์ คือ มีกรรมในภูมิ ๓ เป็นอารมณ์ ๆ คำว่า เป็นอารมณ์ ข้อม
เป็นที่เข้าใจกันได้ยาก เพราะฉะนั้น จึงจำคำอธิบายไว้ว่า คำว่า เป็น
อารมณ์ ก็คือเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวแห่งใจ เช่น คำว่า ปาณาติบาต มีสังขาร
อันได้แก่มีชีวิตอื่นเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่ผู้คิดจะทำปาณาติบาต คือ ผู้
คิดจะฆ่าผู้อื่น ข้อมมุงชีวิตอื่นหรือของผู้อื่น นึกหน่วงชีวิตอื่นหรือของ
ผู้อื่นมาไว้ในใจของตนว่า เราต้องเอาชีวิตอื่นหรือของมันให้ได้ ถึงแม้ว่า
ในข้ออื่น ก็ควรเทียบกับข้อนี้

คำว่า โดยเวทนานั้น อธิบายว่า ปาณาติบาตเป็นทุกขเวทนา ว่าด้วย
พระราชาทั้งหลายได้เห็นโจรแล้ว แม้หัวเราะเย้ยก็ ก็ข้อมกล่าวว่าพวกท่าน
จงเอามันไปฆ่า ดั่งนั้นก็จริง แต่ถึงอย่างนั้นเจตนาที่ให้ฆ่านั้น ก็เป็นเจตนา
ประกอบกับทุกข์ของพระราชาเหล่านั้น อทินนาทานมีเวทนา ๓ คือ เป็น
สุขเวทนาของผู้เห็นของผู้อื่น แล้วราเรงยินดี แล้วถือเอาไป เป็นทุกข-
เวทนาแก่ผู้ถือเอาไปด้วยความกลัว เป็นอทุกขมสุขเวทนา แก่ผู้ถือเอา
ด้วยใจเป็นกลาง ในเวลาพิจารณาผลแห่งการกระทำเช่นนั้นแล้วถือเอา
มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ คือ สุข กับอเบกขา แต่ไม่เป็นอเบกขาในจิตที่
ให้สำเร็จความประสงค์ ๆ มุสาวาทก็มีเวทนา ๓ คำนัยที่กล่าวไว้ใน
อทินนาทาน ๆ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา เป็นทุกขเวทนาอย่างเดียว สัมผัปปลาป
เป็นเวทนา ๔ คือ เมื่อผู้อื่นยินดีถึงกับเปล่งเสียงแสดงความยินดี และ
โบกธงเป็นคั่น ผู้ที่กล่าวดีเป็นสุขเวทนา ในเวลาที่กล่าวซึ่งเรื่องที่ไม่มี

ประโยชน์ มีเรื่องตามสัจเป็นตัวอย่าง และเรื่องรบแห่งการตะเป็นต้น เมื่อ
ผู้หนึ่งซึ่งให้รางวัลก่อนแล้ว มาทีหลังบอกว่า จงกล่าวแต่ต้นไป ก็เป็น
ทุกข์เวทนา ในเวลากล่าวแก้ผู้กล่าว ซึ่งเกิดโหม่นสว่า เราจะกล่าวข้อ
เบ็ดเตล็ดให้ติดต่อกันได้หรือไม่ แต่วางใจเป็นกลางแล้วจึงกล่าว ก็เป็น
อุเบกขาเวทนา ๑ อภิชฌาเป็นเวทนา ๒ คือ สุขกับกลาง ๆ มีฉันทิฏฐิ
ก็เหมือนกัน พยาบาทเป็นทุกข์เวทนา ๑ คำว่า โดยมูลรากนั้น คือ ปาณา-
ติบาต อหิงสาทาน มิมูลราก ๒ อันได้แก่ โทสะ ๑ โมหะ ๑ มีฉาจาร
กับมุสาวาท มิมูลราก ๒ คือ โลภะ ๑ โมหะ ๑ หรือโทสะกับโมหะ หรือ
โลภะกับโมหะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปิสุณวาจาและสัมผัปปลาป ก็เหมือนกัน
ผรุสวาจา มิมูลราก ๒ คือ โทสะกับโมหะ อภิชฌา พยาบาท มิมูลราก ๑
คือ โมหะ มีฉันทิฏฐิมิมูลราก ๒ คือ โลภะกับโมหะ ดังนี้ ล้นคำ
ว่าด้วยกุศลกรรมบถเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมม คัมภีร์ประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๕๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยกุศลกรรมบถเป็นต้น

ปาณาติปาตาหิ ปณ วิรติโย อนภิชฌาอพฺยาปาทสมฺมาทิฏฺฐิโย
จาติ อิมํ ทส กุสลกมฺมปถา นาม ๑ ปาณาติปาตาหิ เอเตย
วิรมนฺติ สขํ วา วิรมติ วิรมณมตฺตเมว วาติติ

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๕
ว่าด้วยกุศลกรรมบถเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณ
มิได้

อรรถกถา

คำเนนความตามอรรถกถาว่า ธรรมทั้ง ๑๐ คือ การงดเว้นจาก
ปาณาติบาตเป็นต้น กับความไม่มีอกิชา ไม่มีพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ
เหล่านี้ ชื่อว่ากุศลกรรมบถ ๑ บุคคลย่อมเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น
ด้วยเจตนา^๕ เพราะฉะนั้น เจตนา^๕ จึงชื่อว่าวิริ^๕ อีกอย่างหนึ่งว่า เจตนา
ใดงดเว้นเอง เจตนา^๕ นั้นชื่อว่าวิริ^๕ อีกอย่างหนึ่งว่า ความงดเว้นนั้น
แหละ ชื่อว่าวิริ^๕ วิริ^๕ อันประกอบด้วยกุศลจิตของผู้งดเว้นจากปาณาติ-
บาตเป็นต้น มีอยู่ ๑ อย่าง คือ สัมปัตตวิริ^๕ ๑ สมาทานวิริ^๕ ๑ สมุจเฉท-
วิริ^๕ ๑ ๑ วิริ^๕ เกิดขึ้นแก่ผู้รับศึกษาบท ผู้พิจารณาถึงความเป็น
พหุสูตรเป็นต้น ด้วยอำนาจชาติตระกูลของตน แล้วงดเว้นสิ่งที่พบปะ
ด้วยคิดว่า การกระทำอย่างนั้นไม่สมควรแก่เรา ชื่อว่าสัมปัตตวิริ^๕ ๑
วิริ^๕ อันเกิดขึ้นแก่ผู้รับศึกษาบทแล้ว ไม่ล่วงวัตถุที่ควรล่วง เพราะยอม
สละชีวิตของตน ด้วยเห็นว่าคนได้รับศึกษาบทมาแล้ว ชื่อว่าสมาทาน-
วิริ^๕ ส่วนวิริ^๕ อันประกอบด้วยอริยมรรค ชื่อว่าสมุจเฉทวิริ^๕ นับแต่ได้
สำเร็จอริยมรรคอริยผลแล้วไป แม้แต่จิตซึ่งคิดว่า เราก็น่าสัตว์ ดังนั้น
ก็ไม่เกิดแก่อริยบุคคลทั้งหลาย บัณฑิตควรทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๕ สำหรับ
กุศลกรรมบถ ๑๐ เหมือนอกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ ควรทราบโดยธรรม ๑
โดยโกฏฐาส ๑ โดยอารมณ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูลราก ๑

คำว่า โดยธรรมนั้น คือ กุศลกรรมบถ ๑ ตามลำดับ เป็นเจตนา^๕ ก็มี
เป็นวิริ^๕ ก็มี ส่วนกุศลกรรมบถ ๑ ข้อเบื่องปลาย ประกอบด้วยเจตนา
อย่างเดียว ๑ คำว่า โดยโกฏฐาสนั้น คือ ๑ ข้อต้น เป็นกรรมบถอย่างเดียว
ไม่เป็นมูลราก ๑ ข้อปลาย เป็นทั้งกรรมบถทั้งมูลราก เพราะว่าความไม่มี
อกิชา เวลาไปถึงมูลรากแล้วก็สิ้นโอโลกะ ซึ่งเป็นมูลรากแห่งกุศล
พยาบาทเป็นโอโทสะ เป็นมูลรากแห่งกุศล สัมมาทิฏฐิ เป็นโอโมหะ เป็นมูลราก
แห่งกุศล ๑ คำว่า โดยอารมณ^๕ นั้น คือ อารมณ^๕ แห่งปาณาติบาตเป็นต้น

นแหละ เป็นอารมณ์แห่งกุศลกรรมบถเหล่านั้น อันการงดเว้นจากวัตถุ
ที่ควรร่วมข้อมมอย

อริยมรรคมีโพพานเป็นอารมณ์ แล้วจึงละกิเลสฉันทิ์ กรรมบถ
เหล่านั้นก็มีชวตอณฺทรย์เป็นต้น เป็นอารมณ์ จึงละความทุจริตทั้งหลาย
มีปาณาติบาตเป็นต้น ฯ คำว่า โดยเวทนานั้น คือ กุศลกรรมบถทั้งปวง
เป็นสุขเวทนาก็มี เป็นเวทนากลาง ๆ ก็มี กรรมบถที่ถึงความเป็นกุศล
แล้ว ชื่อว่าเป็นทุกขเวทนาไม่มี ฯ คำว่า โดยมูลรานั้น คือ กรรมบถ ๓
ตามลำดับ มีมูลราก ๓ อันได้แก่ อโลกะ อโหสะ อโมหะ สำหรับผู้
งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยความรู้ ความไม่มีอภิชฌา มีมูลราก ๒ คือ
อโลกะ อโหสะ แก่ผู้งดเว้นด้วยจิตอันปราศจากความรู้ มีมูลราก ๒ คือ
อโหสะ อโมหะ แก่ผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยความรู้มีมูลราก ๑
คือ อโหสะ แก่ผู้งดเว้นด้วยจิตอันปราศจากความรู้ ส่วนอโลกะ ไม่
เป็นมูลรากของตนเอง ถึงแม้ว่าในความไม่มีพยาบาท ก็เหมือนนั้น
สัมมาทิฐิ มีมูลราก ๒ คือ อโลกะ กับอโหสะ สันเนือความในกุศล-
กรรมบถเพียงเท่านั้น.

บาลี

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในพระบาลีที่ว่าด้วยสังวรศีล ต่อจากที่แล้วมา
คือ ในพระบาลีว่า เรียกว่าศีล โดยความสำรวม คือ ความไม่ล่วงซึ่ง
กามฉันทิ์ โดยเนกขัมมะ ๑ ความสำรวม คือ ความไม่ล่วงซึ่งพยาบาท ด้วย
ความไม่พยาบาท ๑ ความสำรวม คือ ความไม่ล่วงซึ่งถินมิทธะ ด้วยอาโลก-
สัญญา ๑ ความสำรวม คือ ความไม่ล่วงซึ่งวิจิกิจฉา ด้วยการกำหนดธรรม ๑
ความสำรวม คือ ความไม่ล่วงซึ่งอวิชชา ด้วยปริชาญาณ ๑ ความสำรวม
คือ ความไม่ล่วงซึ่งความไม่ยินดี ด้วยความปราโมทย์ ๑ ซึ่งนิวรณ์ทั้งหลาย
ด้วยปฐมฌาน ๑ ซึ่งวิตก วิจารณ์ ด้วยทุติยฌาน ๑ ซึ่งปติ ด้วยตติยฌาน ๑
ซึ่งทุกขิ ด้วยจตุตถฌาน ๑ ซึ่งรูปสัญญา ปญฺชนสัญญา นานัตถสัญญา
ด้วยอากาสาณัญญาตนะสมาบัติ ๑ ซึ่งอากาสาณัญญาตนะสัญญา ๑

๒๔๐ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒

วิญญาณัญญาตสมาบัติ ๑ ซึ่งวิญญาณัญญาตสนัญญา ด้วยอาภิญญัญญาต-
ตสมาบัติ ๑ ซึ่งอาภิญญัญญาตสนัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญาตสมา-
บัติ ๑ ซึ่งนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุบัติสสนา ๑ ซึ่งสุขสัญญา ด้วยทุกขา-
นุบัติสสนา ๑ ซึ่งอิตตสัญญา ด้วยอนัตตานุบัติสสนา ๑ ซึ่งความเพ่งด้วย
นิพพิทานุบัติสสนา ๑ ซึ่งราคะ ด้วยวิราคานุบัติสสนา ๑ ซึ่งสมุทัย ด้วยนิโรธา-
นุบัติสสนา ๑ ซึ่งการยึดถือ ด้วยปฏินิสสัคคานุบัติสสนา ๑ ซึ่งความเข้าใจว่า
เป็นก้อนเป็นแห่ง ด้วยขยานุบัติสสนา ซึ่งเป็นการประมวลมา ด้วย
วยานุบัติสสนา ๑ ซึ่งเข้าใจว่ายั่งยืน ด้วยวิปริณามานุบัติสสนา ๑ ซึ่งนิมิต
ด้วยอนิมิตตานุบัติสสนา ๑ ซึ่งที่ตั้ง ด้วยอัปปณิหิตานุบัติสสนา ๑ ซึ่งการกลืน
เข้าใจ ด้วยสญญตานุบัติสสนา ๑ ซึ่งการถือว่าเป็นแก่น ด้วยอริบัญญัติธัม-
มวิบัติสสนา ๑ ซึ่งผั่งอยู่ในการลุ่มหลง ด้วยขถาภูตญาณทัสสนะ ๑ ซึ่ง
การกลืนเข้าใจซึ่งความอาลัย ด้วยอาทนวานุบัติสสนา ๑ ซึ่งความไม่เพิกเฉย
ด้วยปฏิสังขานุบัติสสนา ๑ ซึ่งความกลืนเข้าใจซึ่งความเกี่ยวข้อง ด้วย
วิวัฏฐานุบัติสสนา ๑ ซึ่งกิเลสฝ่ายเดียวกับทัญญี ด้วยโสดาปัตติมรรค ๑
ซึ่งกิเลสหาย ด้วยสกทาคามิมรรค ๑ ซึ่งกิเลสละเอียด ด้วยอนาคา-
มิมรรค ๑ ซึ่งกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค ๑ ความสำรวม คือ ความไม่
ล่องซึ่งสิ่งทั้งปวงมีปณาดิบาทเป็นต้น เรียกว่าศีล เป็นสังวรศีล ดังนี้

อรรคกถา

ในอรรคกถาว่า ครั้นท่านแสดงศีลด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐
แล้ว ท่านจึงกล่าวว่า ความสำรวม คือ ความไม่ล่องซึ่งกามฉันทะโดย
เนกขัมมะ ชื่อว่าศีล ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงตามธรรม ๓๑ มี
เนกขัมมะเป็นต้น มีอรหัตมรรคเป็นที่สุด ๑ ความมงดเว้น ความไม่ก้าว
ล่องซึ่งกามฉันทะ ข้อมมีด้วยเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น เนกขัมมะจึงชื่อว่า
ศีล ถึงแม้ในคำอื่นก็เหมือนนัยนี้ ส่วนในพระบาลี ครั้นท่านแสดง
เนกขัมมะ และความไม่พยาบาทแล้ว ก็ยกคำนอกนั้นเข้า เพราะได้กล่าว
ไว้แล้วในหนหลัง แล้วได้แสดงอรหัตมรรคไว้ในที่สุด ๑ ครั้นท่าน

แสดงศีล ซึ่งได้แก่ความสำรวม ความไม่ล่วง ไว้อย่างนั้นแล้ว จึงได้
แสดงว่า ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาตเป็นต้น ดังนี้ ไว้เพื่อแสดงประเภท
แห่งความสำรวม และความไม่ล่วงทั้ง ๒ นั้น

บาลี

ก็คำว่า ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาตเป็นต้นนั้น มีอยู่ในวาระพระ
บาลีว่า ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาต การงดเว้นปาณาติบาต เจตนาใน
การงดเว้นจากปาณาติบาต ความสำรวมปาณาติบาต ความไม่ล่วง
ปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าศีล คำว่า เป็นต้นนั้น หมายความว่า สิ่ง
ที่ต้องละ ที่ต้องงดเว้น ที่ต้องไม่เจตนา มีการสำรวม มีการไม่ล่วงละเมิด
ยังมีอยู่อีก คือ อทินนาทาน กามเมสุมิถาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา
ผรุสวาจา สัมผัปปลาป อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ กามฉันท์ พยาบาท
ถีนมิทชะ อหังคะ วิกิงคะ อวิชชา ความไม่ยินดี นีวรณทั้งหลาย
วิตก วิจารณ์ บิดี สุข ทุกข์ รูปสัญญา ปุณณสัญญา นานัตตสัญญา
อาภาสานัญญาชยตนสัญญา วิญญานัญญาชยตนสัญญา อาภิณัจญญาชยตนสัญญา
เนวสัญญานาสัญญาชยตนสัญญา นิจจสัญญา สุขสัญญา อตตสัญญา ความ
เพิกเฉย ความยินดี สมุทัย ความยึดถือ ความเข้าใจว่าเป็นก่อน
เป็นแห่ง ความประมวณ ความเข้าใจว่ายั่งยืน ความมีนิमित ความมีที่ตั้ง
ความกลืนเข้าไว้ ความหลงเข้าใจว่าเป็นแก่น ความฝังอยู่ในความลุ่มหลง
ความฝังอยู่ในความอาลัย ความไม่เพิกเฉย ความฝังอยู่ในความเกี้ยวข้อง
กิเลสฝ่ายเคี้ยวกันกับทิฏฐิ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างละเอียด กิเลส
ทั้งปวง

การละสิ่งเหล่านี้ เป็นศีลอันหนึ่ง การเว้นสิ่งเหล่านี้เป็นศีลอันหนึ่ง
เจตนาเว้นในสิ่งเหล่านี้ เป็นศีลอันหนึ่ง ความสำรวมในสิ่งเหล่านี้ เป็นศ
อันหนึ่ง ความไม่ล่วงละเมิดในสิ่งเหล่านี้ เป็นศีลอันหนึ่ง รวม
เรียกว่าเป็นศีล ๕ ๆ ศีลเช่นนี้ ข้อมเป็นไปเพื่อความไม่กินแทน ...

ความปราโมทย์ เพื่อความปลื้ เพื่อความสงบ เพื่อความโสมนัส เพื่อ
ความประพฤดี เพื่อความอบรม เพื่อความทำให้มาก เพื่อความประคับ
เพื่อความห้อมล้อม เพื่อความเป็นบริวาร เพื่อความบริบูรณ์ เพื่อความ
เบือหน่าย เพื่อความคลาย เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง
เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า เจตนานั้น ได้แก่เจตนาอันเป็นข้าศึกกับปาณาติบาต
เป็นต้น ก็คำว่า การละนั้น ไม่มีธรรมอื่นนอกจากความไม่เกิดแห่งปาณา-
ติบาตเป็นต้น ตามที่กล่าวมาแล้ว ฯ การละนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นเครื่องทรงไว้
คือ เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ และชื่อว่าเป็นที่ประชุม คือ การทำให้
กุศลธรรมเหล่านั้นกระจัดกระจายไป เพราะฉะนั้น การละนั้น ๆ จึงเรียกว่า
ศีล โดยหมายความว่า ได้แก่การทรงไว้ และการประชุม ดังที่กล่าวมาแล้ว ฯ
ธรรมทั้ง ๔ นอกจากนั้น ท่านกล่าวไว้โดยหมายเอาความเป็นไปแห่งใจ คือ
ความงตเวินจากสิ่งนั้น • ความสำรวมสิ่งนั้น ๆ • เจตนาอันประกอบด้วย
ความงตเวิน และความสำรวมนั้น • ความไม่ถ่วงละเมิด •

อีกอย่างหนึ่ง ถึงแม้ว่าการละก็มีอยู่โดยธรรม ข้อนั้น คือ อย่างไร คือ
สิ่งที่เป็นข้าศึก มีปาณาติบาตเป็นต้น ข้อมเป็นของที่บุคคลนั้นละไป อีกอย่าง
หนึ่งว่า บุคคลนั้นยอมละสิ่งที่ตนเป็นข้าศึกนั้น เพราะฉะนั้น การละจึงจัดเป็น
ศีลอันหนึ่ง ข้อนั้น คือ อย่างไร ? คือ คำทั้งปวงนั้น เป็นกุศลขันธทั้งนั้น
อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า อันวินัยซึ่งมีอยู่โดยอภัยหนึ่ง ซึ่งถึงความแน่นอน
ในกุศลทั้งปวงมีอยู่ เพราะถือเอาเพียงคำว่า การงตเวินในเนกขัมมะ
เป็นต้น ก็เป็นศีล ดังนี้ แต่ว่าไม่ใช่ในที่นี้ ดังนี้ ฯ ในพระบาลีท่าน
ได้แสดงอุปนิยัตติศีลไว้ด้วยหมวด ๒ แห่งศีล คือ ปุริยัตติศีล และ
อุปนิยัตติศีล ไว้ด้วยบททั้ง ๔ มีบทว่าด้วยการละเป็นต้น อย่างนั้นแล้ว
เพราะฉะนั้น ข้อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ฯ คำว่า เพื่อความ

ไม่เดือดร้อนเป็นต้นนั้น เป็นการแสดงอนิสงส์ศีลว่า ศีลข้อมทำ
ให้เกิดอนิสงส์ต่อๆ กันไป คือ ทำให้เกิดความไม่เดือดร้อน ความ
ปราโมทย์ ความปลื้ม ความสงบกาย สงบใจ ความสุข ความโสมนัส
จนกระทั่ง ความสันอาสวกิเลส ดังที่แสดงมาแล้ว ความวาระพระบาลี
สั้นเนื้อความในอรรถกถาที่ควรนำมาแสดงเพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ คัวยประการณํ ๑

กัณฑ์ที่ ๕๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค

ว่าด้วยอนิสงส์ศีล

ตตฺถ อวิปฏิสาราข สํวคฺคณํทํ สํวโร อวิปฏิสารถฺยาติ ๑
อวิปฏิสารถฺยานิ โข อานนฺท กุสฺลณํ สิลณํ อวิปฏิสارانิสํสํณํติ.

ณ บัณฑิต อาคมภาพักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กัณฑ์ที่ ๕๖
ว่าด้วยอนิสงส์ศีล สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดจนกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ก็อนิสงส์ศีล ซึ่งจะยกขึ้นแสดงในกัณฑ์นั้นนั้น แสดงความหลักแก่
พระบาลีที่มีมาว่า ศีลเช่นนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อน เป็นไป
เพื่อความปราโมทย์ เป็นไปเพื่อปลื้ม เป็นไปเพื่อสุขสันติ เป็นไปเพื่อ
โสมนัส เป็นไปเพื่ออาสวณะ เพื่อภาวนา เพื่อความกระทำให้มาก เพื่อ
ความเป็นเครื่องประดับ เพื่อความเป็นบริวาร เพื่อความเป็นบริวาร เพื่อ
ความบริบูรณ์ เพื่อความเบ่งหน้า เพื่อความคลาย เพื่อความดับ เพื่อ
ความสงบ เพื่อความข่ม เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ๑ ความบริสุทธิ์

แห่งความสำรวมแห่งศีลเห็นปานนั้น เป็นอธิศีล จิตอันตั้งอยู่ในความ
 บริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่มีความฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ในความ
 ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอธิจิต บุคคลย่อมเห็นชอบซึ่งความบริสุทธิ์ในความสำรวม
 ย่อมเห็นชอบซึ่งความบริสุทธิ์แห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ในการเห็น
 เป็นอธิปัญญา ความสำรวมในสิ่งนั้นๆ เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่าน
 ในสิ่งนั้นๆ เป็นอธิจิตตสิกขา ความเห็นในสิ่งนั้นๆ เป็นอธิปัญญาสิกขา
 ผู้ถึงสิกขาทั้ง ๓ นี้ ก็ชื่อว่าศึกษา ผู้ศึกษาทั้ง ๓ นี้ ก็ชื่อว่าศึกษา ผู้เห็น
 สิกขาทั้ง ๓ นี้ ผู้พิจารณาสิกขาทั้ง ๓ นี้ ผู้คงจิตไว้มั่น ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา
 ผู้ประกอบความเพียร ผู้มีสติมั่นคง ผู้คงจิตมั่น ผู้รอบรู้ด้วยปัญญา ผู้ยัง
 ชัยธรรมที่ควรยิ่ง ผู้รอบรู้ซึ่งธรรมที่ควรรอบรู้ ผู้ละซึ่งธรรมที่ควรละ ผู้
 อบรมซึ่งธรรมที่ควรอบรม ผู้ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ก็ชื่อว่า
 ศึกษา ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า เป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนนั้น คือ ความ
 สำรวมนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่ร้อนใจในภายหลัง ด้วยมีพระบาลีว่า
 ตุก่อนอาณนท กุศลศีลทั้งหลายมีความไม่ร้อนใจในภายหลังเป็นประโยชน์
 มีความไม่ร้อนใจในภายหลังเป็นอันสงส

คำว่า เป็นไปเพื่อความปราโมทย์นั้น มีพระบาลีว่า ความปราโมทย์
 ย่อมเกิดแก่ผู้ทำไว้ในใจโดยถูกต้อง คำว่า เป็นไปเพื่อปตินั้น มีพระบาลีว่า
 ปติย่อมเกิดแก่ผู้มีความบันเทิง

คำว่า เป็นไปเพื่อวิสัทธิขึ้น มีพระบาลีว่า ภายของผู้มีบิตยอมสงบ
 คำว่า เป็นไปเพื่อความสุขนั้น มีพระบาลีว่า ผู้มีกายอันสงบย่อมได้รับ
 ความสุข ดังนี้ คำว่า เป็นไปเพื่อโสมนสนั้น ได้แก่เป็นไปเพื่อความสุข
 ทางใจ คำว่า เป็นไปเพื่ออาเสวนะนั้น คือ เป็นไปเพื่ออาเสวนะอย่างแรง
 กล้า มีคำถามว่า อาเสวนะของสิ่งใด แก้วว่า อาเสวนะของสมาธิ คือ
 สมาธิเป็นไปอย่างแรงกล้าแก่ผู้มีความสุขใจ ด้วยมีพระบาลีว่า จิตของ
 ผู้มีสุขย่อมคงมั่น

คำว่า เป็นไปเพื่อความอบรมนั้น คือ เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งสมาธินั้น คำว่า เป็นไปเพื่อความทำให้มากนั้น คือ เป็นไปเพื่อความทำสมาธินั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ศีลทั้งหลาย เป็นมูลเหตุแห่งความเป็นไป แห่งความไม่ร้อนใจในภายหลังเป็นต้น แล้วก็เป็นไปเพื่อความประดับ คือ เพื่อกะทำสัทธินทรีย์เป็นต้น ให้เป็นเครื่องประดับสมาธิ แล้วเป็นไปเพื่อบริหาร คือ เพื่อบริหารสมาธิ อันประกอบด้วยความไม่เสียใจในภายหลังเป็นต้น คำว่า บริหาร หมายความว่า เป็นสัมภาระ เหมือนกับในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า บริหารแห่งชีวิตเหล่านี้ บรรพชิตต้องถอนเสียบ และเหมือนในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า รมย์ของชาวเป็นบริวาร มีฉานเป็นเพลา มีวิริยะเป็นจักร ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า เป็นเครื่องห้อมล้อม เหมือนกับในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า ล้อมค้ำด้วยบริวาร แห่งนครทั้ง ๘ ชั้น แต่ว่าในที่นี้ หมายความว่า เป็นสัมภาระ เพราะคำว่า เป็นเครื่องประดับ และเป็นบริวาร ได้มีมานะผูกพันหนึ่งแล้ว

ศีลทั้งหลายย่อมเป็นไปเพื่อบริวาร ด้วยการทำให้สำเร็จซึ่งธรรมสมบัติ มีผลอันประกอบด้วยสมาธิเป็นต้น โดยความเป็นมูลเหตุ ศีลทั้งหลายย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์ เพราะให้สำเร็จความบริบูรณ์ด้วยความให้ถึงซึ่งความเป็นที่ตั้ง แห่งสมาธิและวิปัสสนา ฯ ครั้นท่านแสดงสมาธิอันบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ในอุปนิสัยแห่งศีลอย่างนั้นแล้ว เมื่อจะแสดงซึ่งความรู้ความเห็น ตามความจริงเป็นต้น อันมีศีลเป็นมูลรากอันเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ จึงได้กล่าวว่า ศีลทั้งหลายย่อมเป็นไปเพื่อความเบอหน่ายเป็นต้น เพราะอาศัยพระบาลีว่า บุคคลย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง ด้วยจิตตั้งมั่น เมื่อรู้เห็นก็เบอหน่าย เมื่อเบอหน่ายก็คลาย เมื่อคลายก็หลุดพ้น ดังนี้

เป็นอันว่า ท่านแสดงความรู้เห็นตามเป็นจริง ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเบอหน่ายนั้นไว้แล้ว เพราะว่าเมื่อความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นไม่มี ความเบอหน่ายก็ไม่มี ฯ ความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้น ก็คือการกำหนดนามรูป

พร้อมทั้งปัจจัย ๑ ครั้นท่านแสดงซึ่งการประกอบแห่งศีล มื้อมตมทานิพพานเป็นที่สุดดังนี้แล้ว คราวนี้ท่านประสงค์จะแสดง ซึ่งความที่แห่งศีลนั้น เป็นอธิศีลสิกขา และอธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขานั้น เป็นมุลรากจึงได้กล่าวว่า ความบริสุทธิ์แห่งการสำรวมซึ่งศีลเช่นนั้น เป็นอธิศีล ๑ ในคำเหล่านั้น คำว่า ความบริสุทธิ์แห่งการสำรมนั้น คือ การสำรมนั้นแหละเป็นความบริสุทธิ์ การสำรวมอันเป็นความบริสุทธิ์นั้นเรียกว่า อธิศีล เพราะสูงกว่าศีลนอก โดยเหตุนั้น เป็นศีลที่อาศัยความไม่หมั่นเวียน ๑ คำว่า จิตอันตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ แห่งการสำรมนั้น คือ จิตอันตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ คือ การสำรวมในศีล ย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ย่อมตั้งอยู่ในสมาธิ เพราะนำมาซึ่งความไม่ร้อนใจในภายหลังเป็นต้น ๑ ความบริสุทธิ์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่านนั้นแหละ ชื่อว่าความบริสุทธิ์ในความไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่านนั้น เป็นของปราศจากมลทิน หึ่งปวง เป็นสมาธิฝ่ายเบ่อหน้า ท่านจึงเรียกว่า อธิจิต เพราะยิ่งกว่าสมาธิ นอกจากนั้น ท่านได้แสดงสมาธิไว้ด้วยคำว่า อธิจิต ดังนี้

คำว่า บุคคลย่อมเห็นได้ชัด ซึ่งความบริสุทธิ์ คือ การสำรมนั้น คือ บุคคลย่อมเห็นได้ชัด ซึ่งการสำรวมในศีลอันบริสุทธิ์ ด้วยญาณปริณญา และตรณปริณญาอันใด บุคคลย่อมเห็นได้ชัดซึ่งสมาธิอันบริสุทธิ์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่านนั้น ความบริสุทธิ์ อันได้แก่การเห็นของผู้เห็นอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า ความบริสุทธิ์ในการเห็น ๆ นั้น เรียกว่า อธิปัญญา เพราะยิ่งกว่าปัญญานอกนั้น

ครั้นท่านแสดงสิกขาทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว คราวนี้ท่านได้กล่าวว่า ผู้ถึงถึงสิกขาทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า ผู้ศึกษา ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงลำดับแห่งความบริบูรณ์แห่งสิกขาทั้ง ๓ นั้น ๑ อธิบายว่า ผู้ถึงเพื่อจะทำสิกขาหนึ่ง ๆ ให้บริบูรณ์ก็ ผู้ว่าอันนี้เป็นสิกขาเกิด ผู้รู้แล้วเห็นอยู่เนื่อง ๆ ก็ ผู้เห็นแล้วพิจารณาตามทที่เห็นเกิด ผู้พิจารณาแล้วทำจิตไม่ให้หวั่นไหว ให้ตั้งอยู่ในสิกขาทั้ง ๓ นั้นก็ ผู้กระทำซึ่งหน้าที่ของตน ๆ ด้วย

ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อันประกอบกับสิกขานั้น ๆ กิตติ ผู้
กระทำจิตนั้น ๆ ในเวลาที่ยังซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่างกิตติ ก็ชื่อว่า ศึกษาไตรสิกขา
ทั้งนั้น

คำทั้งหลายมีคำว่า ศีล ๕ เป็นต้น ซึ่งมีในตอนหลังอีกนั้น มีเนื้อ
ความเหมือนกับที่มาแล้ว ส่วนในคำทั้งหลาย มีคำว่า ความสำรวมความ
ไม่ล่วงซึ่งกิลเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค เป็นต้น บทเหล่านั้นชื่อว่า ย่อม
สมควรทั้งนั้น เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ไม่มีความร้อนใจในภายหลัง
เป็นต้น และเพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นผู้อาเสวนะอยู่ในศีลเหล่านั้น
เป็นต้น

ก็ คำว่า เป็นไปเพื่อความเบื้อหน้าเป็นต้นนั้น ความประกอบใน
ขณะแห่งมรรคเกิดขึ้น เหมือนกับสติปัญญานและสัมมปธาน ฯ คำว่า
บุคคลย่อมเห็นได้คือ ซึ่งความบริสุทธิ์ คือ ความสำรวม และความบริสุทธิ์
คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ ควรประกอบด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา เพื่อ
ผลสมาบัติ ส่วนคำที่ ๒ ย่อมสมควรแม้ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา เพื่อ
นิโรธสมาบัติ

ในคำทั้งหลาย มีคำว่า ผู้ระลึก ก็ชื่อว่าศึกษา ดังนี้เป็นต้นนั้น ควร
ทราบไว้ ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมศึกษาโดยความเป็นแห่งศีลชั้นอัน
เป็นของพระอริยเจ้า ผู้หมดการศึกษาแล้วเป็นต้น แม้ในความไม่มีแห่ง
สิ่งที่พระอรหันต์ควรศึกษา ฯ คำทั้งหลาย มีคำว่า ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา
ชื่อว่า ผู้ศึกษานั้น ท่านกล่าวไว้โดยหมายขณะแห่งมรรคเท่านั้น คำแม่
เหล่านี้ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ
ก็ควรประกอบตามสมควร สันเนอความในการพรรณานานิเทศ อันว่าด้วย
สัทมขญาณ ตามอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิตามรรค เพียงเท่านั้น

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยสมาธิ ๕๕

อาทิตโต ทาว เอเกกโต ปุญฺญาย ขาวทสกา สมาธิปปเกทํ
ทสฺเสนโต เอโก สมาธิคิ อาทิมาคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๗
ว่าด้วยสมาธิ ๕๕ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
พุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

อรรถกถา

ก็สมาธิ ๕๕ นั้น ในพระบาลีแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า ได้แก่
สมาธิ ๑ คือ ความมีอารมณ์เป็น ๑ แห่งจิต และสมาธิ ๒ คือ โลภียสมาธิ
โลกุตตรสมาธิ ๑ สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิคกวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิคก
วิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีทั้งวิคกวิจารณ์ ๑ สมาธิ ๔ คือ สมาธิฝ่ายเสื่อม
สมาธิฝ่ายตั้งอยู่ สมาธิฝ่ายคั่น สมาธิฝ่ายเบื้อหน้า ๑ สมาธิ ๕
คือ สมาธิที่มีจิตแผ่ไป สมาธิที่มีสุขแผ่ไป สมาธิที่มีใจแผ่ไป สมาธิ
ที่มีแสงสว่างแผ่ไป สมาธิที่มีการพิจารณาเป็นเครื่องหมาย ๑ สมาธิ ๖
คือ ความมีอารมณ์เป็น ๑ แห่งจิต ความไม่พึงช้านแห่งจิต ด้วยอำนาจ
พุทธานุสสติ ๑ ด้วยอำนาจัมมานุสสติ ๑ ด้วยอำนาจสังฆานุสสติ ๑
ด้วยอำนาจสัณฐานุสสติ ๑ ด้วยอำนาจจาคานุสสติ ๑ ด้วยอำนาจ
เทวดานุสสติ ๑ สมาธิ ๘ คือ ความฉลาดในสมาธิ ๑ ความฉลาด
ในการเข้าสมาธิ ๑ ความฉลาดในความตั้งอยู่แห่งสมาธิ ๑ ความฉลาด
ในการออกแห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในความเป็นของสมควรแห่งสมาธิ ๑
ความฉลาดในโคจรแห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในอุภินิหารแห่งสมาธิ ๑ ๑

สมาธิ ๔ คือ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ซึ่งมีขึ้นด้วยอำนาจปฐวิกสิน • อาโปกสิน • เตโชกสิน • วาโยกสิน • นิลกสิน • ปิตกสิน • โลหิตกสิน • โอทาทกสิน • ฯ สมาธิ ๕ คือ รูปาวจรสมาธิอย่างเลว • อย่างกลาง • อย่างประณีต • อรูปาวจรสมาธิอย่างเลว • อย่างกลาง • อย่างประณีต • สุนฺณุตสมาธิ • อนิมิตตสมาธิ • อัปฺปนฺนิตตสมาธิ • ฯ สมาธิ ๑๐ คือ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ซึ่งมีขึ้นด้วยอำนาจสัญญา ๑๐ คือ อุทฺธมฺมตกสัญญา • วินฺลยสัญญา • วิปฺพกสัญญา • วิจิตกสัญญา • วิชายิตกสัญญา • วิจิตกสัญญา • หตฺวาวิชายิตกสัญญา • โลหิตกสัญญา • ปุพฺพกสัญญา • อญฺญิกสัญญา • รวมเป็นสมาธิ ๕๐ ด้วยกัน ดังนี้

ในสมาธิทั้ง ๕๐ นี้ มีคำอธิบายตามอรรถกถาว่า สมาธิ ๑ คือ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตนั้น หมายความว่า จิตนั้นไม่ส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ ฯ คำว่า โลกียสมาธิและโลกุตตรสมาธินั้น มีคำอธิบายว่า สมาธิที่ประกอบในโลก คือ นับเข้าในโลก ยังอยู่ในโลก เรียกว่า โลกียสมาธิ ฯ สมาธิที่ไม่นับเข้าในโลก นอกออกไปจากโลก เรียกว่า โลกุตตรสมาธิ ฯ สมาธิที่มีทั้งวิตกวิจารณ์ และไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ท่านไม่ได้อธิบายไว้ในอรรถกถานี้ว่า ได้แก่ สมาธิชนิดใด ส่วนสมาธิอื่นๆ มีสมาธิฝ่ายเสื่อมเป็นคั่น ซึ่งมีในสมาธิ ๔ และสมาธิ ๕ ท่านก็ไม่ได้อธิบายไว้เหมือนกัน ส่วนสมาธิอันเกิดด้วยอำนาจพุทธานุสสติเป็นต้นนั้น ท่านก็อธิบายไว้เพียงเล็กน้อย คือ อธิบายไว้เพียงว่า ความระลึกได้ซึ่งเกิดขึ้นเพราะปรารภพระพุทธเจ้า เรียกว่า พุทธานุสสติ คำว่า พุทธานุสสตินั้น หมายสติ ซึ่งมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ฯ ความไม่ฟุ้งซ่านย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งพุทธานุสสตินั้น ฯ ความระลึกได้ซึ่งเกิดขึ้นเพราะปรารภพระธรรม เรียกว่า ธรรมานุสสติ ภาวธรรมานุสสติ หมายสติอันมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ ฯ ความระลึก

อันเกิดเพราะปรารภพระสงฆ์ เรียกว่า สังฆานุสสติ คำว่า สังฆานุสสติ นั้น ได้แก่ สติอันมีสังฆคุณเป็นอารมณ์ ฯ ความระลึกได้อันเกิดขึ้นเพราะปรารภศีล เรียกว่า สีลานุสสติ คำว่า สีลานุสสตินี้ หมายถึงสติอันมีศีลคุณ มีความไม่ขาดเป็นต้น ของคนเป็นอารมณ์ ฯ ความระลึกได้อันเกิดขึ้นเพราะปรารภจาคะ เรียกว่า จาคานุสสติ คำว่า จาคานุสสตินี้ หมายถึงสติอันมีจาคคุณของคนเป็นอารมณ์ ฯ ความระลึกได้อันเกิดขึ้นเพราะปรารภเทวดา เรียกว่า เทวดานุสสติ คำว่า เทวดานุสสตินี้ หมายถึงสติซึ่งมีคุณธรรม มีศรัทธาเป็นต้นของคนเป็นอารมณ์ โดยตั้งเทวดาให้เป็นพยาน ที่ว่ามานี้ เป็นคำอธิบายสมาธิหมวด ๖

ในสมาธิหมวด ๗ นั้น คำว่า ความฉลาดในสมาธินั้น คือ ความฉลาดในสมาธิทุกประเภทว่า สมาธินั้นเป็นอย่างนี้ คำว่า ความฉลาดในสมาธินั้น หมายถึงปัญญาเป็นเครื่องกำหนดสมาธิ หรือหมายถึงวิธีที่จะทำให้เกิดสมาธิ ฯ คำว่า ความฉลาดในการเข้าสมาธินั้น ได้แก่ ความฉลาดในการเข้าสมาธิที่ตนทำให้เกิดขึ้นแล้ว ใจความก็คือ ความชำนาญในการเข้าสมาธินั้น ฯ คำว่า ความฉลาดในความตั้งอยู่แห่งสมาธินั้น คือ ความฉลาดในการตั้งสมาธิไว้ตามชอบใจ อยากให้สมาธิตั้งอยู่อย่างใด ก็ให้ตั้งอยู่อย่างนั้นได้ ใจความก็คือความชำนาญในการอธิฐาน ฯ ก็ในการพูดถึงนิมิตนั้น มีคำอธิบายว่า เพียงแต่อุปปราสมาธิเท่านั้น ย่อมสำเร็จแก่ผู้ให้อาการเหล่านั้นสำเร็จอีก เพราะฉะนั้น จึงไม่มีความตั้งอยู่นาน เพราะผู้นั้นได้ทำให้ธรรมทั้งหลาย อันเป็นอันตรายแก่สมาธิบริสุทธิดีแล้ว ฯ คือ ภิกษุใดยังข่มไม่ได้ซึ่งกามฉันท์ ด้วยการพิจารณาโทษแห่งกามเป็นต้น ยังไม่ทำความทรนทรายทางกายให้สงบไปดี ด้วยอำนาจแห่งความสงบทางกาย ยังไม่กำจัดกัมมัทธะได้ดี ด้วยอำนาจแห่งการกระทำไว้ในใจซึ่งความเพียรเป็นต้น ยังถอนอุทธัจจกุกกัจจะไม่ได้ดี ด้วยอำนาจแห่งการกระทำไว้ในใจซึ่งสมณนิมิตเป็นต้น ยังไม่ทำซึ่งสิ่งที่เป็นอันตรายแก่สมาธิเหล่านั้นให้หมดไปดี แล้วเข้าฌาน ภิกษุนั้นย่อมออกจากฌานโดยเร็วพลัน เปรียบเหมือนกับแมลงภู่ที่เข้าไปสู่รังซึ่ง

คนยังไม่ได้ทำให้สะอาดฉะนั้น หรือเปรียบเหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไป
สู่พระราชอุทยานอันไม่สะอาดฉะนั้น ๑ ส่วนภิกษุใดกำจัดสิ่งที่เป็นข้าศึก
แก่สมาธิได้ดีแล้ว จึงเข้าฌาน ภิกษุนั้นย่อมอยู่ในสมาบัติได้ตลอดวัน เปรียบ
เหมือนแมลงภู่ที่เข้าสู่สวนสะอาดดี และเปรียบเหมือนพระราชา ซึ่งเสด็จ
เข้าไปสู่พระราชอุทยานอันสะอาดดีฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระโหราจารย์
จึงกล่าวไว้ว่า ภิกษุควรกำจัดซึ่งความพอใจในกามทั้งหลายเสีย ควรกำจัด
ซึ่งความไม่พอใจ ความง่วงเหงาหาวนอน ความฟุ้งซ่านรำคาญ ความ
ลึงเลงสับสนเสียให้สิ้น แล้วจึงยินดีในฌานนั้น เปรียบเหมือนพระราชา
ผู้เสด็จสู่ที่นั้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความฉลาดในความ
ตั้งอยู่นานแห่งสมาธิ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ผู้มุ่งความตั้งอยู่นาน ควรกำจัด
สิ่งที่เป็นข้าศึกเสีย แล้วจึงเข้าฌาน ดังนี้

คำว่า ความฉลาดในการออกแห่งสมาธินั้น ได้แก่ คนกำหนดจะออก
จากสมาธิไว้อย่างไร ก็ออกได้อย่างนั้น พอถึงกำหนดออกก็ออกได้ทีเดียว
ข้อนี้ใจความก็คือ ความชำนาญในการออกจากฌาน ๑ คำว่า ความฉลาด
ในการสมควรแห่งสมาธินั้น ได้แก่ ความฉลาดในการทำสมาธิไม่ให้เป็นไข้
คือ ไม่ให้มีเครื่องเศร้าหมอง ให้สมาธินั้นองอาจ กล้าหาญ ไม่ให้มีอาการ
เหมือนกับคนไข้ฉะนั้น คำว่า ความฉลาดในโคจรแห่งสมาธินั้น ได้แก่
ความฉลาดในอารมณ์นั้น ๆ ด้วยนึกได้ตามชอบใจ ในเมื่อประสงค์จะเข้า
ฌานนั้น ๆ ซึ่งมีสิ่งนั้น ๆ เป็นอารมณ์ ใจความก็คือ ความชำนาญในการ
นึกซึ่งกสิณนั้น ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่ ความฉลาดในการแผ่กสิณ และ
ในการทำให้กสิณตั้งอยู่นาน ๑ คำว่า ความฉลาดในอุกนิหารแห่งสมาธินั้น
ได้แก่ ความฉลาดในการทำให้สมาธิสูงขึ้นเป็นลำดับ เช่น ทำให้สมาธิ
ในรูปฌานเป็นต้น เจริญขึ้นเป็นลำดับไป ๑ คำว่า ความฉลาดในสมาบัติ
นั้น คือ องค์ฌานทั้งหลายย่อมปรากฏแก่ผู้เข้าด้วยมนสิการอันใด ก็ฉลาด
ในมนสิการอันนั้น ๑ คำว่า ความฉลาดในความตั้งอยู่แห่งสมาธินั้น คือ
สมาธิแนบแน่นไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยมนสิการอันใด ก็ฉลาดในมนสิการอันนั้น

คำว่า ความฉลาดในการออกแห่งสมาธินั้น คือ ผู้เข้าสมาธิย่อมรู้ การออกจากรัตนัตถ์ รู้การออกแห่งองค์ในปฐมฌาน รู้การออกแห่งอรหณ ฌาน ๓ รู้การออกแห่งความพึงชำนในอรุสสมบัติทั้งหลาย รู้การออกแห่ง ความพอใจอันดีในวิสัยอันยิ่ง รู้ความสมควร คือ ความไม่เศร้าหมองแห่ง สมาธิตัวด้วยความสบายใจ สบายกาย สบายด้วยอาหาร สบายด้วยเสนาสนะ สบายด้วยบุคคล ฯ คำว่า ความฉลาดในโคจรนั้น คือ ผู้นั้นย่อมรู้จักการ กำหนดอารมณ์ รู้จักการแผ่ไปในทิศ รู้จักการกระทำให้เจริญขึ้น คำว่า ความฉลาดในอภินิหารนั้น คือ ผู้นั้นย่อมนำไปยิ่ง คือ น้อมไปยังซึ่งจิตด้วย มนสิการอันดีในอารมณ์นั้น ๆ เมื่ออุปจารชำนาญแล้วก็นำจิตไปในปฐมฌาน และนำไปในอภิญญาสมบัติ วิปัสสนา ชั้นสูงๆ ค่อยขึ้นไป การกระทำ อย่างนี้ เรียกว่า การฉลาดในอภินิหาร คือ การนำไปซึ่งสมาธิ สิ้นคำอธิบาย ในสมาธิหมวด ๑ หมวด ๔ เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสมาธิหมวด ๕

นวก ๑ รูปาวจรโรติ กตเม ชมฺมา รูปาวจรา เทวฺชโต พุรฺหมโลกํ ปริยณฺคํ กริตฺวา อปรโตกนิฏฺเฐ เทเว อนฺโต กริตฺวาติ อาทินา นเขน วตฺเตสฺ รูปาวจรชฺมเมสฺ ปรียาปนฺโนติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๘ ว่าด้วยสมาธิหมวด ๕ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ก็แลสมาธิหมวด ๘ ซึ่งจักแสดงในกัณฑ์นั้น จำเป็นต้องยกเนื้อความมาจากพระบาลีเสียก่อน แล้วจึงจักแสดงตามอรรถกถา ถ้าไม่อย่างนั้น ก็ไม่เป็นที่เข้าใจแก่ผู้ฟังทั้งหลาย คือ ในพระบาลีว่า สมาธิหมวด ๘ นั้น ได้แก่ รูปาวจรสมาธิอย่างเลว • อย่างกลาง • อย่างประณีต • อรูปาวจรสมาธิอย่างเลว • อย่างกลาง • อย่างประณีต • สัญญุตตสมาธิ • อนิมิตตสมาธิ • อัปปณิหิตสมาธิ รวมเป็นสมาธิ ๘ ด้วยกัน ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า รูปาวจรสมาธินั้น นับเข้าในรูปาวจรธรรมทั้งหลาย ซึ่งมักกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมที่เป็นรูปาวจรนั้น นับแต่เบื้องต่ำขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ชั้นต่ำ นับจากพรหมโลกชั้นสูง คือ ชั้นอกนิฏฐาลงมา ธรรมที่อยู่ในภายในนี้ เป็นรูปาวจรทั้งนั้น ฯ ในข้อนี้ มีคำอธิบายว่า รูป อันได้แก่ รูปขันธ์ บ่อมห่องเหี่ยวไปในพรหมโลกนั้นไม่ห่องเหี่ยวไปในชั้นกาม เพราะฉะนั้น พรหมโลกนั้น จึงชื่อว่า ชั้นรูปาวจร ๖ ถึงแม้ว่ารูปขันธ์ ก็เรียกว่ารูป เหมือนในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า รูปขันธ์เรียกว่า รูป ดังนี้ พรหมโลกนั้น ส่วนที่เป็นรูปาวจรมีอยู่ ๑๖ ชั้น คือ ชั้นพรหมปาริสัชชา • ชั้นพรหมปุโรหิต • ชั้นมหาพรหม • ชั้นปริตตภา • ชั้นอัปปมาณภา • ชั้นอาภัสสรา • ชั้นปริตตสุภา • ชั้นอัปปมาณสุภา • ชั้นสุภกัณหา • ชั้นอสัญญสัตว์ • ชั้นเวหิผลา • ชั้นอวิหา • ชั้นอตัปปา • ชั้นสุทฺธสสา • ชั้นสุทฺธสสี • ชั้นอกนิฏฐา • ฯ สมาธิใดเหี่ยวไปในรูปนั้น สมาธินั้น เรียกว่า รูปาวจร อีกอย่างหนึ่งว่า รูป เรียกว่า ภพ สมาธิใดเหี่ยวไปในรูปภพนั้น สมาธินั้น ชื่อว่า รูปาวจร

ก็สมาธินั้น ถึงแม้ว่าเหี่ยวไปในตามภพก็จริง แต่ก็เรียกว่า ๘ เวจเปรียบเหมือนช้างที่เหี่ยวไปในสงคราม ซึ่งได้นามว่า ช้างสงคราม ฯลฯ

แม้ว่าข้างนั้น จะเที่ยวไปในบ้านเมือง เขาก็เรียกว่า ข้างสงคราม สัตว์บก สัตว์น้ำ ถึงแม้ว่าอยู่ในที่ไม่ใช่บกไม่ใช่ น้ำ เขาก็เรียกกันว่า สัตว์บก สัตว์น้ำฉนโค สมานัน ถึงแม้ว่าเที่ยวไปในที่อื่น ก็เรียกว่า รูปาวจรสมาธิ คือ สมาธิที่เที่ยวไปในรูปภพนั้น อีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิใดที่เขวลงสู่ปฏิสนธิ ในรูป อันได้แก่ ในรูปภพ สมานันก็เรียกว่า รูปาวจร คำว่า อย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตนั้น ต้องทราบด้วยการประมวลมา คือ ในขณะที่ ประมวลมาซึ่งสมาธิใด มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อ่อนไป สมานัน ก็เรียกว่า อย่างเลว สมาธิใด มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นปาน กลาง สมานัน ก็เรียกว่า อย่างกลาง สมาธิใด มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา แรงกล้า สมานัน ก็เรียกว่า อย่างประณีต อีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่เกิดขึ้นใหม่ เรียกว่า สมาธิอย่างเลว สมาธิที่ยังไม่ได้อบรมดี เรียกว่า สมาธิอย่างกลาง สมาธิที่อบรมดีแล้ว ที่ชำนาญชำนาญแล้ว เรียกว่า สมาธิ อย่างประณีต อรูปาวจรสมาธิ ก็ควรทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ใน รูปาวจร

คำว่า สุนฺญญตสมาธิเป็นคัมภีร์ มีคำอธิบายว่า เมื่อออกจากกิเลส ด้วยมรรค เกิดขึ้นด้วยอนัตตานุสสนา ของผู้เห็นแจ้งตามลำดับว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิปัสสนานั้น เป็นไปโดย ความเป็นของว่างเปล่าในสังขารทั้งหลาย อันปราศจากตัวตน เพราะ ฉะนั้น จึงเรียกว่า สุนฺญญตสมาธิ ในอริยมรรคซึ่งสำเร็จด้วยวิปัสสนานั้น จึงเรียกว่า สุนฺญญตสมาธิ ใจความก็คือ สุนฺญญตสมาธินั้น ได้แก่ สมาธิ ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความว่างเปล่า เพราะว่าสมาธินั้น เป็นไปโดย อาการอันเป็นไปแห่งวิปัสสนา

เมื่อการออกจากกิเลสด้วยมรรค เกิดขึ้นด้วยอนิจจานุสสนานั้น ก็เป็นไปโดยความเป็นของตรงกันข้ามกับนิมิตว่าเที่ยง เพราะฉะนั้น จึง เรียกว่า อนิมิตตสมาธิ ในอริยมรรคอันสำเร็จด้วยอนิมิตตะนั้น จึงเรียกว่า อนิมิตตสมาธิ ใจความก็คือ สมาธิอันปราศจากนิมิตว่าเที่ยง เพราะว่า สมาธินั้น เป็นไปตามอาการแห่งวิปัสสนา เมื่อการออกจากกิเลสด้วยมรรค

เกิดขึ้นด้วยทกขานวิปัสสนา วิปัสสนานี้ก็เข้าไปโดยตรงกันข้ามกับปณิธิ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปปณิหิตสมาธิ ในอริยมรรคอันสำเร็จด้วย อัปปณิหิตะ จึงเรียกว่า อัปปณิหิตสมาธิ ใจความก็คือ สมาธิอันปราศจาก ปณิธิ เพราะว่าสมาธินั้น เป็นไปโดยอาการแห่งวิปัสสนา ควรทราบว่ามี ผลสมาธิทั้ง ๓ เช่นนั้น ท่านถือเอาด้วยสมาธิ ๓ เหล่านี้ ส่วนโลกุตตรสมาธิ ท่านไม่ได้ยกขึ้นแสดงโดยสมาธิที่เลวกว่ากันเป็นต้น เพราะโลกุตตรสมาธิ เป็นสมาธิอันประณีต ดังนี้

ต่อไปนี้ ว่าด้วยสมาธิหมวด ๑๐ ตามวาระพระบาลี และอรรถกถา คือ ในพระบาลีว่า สมาธิหมวด ๑๐ นั้น ได้แก่ ความมีอารมณ์อันเดียว แห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจอุทฺทมาตกสัญญา • วินิโลกสัญญา • วิปุพฺพกสัญญา • วิจิตกสัญญา • วิชายิตตกสัญญา • วิจิตตกสัญญา • หตฺตวิชายิตตกสัญญา • โลหิตกสัญญา • ปุพฺพกสัญญา • อฏฺฐิกสัญญา • ดังนี้

ในอรรถกถาว่า ศัพท์กำลังขึ้นพอง เรียกว่า อุทฺทมาตกะ ศัพท์มีสีต่าง ๆ เรียกว่า วินิโลกะ ศัพท์โดยมากย่อมมีสีแดงในทมิฬเนื้อหนา มีสีขาวในที่ข้อยแห่งหนอง ศัพท์ชื่อว่า วินิโลกะนี้ หมายถึงศัพท์สีขาวเหมือนกับห่อด้วยผ้าสีขาว ศัพท์มีหนองไหลออกจากที่แตกพัง เรียกว่า วิปุพฺพกะ ที่เติม วิ เข้ามานั้น เพราะเป็นของน้ำเกลียด ศัพท์ถูกตัดเป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ เรียกว่า วิจิตกะ ศัพท์สควททั้งหลาย มีสนัขบ้าและสุนัขจิ้งจอก เป็นต้น กัดกินข้างโน้นข้างนี้ เรียกว่า วิชายิตตกะ ศัพท์ทั้งกระจัดกระจายอยู่ เรียกว่า วิจิตตกะ คือ ศัพท์ชนิดนี้มีอยู่ทางหนึ่ง เหาไปอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะไปอยู่ทางหนึ่ง ด้วยถูกแรงกาจกมัน หรือถูกสับฟันด้วยสาตรา ศัพท์มีโลหิตไหลออกที่เขืองด้วยโลหิต เรียกว่า โลหิตกะ ศัพท์มีหม่นนอน เรียกว่า ปุพฺพกะ ศัพท์มีแต่กระดูก เรียกว่า อฏฺฐิกะ สมาธิเหล่านี้ เกิดขึ้นด้วยอาศัยศพบเหล่านี้เป็นที่ตั้ง สัญญาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจใจแนบแน่น ซึ่งถือเอาการนำเกลียดในศัพท์กำลังขึ้นพอง เรียกว่า อุทฺทมาตกสัญญา ถึงแม้ว่าในสัญญาอื่น ก็เหมือนกับอุทฺทมาตกสัญญานี้

ครั้นท่านแสดงประเภทแห่งสมาธิ ตั้งแต่หมวด ๑ มาถึงหมวด ๑๐ รวมเป็นสมาธิ ๕๕ แล้ว ท่านประสงค์จะแสดงสมาธิโดยปริยายอื่น จึงได้กล่าวไว้ในพระบาลีว่า ความหมายแห่งสมาธิมีอยู่ ๒๕ คือ ความถือไว้รวม • ความเป็นบริวาร • ความบริบูรณ์ • ความมีอารมณ์อันเดียว • ความไม่ฟุ้งซ่าน • ความไม่แผ่วไป • ความไม่ขุ่น • ความไม่ไหว • ความหลุดพ้น • ความตั้งอยู่แห่งจิต คือ ความปรากฏเป็นอันเดียว • สิ่งใดแสวงหาความสงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • สิ่งใดไม่แสวงหาซึ่งความไม่สงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • ความแสวงหาซึ่งความสงบ • ความไม่แสวงหาซึ่งความไม่สงบ • สิ่งใดถือเอาความสงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • สิ่งใดไม่ถือเอาซึ่งความไม่สงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • ความถือเอา ซึ่งความสงบ • ความไม่ถือเอาซึ่งความไม่สงบ • สิ่งใดปฏิบัติเสมอ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • สิ่งใดไม่ปฏิบัติซึ่งความไม่สงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • ความปฏิบัติซึ่งความสงบ • ความไม่ปฏิบัติซึ่งความไม่สงบ • สิ่งใดเพ่งซึ่งความสงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • สิ่งใดเฝ้าซึ่งความไม่สงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิ • ความเฝ้าความสงบ ความเฝ้าซึ่งความไม่สงบ • ความสงบ ความก่อกุลความสุข • รวมเป็น ๒๕ ค้วยกกัน ดังนี้

ในอรรถกถาว่า คำว่า ความหมายแห่งสมาธินั้น คือ สภาพในความเป็นสมาธิ สมาธินั้นมีอยู่ด้วยสภาพเหล่านี้ สภาพเหล่านั้นชื่อว่า เป็นความหมายในสมาธินั้น ๆ คำว่า ความถือเอาขอบนั้น คือ สมาธินั้นเป็นของอันทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นถือไว้รอบ อันทรีย์เหล่านั้นย่อมเป็นบริวารแห่งกันและกัน และเป็นความบริบูรณ์แห่งภาวนา เพราะฉะนั้น ความเป็นบริวาร และความบริบูรณ์ จึงชื่อว่า เป็นสมาธิ ความหมายว่า ถือไว้รอบ และความหมายว่า ไม่แผ่วไป ซึ่งกล่าวมาแล้วในหนหลังนั้น ควรทราบว่า ท่านไม่ได้ถือเอาในที่นี้ โดยเหตุที่โลกุตตระเป็นของที่บุคคลต้องถึงด้วยการถือไว้รอบ ซึ่งกำลังแห่งความเพียรอันใหญ่ โดยเหตุที่มีอารมณ์อันเดียว เพราะเพ่งซึ่งอารมณ์อันเดียว และโดยเหตุที่ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะเพ่งซึ่งความไม่ฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ และโดยเหตุที่โลกุตตรมรรคไม่มีความแผ่วไป คือ ไม่มีความเสื่อม

คำว่า ความไม่ขุ่นนั้น ได้แก่ ความไม่ขุ่นด้วยกิเลส คำว่า ความไม่โหวนั้น ได้แก่ ความไม่โหวนไหว คำว่า ความหลุดพ้นนั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจแห่งองค์ฌาน หรือด้วยอำนาจแห่งองค์วิมมรรค อีกอย่างหนึ่งว่า ความหลุดพ้นนี้ หมายความว่า ความน้อมไปในอารมณ์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิตในอารมณ์อันเดียว ความตั้งอยู่ด้วยความไม่โหวนไหว ในอารมณ์แห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งการตั้งอยู่ดีในอารมณ์อันเดียว

คำทั้ง ๓ คู่ คือ คำว่า แสงหาและไม่แสงหา • ถือเอาและไม่ถือเอา • ปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ • ควรทราบวาท่านกล่าวไว้สำหรับจิตที่เป็นอุปจารสมาธิอย่างอ่อน อย่างกลาง อย่างขึง ก่อนแต่ทางแห่งอัปปนาสมาธิ คำว่า เพ่งและเฝ้าทั้ง ๒ นี้ ควรทราบวาท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งอุปจาร ในทางแห่งอัปปนาสมาธิ คำทั้ง ๔ คู่ คือ คำว่า ความแสงหาและความไม่แสงหา • ความถือเอาและไม่ถือเอา • ความปฏิบัติและความไม่ปฏิบัติ • ความเฝ้าและความไม่เฝ้า • เหล่านี้ ควรทราบวาท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งอัปปนาสมาธิ

ในคำทั้งหลาย มีคำว่า สิ่งใดแสงหาซึ่งความสงบ สิ่งนั้นชื่อว่า สมาธิเป็นต้นนั้น มีอธิบายว่า ความสงบนั้น หมายความว่า ระวังสิ่งที่ เป็นข้าศึกแห่งสมาธิ อีกอย่างหนึ่งว่า หมายความว่า ไม่มีสิ่งที่ เป็นข้าศึกแห่ง ฌาน ว่าด้วย สมาธิเบื้องต้นซึ่งยังอ่อนอยู่ ชื่อว่า แสงหาความสงบ ไม่ชื่อว่า แสงหาซึ่งความไม่สงบ สมาธิตอนกลาง ชื่อว่า ถือเอาความสงบ ไม่ชื่อว่า ถือเอาความไม่สงบ สมาธิอย่างแรง ชื่อว่า ปฏิบัติสงบ คือ เดินทางสงบ เพราะใกล้กับทางแนบแน่นแล้ว ไม่ชื่อว่า เดินทางไม่สงบ คำว่า เพ่งความสงบนั้น ได้แก่ เพ่งด้วยอาการสงบ คือ สมาธิในทางแห่ง อัปปนา ซึ่งข่มเป็นไปด้วยอาการสงบ เพราะระวังสิ่งที่ เป็นข้าศึกเต็ม เพราะตั้งอยู่ด้วยความเกือกกลกับอัปปนา • สมาธิอย่างนี้ชื่อว่า เฝ้า คือ ชื่อว่า ลุกโพล่ง เปรียบเหมือนประทีปน้ำมันที่ลุกโพล่งในโรงกลม และ ประทีปน้ำมันที่ลุกโพล่งอยู่ตลอดราตรีจะนั้น บาลีว่า ข่มเกิดสงบก็มี หมาย

ความว่า ข้อมเกิดด้วยความสงบ แต่ว่าบาลีต้นคึกว่า เพราะท่านกล่าว คำที่ ๒ ไว้ว่า ข้อมแห่ง ข้อมเผา ดังนั้น สมาธินั้น ชื่อว่า เผาด้วยการ กระทำซึ่งสิ่งที่เป็นข้าศึกให้อยู่ไกล

ท่านกล่าวอุปมาสมาธิไว้ด้วย คำว่า ความแสวงหา และความไม่ แสวงหาเป็นต้น เพราะความแสวงหาและความไม่แสวงหาเป็นต้น เป็น ของสำเร็จด้วยอุปมา ฯ คำว่า เผาเอง คือ ลุกโผลงเอง ความหมาย แห่งสมาธิ ๒๕ นี้ คือ คำที่ ๕ นั้น แจกออกเป็น ๒๖ ส่วนตอนต้น มีอยู่มาก รวมเป็น ๒๕ คำว่า ความสงบ ความเกือกกุล และความสุข ชื่อว่า เป็นสมาธินั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อให้สำเร็จความหมายแห่งสมาธิ ที่สำเร็จโดยอาการ ๒๕ สันเนอความในเทศนาถันจนเพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัม ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมฐิติญาณ

อวิชาสงฆารานํ อุปปาทญฺจิตฺติ อาทิสฺส คฺคฺจนฺติ เอตาย สงฆาราคิ จิตฺติ กา สา อวิชา สา หิ สงฆารานนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๔ ว่าด้วยธรรมฐิติญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ก็ธรรมฐิติญาณนั้น ตามพระบาลีว่า ได้แก่ ญาณอันถือเอารอบ ซึ่งปัจจัย ธรรมฐิติญาณนั้น ท่านแจกไว้ว่า ได้แก่ ความตั้งอยู่แห่งความ

เกิดขึ้น • ความตั้งอยู่แห่งความเป็นไป • ความตั้งอยู่แห่งนิमित •
 ความตั้งอยู่แห่งการประมวลมา • ความตั้งอยู่แห่งความเกี่ยวข้อง •
 ความตั้งอยู่แห่งความกังวล • ความตั้งอยู่แห่งสมุทัย • ความตั้งอยู่
 แห่งเหตุ • ความตั้งอยู่แห่งปัจจัย • ความตั้งอยู่เหล่านี้ หมายความว่า
 ตั้งอยู่แห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอวิชชา อวิชชาเป็นปัจจัย
 ด้วยเหตุ ๘ อย่างนี้ สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ๘ นั้นเกิดขึ้น
 เพราะปัจจัย ปัญญาถือเอารอบซึ่งปัจจัยอย่างนี้ เรียกว่า ธรรมฐิติญาณ
 อย่างหนึ่ง ปัญญาถือเอารอบซึ่งปัจจัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัยด้วยอาการ ๘
 แห่งสังขารในอดีต อนาคต ปัจจุบัน และวิญญาน นามรูป สฬายตนะ
 ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ แต่ละอย่าง ๆ
 ว่า สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งนั้น ก็เป็นธรรมฐิติญาณแต่ละอย่าง ๆ

ปัญญาในการถือเอารอบซึ่งปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้น
 เพราะเหตุ ธรรมทั้ง ๒ นั้น เกิดขึ้นเพราะเหตุดังนั้นก็ อวิชชาทั้งในอดีต
 อนาคต ปัจจุบันเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นเพราะเหตุ ธรรมทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น
 เพราะเหตุ ดังนั้นก็ สังขารเป็นเหตุ วิญญานเกิดขึ้นเพราะเหตุ วิญญาน
 เป็นเหตุ นามรูปเกิดขึ้นเพราะเหตุ นามรูปเป็นเหตุ สฬายตนะเกิดขึ้น
 เพราะเหตุ สฬายตนะเป็นเหตุ ผัสสะเกิดขึ้นเพราะเหตุ ผัสสะเป็นเหตุ
 เวทนาเกิดขึ้นเพราะเหตุ เวทนาเป็นเหตุ ตัณหาเกิดขึ้นเพราะเหตุ
 ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเกิดขึ้นเพราะเหตุ อุปาทานเป็นเหตุ ภพเกิดขึ้น
 เพราะเหตุ ภพเป็นเหตุ ชาติเกิดขึ้นเพราะเหตุ ชาติเป็นเหตุ ชรา
 มรณะเกิดขึ้นเพราะเหตุ ธรรมทั้ง ๒ แต่ละอย่าง ๆ ล้วนเกิดขึ้นเพราะ
 เหตุ เป็นเหมือนกันทั้งอดีตและอนาคต ดังนั้นก็ ก็ชื่อว่า ธรรมฐิติญาณ
 แต่ละอย่าง ๆ

ปัญญาในการถือเอารอบซึ่งปัจจัยว่า อวิชชาเป็นของควรถึงเฉพาะ
 หน้า สังขารเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า สังขารเป็นของควร
 ถึงเฉพาะหน้า วิญญานเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า วิญญาน
 เป็นของควรถึงเฉพาะหน้า นามรูปเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า

นามรูปเป็นของควรถึงเฉพาะหน้า สฬายตนะเกิดขึ้นเพราะของควรถึง
เฉพาะหน้า สฬายตนะเป็นของควรถึงเฉพาะหน้า ผัสสะเกิดขึ้น
เพราะของควรถึงเฉพาะหน้า ผัสสะเป็นของควรถึงเฉพาะหน้า เวทนา
เกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า เวทนาเป็นของควรถึงเฉพาะหน้า
ตัณหาเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า ตัณหาเป็นของควรถึงเฉพาะ
หน้า อุปาทานเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า อุปาทานเป็นของ
ควรถึงเฉพาะหน้า ภพเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า ภพเป็น
ของควรถึงเฉพาะหน้า ชาติเกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า ชาติ
เป็นของควรถึงเฉพาะหน้า ชรา มรณะ เกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะ
หน้า ชรรณหัง ๒ คือ ชรรณหังเป็นค ๆ กัน ตามที่วามาแล้ว เป็นของ
เกิดขึ้นเพราะของควรถึงเฉพาะหน้า ดังนั้น ทั้งในอดีต อนาคต ก็เป็น
ธรรมฐิติญาณอย่างหนึ่ง

ปัญญาในการถือเอารอบซึ่งปัจจัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร
เกิดขึ้นเพราะปัจจัย สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะปัจจัย
วิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัย นามรูปเป็นปัจจัย
สฬายตนะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย สฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดขึ้น
เพราะปัจจัย ผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เวทนาเป็น
ปัจจัย ตัณหาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดขึ้น
เพราะปัจจัย อุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ภพเป็นปัจจัย
ชาติเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย
ถึงแม้ว่าในอดีต และอนาคต ก็เหมือนกัน ดังนั้น ก็เป็นธรรมฐิติญาณ
อย่างหนึ่ง ดังนั้น

เนอความทั้งหลายที่วามาแล้ว ได้ใจความว่า อวิชชา สังขาร
วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
ชาติ ชรา มรณะ ทั้งปัจจุบัน อดีต อนาคต บ่อเป็นปัจจัยแห่งกันและกัน
ด้วยอาการ ๘ อย่าง คือ ความตั้งอยู่แห่งความเกิดขึ้น ๑ ความตั้งอยู่
แห่งความเป็นไป ๑ ความตั้งอยู่แห่งนิมิต ๑ ความตั้งอยู่แห่งความ

ประมวลมา ๑ ความตั้งอยู่แห่งความเกาะเกี่ยว ๑ ความตั้งอยู่แห่งความกังวล ๑ ความตั้งอยู่แห่งสมุทัย ๑ ความตั้งอยู่แห่งเหตุ ๑ ความตั้งอยู่แห่งปัจจัย ๑ การรอบรู้อย่างนี้ ก็เป็นธรรมฐิติญาณอย่าง ๑ การรอบรู้ ว่า อวิชชา ตลอดจนขรา มรณะ ต่างก็เป็นเหตุแห่งกันและกัน ก็เป็นธรรมฐิติญาณอย่าง ๑ ความรอบรู้ ว่า อวิชชา ตลอดจน มรณะ เป็นปฏิจจะ คือ เป็นของที่ควรถึงเฉพาะหน้าแห่งกันและกัน ก็เป็นธรรมฐิติญาณอย่าง ๑ ความรอบรู้ ว่า อวิชชา ตลอดจนขรา มรณะเป็นปัจจัยแห่งกันและกัน ก็เป็นธรรมฐิติญาณอย่างหนึ่ง ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ความตั้งอยู่แห่งความเกิดนั้น ได้แก่ เหตุแห่งความเกิด คือ เหตุแห่งความเป็นไปแห่งสิ่งที่เกิดแล้ว อานภาพแห่งหน้าที่ ข้อมมีในขณะที่เกิดแห่งปัจจัยผู้ให้เกิดก็จริง แต่ว่าความตั้งอยู่นั้น ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งความเป็นไปในขณะแห่งตน เพราะผู้ที่เกิดได้เป็นไปด้วยขณะนั้น อีกอย่างหนึ่งว่า ความตั้งอยู่แห่งความเกิดนั้น ได้แก่ เหตุแห่งความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อ ๆ คำว่า ความตั้งอยู่แห่งนิมิตนั้น ได้แก่ ความตั้งอยู่ซึ่งเป็นนิมิต คือ เป็นเหตุ ไม่ใช่มีแต่เพียงนิมิตอย่างเดียวเท่านั้น ยังมีความประมวลมาอีก คำว่า ความตั้งอยู่แห่งความประมวลมานั้น ได้แก่ ความตั้งอยู่ซึ่งเป็นตัวประมวลมา คำว่า ความตั้งอยู่แห่งความเกาะเกี่ยวนั้น คือ ความตั้งอยู่อันเป็นตัวเกาะเกี่ยว คำว่า ความตั้งอยู่แห่งความกังวลนั้น คือ ความตั้งอยู่อันเป็นตัวกังวล คำว่า ความตั้งอยู่แห่งสมุทัยนั้น คือ เป็นมูลเหตุ คำว่า ความตั้งอยู่แห่งเหตุ นั้น ได้แก่ ความตั้งอยู่อันเป็นตัวเหตุ คำว่า ความตั้งอยู่แห่งปัจจัยนั้น คือ ความตั้งอยู่อันเป็นตัวปัจจัย ๆ คำว่า อวิชชา ตลอดจนถึงขรา มรณะ เป็นปฏิจจะ คือ เป็นของควรถึงเฉพาะหน้าแห่งกันและกันนั้น คือ อวิชชาเป็นของควรถึงเฉพาะหน้าในสังขาร เพราะว่าสังขารเพ่งอวิชชา

ในการเกิดขึ้นของตน เกิดขึ้นโดยไม่ละอวิชา ถึงแม้ว่าคำอื่นก็เหมือนกัน ๆ ตามอรรถกถาที่ว่ามาแล้ว^๕ ก็ได้ใจความเพียงเท่านั้น

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ธรรมฐิติญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้จักความตั้งอยู่แห่งธรรมนั้น ได้แก่ ความรู้จักอาการ ๑๒ อย่าง คือ อวิชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายศนะ ผัสสะ เวทนา คัมहा อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ เหล่านี้^๕ ว่าเป็นปัจจัยแห่งกันและกันด้วยเหตุ ๘ อย่าง และเป็นเหตุแห่งกันและกัน เป็นปฏิจจะแห่งกันและกัน เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน ดังนี้เท่านั้น คำว่า เหตุ กับคำว่า ปัจจัยนั้น หมายความว่าต่างกัน คือ คำว่า เหตุ^๕ นั้น หมายถึงชนกปัจจัย อันได้แก่ ปัจจัยผู้ทำให้เกิด คำว่า ปัจจัย^๕ นั้น หมายถึงอุปถัมภกปัจจัย คือ ปัจจัยผู้อุดหนุน จึงได้ใจความว่า ธรรมทั้ง ๑๒ อย่างนั้น ต่างก็เป็นเหตุ คือ เป็นชนกปัจจัยแห่งกันและกัน ทำให้กันและกันเกิดขึ้น ต่างก็เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน คือ อุปถัมภกปัจจัย อุดหนุนซึ่งกันและกัน ต่างก็เป็นปฏิจจะ คือ เป็นของควรถึง เฉพาะหน้าแห่งกันและกัน แล้วก่อให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ คือ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ ทุกขทุกข์ โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์ เป็นลำดับไป ดังนี้^๕ สันเนอความในเทศนาภักขณเพียงเท่านั้น.

เอว^๕ กัม^๕ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๑๐๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอวิชาเป็นต้น

ตตถ ปุริมกมุทสุมินติ ปุริเม กมุทกเว ฯ อตติชาติยํ กมุทเว
ตริขมานนติ อตฺถโถติ.

ณ บัณฑิต อาत्मภาพักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๐๐
ว่าด้วยอวิชาเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำว่า อวิชาเป็นต้น มีกล่าวไว้ในพระบาลีว่า โมหะในกรรมภพ
ก่อนเป็นอวิชา การประมวลมาเป็นสังขาร ความยินดีเป็นตัณหา การเข้าไป
ไปถึงเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ นั้น มีอยู่ในกามภพก่อน
แต่เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนี้ ปฏิสนธิในภพนี้เป็นวิญญูญาณ ความ
ก้าวลงเป็นนามรูป ความห่อหุ้มใสเป็นอายตนะ ความถูกต้องเป็นผัสสะ
ความสวอบอารมณ์เป็นเวทนา ธรรมทั้ง ๕ นี้ มีอยู่ในความเกิดในปัจจุบัน
น แต่เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่กระทำไว้แล้วในปางก่อน โมหะเป็นอวิชา
การประมวลมาเป็นสังขาร ความยินดีเป็นตัณหา การเข้าไปถึงเป็น
อุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ นี้ เป็นแต่ปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป
เพราะอายตนะเป็นของแก้้วในปัจจุบัณนี้ ปฏิสนธิต่อไปเป็นวิญญูญาณ
ความก้าวลงเป็นนามรูป ความห่อหุ้มใสเป็นอายตนะ ความถูกต้องเป็น
ผัสสะ ความสวอบอารมณ์เป็นเวทนา ธรรมทั้ง ๕ นี้มีอยู่ในภพที่เกิด
ขึ้นต่อไป แต่เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทําในภพนี้ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า กรรมภพก่อนนั้น ได้แก่ กรรมภพในอดีตชาติ คำว่า โมหะเป็นอวิชชา นั้น คือ โมหะอันใดในทุกข์เป็นต้น มีอยู่ในคราวนั้น บุคคลลุ่มหลง แล้วกระทำการด้วยโมหะอันใด โมหะอันนั้นเป็นอวิชชา คำว่า การประมวลมาเป็นสังขารนั้น คือ เจตนาตรงแรกซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้ คิดว่า เราจะให้ทาน แล้วจัดแจงเครื่องให้ทานอยู่เดือนหนึ่งบ้าง บ้างหนึ่งบ้าง เมื่อใดให้ทานแก่ผู้ใดแล้ว เจตนาอันนี้เรียกว่า ภพ อีกอย่างหนึ่งว่า เจตนาในขณะ ซึ่งมีอยู่ในอวิชชา ๑ คือ การนึกอัน ๑ ชื่อว่า สังขาร ที่ประมวลมา ฯ เจตนาในขณะ ที่ ๒ เป็นภพ อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ว่า เจตนาใด ๆ ก็เป็นภพทั้งนั้น เจตนาอันชื่อว่า สังขารเครื่องประมวลมา

คำว่า ความยินดีเป็นต้นหานั้น คือ เมื่อบุคคลทำการใด ความยินดี ความต้องการในความเกิดแห่งผลแห่งกรรมนั้นก็มีขึ้น คำว่า เจตนา นั้น คือ การถ่มทิ้งซึ่งเป็นไปเพราะคิดว่า กรรมใดเป็นปัจจัยแห่งภพ เมื่อกรรมอันนั้น เรา ได้ทำแล้ว สิ่งที่เรารักใคร่ทั้งหลายก็จะสำเร็จ หรือด้วยคิดว่า เราจะได้ ประสพสิ่งที่น่ารักใคร่ทั้งหลายในที่โน้น หรือด้วยคิดว่า ตัวตนจะขาดสูญไป หรือด้วยคิดว่า ตัวตนจะมีความสุข หรือด้วยคิดว่า ตัวตนจะปราศจากความ เราย้อน หรือด้วยคิดว่า ศัลหรือข้อวัตรจะบริบูรณ์ได้โดยง่าย ดังนี้

คำว่า เจตนาเป็นภพนั้น คือ เจตนาที่กล่าวไว้ในที่สุดแห่งการ ประมวลมาชื่อว่า เป็นภพ ฯ คำว่า กรรมภพก่อนนั้น คือ ที่มีอยู่ในกรรมภพ ซึ่งมีมาในอดีตชาติ คำว่า เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในที่นั้น คือ เป็นปัจจัย แห่งปฏิสนธิอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า คำว่า ปฏิสนธิวิญญาณในที่นั้น คือ ความสืบทอดในภพอันใด มีอยู่ในภพปัจจุบัน ความสืบทอดอันนั้น แผละเรียกว่า ปฏิสนธิ ฯ อันนั้นแหละ เรียกว่า วิญญาณ คำว่า ความ ก้าวลงเป็นนามรูปนั้น คือ ความก้าวลงแห่งรูปธรรมและอรุปรธรรมในครก มารดาอันใดมีอยู่ ความก้าวลงแห่งอรุปรธรรม และนามธรรมอันนั้น ย่อมเป็นเหมือนเข้ามาในท้องมารดา จึงว่า ความก้าวลงเป็นนามรูป คำว่า

ความผ่องใสเป็นอายตนะนั้น หมายถึงอายตนะ ๕ มีจักขุเป็นต้น ถึง
แม้ว่าอายตนะ ก็ควรทราบ ว่า ท่านกล่าวไว้ด้วย คำว่า ผ่องใส เพราะ
อายตนะนี้เป็นของผ่องใสด้วยไม่ปะปนกับเครื่องเศร้าหมอง คือ กิเลส
เพราะในพระบาลีว่า คุณ่อนภิกขุทั้งหลาย จิตฺตํเป็นของผ่องใส ก็แต่ว่า
จิตฺตํเศร้าหมองด้วยเครื่องเศร้าหมองที่มาใหม่ ดังนี้ คำว่า จิตฺตํในที่
หมายถึงจิต ๑ คำว่า ความถูกต้องเป็นผัสสะนั้น คือ ความถูกต้อง
อารมณ์อันใดมีอยู่ อารมณ์อันนั้นแหละเป็นผัสสะ

คำว่า ความส่วยอารมณ์เป็นเวทนานั้น คือ ความส่วยผล ซึ่ง
เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ หรือพร้อมกับผัสสะ อันเป็นปัจจัย
สหายตนะนั้นแหละเป็นเวทนา ๑ คำว่า ซึ่งมีในภพที่เกิดขึ้นนี้ แต่
เป็นปัจจัยแห่งกรรมซึ่งทำไว้นั่น คือ มีในวิบากภพอันเป็นปัจจัย
แต่เป็นไปด้วยความเป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติ ๑ ท่านแสดง
โมหะเป็นต้น ไว้ในเวลากระทำแห่งอายตนะที่แก้กันด้วย คำว่า เพราะ
อายตนะเป็นของแก้กันในที่นี้ ดังนี้ คำว่า แห่งปฏิสนธิต่อไป คือ ปฏิสนธิ
ในอนาคต คำทั้งหลายมี คำว่า ปฏิสนธิในวิญญาณต่อไปเป็นต้น มีเนื้อ
ความดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนี้ สันเนอความในอรรถกถาตอนนั้นเพียงเท่านั้น

บาลี

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในพระบาลีว่า เป็นอันว่า บุคคลย่อมรู้ย่อม
เห็น ย่อมรู้ทั่วถึง ย่อมแทงตลอดซึ่งปฏิจสุมปาทอนิมิสังเขป ๔ มิวทธา ๓
มัสสนิ ๓ กับอาการ ๒๐ ดังนี้ ด้วยความรู้อันใด ความรู้นั้นแหละเรียกว่า
ญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่า ปัญญา เพราะหมายความว่าเห็นเครื่องรู้
เพราะฉะนั้น ปัญญาในการถือเอารอบซึ่งปัจจัย จึงเรียกว่า ธรรมวิปัญฺญา ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ในอาการ ๒๐ เหล่านี้ ท่านได้กล่าวไว้ด้วยของ
ปฏิจสุมปาท ๑๒ นั้น คือ อย่างไร? คือ ธรรมทั้ง ๒ อันได้แก่ เวชชา

สังขารนี้ เรียกว่า อดีตเหตุโดยสรูป คือ โดยรูปของตน ๆ ผู้ไม่รู้แจ้ง
ย่อมสะดุ้งรอบตัว ผู้สะดุ้งรอบตัวย่อมถ่อมมัน ภพย่อมมีเพราะความถ่อมมัน
ซึ่งถ่อมมันเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันว่า ท่านกล่าวถึงคัมहा อุปาทาน
ภพ ว่าด้วยอวิชชา สังขารทั้ง ๒ นั้น ส่วนในปัจจุบัน เป็นอันท่านกล่าว
ถึงวิญญาน นามรูป สฬายคมะ ผัสสะ เวทนา โดยรูปของตน ๆ คัมहा
อุปาทาน ภพ ท่านกล่าวไว้เป็นปัจจัยเหตุโดยรูปของตน แต่เมื่อ
กล่าวถึงภพแล้ว ก็เป็นอันกล่าวถึงสังขารที่ประกอบกัน ที่เป็นเบื้องต้นแห่ง
ภพนั้น ๆ บุคคลผู้ล้มลงได้ทำการมัวด้วยอวิชชาอันใด ก็เป็นอันกล่าว
ถึงอวิชชาอันนั้น ซึ่งเป็นของประกอบกัน ด้วยการกล่าวถึงคัมहाและ
อุปาทาน ๆ อาการทั้ง ๒ คือ ชาติ ชรา มรณะ ในอนาคต ท่านได้กล่าว
ไว้โดยรูปของตนแล้ว อนาคตผล ๕ มีวิญญานเป็นต้น เป็นอันท่านกล่าว
ไว้แล้วด้วย คำว่า ชาติ ชรา มรณะ ๆ ท่านได้กล่าวถึงอาการที่ ๒๐ ด้วย
องค์ ๑๒ ไว้แล้วอย่างนี้ ๆ มีเนื้อความในคาถาอดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕
ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ดังนี้

คำว่า สังขеп ๔ นั้น คือ หมวค ๔ ๆ ธรรมอันเป็นเหตุ ๕ ใน
อดีต เป็นเหตุสังขепอัน ๑ ธรรมอันเป็นเหตุ ๕ ในปัจจุบัน เป็นเหตุสังขеп
อัน ๑ ธรรมอันเป็นผล ๕ ในอนาคต เป็นผลสังขепอัน ๑ ๆ คำว่า
๑ นั้น ได้แก่ กาลเวลา ๑ ๆ นั้น ได้แก่ อดีตกาล คือ หมวค ๔ ที่แรก ๑
ได้แก่ ปัจจุบันกาล คือ หมวค ๔ ที่สองที่สาม ๑ ได้แก่ อนาคตกาล คือ
หมวค ๔ ที่สี่ ๑ ๆ คำว่า ที่ต่อ ๑ นั้น คือ ที่ต่อเหตุผล ๑ ซึ่งมีในระหว่าง
แห่งอดีตเหตุกับปัจจุบันผล ที่ต่อผลเหตุ ๑ ซึ่งมีในระหว่างแห่งปัจจุบันผล
กับอนาคตเหตุ ที่ต่อเหตุผล ๑ ซึ่งมีในระหว่างปัจจุบันเหตุ กับใน
อนาคตผล

บาลี

ในพระบาลีซึ่งว่าด้วยปฏิจสงมุปปาห ท่านแสดงไว้โดยรูปของตน
ด้วยมุ่งอนาคตว่า อวิชชาสังขารเป็นสังขепอัน ๑ วิญญาน นามรูป

อายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังขепที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นสังขепที่ ๓ ชาติ ชรา มรณะ เป็นสังขепที่ ๔ ๑ องค์ที่ ๒ คือ อวิชาสังขาร เป็นอนาคตกาล องค์ ๘ มีวิญญานเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด เป็นปัจจุบันกาล องค์ที่ ๒ คือ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตกาล ๑ ในระหว่างแห่งสังขารกับวิญญานเป็นที่ต่ออันหนึ่ง เรียกว่า เหตุผลสมาธิ แปลว่า ที่ต่อเหตุผล ๑ ในระหว่างเวทนากับตัณหาต่อกันเป็นสนธิอันหนึ่ง เรียกว่า เหตุผลสนธิ แปลว่า ต่อเหตุผล ๑ ในระหว่างแห่งภพกับชาติเป็นสนธิอันหนึ่ง เรียกว่า เหตุผลสนธิ แปลว่า ต่อเหตุผล

คำว่า ค้วยอาการ ๒๐ นั้น คือ รุ้งแจ้งแทงตลอด ซึ่งปฏิจสงมุปาบทอันมีสังขป ๔ มีอทธา ๓ มีสนธิ ๓ กับอาการ ๒๐ คือ กับส่วน ๒๐ ดังที่วามาแล้วนี้ ได้อย่างชัดเจน เปรียบเหมือนบุคคลแลดผลมะขามบ้อมซึ่งอยู่ที่ฝามือของคนฉะนั้น การรู้แจ้งแทงตลอดอย่างนี้ เรียกว่า ธรรมปฏิญาณ แปลว่า ความรู้ซึ่งความคงอยู่แห่งธรรม ๑ คำว่า ปฏิจสงมุปาบทนั้น ได้แก่ ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้น ๆ คือ ชรา มรณะ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ ชาติ ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ ภพ ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ ตัณหา ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ เวทนา ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ ผัสสะ ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ สพายตนะ ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ นามรูป ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ วิญญาน ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ สังขาร ๆ เกิดเพราะปัจจัย คือ อวิชา ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงได้ใจความว่า อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นลำดับไป ดังนี้ สมนเอดความในเทศนาถันทนเพียงเท่านั้น.

เอว ก็มิ ค้วยประการฉะนี้ ๑

คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

(จบเล่ม ๒ มีต่อเล่ม ๓)